

ЮЛІАН
ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ЮЛІАН

сз

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

В чотирьох томах

Том 3

ОПИРИ

Трилогія

Львів
Каменяр
2000

ББК 84УКР
О-61

Упорядкування
Миколи Ільницького

Уточнення і переклад окремих слів
у підрядкових примітках здійснили
Я. Дашкевич та М. Ониськів

Художнє оформлення
Богдана Пікулицького

Тексти подаються за виданнями: Опільський Ю. Опирі: Іст. повість із початку XVII ст. [Ч. 1]: В царстві золотої свободи.— Львів. Накладом Укр. видавн. спілки, 1920; [Ч. 2]: Чорним шляхом // Тернопіль.— 1991.— № 1—4; [Ч. 3]: Івашко // Тернопіль.— 1993.— № 4—6.

Видання здійснено за Національною програмою
випуску соціально значущих видань

Опільський Юліян

О-61 Теори: В 4 т.— Львів: Каменяр, 1993 — 2000. —
ISBN 5-7745-0524-3

Том 3: Опирі: Трилогія / Упоряд. М. М. Ільницького; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького.— 2000.— 480 с.

ISBN 966-7255-44-1

До третього тому чотиритомного видання творів Ю. Опільського ввійшла трилогія «Опирі», яку складають історичні повісті із XVII ст. «В царстві золотої свободи», «Чорним шляхом» та «Івашко». Першодрук двох останніх з'явився у 1991 і 1993 рр. Його підготували дочка письменника Анна Рудницька (Львів) та професор Роман Гром'як (Тернопіль).

О 4702640201-01 Інформ. листок
2000

ISBN 966-7255-44-1 (т. 3)
ISBN 5-7745-0524-3

ББК 84УКР

© Микола Ільницький,
упорядкування, 2000
© Богдан Пікулицький,
художнє оформлення, 2000

Частина перша

В ЦАРСТВІ ЗОЛОТОЇ СВОБОДИ

I

«ПІД БУКОМ»

Була глуха ніч. Чорні навислі хмари гнали низько понад землею, наче грозили, що ось-ось заломиться сей чорний, страшний небозвід, мов склепіння підземелля, та поховає під румовищем увесь світ. Лютий вітер гудів хвилями в лісі, а з ним почувалися у повітрі стони безкарно вбиваних мужів, зойки вдів і сиріт, вигнаних із батьківщини. Далеко на заході миготіли блискавки, але грому не було чути задля віддалі та тріску гілля, яке обломлювалося з дерев.

Було темно. Навіть навикле до темряви око не добачило б було дороги, що перевивалася через ліс. І з трудом лише побачило б воно трьох мужів, що їхали по ній верхом. Усі три мовчки їхали крізь темряву, неначеб самі творили її частину або були її уосібненням.

Раз у раз роздував вітер перевішені через плечі бурки, наче великі та м'які крила нічних птахів. Серед пітьми мали сі рухи в собі щось демонічного, страшного, бо не було чути ні тупоту коней, ні брязкоту збруї.

Дерева лісу доходили аж до самої дороги, вона сама була лиш малою прогалиною у його величі.

По боках у віддалі здіймалися вгору стрімкі горбики та зливалися з чорним небосклоном у одноцільну стіну ночі.

Аж ось замиготіло в сій стіні, ген там високо вгорі. Чи се місяць зійшов? Чи ліс горить? Чи, може, з'їздить на землю огняний віз зарази?

Три їздці здержалися та хвилю гляділи мовчки на світло.

— Світять, псяюхи! — сказав один із них.

— Еге ж! Щоб їм чорти в пеклі світили! — докинув другий.

— Гей, не ймуть вони їм світити, але вам, що живете у кальвінійській «безецности»¹, — прогудів басом третій.

¹ Безпуття. — Авт.

— Мовчи, вашець! — відповів перший. — Не про твою собачу душу мова...

— Лише про жидівську, — докінчив за нього другий.

— Далеко ще? — спитав кальвініст.

Один із товаришів зареготався, а сей, що перший замітив світло, проворчав:

— Уже-то ви, вашмось пане Рамбулт, не любите товктися по ночах, та інакше годі. Попри замок Гербуртів мусимо пробиратися ніччю, бо готові би ще прокляті гайдуки вхопити нас, а тоді довго прийшло б ся нам мугикати in fundo¹ гербуртівських льохів. А ніякий Бялоскурський не скрутив іще карку на скрутиніях² та екзекуціях гродських³ трибуналів.

— Ба! — замітив Рамбулт. — Гербуртам нема ніякого діла до вашої інфамії. Neminem captivabimus...⁴ А виконувати засуд приватно — се vis armata⁵. Коби в мене був такий можний протектор, як у егомості, то я не бояв би ся і старої Гербуртихи, не то чортів із пекла.

— Стражник Андрій Зборовський? — спитав третій товариш.

Бялоскурський засміявся злісно.

— Право правом, — сказав, — а сила силою. Пригадаймо собі, вашмось пане Залушковський, свою справу в Дубецьку.

— Се не була моя справа, лише Зглобіцького, — відповів Залушковський, — та тепер їдьмо скорше, ось-ось і заїдемо «Під бук», а там він вам сам розкаже про свою придибашку.

І їздці поїхали далі. Згори став попадувати дощ, а шум його скріпляв іще гомін, що лунав по лісі. Та здається, що вітер бажав лиш нагнати дощову хмару, а відтак спочити, бо вже лише хвилями почувався його протяжний свист. За занавісою дощових крапель щезло червоне світло в замку Гербуртів, коли їздці спинилися над річкою Вирвою. Вона була невелика, але по широкому рінищі було пізнати, що любить і погуляти. Зарінок сей просвічував у темряві сіро і виглядав, наче зеркало води.

— Ідем убрид? — спитав Залушковський.

— Не треба! — відповів Бялоскурський. — Я знаю стежку, що веде праворуч просто в коршму.

¹ На дні, у глибині. — Авт.

² Слідствах. — Авт.

³ Старостинських. — Авт.

⁴ Одна з засад польського права: не вільно нікого в'язнити, хіба доказавши йому провину. — Авт.

⁵ Публічне насильство. — Авт.

— Чи се при Сяницькому гостинці? — спитав Рамбулт.

— Так.

Іздці скрутили направо, і якраз, коли пустився рясний дощ, виїхали з лісу. Перед ними простягався гостинець, що вів з Ярослава до Сянока, а при ньому стояла величезна коршма.

Була вона окружена глибоким ровом і високим парканом, що подобав на частокіл. Кінці палів, з яких складався, були загострені, а поміж ними були отвори — стрільниці. Видко, що коршмар, який шинкував мід та пиво, був чоловіком заможним, але й обережним. По двору у нього бігало кілька величезних собак-вовчурів, які голосним гавканням звіщали прибуття гостей.

Коли іздці опинилися перед високою та кріпкою брамою, висунувся з малої будки рослий та сильний чоловік і спитав:

— А що за люди?

— Шляхта! — відповів Рамбулт.

— А що за шляхта їздить поночі?

— Отвирай, хаме, чорти б мать твою! — заgrimів Бялоскурський. — Ти, сякий-такий сину, питатимеш, хто? Отвирай в тій хвилі!

— А, се єгомость пан Бялоскурський! — сказав парубок і без поспіху став відсувати засуву.

Іздці вїхали.

— Вибачте, вашмость, — оправдувався сторож. — Теперчки такої сволочи всюди тягається, що годі вірити кожній собаці, що бреше під брамою. Злодії, розбишаки, голяки, а все шляхта. Тому я й питався.

У пїтьмі почувся свист нагая.

— А ось і респонс¹! — крикнув Залушковський. — Від сього в тебе баньки в лобі, щоб розрізнув хама від пана!

— Проклятий мурга! — ворчав Рамбулт, їдучи у сторону, де світився ряд маленьких вікон. За ними поглядав сторож і чухався по спині.

— Мурга, хам! А трясця матері вашій, — говорив, — шляхта, пани... таких панів в ... пальцем намацаєш! Ніби пан, а клене, як дідько... Собачий пасинок!

Як гості, так і сторож привикли були до подібних розговорів і пригод, бо ніхто з прибувших не займався дальше особою сторожа, ані він ними.

Передню частину коршми займала величезна кімната з низькою стелею та зачорнілими від диму стінами. На шинквасі блимали дві лоеві свічки, у куті горів на великій

¹ Відповідь. — Авт.

печі ясний огонь, а по стовпах, які підпирали стелю, висіли перстені зі смолоскипами.

Почувши тупіт коней, зірвався господар, що сидів за шинквасом і саме говорив з якимись двома парубками. Встав, поправив шаблю, що висіла при боці, і пішов до дверей. Коли відчинив їх, ввірвалася в кімнату хвиля вітру, насичена крапельками дощу. Замиготіли огники смолоскипів та полум'я свічок, в кімнаті потемніло, та, проте, при світлі блискавки пізнав господар своїх гостей. Поклонився їм не надто низько і приказав парубкам забрати коні їздців.

За хвилю приїзжі увійшли в коршму.

— Добрий вечір! — загудів Рамбулт у відповідь на привітання господаря.

— Зглобіцький є? — спитав Бялоскурський.

— Є, прошу вашої вельможности! — відповів господар.— Сидить у ванькирі.

Всі три пішли через кімнату до дверей, що були при шинквасі і вели до кімнат та до мешкання господаря.

Переходячи, глянув Бялоскурський по коршмі. Була вона повна людей, головно хлопів із близьких сіл Тарнави, П'ятниць і господарів із Губич, які їздили за сіллю до Добромиля. Між ними було кілька мужів у сіряках і баранячих шапках, із пістолями та ножами за поясом, а рушниці або шаблі стояли біля них, оперті об стіну. Своїм виглядом нагадували вони карпатських опришків, так званих «бескидників», але їх лица були усміхнені; вони піддобрювалися до мужиків, з якими вели гутірку.

У одному куті сиділо за столом дивовижне товариство. Було в ньому до двадцятьох мужів, уоружених від стіп до голови. Одні — в угорських дольманах, нашиваних шнурами, другі — зі-шляхотська, в жупанах, деякі — в гунях та сіряках. Між ними сидів не старий ще жид із довгими пейсами, у чорному жупані, а при ньому стояли дві доволі великі скриньки, окуті залізом. Жид раз у раз кидав непевним поглядом по коршмі та звертався до своїх товаришів.

— Ну! Пане Йване, пане Каролу, пане Базилу, чому нічого не п'єте? Гей, пане господар! Дайте-но меду на мій рахунок!

Товариство підсміхувалося нишком, та котрий-будь із парубків уставав і йшов до шинквасу, де йому наливали в велику бляшану мірку гарнець меду. Посередині стола стояла чимала миска гороху, обложеного ковбасами, фляшка з горівкою та хліб на деревляній тарілці. Перед жидом лежало кілька яєць, та він не їв їх, тільки пильно розглядав-ся довкола.

Коли пан Бялоскурський замітив се товариство, усміхнувся собі в вуса і немов переморгнувся з одним із товаришів жиди, може, тридцятьлітнім мужем, який зовсім подобав на угорського сабата¹ або панського гайдука.

Не здержуючись, перейшли шляхтичі через коршму і стали перед дверима.

— Веди нас, пане Матис, до пана Зглобіцького.

Господар коршми, пан Матис, кріпкий, присадкуватий чоловік мазурського вигляду, взяв лоївку з шинквасу і пішов передом у тісний коритарик; із якого по одному боці відчинялися двері до гостинних кімнат, а по другому — до мешкання. На одні з них вказав Матис рукою. Бялоскурський відчинив двері і увійшов, за ним оба товариші, вкінці Матис.

— Чолем! Мості пане Зглобіцький!

— Чолем! Чолем! Як здоровля?

— Нічого, Бог ласкав.

— Ба, зі самого здоровля не потовстієш! — пробубонів Рамбулт.

— Ха-ха-ха! — зареготалися присутні, а Залушковський замітив:

— Ну! Вашмость хіба з хориби не одувся!

Грубий Рамбулт почервонів.

— Що-то? Оказію², вашмость, даєш? Я готов! — гукнув і випнув черево перед себе, мов півбочку.

— Уважайте, мості пане Залушковський, щоби на вас бочка не впала, — остерігав Бялоскурський.

— А кпїть до хориби зі своїх безрог, а не з мене, бо швидко вас тут круки порозтягають! — обурювався Рамбулт.

— Зі свиней не годиться кпїти, бо вони кальвінської віри! — докинув Зглобіцький.

Рамбулт упав у злість, добув шаблю і вдарив нею об стіл.

— Стій, вашмость! — крикнув Матис. — Се мій стіл!

— Мовчи, лику!

Серед реготу шляхти відібрано Рамбултові шаблю, і всі посідали за стіл, уважаючи відбуту розмову вступом до дальшої забави.

— Дай-но, вашмость пане Матис, горівки! — приказав пан Залушковський.

— Мені не вільно шинкувати горівки! — відповів коршмар. — Лише жид у Добромилі має дозвіл.

— Ми не дозволу хочемо, але горівки.

— Ну, то хіба моєї власної на почастунок.

¹ Оружний угорський пахолук. — Авт.

² Давати оказію — викликувати бійку. — Авт.

— І чортової давай, коли б скорше! — заляв Бялоскурський.

— Такої не маю! — була відповідь. — Хіба для чортового насіння!

Бялоскурський зірвався з лави, і в тій хвилі почервоніло його лице з досади, а на чолі набігла груба кривава жила.

— Марш, лику! — ревновав. — Давай, що кажу, і держи морду, бо...

Матис шез, бо пізнав, що зайшов задалеко.

— Забагато дозволяє собі сей райфур¹, — замітив Залшковський.

— Ба! — засміявся Рамбулт. — Хто гамратками² грається — райфурам сват.

— Або шурин! — докинув Зглобіцький.

Усі зареготалися, а Бялоскурський замітив філософічно:

— Вашмость панове, не дивуйтеся, люди нікчемної кондиції³ не уміють як слід цінити urbanitatis⁴, ані політики⁵ шляхетне уроджених синів коронних⁶, бо не дав Бог у премудрости своїй усім однакових munerum fortunae et ingenti⁷.

— Авжеж! — згодився Зглобіцький. — Усі вони, сини Хама, безбожного еретика, лише собачим своїм афектам⁸ потурати хотять, а при кожній нагоді забувають за клеменцію⁹ і природжену шляхті дистинкцію¹⁰ «стану і гонору».

— Коби нас було більше, то не завадило б сьому мазурові втерти носа! — сказав Бялоскурський. — Та, бач, се здоров хлоп, а його служба гірш «левенсів»¹¹ небіжчика чорта Стадницького¹².

— Знаєте, панове, — обізвався Рамбулт, — ходім у коршму, там розглянемося, а як буде можна...

— Тихо, вашець! — проворчав Зглобіцький. — Сам не

¹ Посередник у нечистих справах. — *Авт.*

² Повія, хльборка, паплюга. — *Авт.*

³ Підлого (низького) стану. — *Авт.*

⁴ Двірської укладности. — *Авт.*

⁵ Чемности. — *Авт.*

⁶ Так називала себе шляхта, яка користувалася «золотою свободою». — *Авт.*

⁷ Дарів щастя та розуму. — *Авт.*

⁸ Пристрастям. — *Авт.*

⁹ Скромність. — *Авт.*

¹⁰ Визначність. — *Авт.*

¹¹ Опришків. — *Авт.*

¹² Чорт Стадницький — звісний польський вельможа; провадив весь вік війни з усіма сусідами, причому допускався безкарно неймовірних звірств та злодійств. — *Авт.*

знаєш, що верзеш. Матис — се хлоп... ого, ще й який! Він справив би тут нам усім ляне.

— Що, він нам? — обурився Рамбулт.

— Еге ж! Ти, пане Рамбулт, не знаєш Матиса. Се просто медвідь...

— Адже ж нас чотирьох!

— Ба, така bestія ніякого респекту не знає...

Переляк, із яким поглядав Зглобіцький на двері під час цілої сеї розмови, та мовчанка Бялоскурського і Залумковського переконали Рамбулта, що Матис — се чоловік без виховання, у якого краще стати другом, ніж ворогом. Він замовк. За хвилю вернув сам Матис та приніс на полумиску чотири печені гуски, кілька ковбас та величезну кам'янку з горівкою. За ним ніс високий, тугий парубок бочівку меду і, заки ще приступлено до їди, набив її та добув чіп, повертівши діру в затичці.

— Иди, Кубо, геть, возьми півгак та рогатину. Яцко, Мацько, Шандор, Мішка та Гарбуз нехай возьмуть пістолі та шаблі. Ти будеш стріляти у товпу ухналями, коли буде треба. Поза тим держіться оддалік і ждїть приказу.

— Чи губицькі хлопи ще п'ють? — спитав Бялоскурський.

— Ні, вже збираються спати.

— Ага! — нагадав собі Матис. — Кажи Гаврилові, що би підпер колами двері, де вони спатимуть. Собко, Полупа та він нехай пильнують їх, коли б хотіли виломитися.

Куба кивнув головою і вийшов. Матис також сів за стіл. Шляхта повипивала по здоровому кухлеві горівки та прийнялася за їду, густо попиваючи медом.

Хвилю чути було лиш відгомін лакомого халасовання та тріщання костей межі кріпкими зубами. Хвилями почувалося сопіння Рамбулта та булькотіння меду в барилці. Один Зглобіцький чомусь менше хапчиво їв, як інші, а хвилями морщилися його руді брови над зеленкуватими очима. Мовчанка, яка панувала у зборі, видно, наводила йому на ум щось неміле. Вкінці відложив недогризену кістку, попив меду і відізався:

— Слухайте-но, пане Матис! У вас є тепер два молоді їздиці, по виду жовніри або лісовчики¹, правда?

— Так! Се пан Юрій Угерницький із Лошнева, а другий Іван Попель, загородовий шляхтич з Іванівки у Теробовельському старостві. Сей перший, здається, посесіонат², бо

¹ Добровольці, одчайдухи, які наймалися усякому за грїш та право грабїжі; вони стояли під командою полковника Лісовського — відси й їх назва. — Авт.

² Власник маєтку.

хоч не має грошей, та бачив я у нього гарну шаблю чудової роботи з туркусами.

— Ну! Се може бути вкрадена шабля,— замітив повагом Бялоскурський.— Тепер у нас всякий *gołota* чи *odartus*¹ може мати клейноти.

— Ха-ха-ха! Ось хоч би й ви, вашмось, маєте московські жемчуги²,— засміявся Рамбулт.— «*Omnis dives iniquus...*»³.

— Не бреши, вашмось, дурниці, пильнуй свого вантуха! — крикнув Бялоскурський.

— «...*Aut iniqui haeres*!» — докінчив Рамбулт.

— Або жид! — докинув Залушковський.

— Гас, гас, панове! — вмішався Зглобіцький.— Ти, вашмось пане Матис, не кажи, що я тут. Я сих хлопців знаю і не хотів би з ними бачитися.

— О, се здорові хлопці,— усміхнувся Матис.— Вірю, що ні! Вони повтікали з хати і хочуть найнятися у якого пана.

— Католики? — спитав Бялоскурський.

— Ні! Прокляті схизматики,— відповів Матис.— Тому я їх і пустив у коршму.

— Як-то? — здувався Рамбулт.

— Ано! Наші жовніри дуже хоробрі, але вони все поперед їдять, п'ють та б'ють посуду, а відтак показують кулак або шаблю, відкликаються на незаплачену квартиру⁴ або б'ють відразу по зубах. А схизматика аж коли нужда притисне, то у нього будиться дух сваволі.

— Ба, козаки не ліпші наших,— замітив Бялоскурський, який бував на Україні.

— Так, але лише проти нас, шляхти, та жидів. Між собою вони мов голуби.

— Звісно! — кивнув головою Бялоскурський.— Хамство держиться себе, мов воші кожуха.

— Я волю руснаків, ніж шляхту,— сказав холодно кровно Матис.— Се люди, а ваша «браця», з перепрошенням егомостів і моїх добродіїв, се сволоч. Ось старий Гербурт. Тут крав, там напав, знюхався з бескидниками, заграв у православну дуду, написав еретицькі книжки, потім дістав у шкіру, наробив довгів, утік до замку, злизав усе, що написав, і здох.

— Ти дурний, пане Матис,— відповів Бялоскурський.—

¹ Голяка, голодранець.— *Авт.*

² Справді, під час московського походу украв якийсь Б. московські клейноти.— *Авт.*

³ Давня польська прислів'я: «Кожий багач нечесний або спадкоємець нечесного».— *Авт.*

⁴ Плата польських вояків, виплачувана чвертьрічно.— *Авт.*

Утише у нашому шляхотському стані цвіте золота свобода та всякі дистинкції відзначення, *munera fortunae*, тобто дари щастя, а хам усе хамом. Ти повинен також постаратися про се, щоби якнайскорше добути індигенат¹. От заплати кілька там золотих у королівській канцелярії, у мене є там знакомі, і будеш шляхтич.

— Не я дурень, пане Бялоскурський,— відповів мазур.— Мені сорок літ. Батько мій робив гроші на ланцуцькому чорті², бо товкся з ним по всіх війнах із сусідами і крав не гірш шляхти та сабатів. Та що ж? Небіжчик, Царство йому Небесне, любив погуляти та пропив мало не все. А я не те, тільки сиджу, як спокійний коршмар, та збираю, що ви звете «субстанцією», чесним способом.

— Обдираючи жидів, продаючи тайком горівку та райфуруючи сабатам і бескидникам.

— Милитесь, вашмость,— усміхнувся Матис.— Жидів обдираєте ви, не я. Виповняю прикази панів моїх, шляхти, а до коршми всякому рівна дорога. Я плачу чопове³ папові, а ви мені. А тому, що я так кріпко придержуюся католицької віри і не жалую ні на косцюл, ні на ксьондзів та що займаюся ще з батька чесним зарібком, тому й чую в собі покликання до золотого, шляхотського стану. Але се буде аж тоді, коли почую себе у силі боронити тої золотої свободи і зможу собі прийняти з п'ятдесят ренкодайних⁴ та гайдуків і з десять гармат та гаківниць. Бач, хто лізе межі «врони», мусить крикати, як і «оне», а то б обдерли дочиста таки найближчі сусіди.

— Ну, а індигенат? — замітив Залушковський.

— Індигенат? Агі! Коби лише були гроші і гайдуки, то половина Ланцуцького повіту присягне на «рочках»⁵, що я шляхтич із діда-прадіда та що я сам в останній московській війні за егомостем «крульом зацне» ставав та власним «сумптом»⁶ гідний виставив почет. Коли б хто чіпався, вдарю себе по кишені або його по морді, та й чим же я тоді не шляхтич? Один герб на спині, другий на...! Бог ласкав на мазурів, ось що!

Не дуже подобалася шляхті ся бесіда пана Матиса, і тому замовкли всі на хвилю, а Матис встав і вийшов. За хвилю вернув і сказав:

— Губицькі хлопи вже сплять.

¹ Шляхотська грамота.— *Авт.*

² Стадніцький.— *Авт.*

³ Шинкарський податок.— *Авт.*

⁴ Шляхтич, що добровільно стає на службу в пана.— *Авт.*

⁵ Судові з'їзди.— *Авт.*

⁶ Коштом.— *Авт.*

— Гарно! — відповів Бялоскурський і встав також.—
Ходім, вашмостьове!

— Я не йду! — проворчав Зглобіцький.

— А то чому?

— Бо я ніби опікун жида, тому не дуже мені ялося.
Я своє зробив, що привів його сюди. Все інше — ваша річ.

— Рівний поділ? — спитав Матис.

— Авжеж! Як завсіди,— відповів Бялоскурський.—
До трибуналу не підемо.

Бялоскурський, Залушковський, Рамбулт і Матис пода-
лися у шинкову кімнату.

При столі жида сиділи ще всі гайдуки та пахолки. Во-
ни з респектом встали, коли пан Бялоскурський з трьома
товаришами підійшов до стола.

— Добрий вечір, жидзе! Пускай до стола!

— Просимо, просимо, ясновельможний пан староста
«рачуть сідати»! Може, ласкаві будуть поділити з нами
наш «худопахольський посілок», а може, звольте вина...
Гей, пане господар, дайте-но вина для ясновельможний пан
староста та вельможні пани дідичі!

— Ну, ну, сідайте, хлопи! — сказав, усміхаючись, пан
Бялоскурський.— Ми не в земстві. Сідай, Абрамку! Нап'є-
мося та побалакаємо!

— Ай, ай! Ясновельможний пан мене знають? Яка честь,
гвалт, яка честь! — закликав жид і неспокійним зором лупав
раз у раз, поглядаючи по присутніх.

Матис приніс кілька фляшок вина і склянки. Пан Бя-
лоскурський потягнув здорово, обтер вуса і спитав:

— А що везеш, Абрамку?

— Я? Ну, чому б я не мав чого везти? Я везу коріння
для ясновельможний пан староста Ян' Пеньонжек у Сяноці!

— А відки?

— Як-то відки? З Ряшева. Ясновельможний пан ста-
роста казав привезти, а я, бідний жидок, везу... Ну! Чому
ясновельможний пан не п'ють? Пан Матис казав, що се
вино — само «цімес».

— А не везеш ти, Абрамку, ще чого? — поспитав пан
Бялоскурський, усміхаючись ненастанно.

— Я? Відки я міг би везти що інше? Що я маю? Я бід-
ний жид, тим лиш живу, що маю з ясновельможних і все-
ласкавих панів шляхти. Ясновельможний пан Зглобіцький
іде зі мною, то він знає краще, що я нічого іншого не везу.

Як лише жид проговорив ім'я Зглобіцького, відвернув-
ся один із молодців, що сиділи при шинквасі, та відізвася:

— А де-то сей твій пан Зглобіцький? Я його знаю!

Бялоскурський відвернувся також і змірив очима мо-

лодців. З їх похмурого вигляду та ворожого тону бесіди пізнав він, що се про них саме згадував Зглобіцький.

Він устав у сій хвилі і визвірився на жида:

— То ти, шельмо, злодію, парху собачий, тримаєшся Зглобіцького? А знаєш ти, що Зглобіцький давно під опалою, а кождий, хто сходиться з інфамісом, сам стягає на себе інфамію? І ти мене тягнеш до свого стола і тих тут молодців береш у свою службу? Кажі тепер, що везеш? Гроші для малярів, порох і кулі, зброю? А може, листи до Бетлена¹? Відповідай, шпіоне!

Єврей зблід і упав на коліна перед Бялоскурським.

— Ясновельможний пане староста!..— почав.

— Чорт тобі старостою, не я. Гарних-то урядників має його королівська милість на границі, бескидницьких підсвинків, proditor-ів² сеї вітчизни. Не я тобі старостою, eques Polonus sum³, а про publico bono⁴ як вірний син корони і Річи Посполитої кажу тобі: покажи сюди, що везеш, а ні, то присилую!

Жид устав і відступився в кут, де лежали його скрині. Там сховався за плечі своїх гайдуків, що й собі повставали.

— Ну, а як я не схочу показати?

— Мусиш, сякий-такий сину, бо переверну тебе та випотрошу, як кабана.

Очі жида засверкали люто, коли побачив, що Бялоскурський витягнув руку за ним. У сій хвилі добув Рамбулт шаблі, і жид зблід.

— Що ви тут, вашмосьть, парламентуєте? По шияці жида!

— Ай вай! Рабунок, гвалт! — заверещав жид, обіймаючи руками скрині.— Бороніть мене, вельможні панове, я за те вам заплатив гріш, і ви обіцяли. Пане Зглобіцький, рятуйте!

Молодець, що перед тим питав за Зглобіцьким, добув шаблі, оглядаючися, чи не появиться де покликаний. Та намість сього вбігло до кімнати кількох парубків, один із півгаком⁵, який таки зараз поклав на сошки⁶ і вимірив у товпу. Інші зайняли вижидаюче становище, а пан Бялоскурський звернувся до оточуючих гайдуків.

— Ану, хлопці! В імені круля егомості та Річи Посполитої звертаюся до вас — допоможіть мені зловити сього зрад-

¹ Габор Бетлен — семигородський воєвода.— Авт.

² Зрадників.— Авт.

³ Я польський рицар.— Авт.

⁴ Прилюдне добро.— Авт.

⁵ Гаркабуза, важка рушниця у 17 в.— Авт.

⁶ Вилки, на яких опирали важку рушницю при стрілянні.— Авт.

ника вітчини, мадярського райфура. Покладіть заслугу около держави, а нагорода не мине вас!

— Vivat круль! — крикнув один із гайдуків, сей, що переморгнувся передше з Бялоскурським, і добув шаблі. За ним іще кількох кинулося на жида, але чотири парубки, що були його слугами, догадалися, що се розбійничий напад. Один випалив із пістоля, але куля пройшла мимо і застрягла у стелі. У сій хвилі ревнув півгак, і двох оборонців жида зверещало й упало на землю. Один умер таки зараз, другий вив із болю, вертячися по землі. Інші гайдуги кинулися на двох останніх та просто шматували їх шаблями. Метушня, гамір та лоскіт запанували в кімнаті. Крики, прокльони залунали, а пан Бялоскурський вхопив жида за обшивку і насильно тягнув його на середину кімнати.

— В'яжіть зрадника! — приказав, і парубки Матиса виконали з дивною вправою приказ.

У сій хвилі один із парубків, що боронилися, вирвався а, вдаривши ручкою поламаной шаблі Залушковського по голові, вискочив надвір. Залушковський упав на землю, а рівночасно хтось обухом розбив голову останнього оборонця.

Втім ізнадвору почувся страшний крик людини та гавкіт псів, заїдаючих чоловіка... Рев сей слаб із кожною хвилюю, вкінці утих зовсім.

— Випрячте кімнату, — приказав Матис, — а ви, панове жовніри, вибачте за неспокій. Се, бачите, чоловік не знає, кого має в коршмі. Ось і сей зрадник. Думає би хто — купець, а то, тьфу!

— Не бійтеся, панове, — сказав один із молодців. — Не ми будемо деляторами¹. Зглобіцький, приятель сього жида, се мій ворог. Тому ми й не мішалися між вас і мовчати мемо. Та ось ви нам спати стеліть! Нам пора!

— Зараз, пане Угерницький. Иди, Кубо, заведи панів у клуню!

Куба з обома молодцями відійшов, а в коршмі діялося що інше.

— Води! — застогнав пан Залушковський, коли гайдуги виволікли за двері трьох небіжчиків та стали шурувати сліди крови на підлозі.

Матис подав пану Залушковському шмат, а сей обвинув собі нею всю пику, що прибрала була синьо-червону краску.

— Шельма! Злодій! Лайдак! Щоб його морове повітря, щоб його пси зжерли! — ворчав, охаючи.

¹ Обвинитель, донощик. — Авт.

— Побожне бажання вашності вже сповнилося! — за-
сміявся Матис. — Ось його таки заїли пси при паркані.

— А здох би, псявіра, схизматик!

— Еге ж! Він уже і здох!

Пан Бялоскурський возився тим часом зі скринями жида і разом із Рамбултом потягли їх до ванькира, де сидів Зглобіцький. Жид лежав насередині, позеленівши зі страху, бо знав, що його ще жде неабияка мука, а хто знає, чи й не смерть.

Пан Бялоскурський вернув укінці з ванькира.

— Чи не багато cadaver-ів¹? — сказав до Матиса.

— Ова! Лиш чотири, — махнув рукою коршмар. — Та й то люди підлої кондиції.

— Схизматики, хлопи, то правда! — докинув Бялоскурський. — Все-таки «згубити»² треба. Бач, перший-ліпший найде трупа, запрезентує в гроді³ і треба буде відкуплюватися.

— Пусте! Я яму наготовив уже заздалегідь, — сказав Матис Бялоскурському на ухо. — Там їх кинемо і присиплемо, що навіть мої парубки не знатимуть.

— Так, як молодого Цебрівського?

— Так!

— А бачите, пане Матис, що молоді Цебрівські та батько догадалися, що се справа Зглобіцького, лиш мене не догадалися, бо я походжу з їх сторін, і велика була все між нами amicitia⁴.

— Ага! Тому-то він і не хотів бачитися з сими теребовльцями. Либонь, вони його й відси знають.

— Здається! — усміхнувся Бялоскурський.

Із сього усміху догадався Матис, що у Зглобіцького є, мабуть, ще й якась інша справа, крім довершеного убійства. Та не допитувався далше, лише став видавати прикази.

— Трупів занести до шопи! Завтра повеземо їх до Добромиля, — приказав своїм парубкам. — А ви забирайтеся спати! — додав, звертаючись до пахолків жида.

— А де наш пан? — спитав один з них.

¹ Небіжчиків. — Авт.

² Ховати цілого небіжчика або хоч голову, щоб ніхто не міг внести скарги. — Авт.

³ Завезти трупа до гроду називалося «praesentatio cadaveris»; пр. оголошення убійства «proclamatio capitis»; не можна було прокламувати небіжчика, якого ніхто не знав, тому часто «гублено» трупа; за убійство відповідав у першій мірі сей, на чийому ґрунті найдено трупа, тому власники відкуплювалися від деляторів грішми, а сі не ставали на термін, і справа упала; польський суд не займався злочином, коли не було делятора. — Авт.

⁴ Дружба. — Авт.

Матис моргнув на нього, щоб мовчав, і показав рукою на двері.

— Твій пан має ще з нами діло, а ти тікай зараз завтра, бо готові ще тебе примкнути у гроді, що ти возив мадярського шпигуна.

Пахолки вийшли, остав лиш один — сей, що перший кинувся на жида.

— Чому така політика з жидом? — питав тим часом Бялоскурський шепотом. — Чей, його не лишимо живим!

— Ні, пане Бялоскурський, — відповів Матис, — сі два молодці бачили його, і хлопи з Губич, а також усі інші мужики та пахолки. На нього жде Пеньонжек, а вірмени з Ярослава знають, що він виїхав сюди. Був би крик.

— Ова, і так буде крик, скрутинії¹, кондемпнатки², інфамії³ і т. ін., лиш те все фурда! Хто виконає засуд? Ти хіба ні! А Пеньонжка, як схочу, сам із замку викину, нехай тоді стрибає до круля та махає п'ястуком у мішку разом із ним. Але, бачиш, сі два шляхтичі — інше діло. Угерницький багач, а вся околиця, хлопи й дрібна шляхта дуже його шанують. Та й мені його треба, бо мій Івашко вправді добрий пахолок, але хам і ніякого міру, ні дистинкції не має. А мені треба бурграб'його, щоб не крав, а вмів мене заступити, бо їду на Угорщину.

Оба товариші підійшли до жида.

— Ну, шпигуне! Що везеш у сих скринях? — спитав Бялоскурський.

Жид не відповідав, трясся лише зі страху, що зуб заскакував о зуб.

— Г... гр... ро... роші, — вистогнав укінці.

— Чиї?

— Вірменина Чамчана зі Львова.

— Кому?

— Пеньонжкові, що має збирати за се військо на угорське пограниччя.

— Ха-ха-ха! А то бреше bestія! — зареготався Бялоскурський. — Мості Рамбулт, пишійть-но се, що жид казатиме. А ти, Івашку, питай!

Івашко, високий тридцятьлітній чорнявий парубок, одітий з-панська, станув коло жида та закотив рукав жупана поза лікоть. Із-під сорочки указалася могуча, жилага рука, поросла буйним волоссям. Чорна підголена чуприна відкривала низьке чоло та глибоко під ним осаджені очі з

¹ Слідства. — Авт.

² Присуди. — Авт.

³ Відсудження від чести, опала. — Авт.

проникливим та підступним поглядом. Доволі довгий, мов яструбиний клюв, закривлений ніс нависав на покриту чорним вусом горішню губу. Кріпка вилиця та виступаючий підбородок надавали парубкові вигляду грабіжної птиці.

— Положіть жида на лаву і роздягніть! — приказав парубкам.

Миттю стягнуто з жида кафтан, чоботи та короткі штани, відтак кацабайку з чотирма тороками.

— Здіймай сорочку!

Жид був зв'язаний, тому не мож було здійснити з нього одежі як слід. Але парубки радили собі ножами, і небавом лежав жид на лаві наго, а в кількох місцях показувалися краплі крові з незначних ран, одержаних при зриванню одежі. Він лежав, замкнувши очі, блідий, як труп, а віддих із трудом добувався з-між затиснених зубів.

Івашко добув із-за халяви татарську дротяну нагайку з малою олов'яною кулькою при кінці плетеного дроту і свиснув нею у повітрі.

— Гевалт! — крикнув жид.

— Мовчи! — гукнув Івашко, прискакуючи нагло до нього. — Не реви, а відповідай на питання. Кричати не вільно! Ніяка кривда тобі тут не діється!

Жид замовк і з безмежним страхом водив зором за рухами нагайки.

— Відки твої гроші? — питав Івашко.

— Від Чамчана, вірменина!

— На що?

— Для Пеньонжка!.. Ясновельможний!.. — Тут заревів жид не своїм голосом, а на його тілі показалася кривава смуга.

— Мовчи! — гукнув Івашко, і удари посипалися густіше. При третьому чи четвертому бризнула кров...

— Добре б'є, — усміхнувся Бялоскурський.

— Еге ж! Видко, до ціпа навик! — відповів Матис.

— Куди там! Він у езуїтів учився.

— Все одно! — зареготався Матис. — І се наука.

Жид кидався, вертівся, а із горла добувався хриплий гаркіт.

— Брешеш, псявіро! — сказав Івашко спокійно. — За брехню обірвалося тобі раз, а се інше — се за худоб'ячий рев; я ж казав тобі мовчати.

— Ясновельможний пане! — застогнав жид. — Як тут мовчати, коли ваша нагайка душу з тіла тягне, а ваша рука, нівроку, щоби здорова була, як у медведя.

— Подобалося тобі? — спитав Бялоскурський.

Івашко усміхнувся.

— Видиш, Абрамку! — промовив ласкаво.— Ти розумний чоловік і бачиш, що не маєш рації. Тому кажи правду. Сі гроші для бескидників і Бетленових сабатів, правда?

Рамбулт зібрався до писання і ждав на зізнання, коли жид порушився і став говорити, мов у гарячці:

— Ясновельможний воеводо! Щоб я був проклятий до десятого покоління, щоб мені капорець¹ таки тут, зараз, щоб мене й мої діти зжерла проказа, а моя жінка щоб гамраткою пішла з сабатами, велике хайрем², пане, що ні!

— Ей же, надумайся! — процідив Івашко та спроквола розвивав нагайку...

Жид мовчав хвилю, вкінці вибухнув плачем.

— Пани ясновельможні! Чи ви хочете моєї погуби? Взяли ви гроші, видихайте здорові, а навіщо настаєте ще на моє здоровля? За що се? Коли дізнаються, що я сказав се, що ви хочете, мене повісять, уб'ють, зруйнують, а моя жінка та бахурі знидують.

— Чуєте, мості Рамбулт? — замітив Бялоскурський.— Винуватець боїться признати зі страху перед пімстою своїх спільників. Запишіть се!

— Розуміється! — сказав Рамбулт і скоро став махати скриплячим пером по пергаміні.

— Ти, жиде, нас нічого не обходиш! — відповів тепер Івашко.— Мені треба твого признання, чи тебе хто за се вб'є, чи ні! Ми тебе не вб'ємо, але правду мусіш сказати. Отже, кажи: так чи ні!

— Ні.

Нагайка свиснула. Жид крикнув раз, другий, удари силпалися, а шкіра летіла клаптями з плечей катованого. Кров пила, крик жида ставав слабший, а вкінці замовк.

— Води на собаку! — приказав Івашко, обтираючи чоло лівою рукою, бо права була окервавлена.

На жида вилито відро води, бач, зімлів. По хвилі прийшов до себе і тихо стогнав із болю.

— Отже, ні? — питав Івашко холодно.

Жид мовчав, із трудом переводячи дух.

Усі ждали.

— Ти втратив голос? — посміхнувся Івашко.— Пожди, додамо!

Добувши пістоль, відвів курок та ключиком до труб став відкручувати колісце від запалу³.

¹ Загибіль (вірвання голови).— Авт.

² Клятьба.— Авт.

³ Панва, на яку підсипувано порох, що запалював набій у дулі.— Авт.

— Розв'яжіть жилові одну руку! — сказав до парубків. — Нехай собі нею помагає — скорше відійде.

Жилові розв'язано руку, і вона зараз звисла, мов у небіжчика. Івашко прикляк і розкрутив курок зовсім. Курок цей складався з двох сталевих язичків, споєних шрубою, а між ними лежало колісце, що, вдаряючи о камінь, кресало мов і запалювало порох. Вишрубавши колісце з-між язичків, Івашко всадив туди великий палець жида і став знов закручувати шрубу ключиком.

— Держіть руку! — крикнув до парубків. — А ти, — додав, звертаючись до жида, — відповідай: так чи ні?

Жид мовчав, та в міру прикручування впивалася шруба в палець; жид почув біль, що кріпшав скоро і ставав страшний, невиносимий. Шруба торощила просто кість, м'ясо та ноготь, а з уст катованого стали добуватися крики чимраз голосніші.

Підсміхуючись, ждали присутні висліду, а Івашко спитав лиш:

— Співаєш?

Жид кричав чимраз дужче, все його лице скорчилося, а отвертий рот виглядав радше на пащеку мученої та скаженої звірини, ніж на людські уста.

— Видиш, Абрамку! — говорив Івашко. — Ти не хочеш сказати «так», бо палець іще цілий, але як я потягну за курок, то він викреше огню, а ти меш стріляти, як самопал. Лиш, бач, чорти вхоплять при тім руку. Ну, добре? Скажи: так чи ні?

В тій хвилі на уста жида виступила кров, і він замовк. Тоді Івашко потягнув за курок... Почувся хряст розтрощеної кости, все тіло звинулося, мов тіло щупака, що хоче вискочити з кип'ятку, а з уст разом із кров'ю вирвався нелюдський крик.

У крику тому почувалося слово «так».

Івашко встав.

— Шпигун признався! — сказав спокійно. — Обмийте жида водою, дайте йому лахи та викиньте за браму, щоби тут пси його не заїли. Добраніч вашмостям!

І, оберши нагайку об одіж жида, взяв пістоль і колісце, відкотив рукав і пішов спати.

II РЕНКОДАЙНІ

Ранок, що наступив по непогіднім та бурливім вечорі, був зовсім інакший. Скупаний у краплях дощу, ліс блистів у рожевих променях сходу та прибирався жемчугами, що горіли всіма красками дуги. Свіжим та гарним, мов дівчина з купелі, вийшов ранок, і наче повеселішав увесь світ, радіючи теплом та красою природи. Птички обтріпували крильця, розправляли дзьобики та заливали піснею весь ліс. Здавалося, він немов розспівався весь на славу Божу, на радість людям, здавалося, не з того світа були вчорашні пригоди. Наче чорт, що щезає від лица Бога, пірнуло в забуття усе: крики, плач, бійка, тортури, людська злоба; і все те немов сном видавалося обом молодцям, що ночували у клуні коршми «Під буком».

Молодий Угерницький збудився скорше, як його товариш, та виглянув надвір. Збудив його гамір, що панував у тій стороні обійстя, та лай псів, поприв'язуваних уже за дня на ланцюги при частоколі. На подвір'ї стояла довкола возів чимала громадка хлопів із Губич, а між ними парубок Куба, який живо з ними розмовляв. Вони нарікали на нічний гамір та питали, хто саме попідпирав колами двері повітки, в якій вони спали. Куба пояснив їм, що минулої днини напали на коршню бескидники, ті самі, що хлопи їх бачили в шинковій кімнаті. Він розказував, як-то оборонилося від них шляхта та якого їм завдала чосу. При тім не щадив також заміток, котрі доказували, що Куба неабиякий буваець. Юрко чув, як Куба поучав сліпороджених синів Хама¹.

— Ви, хлопи, не питайте найкраще, що тут сеї ночі діялося, та будьте задоволені, що ми відбили опришків. Вони вас заперли у клуні і, певно, були б обдерли, а може, й поубивали, коли б не наші гості — шляхта. Потім, бачите, се шляхотська справа, о!.. А знаєте, що де пани б'ються, там хлопозась, а то як знюхаються собачі діти, то все на хлопській шкірі кропиться. Тому я вам раджу: навіть нікому й не кажіть, що ви тут ночували, бо як вас потягнуть до гроду, то що буде? Бескидника не зловиш, шляхтич не ставиться, лише хлопа піти мусить, а знаєте, чим се пахне, коли хлопа іде на трибунал? Хоч куди мудруй, а по крайній мірі без бука не обійдеться. Тому мовчіть, і нехай дідько бере панів разом з їх гонором та бійками.

¹ Т. є. хамів, себто хлопів.— Авт.

— Ая, ая! Мудро говорить чоловік,— казали хлопип з дивним поспіхом стали збиратися в дорогу.

Угерницький збудив товариша.

— Вставай, Іване, вже день.

Молодець зірвався, перехрестився, та оба вийшли на майдан, серед якого стояла керниця.

Вони вилили кілька відер води в корито та стали вмиватися, роздягнувшись донага. Холодна вода освіжила їх та додала веселого настрою.

— Ну,— засміявся Іван,— не бракне нам пригод у нашій мандрівці. Передовчера бійка межі православними та католиками в Перемишлі. Вчора знов у коршмі потіха. Цікавий я, який чортяка нині покажеться?

— Не дуже-то я цікавий на сього твого чорта,— відповів товариш.— Ти подумай лише, що ми вже ось третій місяць у дорозі, та не бачили ще ні одного кута, де був би хоч сякий-такий лад. Чоловік просто життя не певний на кожнім кроці. Досить, у нас на Поділлі тривога від татар, та все-таки в обороннім дворі батька безпечно. А тут? Що крок — то бійка, що село — то або бунт, або постій військовий, або жидівський нагай над хлопами, морди, стрілянина, пожежі — от затовчуть де в кутику, тіло «згублять», та й і старі наші не дізнаються, куди вороння порозтягало наші кости.

Іван засміявся.

— Чи тобі, Юрку, випадково не захотілося вертати під батьківський нагай та до панни Корницької?..

— Щоб їй хрін, а тобі шило в хавку! — сплунув із садою Угерницький.

— Що ж,— сміявся далі Іван,— у нашій Річі Посполитій чим дальше на захід, тим кращі порядки. Се ясно! Нема татарського батога, то коні брикають. А де ти чував про безпеку безоружному? Лише в школі є інші аргументи, ніж шабля, та й то волю я наш православний бук, як езуїтські брехні. От не верзи дурниць! Казав мені вчера Матис, що котрийсь там шляхтич потребує ренкодайних, ось ми йому на руку й підемо.

— Ат, не розумієш ти мене,— сказав неохітно Юрко.

Іван зареготався.

— Ага! Туди його понесло,— сказав.— Ну, поворотом не скіргаш нічого, тому мусиш заждати, аж старий зм'якне... Відай, таки в моєї сестрички глибші очі, ніж я думав; дивлюсь на тебе... хлоп не хлоп, а втопив душу, як коня в полонці. Що ж, мовчи, язичку, будеш їсти кашку!

— Е! Ти справді стаєш говорити дурниці, легко тобі, братові, сміятися, а мені не те...

— Звісно, що не те,— засміявся Іван.— Мені ось тепер не дівчина в голові, а який християнський сніданок.

Оба молодці скінчили одягатися та пішли у коршму, де тим часом усунено всі сліди нічної пригоди. Лише перев'язана голова Залушковського давала знати, що він вийшов з учорашньої потіхи сопсусsus¹, як говорено в трибуналі.

Бялоскурський сидів сам при другім столі, а коли молодці ввійшли, піднявся їм настрічу.

— Чолом вашмосьть панам! — сказав.— Пан Угерницький, правда?.. Знаю, знаю сю фамілію. Зацний рід, від князів походить! А як же ж фамілія вашмосьті?

Тут пан Бялоскурський звернувся до Попеля, що збоку глядів на повітання.

— Іван Попель, загородовий шляхтич з Іванівки.

— Чи ренкодайний егомості? — запитав пан Бялоскурський Юрка.

— Ні! Се мій брат по серцю! — відповів Угерницький.

— Ага! Amicita! О, велике се слово, се, як казали патри езуїти, дочка неба, сестра любови, се чистий цвіт серця цнотливого мужа.

— Правду кажете, ваша милість,— відповів Угерницький.— Саме так думаємо й ми!

На згадку про чистість сеї приятни Іван пригриз губи, згадавши свою сестричку та любов Юрка. Тим часом Бялоскурський говсрив дальше до Угерницького:

— Я родзіца вашмосьті знаю, ми разом опонувалися hostibus² у московській потребі, а з панами Цебровськими ми в зажילותи перебували. Та фортуна кинула мене сюди, в дикі гори, тому ми й розійшлися. Моя субстанція тут, тому не пізнав іще досі самого вашмосьть пана. Та се не завадить, щоб ми й тут пізналися, і думаю, що не відмовите давньому другові вашого батька і почтите мене своєю компанією. А хочете знати моє ім'я, то ям ест Ян Наленч Бялоскурський з Коросна, Сяніцької землі.

— Радо служимо вашмосьть панові та дякуємо за запросини! — відповів, червоніючи, молодець і сів разом із товаришем біля Бялоскурського.

Матис приніс м'ясиво та мід, а Бялоскурський припрошував гостей, які при своїм віці та утомі таки й не дуже давали себе просити.

Бялоскурський узяв чарку з медом і підніс її.

— За здоровля вельможного родзіца вашмосьті та на добру дружбу! — сказав.

¹ Потовчений.— Авт.

² Ставили опір ворогам.— Авт.

— Дякуємо вельможному добродієві нашому. Здоровля вашої милости! — відповіли молодці.

— Ну! Розкажіть тепер, відки взялися,— заговорив шляхтич, обтираючи вуса.

Угерницький, який по сніданку повеселішав, змінився назверх зовсім. Його задума та огірчення десь поділися, а голова гордо піднялася горі. Він відкинув узад буйну темну чуприну, на устах появилвся усміх.

— Багато буде розказувати, ваша милосте! — замітив.

— Нічого, подождемо! — відповів Бялоскурський весело.— Мої хлопці поїхали до Добромиля в справі нападу та відшукувати Зглобіцького, тому маємо час, заки вернуть.

— Зглобіцького? — крикнув Попель.— То ходім і ми!

— Сиди, вашмосьть, тихо! — відповів Бялоскурський.— Коли найдуть, приведуть і без вас, коли ні, то й ви не можете, то «цента» штука!

— Еге ж! — проворчав Угерницький.— Знаю його. От сиди, Іване, егомосьть мають рацію!

— Знаєте ви, панове, що його Красіцький тримав півроку *in fundo* Дубецького замку, а таки вибрехався, собака.

— *Quomodo*¹? — питав Угерницький, бажаючи дати доказ, що й він лизнув латини та має всі дані на образованого чоловіка.

— Підніс протестацію через якогось там ренкодайного, що се гвалт, доконаний на золотій «вольності» коронних синів, а то страшний *сгімен*².

— Певно! Певно! — potwierдив Попель.

Бялоскурський глянув згїрдно на брата шляхтича, що мішався до розмови посесіонатів, будучи, видимо, *goloto-ю* чи *odardus-ом*.

— Ніякий *bene natus et nossessionctus*³ не може ж згодитися, щоби його замикали, не зловивши *in recenti*⁴. Красіцький віддав його старості в Перемишлі, а сей пустив його на волю, бо се його свояк.

— Рацію маєте, ваша милість! При тім ніякий чортяка не зможе зловити шляхтича *in flagranti*⁵, бо він має при своїм вчинку переважаючу силу.

— А, вижу, вашмосьть *peritus*⁶ у ріжних арканах⁷ права та наук.

¹ Яким способом, яким робом? — *Авт.*

² Злочин.— *Авт.*

³ Добре уроджений і маєтний.— *Авт.*

⁴ На гарячому.— *Авт.*

⁵ Те саме, що «*in recenti*». — *Авт.*

⁶ Досвідний.— *Авт.*

⁷ Тайнах.— *Авт.*

— Так! Доволі. Наші батьки держали нам ученого монаха, а сей навчив нас грецько-руського та латино-польського письма і права посполитого.

— Батьки? То батько вашності теж посесіонат? — спитав Бялоскурський Попеля.— Я чував, що се загородовий шляхтич.

— Авжеж,— відповів поважно молодець.— Худа фара у мого родзица, але все-таки яка така субстанція єсть.

— А коли так, то не гнівайтесь, вашність, за постпозицію¹,— перепросив Бялоскурський, усміхаючися приязно.— Тепер між лісовчиками та іншими жовнірами мало статочних людей, а ім'я вашності мені справді не чуже, але, крім батька, фамілії вашої не знаю. Ну, розкажіть, пане Угерницький, та переплітайте медом.

І Угерницький став розказувати.

— Як ваша милість, може, знають, брав мій батько дуже пильну участь у московських та інфлянтських² війнах, бо є гарячим прихильником короля, більш, ніж хто-небудь із сусідів. Однак за всі заслуги не одержав він обіцяного староства, лиш якусь пустиню на ріці Тясміні, у самій татарській пащі. Люди, що там бували, кажуть, що там пустиня, ліс, луг і степ — усього доволі, тільки людей нема. Така-то була й заплата. Та на сих війнах стратив батько багато літ, а й дома бував тільки часами. На щастя, мав батько доброго сусіда та розумну жінку, тому не лише не витратив майна, але ще й приросло воно чимало через численних утікачів з-під інших панів. Єгомость пан Попель живе, як римлянин, а моя мати також не тратить гроша на адамашки, гатласи та ношення³ з жемчугів та самоцвітів. І мене виховали як слід. Учений еромонах Андрей, відданий друг батька, жив у нас, а будучи ученим, став нас обох учити. Та ось вернув батько, лихий на се, що не дослужився кресцитиви⁴, і зараз виправив мене до Ярослава до єзуїтів, щоби тільки дальше від хати. Була між ним і Андреем велика суперечка, мати плакала...

Тут молодець зам'явся і почервонів, бо замітив насмішливий вираз лица свого товариша. Помітив його змішання й пан Бялоскурський і поміг молодцеві видобутися з клопоту.

— Ну що ж дальше? Шляхтич уперся руками й ногами, і ви мусіли їхати, правда?

¹ Знехтування.— *Авт.*

² Лівонських.— *Авт.*

³ Китиці з чапліних або струсинних пер із запинками.— *Авт.*

⁴ Кар'єри, доробку.— *Авт.*

Так! Всадили нас у карабон¹, дали слуг та старого ренкодайного Васля Дрогомирецького для опіки й вислали довгим листом до патрів єзуїтів. Так приїхали ми до Зборова. Станули ми у коршмі, а коли повечеряли і пішли спати, каже Іван: «Як хочеш, Юрку, їдь далі, а я не поїду. Жаль мені тебе, бажав би тебе врятувати, та не врятую узаперті, хіба на свободі берегтиму твого добра, інакше пропадемо, мов пес у ярмарок!» І справді, ми православні, при тім русини, і сього не цураємося, нам нема діла до єзуїтських вигадок. Тому я й рішився сказати «тікаймо!»

Ми повставали, нишком узяти два коні, на яких їхали наші два гайдуки, і махнули на чотири вітри. По дорозі каже Іван: «Їдьмо до Львова, там нас не будуть шукати, бо думатимуть, що ми втікли на Україну». Ну, й ми приїхали до Львова. У Львові є вірменин Гошович, що мав свого часу два арти² в наших лісах, коли батькові треба було грошей на похід. Він нас прийняв, і ми сиділи в нього тиждень, а відтак каже він до нас: «Слухайте, хлопці, я дам вам грошей, а ви дайте кавалерський пароль³, що вернете домів». Але ми не хотіли вертати, бо знали, що старий зм'якне лиш тоді, коли нас не буде, а як вернемо так швидко, то виб'є і впреться при своїм, хоч гинь! Тоді став Гошович просити, щоби ми покинули його хату, бо батько міг би дізнатися, що ми в нього, й тоді став би мститися на його возах, грошах або й на ньому самому. Се ж дуже легка річ. Вірменин не має, як шляхта, на чому держати сотки гайдуків, які берегли би його. На тому стало, що ми пішли до міста шукати собі пристановища. Та саме тоді посварився був якийсь там можний шляхтич Ваповський із магістром, бо магістрат дозволив сидіти в місті якомусь там його ворогові, панові Лагодовському. Ваповський напав на місто, одбив міських пахолків, а відтак найшов Лагодовського недужим у кам'яниці і велів застрілити своєму ренкодайному з півгака. Зробився крик у місті, та аж Ваповський виїхав, староста вислав і своїх пахолків, а ті стали чіпатися всіх, кого запонали, а вкінці й нас обох. Ми побилися з ними і втікли, але до міста вже годі було вертати. Так заїхали ми до Городка і опинилися тут без тинфа⁴ при душі. Іван каже: «Ну! Нема гроша, є шабля, живімся по-рицарськи!» Але я сього не люблю. Опришків та волоцюг і так доволі. Так ми й найшлися у клопоті. Аж тут стрінули ми пана Жарновського, який

¹ Крита брика.— Авт.

² Буда до випалювання поташу.— Авт.

³ Слово чести.— Авт.

⁴ Гроша.— Авт.

збирав якраз полк легких їздців, і ми втягнулися до реєстру.

— Еheu! ¹ Що ж ви вчинили? О необачна молодість! — крикнув пан Бялоскурський. — То ви не знали сих полковників, які обдирають зі шкіри шляхту і хлопів, а відтак виводять полк та продають його чужим за гроші? ²

— Ми чували про се, і я остерігав Юрка, — сказав Іван, — та Юрко твердив, що Жарновський — се велика шляхта, і на такий підлий процедур ³ не піде.

— Ха-ха-ха! — засміявся Бялоскурський. — Нема у вас, панове, експерієнції ⁴. Ото вигадали! Хто тепер не має процеду? Перші роди обдираються взаємно між собою: Гербурти, Красіцькі, Стадницькі, Сангушки, Калиновські, Струсі, а Жарновський мав би бути інший? А що ж тепер найдете шляхотнішого від експропріяції ⁵ рицарською рукою? Що се за шляхтич, що не має на собі ні одної кондемантки? Перша інфамія та баніція — се неначе конфірмація ⁶ шляхтича. Хто доробився коли правом кресцитиви? Сей Жарновський дїстав сублевацію баніції та вербунковий лист від короля, щоби збирати військо. Королеві треба, бач, було гроша, а Жарновський за одно і за друге заплатив, і то добре. Як же ви могли сього не знати, се ж зовсім звичайна річ!

На лиці Юрка показався вираз незадоволення. Бач, моральні науки пана Бялоскурського не припали йому до вподоби. Але вчас торкнув його Іван ногою попід стіл, і він не відповів нічого.

— Що ж дальше? — допитувався Бялоскурський. — Дуже цікаві сі казуси ⁷ вашмостів. Здається, читаєш який діярій ⁸.

— Не було нам до цікавості, коли нас стали морити голодом та гнати з села до села, аж десь на Шлеськ. Ми змінилися в банду опришків, крали і рабували що попало. Аж коли Жарновський напав коло Тшебіні на двір якогось свого ворога, все спалив, знасилував жінку господаря, а його самого казав повісити, ми завернули коні і втікли. Попередньої днини виплатив нам Жарновський жолд, бо багатого з нас хотіло його покинути за недодержання умови. Так ми доїхали до Перемишля і хотіли найти місце на дворі якого пана. Але в місті побив саме якийсь пан католик

¹ Горе! — *Авт.*

² Справді було в сім часі багато таких полковників. — *Авт.*

³ Заняття. — *Авт.*

⁴ Досвіду. — *Авт.*

⁵ Вивласнення. — *Авт.*

⁶ Миропомазання. — *Авт.*

⁷ Пригоди. — *Авт.*

⁸ Дневник подорожі. — *Авт.*

православного попа¹, який ішов із процесією, а ми вбили цього шляхтича і його двох слуг. Зчинився гвалт, і ми втікли сюди. Ось і все.

Бялоскурський попив меду.

— Ну! Ну! — сказав. — Вже-то не можна вашмостям відмовити молодечого вігору² та кавалерської фантазії³, а якраз таких людей мені треба. Ось слухайте!

Тут пан Бялоскурський потягнув меду, обер губи, а відтак присунувся до молодців. У коршмі було тихо. Матис сидів за шинквасом, а Залушковський із зав'язаною головою пив пиво кухоль за кухлем, не звертаючи уваги на оточення та клянучи раз у раз нещасного гайдука, якого зажерли пси минулої ночі.

— Бачите, вашмостьове! — продовжав Бялоскурський. — У нас, шляхти, є здавна звичай давати «зацне» уроджених молодців на панські двори, щоби там училися політики⁴ та шукали протекції. Ви знаєте, що се не служба, а радше приязнь на весь вік, яка сягає й поза гріб. Не раз заступається можний пан за сиріт свого слуги, коли їх сусіди женуть із батьківщини. Ще батько не сконав, а вже крадуть та рабують сусіди, що можна, а свояки оружною рукою женуть родину з хати. Тому ліпшим другом є добрий пан, ніж найближча рідня.

— Таки так! — вмішався Попель. — Ніхто не вб'є коня, на яким їздить.

Бялоскурський засміявся цинічно.

— Кепська компарация⁵, вашмості! — замітив. — Скажіть радше, що ніхто не налле води у власний півгак! Зрештою, — додав поважніше, — з рівними говорю! Тому мушу вам виексплікувати⁶ ціле *lucrum*⁷ пропозиції, яку хочу вам зробити. Ви знаєте, що наша рівність перед правом та між собою потрібна лише на виборах, де ходить про чертки, тобто голоси «браці» шляхти. Тоді воевода піє «кохаймисен» із першим-ліпшим імці паном Видлубою. А по виборах той сам брат — се *golota et odardus*, і псами нацьковують його паничі. Все ж таки кожний пан мусить мати людей, що оруднують його майном та віддають йому хоч частину доходу. Вони крадуть, що можна, луплять хамів та ликів⁸, але

¹ Історичне. — *Авт.*

² Сила. — *Авт.*

³ Моторности. — *Авт.*

⁴ Двірського поведіння, чемности. — *Авт.*

⁵ Порівняння. — *Авт.*

⁶ З'ясувати. — *Авт.*

⁷ Користь. — *Авт.*

⁸ Міщан. — *Авт.*

тримають гайдуків і боронять панської справи. Тому він їх береже, *foritue*¹ і *custodit*². Бо який чортяка служив би панові, якби не був певний протекції? Та не в сій матерії хочу трактувати з вашмостями. Ви, певно, хочете махнути на Україну, правда?

— Ніби так! — потвердив Угерницький.

— Так, рука руку миє! Ви останьте в мене, і хоч я не пан і протекції вам ніякої не вироблю, але дам нагоду поїхати на схід і дам потрібні гроші. Ви будете мені пильнувати якийсь час хати — не як ренкодайні, ані як державці, — бо моя субстанція не в земельних добрах, — але як довірені мої друзі. Ви, пане Угерницький, стали би моїм бурграбійом, а ваш друг — отаманом над гайдуками, бо мій Івашко — «цента» бестія, в Турції бував, світ знає, але злодій! Ну, згода?

Угерницький глянув на Івана, а сей покивав головою на знак згоди і сказав:

— Думаю, що пропозиція вашої милости така корисна, що її *lucrum* кождому в очі лізе. Правда, Юрку?

— Так! Одно тільки, ваша милість, — замітив Угерницький, — ми православні і русини³!

— Не віра чоловіка, але чоловік віру красить! — сказав сентенціонально пан Бялоскурський.

Із зачудованням глянули на нього молодці. Се був погляд дисидентів⁴ та схизматиків.

— Бачу, що ваша милість — се муж рідкої учености в книгах та експерієнції в життю, — поспішився сказати Попель. — Любо буде нам служити йому, а ми не з тих, що у службі шукають наживи.

— Ха-ха-ха! засміявся Бялоскурський. — Самі, вашмоство, кажете, що я *vir peritus*⁵. Таких, що крадуть, на віз не забрав би. Та мені треба не слуг, а другів і людей гонору, тому вибрав вас, бо бачу вашу *virtutem et veritatis sanctum amorem*⁶. Ось бачите? Мої два друзі — дисиденти, третій — татарин у Перекопі. Чим же вони гірші католиків?

Ще цікавіше глянули молодці на свого пана, що по хвилі встав і почав розмовляти з Матисом і Залушковським. Оба молодці вийшли з ізби⁷ та посідали на лавочці.

¹ Підпирає. — Авт.

² Береже. — Авт.

³ Українці. — Авт.

⁴ Єретиків. — Авт.

⁵ Досвідний чоловік. — Авт.

⁶ Чесноту та святу любов правди. — Авт.

⁷ Шинкова кімната. — Авт.

— Ми виплили! — відітхнув Іван із усеї груди й усмінувся.

— Чи лиш на беріг? — спитав Юрко, розправляючи широкий викладаний ковнір колету¹.

— Все одно! От буде хоч за що вернути домів у слушний час. Та що буде, як твій батько забажає мститися на моїй рідні?

— Мій батько? Ніколи! Він розлютився, щоправда, не трохи, та потім зм'як зовсім, і ось бачиш, просив навіть твого батька, щоб і тебе пустив зі мною до єзуїтів. При ньому є ще й чернець Андрей і мати.

— Правда!.. Все-таки, бачиш, коди дізнається, що ми повтікали, то скажуться і...

— І висварить Дрогомирецького, бо він йому перший навинеться! — засміявся Юрко.— Відтак дасть у зуби обом гайдукам, ті поцілують його в руку, порадять вислати погоню під Тернопіль або Кам'янець, і старий вкоськається.

— А як ні? — спитав Іван, а в голосі його зазвучав неспокій.— Пригадай собі, Юрку, коли по повороті дізнався старий батько про нашу спільну науку, про твою любов, чи не прилетів тоді з пахолками під наше дворище та чи не полаяв нас тоді всіх, як останніх?

— Так, але як твій батько вийшов проти нього з іконою та сказав: «Вітай, гостю, з Богом у руській хаті»,— то що зробив? Почервонів, постогнав, зліз із коня, поцілував ікону і привітався. Пусте говориш, Івасю! Наші околичні ляшки всяке творять, але мій батько не лях.

— І то правда!

Вже не довго сиділи молодці під коршмою. За хвилю вийшов з ізби Бялоскурський, Матис та Івашко, і пан Бялоскурський приказав сідлати коні. Відтак звернувся до нових ренкодайних:

— Вашмостьове теж звольять сісти на коні, поїдем домів, у мене діла, а й вам належить вже відпочинок.

— Певно! Певно! — відповів Угерницький.— Оба ми ще від учера сильно *fatigati*².

Бялоскурський і Залушковський з обв'язаною головою їхали передом, за ними пахолок пана Залушковського з доволі великим шкіряним міхом, далі десяток гайдуків, укінці Івашко та оба нові дворяни пана Бялоскурського.

Цікаво виглядали особливо гайдуки, бо були се по найбільшій часті мадяри з сабатів, що покинули військову службу в Гербуртів та інших околичних панів. З-поміж учораш-

¹ Жовнірська куртка.— *Авт.*

² Утомлені.— *Авт.*

ніх помічників пана Бялоскурського не було між ними нікого, крім Івашка, що сидів уже при жидівським столі ще перед прибуттям шляхти. Дорога вела через ліс, який складався по найбільшій часті з ялиць. На відкритих місцях видніли ягоди, мов рубіни, на м'якій підстилці ягідника. В лісі залягала тишина, лиш мільйони комах бренили та жужжали в повітрі. Полудне було близько, сонце раз у раз то скривалося, то появлялося знов із-за півраної занавіси літніх дощових хмар, що знов стали насуватися з заходу. З учорашнього дощу не остало й сліду, було душно й парно. Видко, знов коїлася у природі буря. Поки що ясний та блискучий був світ, а веселий настрій гуртка їздців. Тільки коні завзято обмахувалися хвостами та обливалися потом. Їх кусали комахи та давила вага кульбак.

Пан Бялоскурський раз у раз оглядався на обох молодців, укінці сказав до пана Залушковського.

— Хвала Богу, що Зглобіцький винісся ще вчора. У сього Угерницького соколині очі. Бач, неабияка у нього sagacitas¹. Добре, що й Рамбулт забрав свою півбочку та своїх пахолків. От були би дещо вибалакали, а я не хотів би, щоби сі молодці знали про наш процедур.

— Се вже дурне — держати собі пахолків із тутешніх хлопів. Вправді, мало який догадується всіх artes-ів² вищого, благородного ingenium³, але все-таки дещо можна замітити і на нас при всій вигілянції⁴.

— Ба, вчорашні пахолки Рамбулта думали самі, що ми ловимо шпіона.

— Ха-ха-ха! — зареготався Залушковський, не вважаючи на біль лиця. — А Івашко, чи думав те саме? — спитав нишком.

Пан Бялоскурський махнув рукою.

— Се, що Івашко знає, хотів би ти, вашмость, сам знати. Велика в нього сцієнція⁵ та експерієнція у ріжних дисциплінах⁶; він знає усякі artes⁷, про які вашмости й не снилося. Що він думає, не знає ніхто, бо він нікому не брат, але що він нічого не скаже, за се ручу, чим хочете.

— Ов, а то чому? Відки така fiducia⁸?

— Се страшний чоловік. В його грудь вложив чорт за-

¹ Бистрота.— *Авт.*

² Намірив.— *Авт.*

³ Ум, талан.— *Авт.*

⁴ Чуйність.— *Авт.*

⁵ Знання.— *Авт.*

⁶ Наука.— *Авт.*

⁷ Штука.— *Авт.*

⁸ Довір'я.— *Авт.*

мість серця lapidem¹; він і мене не любить, хоч мені служить, Бог лише знає у всевідучости своїй, кілько се мене коштує. Той лик має вже чималий масток.

— Справді? Не кольоризуєте², вашмось, дещо? — зацікавився пан Залушковський.

Бялоскурський засміявся злобно.

— Так, має! Лише ні вашмості, ні мені з сього нічого не прийде. Івашко не жид, але син міщанина з Теревовлі і має вже 35 літ. Се не дитина.

Мовчки їхала шляхта далі, а за ними мадяри, ведучи веселу гутірку своєю незрозумілою мовою.

— Що се за люди? — спитав Юрко Івашка.

— Мадяри! Лиш хіба чорт зрозуміє їх говір.

— Гм! — відізався Попель, який від довшого часу приглядався пильно Івашкові. — Гм! Мені видиться також, що чорт не розуміє, але ви не чорт!

Івашко стягнув брови, та в сій хвилі отямився і засміявся.

— Бистре око у вашмось пана. Справді, я розумію їх дещо, але не зовсім.

— По чім же ти пізнав? — питав Угерницький Попеля.

— По чім? А ось я бачив, як пан...

— Називайте мене Івашком! — сказав, усміхаючись, товариш обох молодців. — Я міщанського роду.

— Як пан Івашко надслухував та усміхався. Хто підслухує, а не розуміє, сей не сміється.

— Справді! — відповів Івашко і став бистро приглядатися Попелеві. — У вашмості неабияка голова. Мав пан Бялоскурський слухність.

— У чому?

— Що взяв вас на ренкодайних. Був би взяв мене, але я не шляхтич...

— А чи він на се оглядався? Се ж пусте! — замітив Угерницький. — Нікому не виписано ще роду на чолі.

Івашко усміхнувся байдужно.

— Може, оглядався, може, й ні, але не хотів. Від того він пан, щоби хотів, а я від того хам, щоби слухав, а не думав.

«Хитра bestія», — подумав Угерницький та переглянувся з другом.

— То ви на нас, Івашку, косим оком глядітимете! Мені се не мило! — сказав Угерницький.

Івашко розсміявся.

¹ Камінь. — Авт.

² Блягувати, брехати. — Авт.

— Моя кресцитива не в худобахольській кишені! — сказав різко і замовк.

Довгу хвилю їхали їздці мовчки, ударяючи тільки деколи долонею по шиї коня, щоб убити муху.

По хвилі звернувся Івашко до Угерницького і сказав:

— Вам, панове, можуть дивними видатися мої слова. Але, бачите, я справді не думаю довго служити Бялоскурському.

Говорив се з погідним, спокійним лицем, усміхаючись приязно, тільки хижі очі бігали ненастанно від Юрка до Івана, немов оцінювали їх вартість.

— Не думаєте? — спитав Попель. — То зле! От бачите, пан Бялоскурський проворний чоловік, гроші має...

— Має!

— І скорше або пізніше накупить сіл, а тоді йому придасться чоловік, як вашмосьть. Останете підстаростою у багатого посесіоната, купите собі деяке шляхецтво, хоч би й не дуже «пшешнього клейноту»¹, та матимете спокійну старість. Якої ж кресцитиви вам забагається?

— Ха-ха-ха! — засміявся Івашко так, що оба молодці аж здригнулися. Немов крук закрякав нагло над ними. — Ха-ха-ха! — сміявся до розпуку.

— Чого, васьт, смієшся? — спитав Угерницький, розлучений дещо поведінням «лика».

— Вибачте, вашмосьтьове! Я не хотів вас образити, бо бачу, що ви чесні люди, а таких небагато по світу ходить, особливо у сій Річі Посполитій, та ще й у шляхоцькім жу-пані. Сміюся, бо такої думки, як ось егомості пана Попеля, ще не чував, — тут звернувся до Івана: — Чого я міг би доробитися за вашою порадою, як думаєте?

— Ну, звісно, чого! Майна, достатку, спокою! — відповів збитий з пантелику молодець.

— Майна? — засміявся Івашко. — Майна? У мене майна більше, ніж у не одного «шляхетне» уродженого Бялоскурського. Достатку? Мені нічого не бракне. Спокою? Бачите, вашмосьтьове, я спокою не люблю, не хочу і не найду. Я хочу бути чимось, і тому остану підсвинком якогось шарака² або навіть магната. Тепер сей має гріш, хто має значіння, а сей має спокій, хто не має совісти. Я від дитини дивився на життя у Річі Посполитій, у Волощині, Криму, Туреччині, Угорщині, і тому знаю, чого воно варте. Може, де в степу є добрі й лихі люди; на заході, на полудні, а головно тут —

¹ Визначного гербу. — Авт.

² Простого шляхтича. — Авт.

ісма людей, а є тільки злодії. І хто більший злодій, тому всі кланяються.

— Пробі! Що ви таке, пане, говорите! — крикнув Угерницький, переляканий просто словами Івашка.

— Правду! — відповів Івашко і додав по хвили: — Я хотів тільки усунути підозріння, немовби я на вас косо дивився. Се, що мені належиться, дістану і без шляхоцтва. Ні йду відси невдовзі, бо тут, у Польщі, є тільки малі злодії, що крадуть, а добічею діляться. Се дрян, що в гязі живе, без відваги, без думки, се просто худоба! Тут один обкраде другого, бере коні, збіжжя, дрова, срібло, самоцвіти, гатласи, часом дівчину, а після того тільки вибірується. Польща — се край карликів!

— Говорить із вас гнів на прерогативи¹ шляхти, — відповів Попель. — Ви не шляхтич, а до того православний...

— Православний!.. Чорт знає, що я! — засміявся Івашко. — Пан Бялоскурський і я шукали себе і найшли, а тепер, коли пізналися, розходимося.

— Чому? — спитав Угерницький.

— Се просте! Він пан, я раб, а тут тим часом я більший злодій і вище зайду, ніж він.

— Із вашими думками і намірами хіба на паль! — відрізав Іван, який відразу стратив охоту до розмови з Івашком. Івашко розсміявся.

— А хоч би й на гак у Стамбулі! Та заки се станеться, не один заплатить життям, хто забажає мене там побачити, і не думайте, вшмостьове, що на гак саджають кого-будь. А я ким-будь не хочу бути.

Други мовчали. Слова Івашка були для них у часті загадкою, а в часті будили страх і відразу. В ньому бачили вони одного з сих православних українців, які вирікалися своєї віри і народности для особистих користей. Особливо mezi шляхтою було багато таких відступників, а від свого учителя, монаха Андрея, навчилися були молодці гордити ними. Але Івашко був не з сих, його особа робила просто лячне вражіння, вражіння чогось грізного й лютого. Се не була підлість, тільки якась злоба для самої злоби, злоба чорта.

«Дух святий при нас», — подумав Юрко, їдучи поруч Попеля, і в душі його зродилася думка, що ось Івашко стоїть у зв'язи із нечистою силою. Іван думав, що Івашко несповна розуму, та підсміхувався, хоч і він не міг опанувати прикрого вражіння, яке робив на нього новий товариш.

¹ Привілеї. — Авт.

З такими думками їхали всі три мовчки за іншими. Не знати чому, подорожні об'їхали Хирів густим лісом, попри Старяву. Тут не було вже навіть стільки прорубів, що під Добромилем. Ціла околиця шуміла одним величезним лісом, що стояв недвижно, наповняючи повітря чудовою аромом живиці та пахощами зілля. Мало користали їздці та коні з тіни, бо було парно, а розігріта вогкість обдавала усе тіло та лягала вагою на груди.

Аж ось побачили молодці, що пан Бялоскурський та Залушковський здержалися при вузькій стежині, що вела з горбка в долину та губилася в гушавнику.

— Ну, то вашмосьт уже дома. Останьте здорові!

— Чолем! Чолем! — відповів Залушковський та звернувся до пахолка з мішком:

— Їдь, хаме, передом! — приказав.

Тим часом Івашко заговорив із чотирма гайдуками, які служили у Залушковського і мали з ним їхати. Він сказав їм кілька слів, а на їх лицях появилось нагло сильне зацікавлення. Відтак гайдуки говорили хвилину між собою, вкінці три поїхали за Залушковським, а четвертий остався.

— Чого сей сабат коло нас вішається? — спитав Бялоскурський Івашка. — У мене своїх доволі.

Івашко усміхнувся.

— Се мій баратом¹, прошу вашої милости. Він нині вечером поїде домів.

Пан Бялоскурський не мав, здається, охоти дозволити, але Івашко сказав ніби мимоходом:

— Одним менше, другим більше!

Слово приказу, яке пан Бялоскурський мав на устах, остало невисказане. Покрутивши головою сюди й туди, він поїхав передом, поглиблений у задумі.

Тим часом Попель став дечого догадуватися, і тому тільки не питався про значіння слів Івашка. Зате рішив доконче дізнатися, які саме зносини в'яжуть такого Івашка зі шляхтою та мазуром Матисом. Не уйшла, бач, його ока фамільярність, що панувала між ними.

Серед таких думок виїхала громадка їздців на високий горбок, і перед ними розвернувся гарний краєвид.

Була се доволі широка долина. Крізь неї пропливав потік, а здовж потоку тут і там стояли хати. Вони стояли зрідка, були опрятні й чисті, а при них чимало господарських будинків.

Противний бік потоку був стрімкий та скалистий, а на

¹ Друг.— Авт.

широкім виступі горбка стояла стара деревляна церков. До
вони вели кам'яні сходи, покладені широко з рівних плит.

Дещо за церквою вгорі на широкому горбі лежав укріплений
частоколом двір із високою деревляною баштою. З ві-
кон башти виглядали дула гаківниць, а по обійстю ходило
чимало озброєних людей.

Ось і ми дома! — заговорив весело пан Бялоскурський,
шмертаючися до Угерницького.

— Прегарна се оселя, — відповів сей, — і положення
самого castellum¹ дуже пригоже для оборони. Але, бачу,
се оселя на волоськім праві².

— Так. Я ж казав вашмості, що моя фортуна не в ріллі.
Тому полишив я хлопів на тім самім праві, яке мали досі.
Дають означену кількість волів, коней, овець та безрог,
дають мід, пиво, горівку, смушки і дрова, і так усім нам
добре.

— А поташу і ванчосу³ не продають, ваша милість?

— Ні! Я не люблю чужинців, тільки торгую волами,
воском, медом та угорським вином у куфах, і тому їджу
часто на Угорщину. Відси в мене так багато мадярів межі
службою. Хлопи дають підводи і парубків, але держаться
села, не тікають, а за мене дали би порубатися на кусні. До-
околичні пани завели панщину, палять ліси, відбирають хло-
пам ґрунти та сходять разом із ними на худобахолків або
самі хлопіють. У мене, бачте, сього нема.

— Вельми похвальні інтенції⁴ вашої милости! Під так
людяним паном гарно й служити, — сказав Попель у відпо-
віди.

Але коли знов осталися позаду, моргнув на товариша
і сам наблизився.

— Бреше стара лисиця! — прошептав. — При такій двір-
ні і «ключа» замало, навіть хоч панщина є. Має бестія якусь
пшу дійну корову, і нехай моє ім'я Гриць, коли не дізнаюся,
де вона.

— Думаеш? — спитав Юрко. — То ти сеї гадки, що
пані патрон щось у роді Жарновського?

— Розуміється! Звичайний eques polonus⁵, як казав
чернець Андрей, тільки тут у сього eques-а ще якась диво-
вижня коняка. Сей учорашній шпигун...

¹ Замку. — *Авт.*

² Значить, населення платить панові лиш десятину від худоби та
чотинського промислу, але не робить панщини. — *Авт.*

³ Кіспонок. — *Авт.*

⁴ Гамисли. — *Авт.*

⁵ Польський шляхтич. — *Авт.*

— Знаєш,— вмiшався живо Юрко,— мені також здавалося потрохи, що се якась нечиста справа.

— Чорт її знає, зрештою, побачимо.

Іздці переїхали кладку і крізь широку отверту браму вїхали на обїястя.

III

ПАНІ БЕАТА І ПАН ЯН

Резиденція егомості пана Бялоскурського була збудована з грубих дубових та модринових брусів і спочивала на високому підмуруванні. У сьому підмуруванні й під ним містилися широкі та глибокі пивниці, а сам дім мав iше дві стрихові кімнати з вичілками. В даху, критім грубими дошками, було багато малих вікон із засувами, призначених, видно, на стрільниці, а при вікнах самого двора були грубі залізні крати та міцні дубові віконниці на залізних завісах. Двері, оббиті залізною бляхою та великими цвяхами, отвіралося тільки з трудом, а замикалися на ключ і на дві засуви, які склалися з двох грубих ялових брусів. Словом, дворище могло довгий час остоятися перед усяким нападом, як не бракло води до гашення пожежі, що могла трапитися в часі облоги.

Двір стояв на березі потоку і від сеї сторони був забезпечений лише високим дубовим парканом. З трьох інших сторін здіймався високий вал із частоколом, за ним глибокий рів, наповнений водою, яку приводжено заставою, мов у млинівці, а, крім сього, при брамі і в рогах обїястя стояли доволі високі башти з поверхом, стрільницями і галеріями, криті дерниною. Сам майдан був невеликий, а при ньому стояло тільки кілька довгих хат, призначених для служби та припасів. Замітне було й се, що господарські будинки стояли поза укріпленням, на склоні горбків і серед ліса. Видко, пан Бялоскурський більше дбав про двір та свою особу, ніж про товар та збіжжя. До сих господарських будинків вела друга брама, що так само, як і головний вїзд, мала на ланцюгах зводжений міст.

Коли іздці вїхали на майдан і позіскакували з коней, видав Бялоскурський кілька приказів угорською мовою, і в сій хвилі прибігло кількох гайдуків, які зовсім були подібні до сих, що товаришили пану Бялоскурському в дорозі. Вони побрали коні, а пан Бялоскурський підняв шапку з голови.

— Слава тобі, Пшенайсьвентша Матко, і тобі, святий

Рафале, що довели щасливо те incolumet¹ до моїх мирних послешів².

— З перепрошенням вашої милости! — відзивався Юрко. — Ваша милість зволила взяти нас на ренкодайних, щоби ми по думці його чинили його волю і інших до сього інцитували³. Та, бачу, ми не порозуміємося з сею німотою.

— Не непокійтеся, вашмось, — усміхнувся пан Бялоскурський. — Івашко говорить їх мовою, мов оріхи гризе, а багато їх уміє по-вашому. При тім ви з сими людьми «підлої кондиції», юргельтниками⁴, небагато матимете роботи. Ваше officium⁵ у мене й моєї малжонки, еймості пані Беати, на покоях і між моїми сусідами та приятелями «гволі»⁶ репрезентації й вистави.

І пан Бялоскурський подався у покої. По східцях вийшли вони на ганок, критий галерією поверху, а перейшовши крізь двері, опинилися в сінях. Сіни займали цілу ширину будинку, з них можна було дістатися до всіх інших кімнат двора. По противнім боці були такі самі двері, як ізпереду, а по обох боках дверей видніли чотири вікна. Вікна були розмірно малі, тому тьмаво було всередині. В куті стояла велика піч, підлога та стіни вистелені були в части простими коврами та обвішані збруєю.

І так посередині стіни справа висів цілий гусарський ринштунок⁷ із часу, як батько пана Бялоскурського служив у королівській гусарії⁸. Був се повний ринштунок із панциром, крилами, шоломом, довгим конциром⁹ та довжезним копієм, що висіло на двох кілках, забитих у стіну. Під панциром висів ринграф¹⁰ з іконою Матері Божої, пробитий та загнутий посередині.

На противній стіні видніло багато стрільного оружжя, як півгаків, пістолів, звичайних мушкетів, рушниць західної роботи та турецьких самопалів. Тут були також роги на порох та торби на кулі, звичайні і викладані, своєї та чужої роботи. Вдоліні лежали на кілках списи, бардиші¹¹, топори та старосвітські молоти до розбивання збруй, чекани¹² та

¹ Мене ненарушеним. — *Авт.*

² Хата. — *Авт.*

³ Заохочували. — *Авт.*

⁴ Наймитами. — *Авт.*

⁵ Обов'язок. — *Авт.*

⁶ В ціли. — *Авт.*

⁷ Повна збруя. — *Авт.*

⁸ Тяжка кіннота. — *Авт.*

⁹ Довгий меч. — *Авт.*

¹⁰ Нагрудна бляха. — *Авт.*

¹¹ Топори на ратищах. — *Авт.*

¹² Топорець до кидання. — *Авт.*

шаблі різної величини та вигляду. І так польські шаблі з хрестиками, дві чи три «гадюки» з широким, тупим вістрям, прості німецькі рапіри, гострі на оба боки, і французькі шпади, гострі лиш на кінці. Було ще й кілька іспанських шпад із великими гардами¹, гострих на кінці із одної сторони. Трикутні мізерікордії², турецькі кинджали та звичайні ловецькі ножі висли у різних піхвах поруч із гусарською зброєю, двома півпанцирами і кількома шапками, підбитими крицею, т. зв. «місюрками».

Посередині сіней стояв великий стіл із двома довжезними лавами та великим, оббитим тафтою³ кріслом при одним із вужчих кінців.

В отсі сіни ввійшли три мужі і застали тут дві пані. Одна з них була високого росту, з ясним, дещо рудавим відтінком волосся. Могла вона мати тридцять шість до вісім літ. Енергійні, правильні риси лица поганив дещо іронічний усміх, який часто появлявся у неї на устах. Рухи еймості були скорі й рішучі, пізнати було по них, що се особа, привикла до розказування.

Друга, молоденька дівчина, подібна до матері, не мала сеї певности себе, пізнати було, що ніколи її й не досягне. Ріжниця лежала головно в сьому, що її очі були голубі, під час, коли у матері горіли вони, наче огонь, і були темної краски. Хто їх порівняв би, сказав би певно: мати — се розцвітла рожа з її величчю, красою і колючками, дочка — се м'який платок сеї рожі, тої самої краски, з тим самим запахом, та без колючок.

Пані Беата обкинула зором прибулих і зупинилася на могутній постаті Івана. Сей почув на собі її зір, та не спустив очей. Він бистро дивився на паню, покручуючи темного вусика, доки вона не звела очей на пана Бялоскурського.

— Б'ю чолом вам, наймиліша і найдостойніша моя малжонко! — привітався пан Бялоскурський. — Ось, дозволиш, представлю тобі їхмость панів Угерницького, нашого бурграйого, та Попеля, мойого ренкодайного.

Тут пан Бялоскурський підступив до пані Беати та поцілував її в руку. Те саме вчинили оба молодці.

Агнешка, взявшись за ріжки сукні, поклонилася з великою грацією, паленіючи при тім, мов спіла вишня.

— Прошу панів сідати! — сказав пан Бялоскурський ласкаво. — Не довго буду мати facultatem адмірувати⁴

¹ Охорона на руку.— *Авт.*

² Довгий середньовічний ніж до добивання поранених.— *Авт.*

³ Рід шовку.— *Авт.*

⁴ Нагоді подивляти.— *Авт.*

себе таких зацних мужів, тож хотів би хоч трохи ще нею лішитися.

Попель і Угерницький сіли, кладучи капелюхи на стіл. Угерницький — по правій стороні пана Бялоскурського, при панні Беаті, Попель — по лівій, коло панни Агнешки. Пані Беата кинула оком у сторону Івана, і на її лиці появилася іронічний усміх. Відтак поправила широкі рукави сукні і звернулася до Угерницького:

— То вашмосьт Угерницький? А з котрих? Чи не з теробовельських?

— Так. Чи еймость пані добродійка знали, може, нашу родину?

— Так, ми жили свого часу в Теробовельщині і...— тут пані Беата зловила оком остерігаючий погляд чоловіка,— знали родзіца вашмості. Се дуже гідний і благородний чоловік.

Остерігаючий погляд пана Бялоскурського замітив і Попель, і тому став придивлятися пильно пані Беаті, яке саме вражіння зробіть на неї осторога.

Та добродійка зрозуміла, видко, хибно погляд молодця, бо іронічний усміх знов появилася на її лиці.

«Хитра шельма»,— подумав Попель і мимоволі присунувся ближче до панни Агнешки, що сиділа, зложивши руки на коліна та опустивши очі. Раз у раз підіймала їх, щоби тільки глянути на Юрка, який сидів напроти.

— Отже, як бачиш, мила малжонко,— заговорив пан Бялоскурський,— привожу тобі двох дуже зацно уроджених і гладких кавалерів, і з ними будеш проживати два місяці, до могої приїзду.

— Ах! Правда! — зацікавився Юрко.— Ваша милість сказали, що якась *necessitas*¹ покликує його з дому; чи вільно спитати, в які *diciones* та *regna*²?

— А куди ж би, як не на Угорщину! — відповіла за мужа Беата.— Він завсіди на Угорщині має орудки; чи ж се не гріх? Скажіть, вашмосьтве.

— Певно! Певно! — поспішився сказати Попель.— Хоч би й як *duga*³ була ся *necessitas*, мене від так дворних та достойних білоголов⁴ ніякий чортяка не відтягнув би.

— Ха-ха-ха! — сміявся пан Бялоскурський.— Видите, еймость, що за політичний кавалер.

— Певно, а при тім і дотепний,— відповіла, усміхнув-

¹ Конечність.— *Авт.*

² Краї та держави.— *Авт.*

³ Тверда.— *Авт.*

⁴ Жінок.— *Авт.*

шися, Беата.— Але, правда! — додала, зриваючись.— Вашмосьове, мусите бути страшно голодні... а я...

— Голодні як голодні, але спрагнені. Сонце палить, як ignis infernalis¹.

— Вацьпанно Агнешко! — приказала Беата.— Йди і заряди, що треба!

Дочка встала послушно і вийшла.

— Вибачте, вашмосьове, моїй дочці, що така несміла та боязлива: молоде, то ще й не досвідне.

— Надміру гладка й мила! — осудив Угерницький.

— Ха-ха! — засміялася Беата.— Вже кавалер углядів птичку. Уважайте-но, вашмось, не баламутьте мені дочки! — І жартом погрозила молодцеві.

— Зась-бим² смів? — відповів Юрко, удаючи обурення.— Зась-бим смів дочку могого хлебодавци і могого милостивого пана і добродія баламутити?

Бялоскурський засміявся.

— Стілько між нами диференції³, що кіт наплакав, а й то неспіо⁴, хто з нас можлиший — ви чи я. Ви дідич сіл та фільварків, а я...

— Ви наш пан,— сказав Угерницький,— і ми належного респекту чоловікові гонору ніколи не забудемо. Ми тільки лотрикам вороги і людям, що віддаються всяким лятроцініям⁵ та ексцесам⁶.

— Eheu! Не бракне таких у сій Річі Посполитій.

— На погібилі же їм! — додав Попель, дивлячись на стіну.

— Pereant et extirpentur!⁷ — закінчив урочисто Бялоскурський.

В сій хвилі появилася Агнешка та слуга з холодним м'ясивом, хлібом, горівкою і вином.

Мужі покріплялися, пан Бялоскурський раз у раз припивав то на щастя, то на добру комітиву, а пані Беата розпитувала про колігації⁸, а вкінці сказала жартом:

— Вашмось пане Попель, більше матимете діла з господарством, ніж егомось пан Угерницький, тому будете головно під моєю опікою. Отже, пильнуйтеся, бо мій регімент⁹ дуже острый.

¹ Адський огонь.— Авт.

² Де ж би я.— Авт.

³ Ріжниця.— Авт.

⁴ Не знаю.— Авт.

⁵ Лайдацтво.— Авт.

⁶ Вибрик.— Авт.

⁷ Нехай пропадуть і згинуть до нащадку! — Авт.

⁸ Споріднення.— Авт.

⁹ Управа.— Авт.

— Єймость пані зволють жартувати,— відповів Іван.— Де би у невясти, і то так повної вдзенку¹ та політики, могла витися строгість! А хоч би й так, то під так милим регіментарем, певно, на роепат² не зароблю.

Всі засміялися, а Юрко докинув:

— Се ж не білоголовська річ — пильнувати робітників на парубків.

— Ха-ха-ха! — засміявся пан Бялоскурський.— Милитеся, вашмость! Якраз у нас інакше. Моя *res familiaris crescit et floret*³ моїми перегрінаціями⁴ по чужих краях, а моя мила малжонка сама рядить у Коросні, і її саме регіменту прийдеться слухати вашностям. І не думайте, що для слуг ся *oboedientia*⁵ легша, ніж якби я приказував.

— І ми не мішкатимемо⁶ примінитися до всіх прецептів єймость пані,— сказав поважно Іван і схилив голову.— І прошу показати мені обстанову господарства якнайскорше, щоби я міг сповняти своє *officium* якнайсовісніше.

— Що так буде, *pop dubito*⁷,— заявив пан Бялоскурський,— але ще сьгодні посидимо та побалакаємо.

Іван глянув на Беату і, мабуть, вичитав щось в її очах, бо відповів у тую мить:

— Ні, ваша милість! Се не мій процедер — гайнувати час. Мій родич — не багатий посесіонат, тож у нас кождий *manus admittebat*⁸ до господарства. Тому, *pereto*⁹, прошу мене провести по домі, щоби я міг визнатися в разі потреби, а за сей час мій товариш послужить своєю особою та дотепом його милости та єймость панні.

— Справді, моя дорога,— звернувся пан Бялоскурський до пані Беати,— більша в сих молодцях *sedulitas*¹⁰, ніж я сам калькулював¹¹. Тому не здержуймо сього благородного імпульсу¹² молодого серця!

Пані Беата встала і вийшла, а за нею — Іван, кинувши попередньо Юркові значучий погляд. Але сей мовчав, бо завважив рівночасно насмішку, яка малювалася на лиці пані Беати, коли відходила з Іваном.

¹ Принада.— *Авт.*

² Кара.— *Авт.*

³ Майно росте і процвітає.— *Авт.*

⁴ Подорожами.— *Авт.*

⁵ Послух.— *Авт.*

⁶ Відтягаться.— *Авт.*

⁷ Не сумніваюся.— *Авт.*

⁸ Прикладати рук.— *Авт.*

⁹ Повторюю.— *Авт.*

¹⁰ Прислужність, пильність.— *Авт.*

¹¹ Міркував.— *Авт.*

¹² Пориву.— *Авт.*

Як тільки мати вийшла, сперлася панна Агнешка з поруччя крісла і, зложивши руки на грудях, вихилилася взад, щоби вигідно розсістися. Її спущені очі гляділи тепер невпинно на молодця, і все те бентежило його.

— Так, так, пане Угерницький! — говорив тим часом пан Бялоскурський. — Патри езуїти вчили в конвенті, що *ignavia*¹ є матір'ю всіх проступків та *stupr-iv*². І не один, що прогайнував час на пиятиці та розпусті, удариться колісь у груди і скаже: «*Pessavi!*...»³ Та тоді вже може бути запізно!

— Золоті слова вашої милости. І в церкві кращих не почувеш, — відповів Юрко. — Мій *praeseptor*⁴ отець Андрей учив нас так само.

— Видко і наслідки сеї науки по цнотах вашмостів, — вмшалася панна Агнешка й усміхнулася приязно до молодця.

— Га! Подобався кавалер вацьпанні? *Формозус*⁵, правда? Ну, уважай, вацьпанна, щоби не задивилася. Сила тоді аргументів треба би було, щоб їй се з голови вибити.

— Або вдоволити! — засміялася панна Агнешка, яка зовсім змінилася, відколи мати покинула кімнату.

Пан Бялоскурський скривився.

— Видиш, вацьпан, — сказав, — як *muces*⁶ гуляють, коли kota нема! Вже й асцька дістає голос.

Угерницький був тим часом у дивнім положенню, і сам не знав, як саме до нього приспособитися. Дівчина сама зачіпала його в присутности батька, а сей сміявся з сього. В порівнянні до попереднього поведіння дівчини були сі слова аж надто смілі, а й погляд Івана давав йому теж багато думати. Саме тому старався звести розмову на іншу тему.

— З пермісією⁷ вашої милости, хотів би я спитати, що се саме за ринграф, що висить на стіні під збуєю. Видко, у хвалебних боях мусів йому дістатися сей удар рогаатиною⁸ або штихом⁹ меча?

— Се ринграф мойого небіжчика родзіца, а твогого діда, Агнешко, — відповів пан Бялоскурський. — Він служив

¹ Лїнь. — *Авт.*

² Порок. — *Авт.*

³ «Я согрішив!..» — *Авт.*

⁴ Учитель. — *Авт.*

⁵ Гарний. — *Авт.*

⁶ Миші. — *Авт.*

⁷ Позволення. — *Авт.*

⁸ Короткий спис, сулиця. — *Авт.*

⁹ Кінцем. — *Авт.*

у гусарській хоругві за круля Стефана¹, коли ще наша субганція була в Теревовельщині. Бачите, тоді стала шляхта продавати на гвалт усю красценцію² до Гданьска і випаювати ліси. Всі заводили чимраз більше робітних днів та повинностей між хамством, а воно, дурне, протестувало та суплікувало³ до круля. Сам лацне⁴, вашмосьт, вирозумієш, що вже те саме був сгімен, і вся шляхта почала суплікантів екземплярично⁵ карати. Ось і мій родзіц сів на коня і з пахолками почав виганяти з маєтности одного завзятого хама, який не хотів сповняти наложених обов'язків.

— А чи сі повинности були муніфіковані⁶ якими листами?

— Авжеж! Мій родзіц казав виписати їх нагаєм на спині сього хама. Сей збунтувався, а коли мій батько прийшов, почав йому встренти чинити⁷ і з півгаків стріляти. При тім і розбили батькові ринграф.

— І що ж сталося дальше? — спитав Угерницький, дивуючись бесіді пана Бялоскурського по тім, що бачив у селі.

— Потім? Мій родзіц хлопа вбив, жінку вигнав, синів узяв на парубків, дочку на покоївку, а землю собі. Бач, він не вмів господарити на малім, як ось я.

— Чому ж, ваша милість, змінили modum⁸ господарювання?

— Чому? Тому, бо не було на чім господарити. Хіба не знаєте шляхотської господарки? Ліс випалили, вирубали і продали. Землю виссали, продукти продали, а песій гріш, який дістали за них, пропили та прогайнували на строї та столові срібла. Коли наложили панщину, прокляте хамство збурилося; як же по війнах стало на Україні плодитися козацтво, а тут пани відбирали землю, тоді хлопи повтікали.

— Се дивне! У мойого батька фільварки, як муравлища, — відповів Угерницький не без злоби.

— Ба, видно, родзіц вашмості є хлопам indulgens⁹ та держиться старого порядку. У такого маєток росте. Та се лиш між вашою шляхтою таких деколи можна подибати або між новонобілітованими¹⁰ людьми, які не знають польського права посполитого. Хто з нашою шляхтою ввійде в комі-

¹ Баторія. — Авт.

² Збіжжя на пні. — Авт.

³ Писало прощення. — Авт.

⁴ Легко. — Авт.

⁵ Примірно. — Авт.

⁶ Потверджені. — Авт.

⁷ Ставити опір. — Авт.

⁸ Спосіб. — Авт.

⁹ Поблажливий, лагідний. — Авт.

¹⁰ Надавати шляхоцтво. — Авт.

тиву¹, робить те саме, що й вона, та, гноблячи хлопів, і сама свої субстанції devastat².

— Правду кажете, ваша милість! — замітив Юрко. — У нас кажуть хлопи: лихий пан і татарин — се брати!

— Ха-ха-ха! — зареготався пан Бялоскурський. — Пусте — пан, хлоп і панщина. Гроші — grunt! Хто має повний черес та набиту кабзу, той має цілу Річ Посполиту. У тім-то й ціла sapientia³ синів коронних, що всі гроші в наших руках.

— А що зробите, коли вас піддані покинуть?

— Підемо за ними, їх край — се наш край, бо чи вони не наш товар? Вони зладять усе на наш приєм, заорють, заложать села, хутори, пасіки, а ми дамо лад, панщину, податки, мита, і все буде добре. Лиш одна велика imprudentia⁴ в нашої шляхти — то непильнування козаків. Покозаченого хлопа вже ніякий чорт не вбере знов у шори. Тому я й vitureго⁵ наших панів за гноблення хамства, бо вони роблять се нагально, а то треба робити поволи. За тридцять літ можна зробити і зі шляхтича хама, але не за тридцять днів. Так-то він збунтується і лиш mota nobilitate⁶ в карбах його удержиш.

— Рація, рація! — відповів Юрко, щоб лишень щось сказати.

— А чи вашмось заручений? — спитала знічев'я панна Агнешка.

Юрко почервонів, вирваний нагло зі своїх думок, і збен-тежився.

— Неполітично, асцька, питаєш! — замітив пан Бялоскурський. — Але ви, молоді, маєте свою політику, тому сповідайся, вацьпан, перед моєю дочкою. Ха-ха-ха!

В часі сих слів мав Угерницький час прийти до себе й опам'ятатися.

— Ні, — відповів жартовливо, — хоч серце моє desiderat афектів⁷, ніяка панна не здобула ще його на все життя.

— Як-то? Вашмось іще не любився? — запитав пан Бялоскурський, бажаючи затерти вражіння неполітичного питання дочки.

— Ні, але не бачу ніяких імпедементів⁸, задля яких мав би сього виректися.

¹ Зносини. — Авт.

² Винищує. — Авт.

³ Мудрість. — Авт.

⁴ Нерозум. — Авт.

⁵ Ганю. — Авт.

⁶ Скликавши всю шляхту. — Авт.

⁷ Бажання любови. — Авт.

⁸ Перешкод. — Авт.

— Певно, певно, афект — се прикраса всего життя, се вдзенчнн квят на ниві щоденних laborum et tristitia¹.

Розмова звернулася тепер на справи домашні, і пан Угерницький дізнався про склад усього двора, а разом замітив дві річі: що панна Агнешка незвичайно зайнялася ним та що зовсім батька не боїться і більше його любить, ніж матір. Він відніс також вражіння, немовби відношення пані Беати до чоловіка було зовсім байдужне, а зате між нею й дочкою панувала просто ворожнеча. За годину вернула Беата з Іваном, і весь день зійшов на розмовах, жартах та господарських планах. Обом молодцям визначено мешкання на поверсі двора, де були дві кімнатки, получені коритариком. Із нього сходилося східцями до дверей, які отвіралося до сіней. Оба молодці замешкали в кімнаті, зверненій дозад, по стороні, де стояли господарські будинки. В ній була тільки велика груба, два дубові ліжка, стіл та дві лави, прикриті вовчими шкірами. В куті стояла скринка. На ній лежали вже тороки, себто клунки, а в них під час перегнації з паном Жарновським добуте майно. На ліжках лежала одіж шляхоцького крою, призначена для молодців, а під столом сидла та чапраки.

Коли молодці найшлися самі, а на комині загорів ясний огонь зі смільного ріща, сів Попель на лаву та став нишком про себе сміятися. Угерницький ходив, видко, лютий здовж по кімнаті, побренькуючи великими острогами.

— Чого смієшся, немов придуркуватий? — спитав товариша.

— Якраз із тої самої причини, задля якої ти злостишся,— відповів Іван.

— А щоб на них стосот чортів із пекла, щоб трясця матері їх...

— Тсс! Не клени під ніч!

Юрко перехрестився.

— Во ім'я Отця і Сина! Се кодро ще до гріха доведе.

— Слухай, Юрку! Ти зовсім непотрібно непокоїшся. Чи ж надіявся чого іншого? Ба, я певний, що ти ще й не порозумів багато дечого з розмови.

— Як-то? — спитав Юрко і здержався у проході.

— Ну, коли так, то скажи, що думаєш про Бялоскурського?

Тут Іван знизив голос до ледве чутного шепоту.

— А що ж би? — відповів Юрко так само нишком.— Шляхтич, як і інші.

— Ха-ха-ха! — засміявся голосно Іван.

¹ Трудів і смутку.— Авт.

— Якого дідька регочешся?

— Бачиш, Юрку, коли я тебе остерігав перед Жарновським, ти казав, що се благородний чоловік, ну, і пізнав ти його таки, правда?

— А щоб його!..

— Тсс! Ти дивиш лише перед себе і йдеш пробоєм, як рицарі, про яких розказував отець Андрей. А тут тим часом теперішній світ у Річі Посполитій не той став. Івашко правду каже, що ся Річ Посполита — се злодійська яма.

— Дурний ти, Іване. Тут також є добрі й лихі люди, як усюди.

— Ба, братчику, коби-то! Тут лиш тих трохи православних, що держаться свого, се тих десятох праведних, за яких торгувався Авраам. Якби не се, то огненний дощ спалив би те гніздо самоволі, кривди, розбою та розпусти. Огоріла би вся земля, мов комин хати по татарським набігу. Звірі вили би на згарищах, а по лісах тиняли б ся люди. Ти сам казав сьогодні рано, що від нашої утечі ще дня не було без якогось прикладу, що в цілому воеводстві нема й кутика спокійного. А чому? Бо зволоч, злодії, пияки, розпусники, костери¹, вархоли², лотри «ведуть рей»³. Бідний православний мужик стогне у кайданах, а руський шляхтич вислугується королеві, щоби після того копнули його ногою за вислугу, а його майно *jure sudico*⁴ віддали якомусь зжебрачілому католикові. Тому питаю тебе ще раз: де ті добрі люди?

Юрко мовчав.

— Я тобі скажу, де,— продовжав Іван. З його лица щез усміх, брови стягнулися грізно, очі блистіли, мов іскри, що снопами вибухали із смільного ріща і щезали в комині.— Я скажу тобі, де! Вони там, на сході, на Січі, у татарській паші, де нема ні хлопа, ні пана, ні трибуналу. Там «мир хрещений», спокій і безпека, бо, як кажуть козаки, там борються всі за одного, один за всіх, проти спільного ворога. А тут? *Bellum omnium contra omnes*⁵ в ім'я нужденного гроша. Тут «*homo homini lupus*»⁶, а державний устрій — одно велике лайдацтво!

Юрко не перебив ні одним словом.

¹ Гравці.— *Авт.*

² Завалидороги.— *Авт.*

³ Ведуть перед.— *Авт.*

⁴ Надання королем дібр, які вже мали власника, другому; якщо ограблений власник мав більшу силу, то не давав себе вигнати, в противнім разі мусів уступити з майна.— *Авт.*

⁵ Війна усіх проти всіх.— *Авт.*

⁶ Чоловік вовком чоловікові (лат. пословиця).— *Авт.*

— Та ти того всього не хочеш бачити. Ти привик, що наші батьки самі радяться в господарстві з хлопами, балакають із ними, як із людьми, живуть із собою в згоді, до панських подвоїв¹ не пхаються... і нічого не знають. І я не знав би сього, якби не мій батько, що багато бачив на своїому віку та завсіди учив мене: сину, доки ти між нами, знай, що чого не вирвеш вовкові з горла, се пропало; знай, що у Річі Посполитій, крім твоїх найближчих, самі вороги, а крім православних — усе злодії й еретики. Я пускав сі науки мимо ух, бо що мені там!.. Але коли почав мандрівку, прийшли мені на гадку сі слова, і вони сповнялися щогодини...

— Не сказав би я сього! — вмшався Юрко нагло.— Мусиш признати, що бодай Бялоскурський не такий злодій, як інші.

— Ет, городиш! Пан Бялоскурський ріжниться тим від останньої шляхти, чим ріжниться злодій від розбійника. Більшість польської шляхти знає, що допускається проступків і живе у гнілі, але не соромиться сього. Пан Бялоскурський зате надає собі вид звичайного «зацного» чоловіка, що знає світ і людей, та сам живе чесно, а тим часом він допускається учинків іще гидкіших, ніж такий Стадницький, його сини або хоч би твій Жарновський. А такі люди — се не рисі, ні вовки, але гадюки. Що гірше — вовк чи гаддя?.. Нехай нас Матінка Божа стереже від його засідок та нехай простить мені й тобі підступи, яких мусітимемо уживати у зносінах із ним.

— Не будемо! — заговорив палко Юрко.— Нас ніякий чортяка не держить! Сіли на коні, махнули на чотири вітри і кінець! Я у гнізді злодія жити не думаю.

— Крім твого та мого рідного гнізда, не знаємо ніякого іншого, де оставало би все святе святим. А додому нам вертати годі.

— Правда!.. Все-таки цікавий я, що ти саме викалькував про пана Бялоскурського?

— Три річи: primo², що він агент мадярів; secundo³, що обдер жида невинно; tertio⁴, що його жінка... така собі... а він знає про се.

— Що ти кажеш! Нехай Бог боронить, щоби так було. І я починаю помалу визнаватися, але щоб аж таке було, не повірю!

¹ Воріт.— Авт.

² По-перше.— Авт.

³ По-друге.— Авт.

⁴ По-третє.— Авт.

— Як хочеш! — відповів Попель. — Та я ось присяг, що слідитиму Івашка. Треба би туди вибратися й пошукати.

— А пси?

— Псів спускають за обійстям, а ті, що є тут, припнені при входах. Беата пояснила мені се дуже основно.

І Іван став відчіпляти шнур, яким пов'язані були їх клунки.

— Нащо ж се? — спитав Юрко.

— Годі ж мені йти пильнувати Івашка та Беати через їх сіни... Ага! Ти добре зробив би, якби пішов під двері до сіней та надслушував. Як тільки хто вийде з хати, ти зараз нагору та обізвися двічі лиликом.

— Добре! Тепер якраз лилики літають.

— А придуши огонь попелом!

Кажучи се, зв'язував Іван мотуззя, що разом із поводами вистарчали, щоби по них спуститися з вичілка на землю. Вікна двора були заслонені віконницями, то й ніхто не міг замітити Івана, що, мов кіт, спустився униз. Юрко пильно глядів, чи хто не надходить, а Іван присів зразу до землі, а відтак щез у п'ятмі. Коли місяць вийшов із-за хмарки, побачив Юрко тінь, що кралася хильцем здовж частоколу в сторону будинків, де мешкали гайдуки. Там недалеко задньої брами миготіло тьмаве світло у маленькому віконці. Юрко знав, що й на баштах стоять вартові, та вони були по другій стороні. Їм нічого було глядіти на обійстя, бо рова, валу й частоколів берегла злюча стая величезних собак.

Та ось, коли тінь Івана найшлася при одній із гарматок, уставлених при отворах частоколу, рипнули якісь немазані двері, і побіч маленького світельця блиснуло на хвилю друге, більше. Хтось виходив із хати.

Двічі захохотав лилик — тінь щезла. Через майдан почала скорим кроком зближатися до двора висока стать. Нічний вітрець розвівав поли кунтуша та довгі вильоти. У непевнім світлі показалося бліде, остре лице пана Бяло-скурського. Два роги м'якої шапочки виставали чомусь над головою, і Юрко мимохить подався взад.

— Господи помилуй! — прошептав і перехрестився. Відтак кинув на погасаючий огонь кілька пригорщей попелу, зняв чоботи, шаблю й колет, а сам нишком, надслушуючи, чи хто не йде, отворив двері і вийшов на коритарик. По противній стороні були двері до другої, порожньої кімнати, перед якими стояли бочки з водою на випадок пожежі, і то так, що годі було дістатися до дверей.

Видко, в кімнаті не було нікого. Побіч бочок був чотирікутний отвір у підлозі, де починалися східці в долину.

Юрко викресав огню, щоб на біду не впасти та не скрутити язів, і при слабім сяєві іскор намацав ногою перший ступінь. Помалу, східцем за східцем, сходяв удолину, аж опинився при дверях, що вели у сіни. В них було кілька отворів до стріляння на ворога, коли б сей ввірвався в сіни. Крізь ці отвори побачив паню Беату лиш у долішній одіжі та сорочці.

Її пишна стать збурила кров у молодця та просто осліпила його своїм блиском. Вона сиділа на лаві, а обнажені повні рамена спочивали на столі. Маленькі, але сильні ноги виставили мало не до колін із-під короткої спідниці та були убрані у вишивані східною модою черевички. Незапнута сорочка відкривала круглу, пружисту грудь та рожеву шию, і Юрко глядів хвилю на сю повну, розцвілу красу, як міг лише глядіти двадцятьлітній хлопець.

«Неможливо, щоб ся краса була сим, чим уважає її Іван», — подумав і пильно приглядався сидячій кралі. Але в сій хвилі перепинився хід його гадок, бо ось почув ізнадвору кроки мужа, і в сіни увійшов Бялоскурський.

Він замкнув важкі двері, засунув двічі, опісля кинув шапку на стіл і поправив пальцем гніт олійної лампи, яка горіла перед Беатою та розсвічувала усю її стать.

— Хе-хе! — засміявся. — Недармо я задля гладкости¹ єйності перевертав колись козли².

І рукою погладив паню Беату по шовковій шиї. Пані Беата почервоніла з досади.

— У вашності завсіди воробці в голові!

— Ха-ха! Не тільки в голові...

— От верзеш, муй дрогі. Кажі краще, що зорудував! Через тих твоїх ренкодайних годі було розумне слово сказати.

— Але зате тепер поговоримо, правда? — засміявся пан Бялоскурський і голосно поцілував паню Беату в шию.

Вона кинулася, почервоніла ще дужче та вдарила злегка рукою пана Бялоскурського по голові.

— Що тобі, Яне! Упився чи що?

Пан Ян спокійно покручував вуса.

— Ні, єймость. Я на коберцу³ присягав її милувати, ну, і так чиню.

— Не потребую афектів єгомості!

— Ха-ха-ха! Знаю, знаю! І марципани переїдаються, не то я, але так часом на відміну.

¹ Краси.— Авт.

² Ішов у переверти, тратив голову.— Авт.

³ Коврі.— Авт.

— Не мудрієте, вацьпан! Кажіть передовсім, пощо ви якраз сих двох привели, можна було взяти яких двох ходачкових і баста.

— Та! Та! Та! Golota vel odartus краде більше, як син посесіоната, а я крадіжі не хочу. Досить Івашко краде. Потім може придатися колігація в Теревовельськім. Хто знає, чи я вже в найближчій році не продам субстанції та не поїду на Схід. Теревовельська шляхта та її протекція може придатися. Ану ж Цебрівські дізнаються, що я був товаришем Зглобіцького...

— Ат! Вони знають лише Зглобіцького і ведуть із ним війну.

Юрко кинувся всім тілом — що за страшні картини стали йому нагло перед очима! Безголовий труп молодого Цебрівського, крик, протести, трибунали, бійки, пожежа у старого Цебрівського у Кровінці, його розпука... Все те бачив він іще хлопцем. І ось тут віднайшов він слід цілої справи. Бялоскурський — спільник Зглобіцького!..

Нагло стала йому ясна ціла пригода з жидом, і страшна лють огорнула його. Він хотів отворити двері та розчрепити голову сеї гадюки, що ось і його хотіла ужити на власний пожиток і втягнути, може, в яке нове злодійство. Та він нагадав собі слова Івана і змітигувався.

«Ось який твій процедер і господарство! — подумав.— Ось чому в селі волоське право, а не панщина!»

І нагло шезла десь в очах Юрка краса пані Беати, остав тільки поганій образ людини, яка потурає тільки найнижчим поривам своєї природи. Отець Андрей не раз остерігав своїх учеників перед принадами світа, кажучи: «Глядиш спереду — краса! Брови як на шнурочку, уста як коралі, зуби як жемчуг, мов шовк волосся, мов самоцвіти очі. Грудь лебедя, бедра, ноги — рай, уся поява — ангел Божий! Та ось іззаду — гніздо хробів, гадюк, глист, скорпіонів та василісків. Се — світ!»

Лють, яка опанувала була молодця зразу, змінилася в цікавість, получену з обридженням та погордою, а в серці зродилася постанова зараз завтра покинути двір, не вважаючи на спротив Івана. Всі ті гадки мигом пролітали крізь голову Юрка, а тим часом пан Бялоскурський говорив далі:

— Відтак, цна малжонко¹, бажав я й тобі зробити приемність. Оба fornosі, гладкі й політичні кавалери, й можна мати з них потіху, і то з обох нараз, бо кождий alio modo² може твійому серцю справити контентацію³.

¹ Дорога жінко.— Авт.

² Іншим способом.— Авт.

³ Задоволення.— Авт.

Цікава я, пощо се, вацьпан, говориш? Ловив ти мене, ловила й я тебе...

— Индульгенція¹ людським слабостям — се чеснота! А хто від них свобідний? — замітив поважно пан Бялоскурський.

Пані Беата усміхнулася їдко.

— Дуби смалені плетемо!.. Що з Абрамком?

— Зглобіцький привів його «Під бук».

Юрко нащурич уха.

— Ну і...

— Я зоперував його з Рамбултом і Залушковським, бо Зглобіцький боявся сих двох молодців.

— То повідомлення прийшло вчас?

— Так! Ми якраз сиділи у Йоселя в Добромилі, коли приїхав пахолок Зглобіцького з карткою.

— Івашко був зі Зглобіцьким?

— Так, після заключеного пакту². Тільки жид мав чотирьох своїх людей, і тих треба було вбити. Ми вже їх і «погубили», а лише Рамбултові пахолки брали уділ у бійці.

— То добре. Де ж гроші?

— Сховані, єймость. Тої самої ночі поїхав Зглобіцький домів. Він уже не може видержати з Цебрівськими, тому продає все і їде на Мазовше, там його рідня. На вихіднім хотів би ще зачати якусь там імпрезу, але песціо, що було би то. Матис і Залушковський «губили» тіла, а я закопав гроші.

— Де?

— Ха-ха-ха! — засміявся Бялоскурський. — Не я се скажу єймости, бо каждая mulier insidiosa est et infidelis³. Тому сховаю сей «секрет» для себе.

Хвилю гляділи обоє на себе, немов стараючись відгадати взаїмно свої гадки.

— Як-то, навіть мені не скажете, єгомость?

— Навіть вам, єймость! Вам, єймость, привіз я двох цуциків до забави, а на ложу смерти скажу вам також, де і гроші, як іще що з них остане!

Беата мовчала, тільки лице її побіліло.

— Не журися, єймость! — сміявся тим часом Бялоскурський. — Поїдемо на Схід, там уживатимемо обоє.

— Ха-ха! Рабинею в гаремі, правда?

Пан Бялоскурський усміхнувся злісно.

¹ Потурання.— Авт.

² Умови.— Авт.

³ Жінка є підступна і невірна.— Авт.

— Як воля еймості,— заговорив, а солодкий його голос різко звучав серед нічної тишини і хвилями переходив у якийсь прикрий скрегіт.— Тям лише, що ми зв'язані, мов гачок і ключка, а делятором може бути хто-небудь. Тому держіть язик за зубами.

— Так, хто-небудь! — відповіла таким самим тоном Беата.— Делятора легко найти!

— Ба, коли би се мав бути делятор *expartibus*¹ еймості, *pop dubito*, що не один найшов би ся. Та ось,— тут пан Бялоскурський кинув на стіл щойно відв'язану карабелю,— в мене є на всякий позов, на інспірата² та делятора ось яка «репліка»³, і не думай, щоби тобі було легко сховатися.

Бліде лице пані Беати зблідло ще більше, а коли шабля з брязкотом упала на стіл, здригнулася Беата всім тілом.

— Знаю,— прошептала.

Хвилю мовчали обое. Юрко непорушно сидів, причаївшися за дверми, змінений увесь у слух.

— Чому-то, Яне, згадував ти про Схід? — спитала по хвилі Беата.

— Бо не поїду на Угорщину.

— Чому?

— Бетлен не може тепер нічого вдіяти в Польщі, бо ж із цісарем у незгоді. Переказував я йому, що по землю Сяніцьку та Галицьку тільки руку витягнути, бо наші вояки воюють із дівками й бабами по королівщинах, а з козаками сварка...

— Що ж він на се?

— Він рад би, та не може.

— Чому ж ти сам не возьмешся до сього? Він дав би тобі гроша...

— Що, я?.. Війну вести?.. Одурів? Тільки *demens*⁴ бореться отверто! Віл завсіди сильніший від біскупа⁵, а таки біскуп оре волами, а не віл біскупом, і біскуп п'є малмазію⁶, а віл жере січку... Але правда! Ёймость рада б мене позбутися з хати...

— Ні, муй дрогі. Чи ти є, чи ні, се мені байдуже. Ти ж, може, не любиш...

— Коли бракне інкавсту⁷ у егомості, виручить подста-

¹ Зі сторони.— *Авт.*

² Підмовника.— *Авт.*

³ Відповідь на закиди.— *Авт.*

⁴ Божевільний.— *Авт.*

⁵ Єпископа.— *Авт.*

⁶ Малмазійське вино.— *Авт.*

⁷ Чорнило.— *Авт.*

рості¹, — зареготався пан Бялоскурський, — а брати на гештимента² — то не еймості справа!

Беата усміхнулася по-свому.

— Пощо ж нам на Схід і куди?

— До Кафи. Є чавш³ Чікалі-баші⁴, Мустафа.

Беата скочила з крісла, а золоте її волосся розсипалося по шиї.

— Де?

— У Івашка...

В сій хвилі почув Юрко над собою шорох. Обережно, щоби не зачіпити собою двері або стіну, обернувся і, нишком ступаючи, прямував у свою кімнату. В голові ходило немов млинове колесо. Якась лють, а заразом сміх хапали його за серце. Наука отця Андрея, любов до Попелівної, слова Івана та злочини Бялоскурського і Беати змішалися у якийсь дикий хаос. Іще ніколи не мав він так багато передумувати, як тепер, при своїм вступі у властиве життя. Та віра в людей шезла відразу. Так само замовкла грижа совісті із-за непослуху батькові, який бажав, щоби його син шукав жінки і кресцитиви у польсько-шляхоцьких сусідів.

Коли увійшов у кімнату, застав Івана, як прив'язував ремінь удруге до сідла. Не хотів, бач, щоби хто-небудь догадався.

— Ну? — спитав коротко.

— Се страшно!.. Не хочеться вірити, щоби щось таке... Все, що ти казав, — се правда до слова. І знаєш, хто помагав Зглобїцькому при вбиттю Гриця Цебрівського? Бялоскурський!

— Сього вже й я догадуюся; я чув, що говорив Івашко з гайдуком Залушковського і якимось татариним.

Оба молодці посідали на одно з ліжок, і Юрко став розказувати Іванові зміст підслуханої розмови враз із замітками, які сам при сьому вспів поробити. Коли скінчив, відповів Іван:

— Бачиш, Юрку, воно справді гріх бути тільки веселою забавкою еймості, але се пусте. Можемо опертися, як чистий Йосиф Пентефрії, й кінець! Інша річ — убиття Цебрівського. Його сини — наші други...

— Остап любить мою сестру Марусю, а й вона рада його бачити, — замітив Юрко. — І я вже й згодився, і мати,

¹ Старопольська пословиця: Gdy niema jegomości, dobry i podsta-
tości. — Авт.

² Чуття.

³ Посол. — Авт.

⁴ Турецький генерал. — Авт.

отець Андрей поблагословив, тільки батько чомусь-то дуеться.

— Жде колігачіі¹! — засміявся Іван.

— Так, як зі мною!

— Еге ж! Бачиш, отже, що нам у такому гнізді пробувати годі. Але годі нам се й отверто сказати. Мусимо заждати на відповідну хвилю, а там і чкурнути!

— Властиво,— не годився Юрко,— повинні ми визвати пана Яна на двобій!

— Ха-ха-ха! То ти думаєш, що він стане? Мало-то в нього гайдуків та півгаків?

— Правда!... Але не про се ходить!

— Якраз про се, бо з нами вмерла би й Божа кара. А кара мусить його постигнути, і то з руки Цебрівських, а не з наших.

— Хто його знає, чия рука покарає злочинця? — сказав задумчиво Юрко.— Дивно воно, бач, лучається у світі: хто б то подумав, що ми аж тут найдемо загублений слід... Але кажи, про що дізнався ти від Івашка?

— Івашко говорив зі сабатом по-мадярськи, і я не розумів його. Аж надійшов татарин, і всі три заговорили по-нашому, бо татарин не знав по-мадярськи, а сабат — по-татарськи. З їх бесіди вирозумів я, що сеї ночі уб'ють пана Залушковського власні гайдуки, бо Івашко виміркував, кілько в нього гроша і де заховано. За се має Івашко дістати половину, а пан Бялоскурський усе, що найдеться у дворі. Юрко почервонів.

— Господи Боже! — закликав.— Чи бачиш ти усе те? Чи даремно кличе до тебе о месть ся невинно проливана кров?

— Бог усе знає й бачить! — відповів досвідніший від товариша Іван.— Не нам судити його стежки. Да буде воля його свята! Ми не в силі перешкодити злочинові, бо ж він, здається, вже й довершився... Заразом дізнався я, що татари вибираються на Поділля та Руське воеводство, бо козаки попалили Синоп.

— Чому ж саме суди? Ми ж не козаки!

— Дурний ти, Юрку! Їм на козаків не хочеться йти, хіба крадьки. Козаки б'ють! Се не шляхта, не ляхи, ось що! Хто бажає битися, сей іде на Україну, а хто хоче розбагатіти, найти баранів на заріз та дівок до гаремів, сей іде на Польщу.

— Що ж має з сим спільного пан Бялоскурський?

— Він має впливи у кількох мурзів² та у Чикалі-баші, бо доносить орді, де стоїть військо та де найкраще можна

¹ Споріднення з яким високим родом.— Авт.

² Татарський князь.— Авт.

обовитися. Паші посилає дівчат, які на його вказівки ловлять татари. Він також торгує невільниками у Кафі, має знання з греками, латинами¹ й турками при стяганню окупів за різних бранців. У Криму є його слуги й багато приятелів.

— Що ти верзеш? — питав Юрко, не розуміючи гаразд усього. — Чував я, що таке діється, але щоби шляхтич! Це неможливе! Се брехня!

— Тссс! Побудиш усіх. Не брехня се, не лож, а страшна правда. Адже знаєш, що в татарських і турецьких городах є чимало польських потурнаків, які й помагають туркам вбити з Річи Посполитої кров і гріш.

— Кажі радше — з Руси!

— Так, ми-то годуємо сього опира нашими дітьми, але польські пани в сьому йому помагають, бо й вони не ліпші. Пан Бялоскурський — се один із сих татарських помічників; се, як казав чавш, очі й уха кримського царя.

— Гей! Щоб їх, таких синів, побила Божа рука, одних і других!

— Вірю, що колись і те прийде! А ми поки що не рishаймо нічого, тільки ходім спати!

Оба товариші поклякали біля ліжок і перед сном молилися довго...

IV

REQUIES AETERNA²

— Салям, ефенді!³

— Алеїкум! Що єсть, чого нема?⁴

— Ти знаєш, ефенді!⁵

— Приносиш хабер⁶ від кримського царя, якого аби Аялах якнайдовше заховав на розкіш вірних!

— Ти сказав, пане!

— Сідай, Мустафо!

І пан Бялоскурський плеснув у долоні. Ввійшов покоєвий хлопець.

— Шандор! Принеси каву, тютюн та люльки!

Пан Бялоскурський сидів на низькій тапчані, покритій ковром, а перед ним на землі сів східним обичаєм турок

¹ Італійцями.— *Авт.*

² Вічний упокій.— *Авт.*

³ Турецьке поздоровлення: мир з тобою! — *Авт.*

⁴ На вер не, йок,— запитання, як у нас: що чувати? — *Авт.*

⁵ Достойний пане.— *Авт.*

⁶ Новину.— *Авт.*

Мустафа, післанець кримського хана, в перебранню убогого міщанина. Тут положено йому подушку, а поруч — малий стільчик. Із поведення післанця пізнати було, що пан Бялоскурський був «у тіни хана», тобто оставав під опікою хана.

Хлопець уніс на срібнім підносі каву та скриночку з турецьким тютюном. Оба мужі з повагою наложили люльки і окружилися клубами синявого диму.

— Його величність цар усіх орд, брат зір небесних, батько меча та хоробрости хоче в сім році прийти у край джаврів¹ та взяти собі належну дань,— говорив пан Бялоскурський, немов се він приносив відомість Мустафі.

— Сен демдінь ефендім! Ти сказав, пане!

— Чи, може, буде й сам?

— Ти знаєш, пане².

— То вишле велику орду.

— Як кажеш, пане. Сорок тисяч коней піде шляхом через Мультани³, просто на Ляхистан⁴.

— Вони, певно, вже в дорозі!

— Ти сказав, пане.

Пан Бялоскурський, як вищий достоїнством, знав усе, тому згадував дальше:

— По дорозі бачив ти Зглобіцького?

— Так, він поїхав домів.

— Передав тобі спис?

— Ось сей!

І татарський післанець добув із-за пазухи кусень сильного пергаміну. Був се спис сіл, зладжений Зглобіцьким, в яким подано всі місцевости, де татари могли надіятися багатої добичі.

Пан Бялоскурський читав півголосом: Єзупіль, пан Кришковський — п'ять тисяч талярів, дочка — дві тисячі талярів, непригожа; Викторів, пан Варшицький — тисяча талярів, багаті хлопи, дівчата; Сернки, пан Война — дочка для гарему Гаран-мурзи; Іванівка...

Тут усміхнувся пан Бялоскурський злісно і читав далі вже про себе.

Турок сидів непорушно і лиш відтак витягнув руку по пергамін.

— Пек еї! Дуже добре,— сказав Бялоскурський і почав розпитувати Мустафу. Сей відповідав спроквола, по-

¹ Невірних — псів.— *Авт.*

² Що значить: не знаю! — *Авт.*

³ Молдаву.— *Авт.*

⁴ Польщу.— *Авт.*

турецьки, а пан Бялоскурський удавав, немовби не до нього се відносилося. Вкінці спитав лиш, розуміється, твердженням.

— Юлай-бей здоров?

— Юлай-бей у раю!

— Убили козаки?

— Ні! Хан велів.

— За що?

Турок підняв голову зачудований, неначеби пан Бялоскурський питає, чому саме літо, а не зима.

— Сен білір ефендім! Ти знаєш, пане! — сказав укінці.

— Кісмет! ¹ — отямився Бялоскурський.

— Так було написано! — повторив турок тоном напійнення. — А чому — про се нам питати ясяк ²!

І знов сиділи оба, пили каву та курили люльки.

— Загони підуть кількома шляхами! — сказав по хвилі пан Бялоскурський.

— Як кажеш, ефенді, на Кам'янець, Галич, Тернопіль, Тербовлю, попри Львів, аж, може, в сей пашалик.

— Де ж віддаш спис?

— Під Хотином, по тім боці Дністра.

— Мелен-бей буде з вами.

— Ти сказав, пане!

— Повезеш йому мій привіт. Я сам зараз покидаю свої улуси ³ і переселюся в Кафу.

— Дім твій жде на тебе, ефенді!

— Мікалі-баша під Очаковом чи в Кафі?

— Ти казав, під Очаковом, ефенді, але до весни буде ще в Синопі, Стамбулі і Кафі.

Мустафа мовчав. Дальша розмова велася уривками і відносилася до доріг, яких радив ужити пан Бялоскурський, знаючи безоружність і безпомічність Польщі та її крайнє недбальство про східні креси ⁴.

— Гетьман Жулкевський не має ніякого війська, бо шляхта боїться служити проти нас, а з козаками сварка.

— Всі сини Ібліса ⁵ бояться лица падишаха та лица хана, що горить, мов Альдебаран ⁶ на небі, — відповів Мустафа. — Донеси слова твої до їх ух.

Він устав і вийшов, а пан Бялоскурський лишився сам.

¹ Судьба, призначення; на Сході нікому й на гадку не прийде осуджувати прикази володаря. — *Авт.*

² Не вільно, не слід. — *Авт.*

³ Посілля. — *Авт.*

⁴ Окраїни. — *Авт.*

⁵ Сатани. — *Авт.*

⁶ Звізда першої величини. — *Авт.*

Мовчки сидів він на коври, передумуючи, видко, яких йому ужити доріг. Його опікун Бетлен¹ відвернув свою увагу від Річи Посполитої, а через се не міг пан Бялоскурський надіятися завірюхи в сих сторонах. Зате міг надіятися оружного нападу Пеньонжка, а не думав провадити отвертої боротьби з рівним або й сильнішим противником. Се не було в моді та й грозило небезпекою утрати свободи, майна або навіть життя. Його власна жінка могла кожної хвили найти собі любовника, що вбив би його тайком. При тім крутився тоді в Сяніцькій землі стражник коронний, пан Андрій Зборовський. Він був вправді свояком Бялоскурського, але його вояки ні, тому не знати, чи вони послухали би його, чи королівського підстарости. Мабуть, послухали би останнього, коли Пеньонжек скаже їм, що в Бялоскурського гарна жінка й дочка, а ще й до того гроші. Із сих рацій витягнув пан Бялоскурський висновок, що треба тікати. І став далі роздумувати, яким би світом вчинити се якнайскорше.

В тім самім часі пішов Іван із панею Беатою на гумно, а Юрко — до панського саду, який простягся за господарськими будинками над потоком. Будинки, гумно і сад лежали вже далеко за ровом, і Юрко надіявся, що там подумає у спокою ще раз усе, що сталося, та видумає спосіб відв'язатися від особи пана Бялоскурського та його жінки.

Під крилатою грушею сів молодець та любувався буйною зеленню садка. Ріжні птиці співали над ним у галузках, сонце малювало по леваді всякі узори, кидаючи лиш тут і там крізь галуззя жменю променів. Узори сі прикрасила природа безліччю цвітів, наче турецький ковер. Юрко почувся зовсім, як дома; здавалося йому: ось-ось вигляне із-за дерева малий простоволосий хлопчина, син якої-небудь служниці, та закличе: «Паничу, йди їсти, мама казали!»

У ту мить зашелестіло близько галуззя, і показалася ярка червона сукня, над нею чудова ясна головка з нагою шиєю — панна Агнешка. Побачивши її, почув Юрко якийсь неспокій. Щось відпихало його мимохить від сеї краси. Щоправда, не вірив він, щоби вона брала участь у злочинах родичів, бо таки зовсім на се не виглядала. Ясний погляд очей зраджував людину без злоби та лукавства, але з кожного рису її лиця било палке бажання любови, віддання, розкоші. На злобу, зрадливі та злочинні замисли не було тут місця.

Душа молодця, повна солодких, ніжних споминів про кохану дівчину, відверталася від сеї краси, бо боялася її. Молодець чув, бач, хоч і несвідомо, що жемчугові його сер-

¹ Бетлен Габор, семигородський князь. — Авт.

дівчинка грозить небезпека, і тому відвертався всім еством від сеї змислової грішної принади. Неспокій, який відчував уже попередньої днини, збудився ось удруге зі здвоєною силою, і молодець устав, щоби вернути на гумно або піти в ліс. Але при відході зачепив ручкою шаблі об галузку, що зломилася, а тріск її спричинив шорох. Агнешка повернула голову в сю сторону, і вмить засіяло все її лице.

— Ах! Вашмось тут? Як се гарно! Добрий день вацьпану!

— Стелю себе до стіп ясновельможної еймость панни! З підскоком прибігла Агнешка до Юрка.

— От! Оставьте, вашмось, титули. Вони для інших ух, ніж наші.

— З пермісією¹ еймость панни, належний респект² не дозволяє мені інакше обзиватися до дочки мого хлебодавця і милостивого пана.

— Ха-ха-ха! Потреба вашмості сього хлебодавця, як мамі малженьства³.

— Еймость панна зволють забуватися,— замітив різко Юрко, якого немало вразили безсоромні слова дівчини. Вона, видно, добре знала про поступки своєї матері і не стидалася їх.

На слова молодця дівчина споважніла і, подаючи руку Угерницькому, сказала сумно:

— Не гнівайтесь, прошу дуже, а ще більше прошу, сидайте ось тут, при мені. Уперше стрічаю людину, перед якою могу дещо сказати... Послухайте мене!

У сумовитім виразі її лица було стілько принади, стілько невинности, що Юрко зм'як на хвилю. Послушно повів Агнешку до малої кам'яної лавочки, яка стояла в куті саду, і там посідали обое поруч себе. Одначе зараз, коли те лишень сталося, повернуло почуття відрази зі здвоєною силою, тим більше, що дівчина не випустила його руки, а дотик сеї теплої, м'якої рученьки мимоволі проймав молодця дрожжю.

— Вибачте, пані! — сказав неохітно. — Я бачив учера, як строго ясновельможна пані пильнують кожного кроку вацьпанни. Супоную⁴, отже, що вона не дуже була би задоволена з нашої конфіденції⁵.

— Так, пане Угерницький, се правда! — сказала Агнешка. — Саме тому я й прошу вислухати тут мене. Чи в вас

¹ Позволенням, дозволом.— Авт.

² Пошана.— Авт.

³ Подружжя.— Авт.

⁴ Припускаю, догадуюсь.— Авт.

⁵ Зажилости.— Авт.

у Теробовельщині живе рицарство, доступне просьбам угнетеної невинності?

— Не сумніваюся про се, вацьпанна! — відповів молодець, зацікавлений питанням.— Я перший заступлюся за неї гонором і шаблюю, де се й не було б!

Рум'янци зацвіли на личку Агнешки. Вона стиснула кріпко руку молодця та присунулася до нього, кладучи голову на його рамени.

— Коли так,— сказала несподівано,— то заступися, вацьпан, за мене! Не покидай, не відпихай угнетеної, що благає, закликаючи тебе на гонор та сумління, а Матка Боска, королева нашої Корони, нагородить тобі твою великодушність.

Коли б з ясного неба грім ударив був перед молодцем, не був би він так збентежився, як саме тепер. Він сам догадувався, що дівчина не має щасливих днів під крилами таких родичів. Не сподівався, одначе, щоби вона ставляла його таки так зараз, як борця проти них. При тім чув тепло її тіла на лиці та правім рамени, а її рука сильно стискала його долоню. Все те бурило його та непокоїло.

— Перед ким же маю боронити невинності вацьпанни? — спитав укінці.— Хто настає на неї? Скажіть, а я освободжу вас від гнету.

— Ах, пане Угерницький! — зітхнула дівчина та ще ближче присунулася до молодця.— Глядіть! Мати моя й батько змовилися, що не віддадуть мене заміж, щоби посісти суми, забезпечені мені небіжкою бабкою. Мати відстрашує всякого, хто бажав би шукати малжонку під їх дахом. Я марно літа трачу під час, коли мати не задовольється навіть батьком, а я марнію сама...

— Юрку, Юрку! — почувся у віддалі голос Івана.— Ходи сюди!

Молодець бажав за кожду ціну спекатися дівчини. Ось такий-то був гнет!? По останніх словах дівчини перестав Юрко вірити в сей запис бабки та плани панства Бялоскурських, зате пізнав, що одинокою причиною нахабности Агнешки та й цілої нинішньої розмови є бажання вести й собі життя на спосіб матері. З кожного руху можна було відчутти се бажання — ужити розкоші, до чого побуджував її спосіб життя родичів та все оточення, як і цілковитий брак якого-небудь заняття.

Він усміхнувся вимушено.

— Ще раз упевняю єймость панну, що якби хто утискав її невинність та на неї інзидії¹ чинив, я перший за неї опо-

¹ Засідки.— Авт.

німся та опонуватися¹ буду. А тепер вибачте, мій друг кличе мене, нас ось найдуть...

Се кажучи, хотів висвободитися з рук дівчини, та вона обняла його за шию і кликнула:

— Не кидай мене, мій Єжи²! Лише тебе одного милую й й милуватиму дозгонно³, чому ж кидаєш мене?..

— Юрку! Юрку! Пане бургграбя! — чулися голоси щораз ближче. Ось почувся вже й шелест... В сій хвилі зачув Юрко пристрасний шепіт:

— Люби мене, як я тебе люблю!

І палкий поцілуй свіжих, розцвілих губ замкнув йому уста. Якусь хвилю придавлювала дівчина його своєю пружистою теплою груддю та пристрасно цілувала.

Відтак відскочила і в млі ока щезла в корчах.

Молодець остався змішаний, онімійий, з вогкими устами, зачервонійий, мов мак.

— Юрку! Куди тебе дідько носить? — почувлося за ним. Угерницький мов зі сну збудився.

— Я тут! — гукнув.— Вже йду!

І плюнув із досадою вбік.

— Ти чому не обізвався? Адже ж чув?

— Чув, але... ось стрітився... А хвороба напала б вас із вашою честю та білоголовською цнотою! — вибухнув укінці.

— Ха-ха! — зареготався Іван.— Буде що розказувати отцеві Андреєві!

— Що сталося?

— Залушковського вбили.

— Що ж с сього?

— Ану, їдемо ховати і співати *requiem aeternam*⁴.

— Не я, ані ти туди не попхаємося. Яке нам діло?

— Як-то яке? Ми ж ренкодайні.

— Ну?

— Отже, мусимо товаришити панові разом з усею двірнею. Ходи!

Вийшли з огорода та перейшли на гумно. Тут побачили з двадцять возів, які ладжено в дорогу.

— А се нащо? — спитав Юрко.

— Брати спадок по небіжчику! — відповів Іван.

— То в пана Залушковського не було рідні?

— Рідня є, але є і приятелі. Ходи, *amice*⁵, не допитуй, бо нічого путнього не допитаєшся.

¹ Ставити опір.— *Авт.*

² Юрку.— *Авт.*

³ До смерті.— *Авт.*

⁴ Вічний упокоєння.— *Авт.*

⁵ Друже.— *Авт.*

Молодці перейшли через зводжений міст на майдан і тут застали все в повнім розгарі. Тридцять гайдуків ладило коні, збую, бесаги, челядь сипала ще в жолоби останні мірки вівса. Пан Бялоскурський в сталевім півпанцирі та місюрці, довгих чоботях з острогами та в парадній делії¹, обшитій хутром, видавав прикази.

— Чолем вашмостям! — усміхнувся сумно до Угерницького. — Ось бачите, officium triste² покликє нас віддати останню прислугу уснувшому в Пану егомость пану Войцехові Залушковському, зачне уродженому та дуже около Річи Посполитої заслуженому vir-єві³.

— Супонував би ти радше, що се воєнна виправа rгаера-гатур⁴, — замітив Угерницький.

— Може й те бути! Безецних чимало по світі тиняється, тому licet⁵ удові та сироті заховати in integritate⁶ всю субстанцію та мечем відразити latronem vel incendiarium⁷.

— Як-то, то у дні смерти нападено на двір?

— Правдоподібно. Не знаю вправді напевно, що таке є, але не зла річ pro futuro⁸ забезпечитися. А небіжчик, якому нехай би lux perpetua⁹ світила in saecula saeculorum¹⁰, у скринях переховував великі deposita antiqua ab avis, attavis et parentibus aggregata¹¹. Багато їх і сам добув manu armata¹², якого-то добра нам усім поберегти лацно може пригодитися. І не думаєте, вашмостьове, яка-то corruptio pessima¹³ огортає часами уми нашої браці!

— Знаємо, знаємо, — відповів Угерницький, — тому-то й ми в готовості, коли всі pemіне ехсерто¹⁴ стають у ряди.

І пішов ладити свого коня.

По дорозі зачув іще з вікна голос пані Беати:

— А не забудь, муй дрогі¹⁵, сього строю, що Залушковська мала минулої Вельканоці¹⁶ в костелі в Добромилі. Особливо се ношене з брильєнтами дуже мені вдалося.

¹ Смущками обшиваний плащ без рукавів.— Авт.

² Сумний обов'язок.— Авт.

³ Мужеві.— Авт.

⁴ Ладиться.— Авт.

⁵ Годиться, слід.— Авт.

⁶ Ненарушеною.— Авт.

⁷ Прогнати злодія або палія.— Авт.

⁸ Про будуче.— Авт.

⁹ Вічна світлість.— Авт.

¹⁰ На вічні віки.— Авт.

¹¹ Старинні скарби, зібрані дідами, прадідами та родичами.— Авт.

¹² Оружною рукою.— Авт.

¹³ Крайне зіпсуття.— Авт.

¹⁴ Без виїмку.— Авт.

¹⁵ Мій дорогий.— Авт.

¹⁶ Великодня.— Авт.

— Не бійся, кохане! — успокоював її пан Бялоскурський.— Не забуду й одного гудзика!

Відтак звернувся до своєї двірні і грімко закликав:

— В ім'я Боже рушаймо!

Він перехрестився, знявши шапку, а гайдуки послідували за прикладом, посміхуючись та штовхаючись. Тільки Юрко й Іван не хрестилися, лише з обуренням гляділи, як опришки вибиралися «з Богом» на розбій.

Пан Бялоскурський рушив конем, за ним послідували ренкодайні й Івашко, далі — двадцять гайдуків у кінці каравани возів.

— Хлопів скликав? — спитав пан Бялоскурський Івашка.

— Після приказу вашої милости. Ось і вони!

По дорозі побачили на кожному обійсті оружного хлопа, що сам або з двома-трьома синами чи наймитами й возом ждав при виїзді на дорогу. Вони долучувалися до каравани, серед якої удержувало лад десять комонників.

Похід порушався швидко, пан Бялоскурський, видко, спішився. Від часу до часу оглядався тільки, а коли виїхав з села на гостинець, заждав хвилину, доки не зрівнялися з ним молодці.

— Всяке діло чесним пактом *constituere licet*¹, — начав, усміхаючись.— Тому випадає й мені подбати про своїх ренкодайних. Ось п'ятсот золотих, прошу, поділіться, та в разі потреби зверніться до мене, а я не мішкатиму виплатити *subsidium*².

При сих словах витягнув до молодців руку зі шкіряним мішечком.

Юрка заскочило се несподівано. Він почервонів увесь, але Іван помітив його обурення і витягнув сам руки по гроші.

— Дякую покірно вашій милости,— сказав.— «Яким грошем платиш, такої служби надійся»,— кажуть люди, тож і ми так само *diligenter*³ вашу милість обслужимо.

— Ваша милість! — сказав Юрко.— Мені сі гроші — річ немила. Ми не юргельтники⁴...

— Ха-ха-ха! — засміявся пан Бялоскурський.— Жарновський навіть платив вам, а я не мав би? І не наємники ви мені, а приятелі. Не мав же ж би я з вами поділитися своїм здобутком, коли вашмостям усього потреба? Ви втікли з хоронги і з хати, у вас, крім жовнірської мізерії, нема нічого, тож постарайтеся про все потрібне!

¹ Слід налагодити.— *Авт.*

² Підмогу.— *Авт.*

³ Приліжно.— *Авт.*

⁴ Наємники.— *Авт.*

Пану Бялоскурському й не снилася властива причина слів Юрка, тому молодець замовк.

— *Gratias agimus maximas*¹ і за зацний стрій, який ось одержали ми з ласки вашої милости!

— Не в райтарськiм колеті їздити ялося посесіонатам! — відповів гордо пан Бялоскурський.

І справді, молодці виглядали зовсім інакше у червоних жупанах та темніших дещо, багато шитих кунтушах із вільютами. Шапки з китами та широкі ногавиці доповнювали строю, і тільки проста шабля Попеля не дуже йому відповідала.

Пан Бялоскурський поїхав даліше, молодці за ним. Так їхали дві години, аж знов скрутили вліво з гостинця, якраз проти горбка, на якому вчора розпрощалися з паном Залушковським. Тут було більше поля, ніж у Коросні, ліс світив зрубами, широка та роз'їжджена колесами дорога вказувала, що дідич вів рільне господарство. Аж око раділо при виді жита, ячменю, вівса, ба, навіть пшениці, що хвилювала у ранньому вітрі. На полі не було ні живого духа, тільки далеко на одному з горбків, там, де зачинався ліс, видко було людей, що немов ішли та їхали в ліс.

— Утікають, шельми,— заляв пан Бялоскурський.— В коні! Івашку, клич гайдуків, їдемо передом!

Усі пустили коні чвалом.

— Хто тікає? — спитав Юрко.

— Хлопи з Ванькова! Видко, хтось напав на двір небіжчика.

Мов вихор, гнали їдці в долину, де розкинулося село. Але як різним був його вигляд від села пана Бялоскурського! Там знати було на кожному кроці добробут, свободу — тут зате було щось противне. Стріхи старі, пообдирані, задимлені. Мало яка хата мала хлівець, стоділку, садок або пасіку, а довкола них не було ні плота, ні навіть рова. З кожної стріхи шкірила зуби чорна, страшна нужда! Та молодців не зворушував уже сей вид. Таких сіл було дуже багато, мало не кожде! Всюди цвіли збіжжям панські лани; хлопські нивки лежали відлогом, а хлоп, що не втік, умирав під канчуком або з голоду. Для того й росла утікачами фортуна людяного пана Угерницького.

Ще вчора не розумів Юрко, чому саме пан Бялоскурський полишив давні повинности² у Коросні. Відки така людяність? Тепер знав уже й се, що хлопи є для пана Бялоскурського чимось у роді осілих сабатів чи гайдуків і за

¹ Складаємо найбільшу подяку.— *Авт.*

² Драчки з хлопів.— *Авт.*

орівку, рабунок та готовий гріш продавали йому свою со-
мість.

Село стояло пустою, тільки тут і там видко було хлопа
або бабу, що вистрашеним зором гляділи з-під кривого
одвірка хат за проїзжими. Були се страшні постати, чорні,
брудні, обдерті. Видко, не дуже дбав небіжчик пан Залуш-
ковський про свою робучу худобу на переднівку. У декого
видніли навіть на шиї згоїни, подібні до сих, які повстають,
коли протнеш шкірку нагайкою. Усе те бачив Угерницький
ниже не раз і привик до сього. Тільки тепер огортало його обу-
рення, коли побіч сих пригнетених людей бачив червоних, си-
тих та обутих хлопів пана Бялоскурського, які серед реготу
їхали дерти з інших шкіру. І се друге більше лютило Юрка,
як перше. Хлоп мусів робити панщину у воеводствах, се
було зовсім природне, але тягати хлопів на розбій та гра-
біж — се було нечуване.

— Як думаєш,— спитав нагло, присунувшись до Івана,—
чи не переміниться хлоп у скотину, коли його розбоек живить
власний дідич?

Та на Івана більше вражіння робила страшна нужда,
в якій стогнав хлоп пана Залушковського.

— Краще нехай хлоп рабує, ніж мають його дерти зі
шкіри!

— Але ж і він людина! Се ж гріх!

— Се не їх гріх, Юрку. І сяк хлоп стане скотом, і так.
А чи він ситий, чи ні...

В тій хвилі почулося кілька вистрілів.

— Вперед! — крикнув пан Бялоскурський, і всі пустили-
ся через село чвалом. Ні Юрко, ні Іван не оглядалися на
боки, тільки їхали мовчки за паном.

Виїхали вкоротці із села і на малім горбку побачили шля-
хотський двір із великим гумном, шопами, стайнями і т. д.

З нього вибігло якраз з двадцять уоружених сабатів
та молодий ще парубок у шляхоцькому жупані. Вони від-
грожувалися поза себе в сторону брами, а там стояли на
сошках два півгаки, і видко було двох похилених стрільців.
Вони якраз вистрілили, і з широких дул ішов іще дим. За
сими двома видко було кількох інших, на гумні стояли вози,
а коло них крутилися хлопи й гайдуки. Між ними сидів
грубий шляхтич у блискучому шовковому кунтуші, з кара-
белею в руці.

— Рамбулт! А до чорта! — закляв пан Бялоскурський.—
Пронюхав, собака! Та чекай, лотре! Видите, вашмосьто-
ве,— звернувся до Угерницького,— чи не казав я вам,
що тут уже *vis armata*¹ гуляє, заки ще небіжчик замкнув очі.

¹ Оружна сила.— Авт.

— Ба, були такі, що замкнули їх йому,— докинув Івашко і засміявся.

— Чи прикажете, ваша милість, напад?

— Розуміється, тільки бачиш, вашність, інеквітація¹ — се річ сусідська! Як уб'єте якого хлопа, то пусте, але бережіть гайдуків, бо се коштує!

Очі Юрка блиснули.

— Не знаю, чи удасться мені виповнити всі desiderata humanitatis², але impetu³ мені не бракне.

— О, spere⁴, що ні!

— Вперед, хлопці! — крикнув Юрко і, добувши шаблі, пустив коня в чвал.

— Алла! Алла! — крикнули по звичаю гайдуки, сабати і пахолки пана Бялоскурського. І юрбою кинулися до брами двора.

Прогнані гайдуки пана Залушковського, побачивши се, скликнулися й собі, а не бачачи возів пана Бялоскурського, які осталися позаду, думали, що Бялоскурський приходить їм у поміч. Вони кинулися й собі за нападаючими.

Сабати й пахолки пана Рамбулта не надіялися нападу, бо знали, що пан Бялоскурський був завсіди спільником їх пана при таких нагодах, як рочки, похорони, ярмарки і т. п. Тому не бралися до оборони, тільки один крикнув:

— А що за людзе?⁵

— А ось які! Підле насіння, скоти погані! — крикнув Юрко, ударяючи груддю свого коня о півгак та стрільця, який піддержував рукою сошки. Гайдук накрився ногами, а в сій хвилі шабля молодця впала блискавкою на голову найближчого пахолка, який підняв був на нього пістоль. Із нелюдським криком упав пахолок на землю, а з ним і другий стрілець, повалений на землю. Юрбою в'їхали за ними люди пана Бялоскурського і Залушковського, а думаючи, що ренкодайні б'ють із приказу пана Бялоскурського, пустилися й собі «на остро». Челядь пана Рамбулта розлетілася з криком по обійстю і тікала на гумно. Гайдуки пана Бялоскурського гнали за ними, а позаду їхали пан Бялоскурський з Івашком, не беручи участі в бійці.

— Зле,— замітив пан Бялоскурський, кинувши оком по майдані.— Вже один cadaver⁶, один saucius⁷, а кількох

¹ Заїзд, напад.— Авт.

² Вимоги людяности.— Авт.

³ Розгону.— Авт.

⁴ Сподіваюся.— Авт.

⁵ А що за люди? — Авт.

⁶ Труп.— Авт.

⁷ Ранений.— Авт.

concussi¹. Гей, панове, заждіть-но! Гас! Гас! Будемо пактувати²!

— Ба,— засміявся Івашко,— ваша милість бачать, що сі шляхтичі уважають Рамбулта злодієм, тож перетріпають його незгірше, а нашим гайдукам усе одно, з ким б'ються. Більший пай їм лишиться.

Юрко й Іван гнали вперед, аж ось із-за паркана, що відділював двір від гумна, гукнула сальва з рушниць, пістолів та пістолів. Два коні зарили носами в землю, один гайдук упав, але молодці їхали далше. Через виломану хвіртку ввірвався Юрко досередини та якомусь ренкодайному пана Рамбулта розчерепив голову так, що сей ані не крикнув.

На майдані запанувало страшне замішання. Хлопи, що ладували збіжжя, покинули все, поперетинали посторонки при упряжі та стали тікати з кіньми.

Гайдуки ховалися за плоти, а люди пана Залушковського гонили завзято за ними під час, коли Юрко та Іван разом із більшою частиною челяди пана Бялоскурського їхали просто під шпихлір, де стояв блідий, мов смерть, пан Рамбулт. Його кінь наполохався і, розпершися, не хотів рушити з місця. З рук пана Рамбулта упала карабеля, а товсте черево шляхтича тряслося з переляку.

Обурення Юрка, якого виховав праведний отець Андрей, на злодійство та підлоту вибухло тепер цілою силою і збудило в ньому боєвий шал. І він, певно, був би радо та без труду повертів «півбочку» пана Рамбулта, якби не Івашко, що з приказу пана Бялоскурського зловив його за рам'я.

— Чого, васьт, хочеш? — спитав Юрко люто, здержуючи коня.

— Єгомость пан Бялоскурський не хочуть непотрібно проливати християнської крови. Ворог і так прогнаний, побіда наша...

— Як-то, а сей злодій?

— Ба, не наша річ переводити езекуцію без трибуналу. Се ж розбій!

— А як назвати ось се?

Тут указав Юрко на розбиті шпихліри та вози, наладовані всяким добром.

— Дай спокій, Юрку! — відізвався Іван.— Се ж сусідська справа! Нам кажуть відступити, то й добре!

Івашко кивнув головою Іванові, усміхаючись хитро.

Юрко крикнув на пахолків, вказуючи на Рамбулта:

¹ Потовчених.— Авт.

² Переговорювати.— Авт.

— Беріть сього там живим!

І сховав шаблю до піхви.

Пахолки кинулися сповняти приказ, і вкоротці лежав пан Рамбулт зв'язаний, розуміється, без чобіт, жупана, кунтуша та шапки, тільки в сорочці та штанах, підраних під час в'язання та обдирання. Він сопів важко, але не говорив ні слова. В сій хвилі над'їхав пан Бялоскурський і шапку вклонився молодцям.

— Чолем! Чолем вашмостям! Я не знав, що такої рицарської фантазії «коммілітонів» зсилає мені Белона¹. З такими й Москву добув би! Віншую побіди і вам, і собі! Тільки здається мені, що ви з надто великим імпетом поразили hostem² та й сього грубаса непотрібно зв'язали. Він же зовсім нічого нікому вдіяти поп potest³.

— Fur, latro, incediarius ubique carpiatur⁴,— сказав Юрко, наводячи одну з засад права посполитого.

— Рація, рація! Лише сей «fug» — наш сусід, а ми його «венерувати» debemus⁵. Розв'яжіть його!

Юрко й Іван відсунулися, а між паном Бялоскурським і Рамбултом почалася розмова.

— Чолем, мості пане Рамбулт! — начав насмішливо пан Бялоскурський.

— Слуга вашмості! — пробурмотів грубий шляхтич, червоніючи. — Відколи-то, вашмость, татарський управляючи процедур', спокійних cives⁷ інзультувати⁸ починаєш?

— Ха-ха-ха! Вашмості протестувати хочеться? А відколи-то «коммілітони» clam et secreto гвалтують alienas aeders⁹, заїжджаючи туди, мов розбишаки?

— Я приїхав за «спадком» по нашім спільнім приятелю! — заявив Рамбулт.

— Тож-то й я розумів, що мені субстанції вдови і сиріт custodienda est¹⁰, а побачивши людей вашмості, розумів я, що лотрикове якісь graedonum modo¹¹ гуляють.

— Бачиш, вашмость, що се був з його сторони страшливий egor¹², за який кілька моїх людей заплатило життям

¹ Богиня війни.— *Авт.*

² Ворога.— *Авт.*

³ Не може.— *Авт.*

⁴ Злодія, опришка, палія всюди треба ловити (засада правна).— *Авт.*

⁵ Повинні.— *Авт.*

⁶ Значіння.— *Авт.*

⁷ Горожан.— *Авт.*

⁸ Зобиджати.— *Авт.*

⁹ Крадьки і потайки насильно нападають чужу хату.— *Авт.*

¹⁰ Слід берегти.— *Авт.*

¹¹ На' спосіб опришків.— *Авт.*

¹² Похибка.— *Авт.*

здоровлям. Тому сперо¹, що нам усім заподіяний деспект² ринагородиш, а за carita³ упавших справедливу заплатиш роснат⁴.

Забавно було бачити грубого пана Рамбулта у подертій горощці та штанах, із ковтуном на голові і підбитим оком, як «пактував» із паном Бялоскурським, що, одівшись багатоманітним, таки мав панський та войовничий вигляд. Насмішка не цезала з його лица, а права рука гралася дротяною налішкою.

— З вашмості, пане Рамбулт, просто дитина. Невже ж ви супонуєте з моєї сторони похибку?

Всі присутні зареготалися. Рамбулт упав у злість.

— В таких разі,— крикнув, вимахуючи руками,— сподивайся, вашмость, рицарської одповедзі⁵, процесу, скрутіний, і нехай не доступлю «вічного збавеня»⁶, як пушу сей деспект плазом!

Залунав іще сильніший регіт, а пан Бялоскурський свиснув нагайкою у воздуху. Рамбулт утих в одній хвилі.

— Видиш, вашмость! — усміхнувся Бялоскурський. — Мене учили посполитого права учені мужі, і силу різок мусів я з'їсти, заки настілько навчився latinitati⁷, щоби зрозуміти нашої Річи Посполитої leges⁸. Тому знаю, що саме, вашмость, можеш зробити, як вийдеш без шванку⁹ з нинішньої «імпрези»¹⁰. Отже, герето¹¹, що як будеш жити, то зможеш стягнути на мене кілька кондемпнаток, інфамій та баніцій. Але так само знаю, чого ти не зможеш мені учинити. Отже, знаєш, чого? Нічого!.. Твої декрети сплісніють в актах, а за три тисячі злотих куплю собі сублевацію¹², а виданий на се гріш злуплю з твоєї маентносці як optimo jure¹³ шляхтич. Ти на гвалт, ані на зраду не нарікай, бо кажу ще пристрілити вашмості, а чей же знаєш, що се потрафлю.

— О, яко живо! — кликнув Рамбулт і зблід, мов полотно.

Бялоскурський усміхнувся.

— Возьміть-но се стерво,— звернувся до пахолків,— і заведіть до двора! Я там зараз буду.

¹ Надіюся.— Авт.

² Зневагу.— Авт.

³ Голови.— Авт.

⁴ Кару.— Авт.

⁵ Визову.— Авт.

⁶ Спасення душі.— Авт.

⁷ Латини.— Авт.

⁸ Закони.— Авт.

⁹ Шкоди.— Авт.

¹⁰ Пригоди.— Авт.

¹¹ Повторяю.— Авт.

¹² Відкликання або знесення наложеної опали.— Авт.

¹³ Повноправний.— Авт.

І пан Бялоскурський пішов на гумно, куди тим часом серед галасу, крику та сміху заїздила каравана короснянських возів.

Між пахолками пані Залушковської зчинився рух, а їх провідник став відгрозуватися кулаком. Він, бач, замітив, що пан Бялоскурський не був баранові пастухом, тільки другим вовком, що прогнав першого. Ренкодайний протестував, укінці добув шаблі і пустився до пана Бялоскурського, який спокійно давав прикази, мов на майдані власного двора.

Йому заступив дорогу Івашко.

— А чого, вашмость, хочеш? — поспитав цікаво.

— Як-то чого? — крикнув ренкодайний пані Залушковської.— Ще питаєш? Се ж розбій, і то вже другий сьогодні. Се гардлова ¹ справа, се лайдацтво! Се звірство — розбивати і грабити, коли ще небіжчик не прибраний до домовини! Пімста з неба впаде на вас, такі сини, й викоринить вас з усім нашадком до десятого коліна...

Нагло замовк, бо Івашко, похилившись, зовсім несподівано одним рухом видер йому з рук шаблю.

— Тсс! Не гороїжся, вашмость,— сказав.— Небом не грози, бо як пімста впаде з неба, то й так розіб'ється: у нас тверді голови... А зрештою, чи ми ваше беремо?

— Що, ще питаєш?

— Так, питаю, бо ви самі помагали нам відбирати сі вози, свині та корови у Рамбулта!

— Ми думали, що ви нам помагаете, як помагали досі.

— То ви помилилися,— усміхнувся Івашко,— Кажеш, отже, вашмость, що се свині?

— Так!

— А де ж се написано?

— Я сам бачив, як ви відбирали їх силою разом із нами.

— Ми відібрали їх, отже, вони нашого пана, бо він нам голова. Чиї вони перед тим були, у кого вкрав їх Рамбулт, Бог знає!

— Я також знав! — гороїжився молодий ренкодайний.— Вони з села, з хлопів...

— Еге! — закпив Івашко.— Видиш, вашмость, що свині не твої, бо ти зі шляхти! Але доволі сього,— сказав укінці поривисто,— мовчи, вась, бо підеш за отсим!

І показав рукою на обійстя, де валялися трупи побитих.

Шляхтич замовк, а Івашко пішов доглядати вантаження возів.

¹ Кримінальна.— Авт.

Пан Бялоскурський пішов тим часом до двора.

Двір сей був зовсім подібний до двора в Коросні, не доставало не лише частоколів та осібних укріплень, крат, баншт і т. п. Двері були виломані, і крізь них увійшов пан Бялоскурський до сіней. Голі стіни вказували, що тут господарили свої або чужі гайдуки. Повиривані цвяхи, зруйнована ніч та поломані лави свідчили про се.

Пан Бялоскурський увійшов туди в супроводі Юрка й Івана, які тим часом присягли собі не дивуватися та не протинитися нічому. І справді, при всій необмеженій свободі шляхти, при великій кількості законів, судів, трибуналів, позних, старостів і інших сим подібних уладжень та осіб не було в краю ніякої безпеки, крім сеї, яку давала особиста сила. Хто ж міг вдержати або покарати пана Бялоскурського? Староста?.. Сей не мав ніякого значіння, а на його поклик до шляхти у повіті, певно, ніхто не явив би ся. Сама шляхта?.. Ба, ніхто з-між неї не бажав би собі мати пана Бялоскурського ворогом, а за те добувати вдяку окраденої вдови та малолітніх сиріт... Опікун?.. Опікуна не було, бо пан Залушковський помер наглою смертю. Трибунал?.. Юрко й Іван знали добре, що трибунали — лише на загородову шляхту, та й то не завсіди.

У першій кімнаті найшли срібло, скинене в коші, та всяку посуду у скринях. Були там більші та менші срібні тарелі, дуже багато срібних ложок, безліч кубків — срібних, мідяних, скляних, ріжного виду і краски, деякі навіть деревляні, з прикрасами або без.

У другій кімнаті не господарив іще ніхто, бо все було видко на своїм місці. Під стінами стояли ліжка — була се спальня.

По рогах кімнати стояли чотири великі скрині. Пан Бялоскурський відбив сокирою замок і заглянув. У скрині були строї панства Залушковських. Пан Бялоскурський усміхнувся задоволено і виглянув крізь відчинене вікно.

— Івашку! — гукнув.

— Слухаю вашої милости! — відкликнувся Івашко.

— Два вози по чотири коні, десять хлопів!

— В тій хвилині!

По хвилі загуркотіли вози, а в сіни вбігло з тупотом десять підпилих хлопів.

— Беріть те все! — приказав пан Бялоскурський, вказуючи на коші, ліжка і скрині. — Беріть і везіть щодуху до Коросна, але на ніч вертайте!

— Го-го! Вернемо, вернемо! — реготалися п'яні хлопцї. — А хто вип'є горівку, як нас не буде? А тут її, крий Боже, як багато!

Хлопи стали забирати важкі скрині і наповнили вонючим віддихом обі кімнати. Пан Бялоскурський уважно числив усе, що забирали хлопви, а коли останній вийшов, плюнув із досадою і проворчав:

— Пся крив! Смердят хами, як зараза.

Юрко не втерпів:

— А чому ж ваша милість дозволяють їм пити?

— Ба, хамство лише за горівкою дигає. Без нагая або горівки ніхто мене й не послухав би.

Юрко бажав, було, щось відповісти, але Іван штовхнув його в бік. Пан Бялоскурський пустився знову крізь сїни до дверей по другій стороні, а за ним подалися туди й оба молодці. Але на вид, який показався їх очам, скрикнули оба і стали на порозі, хоч і навикли були вже до гидких та страшних видів.

У кімнаті видко було сліди страшного спустошення. Вікна виломано, стіни подірявлено та порубано сокирою. Видко, хтось здирав сукно, яким була вибита кімната. Посередині на поломаному стільці стояло кілька поломаних свічок, а при них лежала купа мерви. На сій соломі валявся серед роїв мух нагий, обдертий труп пана Залушковського. Лице було ще набреніле від удару гайдука. Широко отверті очі гляділи стовпом, а з відчиненого рота текла піна. На чолі й на груди видніли дві рани від великих, півгакових куль. Члени тіла повигинано, покривлено та поломано при здиранню одежі, а на правій руці бракло двох пальців. Їх обтяли грабжники, щоби легше поздїмати перстені.

Сусідні двері було замкнені, а в них було мале віконце.

На пана Бялоскурського не зробив сей гидкий та страшний вид ніякого вражіння. Він рівнодушно минув трупа і звернув до замкнених дверей. Та в сій хвилі появилoся у віконці дуло пістоля, у кімнаті грянув вистріл, а вслід за сим почувся жіночий голос:

— То се ти, нужденнику, злодію, парріцідо¹ проклятий? А щоб тебе чорти тягали, щоб морова зараза зажерла тебе із усіми твоїми...

Але пан Бялоскурський не слухав побожних бажань, тільки вискочив із диму, що його окружав, й утік із кімнати. Був блідий і трясся з переляку.

З погордою глянули на нього Юрко й Іван та пішли за ним до сїней.

— А то hic mulier!² — сказав укінці, відсапуючи, пан Бялоскурський.

¹ Убійнику батька.— Авт.

² Козир-баба.— Авт.

Видко, не бажає собі опіки вашої милости та незадоволена з сього, що її майно здепоновано¹ в нас,— замінив Іван холоднокровно.

— Ат! Деменція² в сеї єйності цілковита. Треба буде віддати справу Івашкові. Він уже розмовиться з нею як слід.

І, не стидаючись зовсім своєї трусливості, пішов Бялоскурський кінчати справу з Рамбултом, а оба молодці лишилися в сінях.

Знадвору долітав рев п'яних голосів, які гомоніли довкола бочок з горівкою та медом. Там уже йшла забава, танець та спів, в яких брали участь навіть пахолки пана Залушковського. З другої кімнати почувався регіт пана Бялоскурського, який пактував із Рамбултом у товаристві двох своїх сабатів. За хвилину крізь двері ввійшов Івашко та кільканадцять п'яних хлопів. Услід за сим залунав їх регіт та удари, якими трактували трупа пана Залушковського, потім прокльони та крики пані Залушковської, вистріли, ломіт, тріск ниважуваних дверей, сопіт запитих при роботі. Вкінці закрило все, і хлопів стали виносити різні скриньки та всяку одіж. Врешті вивів Івашко молоду, гарну жінку, обдерту до півнага, зі зв'язаними руками.

Юрко кинувся до Івашка.

— Не гріх тобі, Івашку, таке чинити? — крикнув.— Пусти її зараз, бо шаблю з тобою розправлюся. Чув?

— Приказ, пане Угерницький,— оправдувався Івашко, усміхаючися злобно.

Коли, однак, побачив, що Юрко таки справді береться виконати погрозу, додав спокійно:

— Хто більше дбає про перли та «ношення» з брильянтів, ніж про трупа мужа, сей такий сам злодій, як я, і не варт ліпшого.

— Правда,— вмішався Іван.— Єймость пані берегла клейнотів, а трупа на соломі!

Юрко сховав шаблю і відвернувся. Івашко засміявся і піхнув паню Залушковську в кімнату, де сидів Рамбулт і Бялоскурський.

Почалася там живіша розмова, а тим часом Попель поклав руку на плечі товариша.

— Слухай, брате,— сказав,— не ми відповідаємо за гріхи сих папезників³, ми стільки діла зробили, що втішили святих Божих покаранням кількох; сумління наше чисте!

Юрко змовчав та понурив голову на руку, сівши на зломану лавку.

¹ Віддано на переховання.— *Авт.*

² Безглуздя.— *Авт.*

³ Католиків.— *Авт.*

— Та бачиш, іще один обов'язок повинні ми сповнити, а то зайнятися тим нещасним трупом. Він тут гнитиме, тоді коли ми виїдати будемо останки припасів, що він надбав за життя. Власні гайдуки кинуть його на гній, пси порозтягають стерво... От сповнім обов'язок та поховаймо його!

— Як-то? — спитав Юрко поривисто. — Зариємо, мов собаку? Без хреста і попа?

— Та ж у селі, певно, є піп?

— Підемо, пошукаємо!

Був уже вечір, коли оба вийшли на майдан, де у двох рядах стояли вози з добром пана Залушковського. Між ними порозкладано костри, яких червоний відблиск стояв на небі луною. При кострах лежали бочки та купи печеного м'яса з волів і баранів на деревляних дошках, а поруч хліб у діжах. Між зібраними не було вже ні одного тверезого. Всі учасники виїхали були іще рано з Коросна, їзда тривала до полудня, пополудні бійка та рабунок, тож аж тепер можна було взятися за їду. Для того-то й ділав напиток сильніше, як звичайно, і всі гайдуки, сабати, пахолки пана Бялоскурського, Рамбулта і Залушковського, згадавши часи давніх спільних подвигів, випили на вічне братерство і попилися до безтями. Не остали позаду й хлопці пана Бялоскурського, і багато з них лежало вже без притомности під час, коли сі, що могли іще вдержатися на ногах, заводили над ними щось у роді оргіастичного танцю. Червоні, запиті пики зіскотілої подобі людей мигали сюди й туди, звіриний рев добувався з широко відчинених паш, а здалека, із-за обійстя, приглядалися всьому, мов тіні небіжчиків, сумні, обдерті постати хлопців пана Залушковського. Вони не мали відваги вмішатися між тих, що пирували, і з жалем дивилися на марновані маси поживи, яких четвертина вистала би, щоб накормити їх, що трохи не вмирали з голоду.

— Inequitatio! — кинув Юрко, глянувши на сю картину.

— Сусідська річ! — додав Іван.

Оба пішли з майдану і при брамі стрітилися з кріпаками пана Залушковського, які в тій хвилі кинулися врозтіч.

— Гей, люди, християни! Не тікайте! Ми свої!

— Що за свої? — спитало кілька голосів, і кілька парубків зблизилося до молодців.

— Православні!

— Від чого ж на вас польське шмаття?

— Бо ми також шляхта.

— Ага! — І всі, як на команду, зняли шапки.

— А є у вас піп?

— Є! Ось там! — І один з парубків показав у темряву, де виднів нарис маленької церковці.

Оба молодці вернулися, найшли на одному з возів ковер, обвинули тіло пана Залушковського та вийшли з двору.

Івашко був разом із панами на раді, вся двірня була гніна, тоу ніхто й не замітив, як вони з завиненим тілом пішли до церкви.

— Дивні стежки Господні! — сказав Юрко, коли приїшли до церкви та піснали за попом.— Цілий вік був небіжчик ворогом православних та жив їх кров'ю. А тепер православні несуть його у церкву до православного попа, тоді коли власна жінка на його стерво і не оглянулася.

— Так, се Божа справедливість! — відповів Іван.— Над усією Річчю Посполитою висить її рука, а коли підійметься...

V

SALVUS CONDUCTUS¹

Полагодивши справу з панею Залушковською, то значить, вимусивши від неї признання, де саме укриті *deposita*² небіжчика пана Залушковського, приступив пан Бялоскурський до угоди з паном Рамбултом. Він виміг на ньому, що сей перед хрестом та двома свічками зрікся усіх претензій до спадщини по пану Залушковському, а також винагородити витрат, понесених під час бійки. Та, неважаючи на присягу, замкнено паню Залушковську й Рамбулта в хлівці на гумні, а два гайдуки мали їх пильнувати. Всі інші стали правити поминки по небіжчикові, а наслідком сього спав пан Бялоскурський другого дня до полудня.

Іван і Юрко брали тільки з виду участь у пирі. Коли вся двірня попилася зовсім і стала бавитися стрілянням до вбитих у стіну цвяхів, а пан Бялоскурський заснув, вийшли молодці й уклалися спати в клуні, яка сусідувала з хлівцем. Серед ночі чули голоси п'ятих гайдуків і хриплий голос Рамбулта, відтак жіночий крик. І вже думали було йти поглянути, що там діється, коли ось крик змінився у сміх, а грубий регіт гайдуків і Рамбулта доказував, що навіть в'язні беруть ширу або щонайменше позірну участь у загальній забаві.

Коли другої днини пішов пан Бялоскурський відвідати своїх бранців, застав у хлівці тільки обох гайдуків у розхристаній одіжі, запитих, мов ніч, а побіч півране мотуззя, яким зв'язано Рамбулта і паню Залушковську. Показалося,

¹ Лист безпеки.— Авт.

² Зложені скарби.— Авт.

що вночі розв'язали гайдуки паню, а відтак позасипляли, ну, і бранці втікли.

Але пан Бялоскурський якось сим не журився, так що се аж здувало Юрка. Він підійшов до Івашка і спитав:

— Слухай, Івашку, ти ж ліпше знаєш його милість пана, ніж ми. Скажи, чому він не чіпається гайдуків, що не виповнили приказу? Невже ж у нього нема над ними власти? Коли так, то нехай повірить справу нам обом, а ми прочитаємо їм «Pater postea»¹ як слід.

Івашко засміявся.

— Розумію я сей ранкор² вашмостів до гайдуків та сабатів. То страшна сволоч, гідна своїх панів. Лише, бачите, пан Бялоскурський має свої справи у Криму й їде туди в найближчих днях, тому-то йому й байдуже про паню та Рамбулта.

— Чому ж саме тепер ся подорож?

— Бо там нападуть татари, а пан Бялоскурський знає про се, й тому їде.

— Пощо? Може, воювати?

Івашко засміявся.

— Не знаю, прошу вашмості,— відповів.— Пан паном, а що ж я, «бідний лик», можу знати?

Юркові вдарила кров до голови, але погамувався.

— Слухай, Івашку! Відки в тебе така нещирість до нас? Ми ж не входимо тобі в дорогу. Тобі нема ніякої користи говорити нам неправду, ми тобі нічого не вдіємо, хоч би й знали все. Ми чужі тобі і Бялоскурському, а ненавидимо ляцького ладу, як і ти.

Івашко зморщив брови і дико глянув на молодця, так, що сей аж відступився.

— Чого ж ви від мене хочете?

— Відомостей про татар та пояснення, чому Бялоскурський до них їде.

— Не знаєте сього?

— Ні!

— Бо й я ні! — кинув Івашко.— Ви моєї совісти не рухайте, бо вона ось де!

Показав оброслу волоссям, у кулак стиснену руку і відійшов.

Тим часом приїхало з околиці чимало шляхти, і всі вони нараджувалися з паном Бялоскурським, доки не від'їхали. Про що саме ішли наради — не знати, досить, що за кожним від'їхало кілька возів зі зрабованим добром. Відтак

¹ «Отче наш» — Авт.

² Ненависть. — Авт.

подано у сіни двора обід, який складався з м'ясива й вина.
Коли молодці ввійшли у кімнату, пан Бялоскурський був уже підпитий.

— Що ж скажете, вашмосьтве? — привітав їх Бялоскурський.— Втікло гультьяйство, мов *pediculus*¹ з голови. Ми виграли, правда?

— Певно, певно, віншуємо вашмості! — поспішився скажати Іван і сів за стіл.

— А з брацьов ми вже поєднались, та й ніякий чортяка не стане противитися окупації. Право правом, що правно добуєте, мусить удержатися *in potestate*². Славно ви ставали, кавалери, ще ліпше, може, як гайдуки до пані Залушковської. Ха-ха-ха!

П'яний пан Бялоскурський реготався та ліз обійматися до Угерницького й Попеля. Відтак знову сів і говорив даліше:

— Але щоби вони лакомилися на таке... тьфу! Се, видко якийсь *defectus mentis*³.

— *Insignis et notabilis*⁴, — додав Іван.

— От напиймося, *bibamus!* — крикнув Бялоскурський на хвилі, бачучи, що молодці відсунули вже тарілки та поховали ножі, якими краяли м'ясо.

— Здоровля вашої милости, віншуємо знакомитого приросту субстанції! — закрив Юрко, підносячи чарку.

— Га, що, дав я їм бобу! — тішився, п'ючи, пан Бялоскурський.— Го-го, мене в таких імпрезах ніхто не випередить, а все ж «*beatus possidens*»!⁵

— Ха-ха-ха! — сміявся собі Іван, моргаючи на Юрка. В сій хвилі ввійшов Івашко.

— *Vivat*, Івашко! — кликнув пан Бялоскурський.— Ходи, хаме, напийся! — І підійшов, потикаючись, із повною чаркою до Івашка, який глядів згідно на «малого злодія».

Його зір стрінувся з поглядом Юрка й Івана, і він усміхнувся злісно.

— Прошу вашої милости, є возний з двома загородовими. Чарка випала з рук пана Бялоскурського.

— Що? Як? Се *impossibile*⁶, то ж до Сянока треба їхати цілий день. Се мусить бути якась зрада...

Івашко знов глянув на обох молодців.

— Не зрада, ваша милість. Рамбулт і пані Залушковська

¹ Вош.— *Авт.*

² У власти.— *Авт.*

³ Умовий брак.— *Авт.*

⁴ Визначний і замінний.— *Авт.*

⁵ «Щасливий посідач», бо його не так легко усунути навіть із загарбаного маєтку.— *Авт.*

⁶ Неможливе.— *Авт.*

подибали возного, як їхав до Папортна з позовом, та написали протест сеї ночі.

— Як-то? — крикнув пан Бялоскурський з фурією¹, отверезівши майже зовсім.— Без гроду! Без старости! Без суду!

— Що там суд? — усміхнувся Івашко.— Позов єсть!

— Можете, ваша милість, протестувати задля неправосильности,— піддав Іван.

— Не можна! — відповів Івашко.— Є два загродові шляхтичі. Ви не докажете їм сфальшування, коли заплащать.

— Чому не можна, все можна! — підсміхувався Іван.

Нагло пан Бялоскурський зареготався так, що оба молодці здригнулися, і вдарив кулаком об стіл. У сій хвилі появився шляхтич у своєму власному виді: лице посиніло зі скажености, кулаки стиснулися, а жовті зуби блиснули з-під наїжених вусів.

— Присяг псявіра Рамбулт і ся гамратка присягла! Ось яка сволог! Одної днини без гріха не проживе! Але чекай, псе, не на кпа² трафила коса, а на камінь. Де сей возний?

— Чи привести?

— Так, до сто сот чортів! І чотирьох гайдуків із півгаками!

Івашко вийшов, а за хвилю ввійшло до сіней чотирьох мужів, які тягнули за собою худого та обдертого чоловіка в шляхотській куртці, блідого з переляку, з широко відченими очима. За ними ступав Івашко.

— Хто ти?

Чоловік мовчав, і було тільки чути, як зуб заскакував йому о зуб.

— Опатшний генерал коронний,— відповів Івашко, наводячи правом приписаний титул.

— Ти сам?

— Нні... ай... й... я по прррраві! Legaliter в асистенції³ двох шляхтичів,— відповів із трудом возний.

— Де ж вона, ся асистенція?

— Коли почула, що ваша милість просять пана генерала до кімнати, вони подякували і поїхали! — відповів Івашко.

В сій хвилі пан Бялоскурський підійшов до возного і з цілим розмахом ударив земського урядника в лице. Бідак заточився і був би упав, коли б не піддержали гайдуки.

¹ Скажено.— Авт.

² Дурня.— Авт.

³ Правно у супроводі.— Авт.

Гай так не вдержався і сів на землю, заливаючись кров'ю.

— То ти *ultra formam iuris*¹ волочишся межи спокійними обивателями? Ти звідки взявся тут?

Нещасний возний сидів, отираючи кров, що плила з носа й уст, і не міг відповісти. Відповів за нього Івашко:

— Він підкинув був на порозі протест, саме як Мішка й Янош їхали поїти коні. Вони його і зловили.

— Де позов?

Івашко подав пану Бялоскурському записаний великий шматок бібули, якої уживали по судах. Пан Бялоскурський вхопив папір, подер на шматки і кинув у лице возному.

— Бери, свине, їж!

Усі гляділи цікаво на нещасного чоловіка, який сидів, отираючи та хлипаючи. Ціла ліва половина лица вже напухла, мов подушка.

— Жери, худобо, чув? — верещав пан Бялоскурський, добуваючи шаблі.— Не хочеш, то ми поможемо.— Тут схилившись і набравши жменю паперу, став випхати його в уста возного, допомагаючи собі шаблею. Бризнула кров...

Страшно було глядіти на пана Бялоскурського. Він протверезився вправді, але випитий трунок гуляв йому в жилах даліше. Очі вийшли з оправки і набігли кров'ю, лице прибрало синю краску. Здавалося, що ось-ось бризне з нього чорна кров скажености. Душений та різаний живцем возний став верещати з болю, гайдуки реготалися, а Бялоскурський проклинав, аж страшно було слухати.

Нагло прискочив Юрко і вхопив пана Бялоскурського за рамена.

— Ваша милість, вгамуйтеся, се ж *scimen!* — крикнув піднесеним голосом.

Пан Бялоскурський зірвався:

— Не мішайся, вась, у не свої справи! — крикнув у пасії, але, бачучи грізно стягнені брови молодця, отямився в одній хвили.

— Маєте рацію, вашмосьть, не моя се робота! — Тут звернувся до гайдуків: — Теплої води, соли!

Гайдук метнувся чимдуж до кухні і за хвилию вернув до сіней з цілою пригорщею малих куснів соли завдовжки пальця² та з великим горшком теплої води.

— Вашмосьтьове зволять потрудитися в село! — сказав півголосом Івашко до Юрка й Івана.— Наші хлопці посварилися з тутешніми і хочуть підпалити село.

Юрко добув шаблю, Іван також, і оба побігли на майдан.

¹ Поза правною формою, значить — незаконно.— *Авт.*

² У таких «пальчиках» продавано тоді кухонну сіль.— *Авт.*

Тут справді ладили хлопи смолоскипи та солому, і треба було їх гамувати криком та ударами при помочі гайдуків.

Коли відтак Юрко, розлючений та обурений на таке зіскогіння хлопів, вертав з Іваном до двора, побачив під плотом лежачого возного. Його тіло було напухле, лице посиніле, очі в стовп.

— Що йому? — спитав Юрко.

— Чорт знає! Що тебе се обходить? От не пхай своєї голови, куди не треба. Чи на твоїй совісти сі душі?

— Се ні, але ми служимо опришкові.

— Велике свято! Завтра сядемо на коні та махнемо домів; тепер і я бачу, що годі нам тут пробувати.

— А гроші?

— Нам платили за службу, не за злочини.

— І се рація!

Якраз коли молодці ввійшли до двора, навинувся Івашко.

— Що Бялоскурський учинив возному? — спитав Іван.

— Виграв процес, — відповів той, усміхаючись. — Налив возному у черево горнець солоної води, заткавши ніс клоччям! Ви бачили його?

— Бачили!

— То він іще не сконав? Се дивно!

І Івашко рівнодушно пішов ладити на вечір пир для всієї двірні.

Три дні перебував Бялоскурський враз з усею двірнею у Ванькові, доки не випито усього напитку, що придбав небіжчик, та доки не продав Бялоскурський за готові гроші всіх своїх маєтностей та прав у сій околиці. Сталося се третьої днини. До двора приїхали відпоручники одного із сусідних обивателів, який виробив собі був іще минулого року «кадук», тобто право посідання на маєтности Залушковського і Бялоскурського, коли засуджено їх на баніцію¹.

Та що оба інфаміки мали впливи в повіті й купили собі у короля сублевації², і шляхтич не міг без відповідних воєнних сил ругувати³ з маєтностей обох панів. У них, бач, було більше сил, ніж у нього. По інеквітації⁴ пана Бялоскурського порозумів шляхтич, що Бялоскурський бажає покинути сі околиці, тому вислав своїх ренкодайних і возного, а сі довершили продажі; пан Бялоскурський взяв гроші, обійшов іще раз увесь двір, чи, борони Боже, іще що не

¹ Вигнання, опала.— *Авт.*

² Проволока у виконанню засуду, яку можна було за гроші купити в королівській канцелярії.— *Авт.*

³ Насильно усунути.— *Авт.*

⁴ Оружний напад, так званий заїзд.— *Авт.*

рестало, і казав навіть збурити одну стіну, бо здавалося йому, що в ній є сховок. Відтак дав приказ вирушати.

Запряжено коні, й один по другому стали виїздити хлопи з возами, навантаженими зрабованим добром. Передом рушили вози з домашньою обстановою, строями, столовим прибором та ціннішими дрібницями, як збруєю пана Залушковського, сепетами¹, пуздрами², образами і т. п. Далі везено припаси сирого меду, воску, солонини, вудженого м'яса, консервів зі сливок з кменом і інших овочів, багато всяких приправ та діжки з перехованими грибами і в'язанки сушеної риби. Сам пан Бялокурський не знав числа сим ріжним припасам і лишав продання їх пані Беаті, яка розумілася знаменито на подібних торгах. Напослед ішли вози зі збіжжям, якого небіжчик не вспів був іще продати, ждучи вищих цін на весну. Що не було вимолочене, се мусіли вимолотити васьківські хлопи під час побуту пана Бялокурського в їх селі.

Увесь сей час у всьому зборі було тільки трьох тверезих людей: Юрко, Іван і Івашко. Вони-то наглядали за роботою селян та й побачили, що сі бідаки старалися на кожному кроці хоч жменю зерна відложити зі своєї власної праці. Через се приходило часом до сварки з п'яними короснянськими хлопами, але ні Івашко, ні оба молодці не боронили виголоднілим васьківцям красти краденого. І так лишалося багато для злодія.

Ціла каравана виїздила дуже поволи з двора, тому пан Бялокурський поїхав з обома молодцями та Івашком наперед, щоби вигідно виспатися дома. Доволі було оружних хлопів і гайдуків до оборони проти крадіжі, а нападу нічого було боятися.

Вже був вечір, коли чотири їздці доїздили до Коросна. Пана Бялокурського боліла голова, тому їхав мовчки, не оглядаючись, а молодці змовлялися тим часом, що їм саме робити, щоби якнайскорше махнути на Поділля.

Івашко думав на вид про щось, але в дійсности розглядався бисто, немов вижидаючи чогось.

Запала понура, хмарна ніч. Був нів, і тому стало так темно, що треба було спуститися на інстинкт коней, щоби не вїхати зі шляху.

Дерева ліса пересувалися, мов чорні маси, по обох сторонах, і серед гробової тишини чути було тільки міровий тупіт коней. І шум потоків замовк, бо губився у важкому, душному повітрі. Поволи пересувався гурток гостинцем,

¹ Прикрашений футерал.— *Авт.*

² Розкішна скриня.— *Авт.*

а тишина ночі та вигідні кульбаки мимоволі колихали їздців до сну. Юрко та Іван замовкли також. Угерницький став нагадувати собі рідне село та свої поїздки до Іванівки, де жив отець Андрей. Бач, у дворі старого Угерницького не було спокою задля двірні та великого господарства.

В Іванівці вибігав проти нього Іван, і вони вчилися оба, слухаючи свого любимого учителя. Туди приходила до них Галя... Спершу тільки із їдою посилав її старий Попель, відтак і вона стала прислухуватися наукам. Невдовзі мав старий Андрей трое учеників, що користали нарівні з наук... Аж ось став Юрко замічати, що голубі оченята Галі кращі, ніж агсапа посполитого права або латинська граматики, і хлопець більше слухав її голосу, як її слів. Дивувався тоді отець Андрей, що він не раз відповідав на питання беззв'язними словами. Дівчина червоніла, а Іван усміхався злобно... Одного разу не застав Юрко отця Андрея, ані Івана, бо виїхали до Теребовлі, і він попросив Галю вчитися з ним разом. Вони взяли «Учительне евангеліє», яке пояснив їм Андрей. І ось, коли стали читати про святого Івана та його Слово, що «бі у Бога», глянула на нього Галя і сказала, що сього не розуміє.

І Юрко не розумів сього, але розумів слова, якими промовляли до нього оченята дівчини.

Він нахилився над її усточками, буцімто читаючи...

Книжка вгала на землю, а вони уперше поцілувалися, і здавалося, що тоді весь світ згорить у їх обіймі. Потім утікла Галя...

— Чи тут, чи ще ні? Що за страшна ніч! — почувся голос пана Бялоскурського, який задержався при доріжці.

— Правда! Се неначе нечиста сила надала, — відповів збуджений з дрімоти Іван.

— Во ім'я Отця і Сина!.. — перехрестився Юрко.

В тій хвилі почули нараз довкола шелест, і громада чорних постатей окружила їздців на дорозі. Дибом піднялося Юркові волосся на голові. Хвилю здавалося йому, що Іван справді викликав нечисту силу. Але ось почувся нашішливий голос.

— Таки тут, domine¹ Бялоскурський! — А злізь-но, вашмость, із коня!

— Хто тут? — крикнув тривожно пан Бялоскурський, здержуючи коня.

— Злізь-но, злізь, доки прошу! — повторив той сам голос, але з грізною закраскою. — Злізь а почувеш. Ось тут

¹ Пане, добродію. — Авт.

побачиш ad oculos¹ правосильність нашої прокламації, хоч ми і не в гроді.

Під час, коли говорив голос, на боці посипалися іскри, і в п'їтьмі заблїмало червоняве світло смолоскипа, яке освітїло на хвїлю крївавим заревом лиця окурїаючих. У сїй хвїлі гукнув вистрїл та залунав передсмертний крик поцїленого чоловіка. В сю мить стрїлець — Івашко підірвав коня поводами так, що сей став дуба, а поваливши ударом приклада другого пахолка, шез у п'їтьмі. Червонї постати кинулися юрбою на трьох їздцїв.

Юрко й Іван добули шабель, і вкоротці відступили найближчі противники, бо почули молодецьку руку. Зате пана Бялоскурського стягнуно з коня й обезоружено в млі ока.

— Проч, псявіри! — верещав Юрко. — Ось ми вам покажемо, як чїпатися спокїйних обивателїв!

І поруч з Іваном пер коня в сторону, де якїсь люди в'язали Бялоскурського. Противники затїскали шораз бїльше круг довкола молодцїв і тїлько тому не стрїляли, що боялися влучити в когось зі своїх. Аж ось, б'ючись на всї сторони, доїхали молодці до мїсця, де лежав Бялоскурський, а над ним схиленї двї постати. Одною з них був пригрубий шляхтич із червоним носом та лїсою головою, у багатїй ферезїї² та золототканому поясі, а другою — обдертий блїдий жид, якого молодці зараз пїзнали. Се був Абрамко з «Підбуком».

Коло шляхтича стояло на сошках кїлька пївгакїв, вимїрених на молодцїв.

— Стїйте оподалїк! — крикнув шляхтич приказуючим тоном. — Стїйте, бо прикажу спустити курки.

— А до чорта! — закрїав Юрко. — Що се за розбїї? Ось я вам! — І, зїскочивши з коня, бїг у сторону, де лежав пан Бялоскурський.

Грубий шляхтич відступив узад і наміряв дати знак гайдукам. Та ось погляд жида впав на лице Юрка.

— Стїй! — крикнув радїсно. — Ясновельможний пан староста не кажуть стрїляти, то добрий чоловік, сей вельможний пан, що їде з шаблею.

І кинувся до Юрка. Юрко замахнувся і, певно, був би вбив Абрамка, коли б сей не відскаочив учас.

— Ясновельможний пан боронять спїльника пана Зглобїцького? — спитав.

Юрко станув, як вритий... Справдї, як він мїг боронити Бялоскурського перед карою?

¹ Наглядно. — Авт.

² Довга кирея. — Авт.

— Хто ви? — спитав.

— Се ясновельможний пан староста сяніцький, Ян Пеньонжек, а я свідок, що ясновельможний пан Бялоскурський вкрав йому гроші, а мене покалічив. Ви, ясновельможний пан дідич, се також бачили.

Юрко сховав шаблю до піхви.

— Чи се правда? — звернувся до Пеньонжка.

— Правда! — відповів староста.— А з ким маю гонор?

Юрко відповів за себе і за приятеля, який тим часом загороджував дорогу іншим пахолкам.

— Добре! — заявив підстароста.— Ми вашмостів інзультувати¹ не будемо, але мусите їхати з нами, бо коли відбудеться *actum controversiae*², ваше свідоцтво рішатиме.

— Ба, нас силою не возьмете,— засміявся Іван.

— Уважайте, вашмость, що вас двох, а в нас тридцять шабель!

— То вам треба трупів чи свідоцтва? — спитав Юрко, добувши знов шаблі.

Пеньонжек уступив поміж своїх пахолків.

Тим часом пан Бялоскурський почув, що смерть йому поки що не грозить, тому набрав відваги.

— Язда, пане Пеньонжек,— кпив.— Роби *cadavera*³, а я буду прокламувати. Не знати тільки, хто голосніше, чи ти за жидівську шкіру, чи я за опримоване⁴ золоті свободи «коронних синів».

Пан Пеньонжек знав певно, що оскарження о сей *сгі-теп* — се річ немила, бо змінив тон:

— Чи вашмостьове не хочуть свідчити? — питав.

— Ні! Се не наша справа,— відповів Юрко, моргнувши на Івана.

Іван шепнув пару слів Абрамкові, а сей побіг до Пеньонжка. По короткій, живій розмові підстарости з жидом звернувся пан Пеньонжек до молодців:

— Коли так, то мушу вашмостів арештувати, але коли панове дадуть «пароль», що не втечуть, то ми їм збруї не заберемо.

— На як довго? — спитав Юрко.

— До контроверсії буду вас держати на власному вікті й амікті, без кустодії⁵.

— Згода! — крикнув Іван.— Ану, хлопи, вперед!

¹ Зобиджувати.— *Авт.*

² Розправа.— *Авт.*

³ Трупи.— *Авт.*

⁴ Гнет, утиск.— *Авт.*

⁵ Правна формула: на власному удержанню й одіжі, без варти.— *Авт.*

І Іван пропустив пахолків, які товпилися позаду на порозі. Усі зібралися довкола підстарости та висадили зв'язаного Бялоскурського на коня.

Уся дружина їздців рушила, але не до Коросна, тільки простою дорогою далше — до Сянока!

Пахолки пана Пеньонжка мали по дорозі стації, де були розставлені запасні коні, тому, неважаючи на температуру, їхали берегом Сяну. Довкруги простягалися мало ще порубані ліси, бо звідсіль доволі тяжко було сплавляти товар до Сандомира задля низького стану води. Відрадніший був також стан сіл, через які переїздили молодці. Не зайшла ще туди панщизняна господарка шляхти задля браку збути, тому і хлопі нагадували ще своїм виглядом людей.

Усі подорожні були змучені цілонічною їздою. Пан Пеньонжек звільнив ходу коневі та дрімав, колихаючись в кульбаці. Пан Бялоскурський кляв стиха під носом і допитувався про різні річі пахолків, які їхали по обох його боках, а від часу до часу надслухував пильно, чи не їде хто за ними. Але ліс мовчав, ніхто не обзивався серед тишини, навіть пахолки, які їхали за панами, перестали оглядатися. Поді, бач, було припускати, щоби Івашко міг дігнати пана Пеньонжка змученими кіньми своїх гайдуків і хлопів.

На самому кінці їхали Юрко та Іван. Вони цілу ніч обговорювали дорогу на Поділля та способи, як мали перееднати загноєного батька. Іван висловлював сумніви, чи все удасться їм як слід, і уперше поставив питання, чи добре станеться, що Юрко й Галя...

Юрко не витерпів:

- Дурний ти, Іване! — крикнув. — Ти мені таких річей не говори! Я тут не уступлю ні на крок. Ти знаєш, що я свого батька люблю та шаную так само, як і твого. Твій подився, коли мій не зборонить, а мій мусить згодитися! Ми не з сих паничів, що гуляють, п'ють та з сіл роблять Содом і Гоморру. Я слухаю всіх, працюю кілька сил, але свого життя не продам за ніяку кресцитиву.

- Ну, а як твій батько не схоче, а мій не дозволить?

- Овва, світ широкий! — крикнув палко Юрко. — Возьму своє серденько у сідло, і хто мене найде скорше, ніж я сам схожу? Слухай, Іване, моя постанова невідклична, і хоч би прийшлося їхати на кінець світа, то не кину ні своєї віри, ні звичаю, ні любови. Я не лях! А тепер, коли пізнав іще краще ляцьку вдачу та звичай, то я власні діти подушив би в колісці своїми-таки руками, коли б знав, що вони кошуть оляшійот. Ти подумай тільки! Як мало їх тут на нашій православній землі, а й зараза не знищить так краю, як саме вони

— Твоя правда! — відповів Іван.— Але, бачиш, мені видиться, що скорше або пізніше прийде-таки колись день свободи. Не раз чую серцем, що сей день суду вже йде.

— Від козацтва? Так, певно, тому й нам, молодим, нема що робити поміж нашими скотообразними сусідами, а треба тікати геть, на схід. Там нас приймуть, як приймають ті сотки хлопів, що тікають від панів.

У сій хвилі під'їхав до них Абрамко.

— Дзінь добрий, ясновельможні панове добродії! Ось ми вже недалеко!

— Чого хочеш, жиде? — спитав Юрко, недобрий, що йому перервали розмову.

— Ну? Чому ясновельможний пан не хочуть свідчити проти пана Бялоскурського?

— Бо він наш пан. Ми скажемо під присягою всю правду і кінець.

— Як-то? І се, що я зізнав під нагаєм у коршмі?

— Розуміється!

— Вай, гевалт! Як се може бути? Ясновельможні панове самі знають, що се були тортури. А до них довів мене пан Зглобіцький.

— Ти знаєш усе, що треба! — вмішався Іван.— Нашого свідоцтва не треба.

Жид усміхнувся.

— Видко, що панове русини. Ви повірили би у правду й мені. Але панове шляхта не повірять, коли не буде шляхоцьких свідків. Тут посвідчив би вправді хто-небудь за гроші, що мій син є моїм татом, але так само найде свідків і пан Бялоскурський. Хто йому тоді чого докаже?

— Ба, треба було ловити *in flagranti*, себто на гарячому учинку,— усміхнувся Іван.

— Ну, його панове саме на сьому й бачили і присягнуть, а ми його скоро осудимо.

Жид говорив «ми», начеби і він брав уділ у суді.

— Як-то, без процесу? — спитав Юрко.

— Без процесу, бо в нас тепер сила, а за нами гонять. Пан Пеньонжек виторгне від Бялоскурського гроші, а відтак скаже вбити... Бо я за свій біль мушу мати заплату! — заскреготав жид, стискаючи кулаки.

Молодці покивали головами.

— А що буде, якщо вас доженуть? — спитав Іван.

— У Сяноці є стражник, пан Андрій Зборовський, а пан Пеньонжек має присуд смерти на пана Бялоскурського за зраду і заплатить Зборовському за прислугу. Вони поділяться зиском.

Нагло Юрко здержав коня та став наслухувати.

— Гей, ви там! — крикнув.

Їзди здержали коні.

— За нами їдуть! — кликнув Юрко.

Пан Пеньонжек протер очі.

— В коні! — приказав. — За півгодини будемо в Сяноці! Язда!

Всі пустилися чвалом. Юрко й Іван також, вірні даному слову. З-поза закруту дороги видніло невеличке місто Сянік на високому березі і королівський замок із двома баштами. Зкортці ліс скінчився, а дорога, роз'їжджена возами, кінями та худобою, змінилася в ряд східців. Була се ознака, що передмістя недалеко. З сеї причини мусіли коні звільнити бігу. У сій хвилі наздігнала Пеньонжка юрба пахолків пана Бялоскурського, і під лісом залунали скажені крики та прокльони. Люди пана Бялоскурського їхали навіть на власних конях підстарости, випираючи з них останній дух.

І так влетіли обі юрби одна за другою на передмістя. На замковому передмістю кипіло тим часом неабияке життя. Стражник, пан Андрій Зборовський, прибув сюди передучора з товариством «легкої хоронгви», щоби добитися виплати платні за останні місяці та добути собі потрібного до життя хліба-соли. Значило се, що відділ так довго думає сидіти в місті, доки не виплатять купці належних грошей. Розуміється, що міщани замкнули брами міста, замок своїх зовсім не відчиняв, тому жовніри заквартирувалися на передмістю, наче у ворожому краю. Їду, напитки, коні, нашу, жінки й дівчата поділено зараз першої днини, чоловіків пов'язано та уладжено лови на сяніцьких міщан.

Другої днини зловлено справді одного і повішено перед брамою при Угорському тракті на пострах ликам¹. Нагаями та вистрілами сіллю і шротом прогнано передміщан, які приходили упоминатися о своє; надвечір убито двох жидів і стріяно до міста, а вночі нападено безуспішно на замок.

Супроти такої видатної діяльності виглядали сяніцькі міщани прибуття підстарости, мов спасення. Як королівський урядник міг він безкарно удатися до табору жовнірів та уложитися о умови, під якими згодили б ся вони покинути Сяніцьку землю. Міщани радо віддали б навіть половину майна, не хотіли, одначе, віддати усього, та якраз усього домагався пан Зборовський.

Аж ось вернув пан Пеньонжек, і чвалом в'їхали його люди у табір вояків, що розложився по домиках над Сяном, недалеко замкової брами.

¹ Міщанам.—*Авт.*

Міщани привітали його окликами радості та вистрілами із гаківниць. Жовніри, з виїмком сих, що роз'їхалися на рабунок по селах, утворили великий круг довкола прибув-ших. Та заки ще розвідалися, хто, чого та відки приїхав, влетів, мов буря, Івашко зі своїми, і в крузі вояків почалася бійка між обома гуртами. Жовніри стали стріляти по одних і других. Пенъонжек утік в якусь хату. Бялоскурський лежав на шиї коня, дрозжачи з переляку, а Юрко й Іван відбивалися від кількох напасників, про яких не мали поняття, до кого саме належали. Крик, гамір, метушня запанували скрізь, а зі замкових веж приглядалися старостинські пахолки, регочучись, замість іти в поміч нападений власті.

Нагло залунав грімкий голос команди:

— Гей, розняти їх!

— Гас! Гас!¹ — заревло кількадесят голосів, і жовніри стали розділювати борців, б'ючи шаблями, буками, ремнями — чим попало.

Та вже було запізно, бо кілька трупів валялося в болоті та поросі. Пана Бялоскурського освободили його пахолки, і зі шаблею в руці стояв він перед своїми людьми. Також Юрка й Івана потягнули пахолки до себе.

Серед крику та гомону кричав пан Бялоскурський:

— Освідчаю всім і промульгую *communiter et personaliter*, що обох моїх ренкодайних *vi oppressos vi liberavi!*²

На порозі одного з домиків станув тим часом високий, худощавий чоловік у блискучому панцирі та шкіряному колеті, з гребенастим шоломом на голові. В руці виднів гранчастий будзиган³, на ногах високі райтарські чоботи з величезними острогами. На зів'ялому лиці стояла виписана вся минувшість лицаря, в якій, видко, не бракло чарки та змислових розкошей. Він не мішався у глоту вояків, тільки командував іздалека. Коли почув тубальний⁴ голос пана Бялоскурського, звернув туди свій зір, і нагло опала піднесена рука, а лице прояснилося.

— Янку! Ти то? Га, гора з горою не зійдеться! Що у чорта? Яким робом ти у такі терміни⁵?

Пан Бялоскурський пізнав також полковника й одним скоком найшовся при ньому.

— Десять тисяч злотих виплачу тобі завтра, якщо вступишся за мене. Підстароста за одного жида хоче мене карати

¹ Стій, стій! — *Авт.*

² Заявляю всім і проголошую всім загально і кожному зосібна, що обох моїх ренкодайних, силою томлених, освободив я силою.— *Авт.*

³ Булава.— *Авт.*

⁴ Грімкий.— *Авт.*

⁵ Скрута.— *Авт.*

на горлі. Не обіймай мене та не цілуй, тільки удавай чужого, бач, твої власні жовніри повстануть на мене. Я маю гроші, а Пеньонжек знає про се!

Все те сказав нараз, скоро і поривисто, а відтак відскочив та став кричати на все горло:

— Справедливости хочемо ми, опримовані¹ коронні сини цієї Річи Посполитої, постоновані² старостинськими пахолками. Се crimen, се imparitas³, се стремління до absolutum dominium⁴. Neminem captivabimus!

— Silentium!⁵ — гукнув Зборовський. — Мості панове, успокойтеся! Що се за тумульт?⁶ Експлікуй⁷, вашмось.

Тут звернувся до Пеньонжка, який, почувши прикази, вихилився із сусідньої хати. Він підійшов до Зборовського, випняв черево вперед, гордо засунув шлик назад голови і промовив:

— Мості пане стражнику! Ти, який зійшов на нашому фірмаменті⁸ як видимий signum potestatis⁹ нашого наймолостивіше нам пануючого круля егомості, прийшов еси у наші dicioes¹⁰, наче angelus dei¹¹ у Содом і Гоморру, і до тебе апелює опримована невинність і вічно наново розпирана на хресті ойчизна, що стоне і просить авгзіліїв¹² перед усякими лотриками, інфамісами та банітами. Вони, бач, на свого зацного стану дистинкцію та pristinam забуваючи virtutem¹³, процедуром нечестивим забавні¹⁴, viros¹⁵ сій ойчизні зовсім відданих, против усіх правил святої справедливости, переслідують, непокоють та молестують¹⁶, тапи агпата¹⁷ громлячи їх ad internecionem¹⁸. Ось і тепер шляхтич пан Ян Бялоскурський, якого многи та безецні facinera¹⁹ усьому світу nota ac memorabilia²⁰ суть, сього отут жиди

¹ Давлені.— Авт.

² Нехтувані.— Авт.

³ Лайдацтво.— Авт.

⁴ Необмеженої власти.— Авт.

⁵ Мовчати! — Авт.

⁶ Гамір.— Авт.

⁷ Розкажи, про що йде річ.— Авт.

⁸ Небосклоні.— Авт.

⁹ Знак власти.— Авт.

¹⁰ Области.— Авт.

¹¹ Божий ангел.— Авт.

¹² Помочі.— Авт.

¹³ Давнішу забуваючи чесноту.— Авт.

¹⁴ Займаючись нечесним ремеслом.— Авт.

¹⁵ Мужів.— Авт.

¹⁶ Допікають.— Авт.

¹⁷ Оружною рукою.— Авт.

¹⁸ До загибелі.— Авт.

¹⁹ Вчинки.— Авт.

²⁰ Звісні і пам'ятні.— Авт.

Абрамка Єленя, везучого гроші на нові зацьонги¹ для сяницького староства, гди² з бандою подібних йому сабатів, сербів, козаків, татар та іншого гультайства обігнав і напав, saucium, laesum et concussum³ мало що навіки здоровля не позбавив, а згадані гроші забрав, украв і зрабував, за що від вашої милости, ясновельможний стражнику коронний, роепат рето⁴ в ім'я святої справедливости! Вищезгаданий імці пан Бялоскурський, засуджений свого часу на інфамію й баніцію, клейноти князя московитян украв, а тепер, cum hostibus patriae⁵ Бетленом Габором та угорськими панами спільність маючи perduellionis⁶, оскаржений зістав, що вашмостьове шляхта з листів королівських, до мене писаних, лацно вирозуміти можете. В сих листах із великим моїм смутком над ущербком⁷, нанесеним усьому золотому станові шляхоцькому, через latrocinium⁸ пана Бялоскурського, reperitur⁹ і приказ: оного¹⁰ пана Бялоскурського безпроволочно зловити, in fundo Сяницького замку осадити, а перевіши належно actum controversiae, на горлі скарати, чого й я в ім'я святої справедливости сподіваюся від вас, ясновельможний пане стражнику, що се учиниш, spero¹¹.

Краснорічива бесіда пана Пеньонжка зробила на присутніх чимале вражіння. Спершу всі мовчали, але вкортці почувися заміти:

— Як-то? Нові зацьонги? А давній жовнір зі всього обнажений.

— Ликам не ласку відданий...

— Се impragitas! — крикнув хтось.

Але ся різка критика королівського приказу прогула незаметно, бо ось виступив пан Бялоскурський, щоби відповісти на закиди.

— Ясновельможний пане стражнику! Коли перед твоїй високий трибунал мій адверзар¹² виточує справу, признаю й я, що годі було найти вищої та розумнішої інстанції, і поп dubito¹³, що правдива цнота, наче олива на воду, вийде при

¹ Наймання жовнірів.— *Авт.*

² Коли.— *Авт.*

³ Раненого, нарушеного і потовченого.— *Авт.*

⁴ Прошу покарати.— *Авт.*

⁵ Із ворогами вітчизни.— *Авт.*

⁶ О зраду.— *Авт.*

⁷ Шкодою.— *Авт.*

⁸ Злодійство.— *Авт.*

⁹ Находитьсь.— *Авт.*

¹⁰ Саме того.— *Авт.*

¹¹ Надіюся.— *Авт.*

¹² Противник.— *Авт.*

¹³ Не сумніваюся.— *Авт.*

Голомоновому суді заслужених patriare defensor-ів¹. Мости панове! Невдячною є ойчизна для сих, що, кров проливаючи, боронять її, опонуючися hostibus² у всяких обставинах, за здоровля не дбаючи, не їдячи, не п'ючи, вічно чуйні, мов журавлі, і хоробрі, мов герої старинности...

Загальне признання, яке добув собі пан Бялоскурський своїми словами, об'явилося говором одобрення, що пішов поміж жовнірами. Тим часом пан Бялоскурський продовжав:

— Але більша амог patriae³ та modestia⁴ вашмостів, ніж invidia⁵ ворогів, тому я відкликуюсь до вашої юрисдикції, будучи давнім жовніром, а й тепер можучи тільки з трудом оборонити свою худобахольську субстанцію від могучих ворогів. Через страшливу еггог⁶ людської справедливости, а може, й через злобу моїх ворогів опоганив трибунал мою честь присудом. Але круль егомость, бачачи мої merita⁷ та virtutes⁸, дав мені сублевацію, яку ось до рук ваших, ясновельможний пане стражнику, передаю, а разом заявляю, що злочинів, закидуваних мені паном Пеньонжком, ані сам я не попovníв, ані інших до попovníння не інцитував⁹. А сього жида, який важився своїм паршивим свідцтвом проти шляхтича свідчити, я ані не ловив, ані не мучив, і грошей при ньому поп герегі¹⁰. Він сам признався добровільно, що їде до пана Пеньонжка з рамени Бетлена Габора, як його милість із предложеного висліду скрутинії¹¹ над жидом Єленьом самі ласкаво прочитати зволять. Укінці звертаюся із найглибшою індигнацією¹² до всіх тут присутніх шляхетне уроджених синів ойчизни. Це є iustitia?¹³ Чи жид значить більше, як королівський лист, а воля якогось підстарости більше, ніж від віків муніфіковані¹⁴ свободи коронних синів? Eheu! Нехай ignis infernalis¹⁵ спалить orbem terrarum¹⁶, а всюди заволодіє diabolus¹⁷ і ангели його, коли ошукані

¹ Оборонців вітчизни.— Авт.

² Ставлячи ворогам опір.— Авт.

³ Любов вітчизни.— Авт.

⁴ Скромність.— Авт.

⁵ Зависть.— Авт.

⁶ Похибку.— Авт.

⁷ Заслуги.— Авт.

⁸ Чесноти.— Авт.

⁹ Заохочував.— Авт.

¹⁰ Не найшов.— Авт.

¹¹ Слідства.— Авт.

¹² Обурення.— Авт.

¹³ Справедливість.— Авт.

¹⁴ Забезпечені.— Авт.

¹⁵ Адський огонь.— Авт.

¹⁶ Світ.— Авт.

¹⁷ Чорт.— Авт.

властю жовніри поведуть *in vinculis*¹ ошуканого властю товариша на суд саме тої власти!

— Не буде сього! — крикнула товпа жовнірів.— Се наруга над нами всіма... В пень шубравців!.. Де кварта?.. На гак жида!

Серед гамору загуdiv нагло тубальний голос пана Зборовського:

— *Silentium!* Мості панове, покажіть ваші листи!

— Ось вони!

І пан Пеньонжек достойним рухом подав пану стражникові великий аркуш паперу з печатками, а рівночасно пан Бялоскурський добув із-під подертої киреї папери, які, будучи обережним, носив у полотняному мішечку на голому тілі.

Жовніри замовкли та з напругою гляділи на свого полковника, який з повагою читав королівський лист.

— Лист із ординансом² єсть! — сказав.— А ось се... се таки справді сублевація! — закликав, наче чудуючись, що пан Бялоскурський сказав правду. Тут пан Зборовський насупився і визвірився на пана Пеньонжжа.

— Як же ж, вась, смієш мимо сублевації?.. «*Errare humanum est*»³, круль помилився, й тобі зась до особи сього обивателя. Ти краще подумай про оброки для нас, про приставство і квартиру!

— Так! Так! — гуділа товпа.

Пан Пеньонжек сконфундувався⁴ і нагло помітив, що начав дуже небезпечну гру. Йому, бач, не прийшла на гадку ворожнеча, яка постійно панувала між військом і урядом. Тому рішив властивим свому станові обичаєм обстоювати при своїй справі, щоби сим збити з пантелику недосвідченого, як думав, жовніра.

— Про се опісля! Я домагаюся передовсім сповнення приказу нашого наймилостивішого пана, а відтак будемо вже трактувати⁵ о матерії, яка вашмостів привела в обсяг моєї юрисдикції, причому, певно, не позабуду на свої *officia*, наскільки ви своїх не забудете. *Praesertim*⁶ не забудьте, ясновельможний пане стражнику, справи жида...

— Що? — гукнув пан Зборовський, а лице його змінилося до непізнання.— Що? Я маю пам'ятати про жида? А се що?

¹ У кайданах.— *Авт.*

² Приказом.— *Авт.*

³ «Поблудити — се людська річ». — *Авт.*

⁴ Збентежився.— *Авт.*

⁵ Переговорювати.— *Авт.*

⁶ Особливо.— *Авт.*

І кинув під ноги Пеньонжка рукопись Рамбулта.

— Ось се твій жид, зраднику, райфуре малярський! Як смієш, лику, опримувати спокійного обивателя, що має від короля залізний лист? Чи думаєш, що наша *patientia*¹ із заліза? Кидаєш нам в очі наші *officia*, а не даєш хліба? Добре! *Officium* нашим є слухати королівських грамот. Ось грамота! — І пан Зборовський ударив рукою в сублевацію пана Бялоскурського. — Сей документ має більший вальор², як усе інше, бо *in periculis*³ ойчизна потребує всіх своїх синів, яких ти рад би вившати. Ось питання ще, чи сам не покажеш нам туди дороги.

Пан Пеньонжек зблід.

— Мості пане стражнику! Я готов контентувати⁴ вас у всіх ваших *desiderat-ax*⁵, але звольте глянути на *datum*⁶ другого королівського листа.

Пан Зборовський впав у лють.

— Що? То ти, канцелярський вискробку, учити хочеш розуму нас, які печатаємо кров'ю, а скробаємо й пишемо мечем історію Річи Посполитої? Ось що я на твої листи!.. А ти сам марш мені з очей, коли хочеш сальвувати⁷ здоровля; таких-то урядників лишає нам староста Мнішек замість себе? Пожди, бестіє, ось я дам тобі уряд!

Тут пан Зборовський подер лист короля на дрібні шматки, кинув на землю, потоптав ногами а, обернувшись до своїх жовнірів, плюнув іще з досадою на подерті шматки і крикнув:

— Мості панове, зрада! Магнати і круль стремять до *absolutum dominium*⁸. Викликали московську війну, де багато зацних синів коронних поклато свої невинні *capita*⁹ та потратило фортуна. А й тепер по інфлянтській потребі ісема нам де зложити голов, мов диким бестіям. Зате кажуть нам *ad internecionem*¹⁰ переслідувати сі останки нашої браці, які не дали себе, як ось ми, втягнути у магнатську і королівську імпрезу. Се *insignis et notabilis*¹¹ знак, що хочуть нас узяти під ноги, як се є у Швеції. Мості панове! Купою до мене! Ми на гвалт відповімо гвалтом! Хто за мною?

¹ Терпець.— *Авт.*

² Значіння.— *Авт.*

³ В небезпеках.— *Авт.*

⁴ Задоволити.— *Авт.*

⁵ Бажаннях.— *Авт.*

⁶ Дату.— *Авт.*

⁷ Заховати.— *Авт.*

⁸ Необмеженої влади.— *Авт.*

⁹ Голови.— *Авт.*

¹⁰ До загибелі.— *Авт.*

¹¹ Визначний і замітний.— *Авт.*

— Всі! Всі! Nemo ultimus!¹ — ревіли вояки.— На шаб-лі опірних... на замок!

Пан Пеньонжек опутив руки і очам своїм не вірив. Але в сій хвилі шарпнув його хтось за рукав. Пеньонжек оглянувся і побачив позеленілого зі страху Абрамка.

— Ясновельможний... староста! — верещав жид.— Тікаймо якнайскорше, вони нас уб'ють!

Пан підстароста немов зі сну збудився і, підбравши поли, пустився навітікача. Хтось копнув його пониже плечей, і підстароста впав лицем у грязь. Жидові розбито голову каменем, поза тим ніхто за ними не гнав, бо ціла юрба пустилася просто до замку. Коли пан Пеньонжек устав, бачив, як жовніри рубали браму, а пахолки на шнурах спускалися зі стін і утікали до міста. На жаль, аж тепер став пан Пеньонжек думати, чи не ліпше було відразу вбити пана Бялоскурського, жиди віддати судові за пропалі гроші, а самому заїхати осиротіле Коросно.

Угерницький і Попель гляділи тим часом на цілу подію, не кажучи ані слова. Вкінці поклав Іван руку на рам'я товариша:

— Юрку!

— Що таке?

— Ідьмо в хату розставними кіньми Бялоскурського. Позавтра під вечір будемо в Перемишлі, за десять днів дома! Татари...

— А гроші Бялоскурського?

— Віддамо вірменам у Львові. Бялоскурський з ними торгує. А потім хоч би не віддали, то се ж крадене...

— Ну, то дамо Цебрівському! Він ставить церков...

І оба молодці завернули коні та поїхали просто гостинцем.

VI

ПАНИ І СЛУГИ

Різкий західний вихор гнав пірвані хмари по небосклоні, неначе чамбул орди, який переходить попри лице хана — місяця. Раз у раз гляділо його ясне лице на чорну землю та кидало жменю світла у кромішню пільму, але за хвилю щезало знов, як та чайка серед Чорного моря. Услід за сим ішли землею цілі війська привидів, ряди тіней плили під крилом вітру на схід, одні за другими, вічно, невпинно, непереривно

¹ Ніхто не хоче бути останнім.— Авт.

Мов потвори Апокаліпси, сунули тіни понад землю, та не пусті вони були. Під їх напором гнулося галуззя дерев, збіжжя і трави у полі, вся земля стогнала, та понурим свистом гомонів світ про Божий гнів, який давив землю своєю вагою.

Було сумно і страшно. Старі люди кажуть, що такі ночі лучаються під час кривавих літ війни, грабіжей, зарази, бо вони бувають якраз ділом сих таємних, жорстоких сил, що царюють між людьми. Більше, бач, кланяються люди замислам диявола, як Божому сяєву, тому й тіни прислонюють райський світ привидами, розвівають вихром мир у природі та в серцях і посилають духів кари і війни, морди, пожежу, заразу...

І кажуть, що серед такої страшної ночі перекидаються сі Божі кари з місця на місце, мов сарана у степу, а другої днини конають люди у судорогах по шляхах та хатах, або серед реву «Аллах! Аллах!» займається село та летється кров неповинна.

У хаті сидить 'бабуся коло сліпого віконця та пильнує побитого паном на лані сина або колише «панську» дитину своєї внуки. Де ж мати дитини? Вона пішла за сим вітром, а радше душа її поплила птичкою на схід у пустиню...

В інших хатах лежать мужики, смертельно втомлені панським сінокосом... Навіть нестало сили зварити вечері, так утомив усіх труд та ляк перед нагаєм. Бач, удвоє прийшлося відроблювати — і за живих, і за вмерлих. Бо ось у інших хатах валяються сині набренілі трупи, скорчені у страшних судорогах хороби... Чума!

Чума, нагай, нужда, насильство, кров, пожежа... Служба! І все те побирав вихор із собою, і з сього зродилися сі страшні потвори — тіни, які вилюднюють своїм віддыхом дальші села та тікають далше, на схід, щоби залюднити пустиню.

А за ними часом, мов із пекла, тікають і люди...

Чому? Може, тому, що їх туди несе вітер глядіти сих хмар, які ось пролітають туди понад землею, сих споминів, надій... А може, вони бажають утікти від служби?.. Може!

Мало лучається таких ночей у червні. І справді, всі люди подали б ся у монастирі, коли б частіше чули сей жалібний свист, шум та стогін вітру, який бушував над землею. Він, бач, сам-один оплакував долю, а радше страшну недолю підданих.

Поміж напіввимерлими селами стрічав вихор і двори та звичайно минав їх, не займаючи. Зараза любить погній нужди, а у дворах пани! Але з сих дворів зняв вітер іншу хмару та помішав її зі своєю хмарою нужди. Се була хмара бути, злоби, злочину, нечисти тіла і душі... панства!

І все те, змішавшись, гнало зі стоном та ревом понад землею, і все живуче тікало та крилося як можна найдалше. Лиш дерева розказували собі, що бачили у страшних, пірваних хмарах та у товпах тіней-привидів, а у вежі реготався раз у раз лилик: ха-ха-ха! ха-ха-ха! Ось і побідили тебе, Розп'ятий.

І так гуляв вихор над усею Україною, співаючи холодним зорям пісню про її гаразд. Навіть звір по лісах замовк, поховався, і лише сови пугутькали у лісі, а від часу до часу висловляли й пугачі свою радість голосним гу! гу! — яке звучало якось немов погроза, неначе сказати хотіла птиця: го-го, ще й не таке буде!

Мертво та непорушно лежала при Львівській дорозі Жовква, столиця гетьмана Станіслава Жулкевського. Хоч ще не було пізно, все місто тонуло у п'їтмі. У таку ніч не хотів ніхто виходити з хати або хоч би відчиняти вікон, щоби не пускати в хату нечистих сил, які розгулялися бурею. Навіть шинки, в яких під час зарази бував більший рух, як звичайно, були замкнені й неосвічені. На вежі костелу, де мав сторожити вартівник, не було нікого. Ще перед двома днями не встав він ранком з ложа, а до вечора вкрилося тіло морівками¹ ... За два дні потріскала шкіра на трупі, а страшний сопух затроїв повітря. Одначе ніхто сього не завважав, бо було високо, а лізти туди всі боялися. Лише пси, які виволікли на ринок декілька випорпаних куснів вонючого стерва, вили протяжно, достроюючись до понурого виття вихру по пустих улицах. При сьому задирали писки угору, немов чуючи на вежі трупа, якого не завважили люди.

Брами міста стояли отвором. Ніхто не боявся опришків, ні татар. У заражене місто не їхав ніхто, хіба хлопи із також заповітрених сіл. Навіть сам пан не пускав до себе нікого з міста, тільки повірив німецькому медикові дозир над заразою, а кількадесятьом пахолкам велів пильнувати безпеки та хоронити трупів. Але медик утік, вартівники спали п'яні у вартових кімнатах при брамах. Нікому було за ними наглядати.

За містом стояв на горбку замок з округлими вежами, оточений садом, огородом та гумном, усе те обведене ровом, валом, частоколом, а почасті стінами й мурованими брамами. Зараз за садом починався ліс, і то дуже густий, шанований ошадним господарем — панський ліс.

Саме з сього ліса виїхав їздець. Коли тільки виїхав поза останні дерева, вдарила його в лице нічим не спинювана сила західного вихру. Кінь скочив та, дрожачи цілим

¹ Темні п'ятна, ознака чуми.— Авт.

плем, став форкати з переляку. Іздець затяг високу козацьку шапку наперед голови та успокоїв коня, глядячи по шиї. Повий порив вітру мало не збив його з ніг.

— Во ім'я Отця і Сина! — перехрестився козак.— От, певно, повісився хтось... наче Юда! Боже, будь милостив його грішній душі! Погана ніч! Правда, Чавше?

Тут козак звернувся до свого жеребця, який оказував велику охоту завернути знову у діброву, під захист дерев. Чавш поклав уха по собі та замахав головою.

— Ага! Озловився, товаришу? Ну, нічого! Заїдемо до баборіза¹, то будемо спочивати. Там ніякий біс не прикаже тобі товктися поночі. Там тільки бабам і дітям біда, але не нам, козакам.

Кінь неначе порозумів слова пана, спустив голову додолу, щоби вітер у ніздрі не віяв, і пустився спроквола до замку.

Коли б козак міг був глянути через високий мур на майдан, серед якого стояв сам замок, то побачив би був доволі живу картину. На майдані стояли довкола бочки смоли, запалені, щоби освітити подвір'я, бо не можна було сього вчинити іншим способом задля страшеного вітру. Коло бочок крутилися парубки, які пильнували, щоби від огню не зайнялися коляси та колекки панів, що заповняли частину майдану. Великий чотирикутний майдан був оточений з трьох сторін будинками, а саме: кухнею, зброївнею, обширним рефектарем для приїзжої біднішої шляхти та мешканнями для прибічних гайдуків пана Жулкевського.

З четвертої сторони притикав до самої замкової будівлі панський сад, заложений західними огородинками.

По майдані крутилася шляхоцька служба, гайдуки, пахолки, бігали пси всякої величини і краски, та довгим шнуром ішли одні за другими слуги, які несли на величезних полумисках страву до рефектаря та до самого замку.

Його всі долішні вікна були освітлені, тільки горішня часть і високі круглі вежі тонули в п'їтьмі, а високо над ними пересувалися п'їрвані хмари.

В одному наріжному вікні, яке виходило в сторону міста, горіло світло. Була се т. зв. червона кімната, улюблений кут пана Жулкевського.

Він сам сидів ось при великім, закиданім паперами столі, на якім горіло у двох свічниках по чотири високі свічки. Між ними стояв чорний гебановий хрест із срібною фігуркою Спасителя.

¹ Прізвище пана Жулкевського, який у битві над Солоницею казав вирізати баби й діти.— *Авт.*

Вся кімната була оббита темно-червоним адамашком, а червоний блиск падав на лице гетьмана кривавим рефлексом. На гетьмані був червоний кунтуш та темно-багрянний жупан, а всі запинки аж горіли від самоцвітів.

Пан Жулкевський, видко, мав гості та думав за хвилю зійти між них. Поки що держав він у руках великий кусень паперу з королівською печаткою і читав його. В худих виразистих рисах його лица малювалися думки та почування, бо гетьман не мав причини скривати їх, будучи сам-один.

Письмо, яке держав у руках,— була се королівська пропозиція на сойм, а з неї аж віяло блідим острахом перед ворогом християнства і польським союзником — Високою Портою.

«Непевний се союзник! — писав король. — Не раз досвідчили ми сього, як облудна його приязнь, що з часом приходить і минає... Злий се сусід та не можна йому вірити, бо в нього щастя і відповідна нагода ломлять найсвятішу приязню»¹.

Жулкевський прочитав усе письмо і задумався.

Так, непевна була приязнь турків! А від неї залежало все. Уся Річ Посполита не мала ані одного стану, який зміг би, одностайно зібравшись, відперти ворога та зберегти цілість держави. Гетьман знав своє військо добре. Воно складалося з усякої збиранини «без чці і вяр», з ріжних одчайдухів, інфамісів, банітів, вархолів, які ходили на війну збагачуватися та субстанцією «браці» латати свою надірвану розпустою фортуну. Коли зближався ворог, мості панове скликували сеймик, посилали депутацію, а прийшло до бою — посилали козаків, українських наємників, або ланову піхоту. На чім же опирається безпека Річи Посполитої?

Жулкевський поклав лист на стіл та спер чоло на руку.

Три політики! Королівська політика тривоги, просьби, упокорень; шляхоцька політика трусоти, привати², безсовісности і гнилі; та його власний патріотизм. Але гетьман чув, як земля усувається з-під його ніг...

Доки ще буде вдаватися те сипання піску в очі султанові? Та чи стане сього піску? Де взяти сеї тіни сил, яка здержує полчища османів перейти Дністер? Магнати ходять на волохів, ведуть війни на власну руку, закликають козаків, а з краю тікає тим часом маса народу від панів у козаки, аби тільки даліше від проклятої долі підданих. Пустіють села, у власнім гною гниє браця шляхта або свариться між собою. Наємна сволоч нищить останки майна,

¹ Текст оригінальний.— Авт.

² Егоїзму.— Авт.

кинди вивозять усе з краю, що має вартість, лишають вино, масла, розпусту, хвороби і безсилу.

А сила пливе на схід! Там росте справжній великан — тут ломляться гнилі підпори, і уроєний великан валиться у власну гниль та нечисть. Боже, Боже! Хто подасть рятунок тим, що гинуть?

Жулкевський зложив руки і глядів у Розп'ятого. І нагло успокоївся. На його лиці появилася іронічний усміх. Він, бач, приловив себе на штуці, якою часто зворушував шляхту в сенаті, щоби ухвалила комісію¹ на козаків... Так! Немає чого здаватися на поміч неба, бо воно високо... Се лише риторична фігура. Треба сил, сил і ще раз сил! І то на се, щоби цього східного великана — козацьку силу — звалити, розірвати, а м'ясом та кров'ю погодувати змія, що здихає, і нове життя влити у гнилу суспільність. Треба за здоровим народом кинути на схід гниле панство, щоб воно мало нове підложе до своєї галапасної діяльності. Воно відживе знову, а з України нікуди вже тікати хлопам.

І тоді вся сила великана вселиться в Польщу, тоді нешкідливим стане лотрівство панів, вірним покаже себе турецький союзник, а й татари заховують шляхті свою приязнь, якщо не буде козаків, щоб боронити України та світити ханові в очі пожежами.

Жулкевський зірвався і став ходити по кімнаті туди і назад. Його тінь падала на стіну, і здавалося, немов поруч із ним ходить ще злий дух та нашіптує йому дальші думки.

Справді. Наслідком гнету у Короні², наслідком насильств, здириств та мордів заселюється Україна, позискує лад, добробут, силу і все те завдячує, очевидно, шляхті. Тепер готові козаки порізнити Річ Посполиту з Портою, а тільки одні вони мають силу знищити татар та опертися султанові. Тому ще нині треба скликати комісію і йти на Запорозжя.

Нагло спинився Жулкевський у проході.

А полуднева турецько-татарська границя?.. Король пише, що румільський беглербег³ домагався від нього листом поживи та дерева до будови турецьких замків на Дніпрі проти самої ж Річи Посполитої⁴. Що за наруга! Сей поганин пише до короля, наче до першого ліпшого кяї⁵, свого пашалика! До козацького гультьяйства пише ввічливо, немов

¹ В даному випадку — делегація до козаків з пропозицією найматися на службу до польського короля.

² Польським королівстві.— Авт.

³ Верховний намісник європейської Туреччини.— Авт.

⁴ Історичне.— Авт.

⁵ Війта.— Авт.

до римського цісаря... Що ж з сього? Козаки відповіли лайкою, а король покірною просьбою... Ось він, Жулкевський, змінить се, але вперед треба крови, козацької крови на сході, хоч би за сей час мав хан половину шляхти з Корони взяти в ясир на заході... Треба Солониці...

Жулкевський сів знову та, закривши очі рукою, став пригадувати собі давні, забуті картини з-перед дев'ятнадцяти літ, коли він перший раз як начальний полководець громив гультяйство. Перед його очима станув образ кривавого поля, вкритого пошматованими тілами мужів, жінок та дітей. Він бачив мажі, оббризкані мізком розбиваних об колеса немовлят, попорені трупи і копита коней, пообви-вані внутренностями. І все те, все те зробило його слово, слово зради...

Жулкевський здригнувся, відняв від очей руку, а зір його впав якраз на срібну фігурку Спасителя, що прощав навіть власним убійникам і лотрам. Від фігурки йшли яркі промені і падали на червоне лице гетьмана, немов хотіли його пробити стрілами розуміння, милосердя, покори. Гетьман зблід і сказав до своєї душі: «Годі! Патер Тхожевський дав мені абсолюцію від присяги, кажучи, що додержати її схизматикам — се гріх! А зрештою...»

Жулкевський махнув рукою, отрясся з сумнівів і нахму-рився.

По хвилі проговорив шепотом:

— Хоч би й десять разів прийшлося те саме вчинити, поп *vegebo*¹ тих самих взятися способів. Притім я прощаю їм усім як християнин... Але Річ Посполита домагається карі на бунтівничих хлопів, які не роблять панщини, а шкодять союзникові...

В сій хвилі почувлися кроки перед кімнатою. Ввійшов шляхоцький пахолок, нарядно одітий у оксамитну одіж. Він низько поклонився і сказав:

— Ваша ясновельможність! Єсть гонець-козак від Петра Сагайдачного, старшого Війська його королівської милости Запорозького.

— Нехай ввійде! — приказав гетьман.

Відтак поклав на столі набитий пістоль і уложив риси свого лица у вираз поваги й сили. Пахолок щез, а за хвилю почув у передній кімнаті скорий і певний хід мужа та брязкіт шаблі. Двері відчинилися, і в них станула висока стать козака, а за нею — два панські гайдуки з мушкетами.

Козак скинув уже був свою довгу кирею і станув перед гетьманом у гарнім матеріальнім жупані синьої краски,

¹ Не заважаюся.— *Авт.*

сині були також шаровари, перев'язані довкола стану широким поясом. За поясом виднів турецький ніж та два пістолі, викладані багато сріблом. Довга шабля висіла при боці, а спереду від пояса — кілька ременів з люлькою, кресалом та гаманцем на тютюн. З другого боку видко було ріг із порохом та шкіряну торбу на кулі. Стать козака була худошава, костиста, широкоплеча, риси лица виразисті, хижі, блискучі очі. З голови звисав на ухо жмут чорного волосся — оселедець.

Він зупинився на порозі червоної кімнати і глянув у неї, мов у пащу лютого звіра, — так кривавою видалася йому вся поява...

«Опир! — подумав. — Мало йому крові в полі, ще й хату вимостив кров'ю! Дух святий при нас!»

Він здригнувся, переступив поріг, а відтак поклонився в пояс, відповідно до приказів свого гетьмана.

— Слава Богу, — сказав, — а вам, ваша ясновельможносте, підданчий поклін від пана старшого Війська його королівської милости Запорозького та бажання доброго здоровля і панування на многі літа.

І шапкою діткнув підлоги, а відтак випростувався на весь ріст і глянув ізгори на меншого ростом «баборіза».

Жулкевський не відповів на поклін, тільки з-під стягнених брів глядів на козака, здержуючи лють, яка прошибала його на вид сього вірного вояка, видко, відважного, хороброго і послушного.

— Хто ти? — спитав укінці.

— Військовий осаул Олекса Коршун.

— За чим приходиш?

Осаул поклонився знов у пояс:

— З вістками, які старший Війська його королівської милости Запорозького посилає вам, ясновельможний, у доказ своєї вірної служби королеві, Річі Посполитій і всьому християнському мирові.

Жулкевський стягнув брови ще більше.

— Знаю, знаю, гарна се служба, чисті медвежі прислуги, та про се опісля! Кажі тепер, що знаєш.

— Уроджений¹ Петро Сагайдачний пересилає мною вістку до могучих та високих ух вашої ясновельможности, що кримський хан з усіма ордами стоїть уже на границях, і стягаються ще тільки ногайські орди, щоби купою піти на Поділля й Волинь. Знаємо се зовсім певно, бо всі табуни пощезали, а чабани пігнали череди у західні степи, тому що не буде кому пильнувати їх. Усі татари в поході. Ось і все!

¹ Шляхтич.— Авт.

— Відки знаєте, що напад піде на Поділля й Волинь?

— Бо в нас тепер усі козаки дома, то татарам небезпечно.— І, поклонившись в пояс, хотів відійти.

— Пожди! — сказав Жулкевський і, відвернувшись, підійшов до вікна. Слова козака про «безпеку» для татарських чабанів у Річі Посполитій влучили гетьмана, мов удар батога, і він не міг говорити далі.

Козак відступив до дверей та приглядався з-під насуплених брів гетьманові. Він міркував, над чим саме думає Жулкевський. Сагайдачний приготував його був на се, що гетьман ставлятиме питання, і научив його, як має на них відповідати. Отаман козаків знав добре, що у гетьмана було всього 300 вояків та що він гнівається на козаків за спустошення Синопу, і тому не візвє їх на поміч. Для того саме післав козака, немов підчинений шле вісти начальному полководцеві. Але ось Жулкевський надумується... Ану ж захоче видати приказ вирушити? Що тоді? Ну, тоді не його голова, тоді старий січовий лис, як звали Сагайдачного, нехай, здоров, торгується сам!

Козак усміхнувся хитро... Та ось побачив на столі пістоль із відведеним курком...

«Боїться, собача віра! — подумав.— То добре!»

Але в сій хвилі почув, як кров набігає йому до голови та зачинає боліти згоїна над ухом.

Була се згоїна по рані, яку одержав Олекса ще семилітнім хлопцем над Солоницею. Тоді пролежав непритомний під трупом матері цілий день, доки не найшли під вечір околичні мужики та не вирвали від смерти. Тепер ось почув козак, як їжиться на голові чуб, руки стягає якась невидима сила, мов кігті хижої птиці. Ось один скок — і триклятий «баборіз» захлиснеться кров'ю. А потім будь що буде!..

Козак стрявся, відвернув очі від пістоля, щоб пошукати ними опиря, і погляд його впав на хрест межі свічками... І, немов собака, завило в сю хвилю його серце... Свят! Свят! Свят! Схаменися, Олексо, ти ж посол, християнин... Не лях!..

Жулкевський відвернувся.

При виді козака закипіла була в нім зразу кров та прислонила зір кривавою мрякою. В сій мряці бачив гетьман білий паль із застромленим козаком та червоні струйки крові, яка спливала по білім дереві. Але втім нагадалися йому плани короля та його власні замисли, і він не захотів остерігати козацтва, мордуючи післанця. Не хотів їх також і кликати на поміч, щоб, мовляв, не зібралися, бо тоді в їх руках була би й судьба Річі Посполитої. Їм не можна було да-

пати нагоди до нових заслуг. І, незважаючи на се, що своїм мовчанням видає на смерть і неволю тисячі невинного люду, не хотів сказати слова: прийдіть і рятуйте!

— Мило мені,— сказав,— що є між вами муж, який оцінює клеменцію¹ Річи Посполитої та fideliter² їй служить, але тепер скажи мені, будь ласкав, дещо про вашу виправу на Синоп. Хто вас туди післав?

Козак поклонився в пояс:

— Ваша ясновельможносте, се не наша виправа. Се не ми ходили. Зась би ми сміли проти комісії... Нехай нас боронить Свята Пречиста від такої безецности! Се чорт знає, що за люди те вчинили³.

Жулкевський аж поблід з гніву.

— Як-то? — спитав, а в голосі звучала струна крайньої лютости, хоча й убраної у спокійні слова.— Як-то? Як се можливе? Адже отаман ваш має пильнувати, щоби ніхто з вас до турків та на волость не пхався.

— Ми не пхалися, прошу вашої ясновельможности. Се ті люди з волости до нас прийшли.

— А чому ж ви їх не зловили?

Козак поклонився удруге.

— Ваша ясновельможність зволять жартувати. Сих розбійників було до дванадцять тисяч. А нам старостове з українських замків припасів не пускають, наших, що ще з родинами не вийшли на Низ, угнітають, відумерщин не шанують, Содом і Гоморру творять, а ми самі у Низу границь пильнуємо, та навіть настільки не маємо жита й іншого припасу, щоби піти в поміч за приказом його королівської милости або вашої ясновельможности. І платні нема...

Пан Жулкевський почервонів з досади.

— Я не про старостів питаю, а про сих рабівників. Як ви їх могли пустити назад?

— Ваша ясновельможносте! — відповів козак.— Вони цілий флот султана егомості розперіщили і їх капудан-башу взяли, лише їм здо... то є умер по дорозі, а ми стримували би їх? Куди нам, спокійним уходникам! Кошовий казав їм через січовий паркан: ідіть собі, бісові діти, ід своїй матері, бо стрілятиму! Вони постояли, постояли й пішли.

— Куди?

— Не знаю! Бог мені свідок, що не знаю, ні я, ні кошовий. Один туди, другий сюди. У нас тепер люду доволі.

¹ Поблажливість, ласкавість.— *Авт.*

² Вірно.— *Авт.*

³ Мова про напад козаків на Синоп весною 1615 р.— *Авт.*

Жулкевський побачив, що з козаком не договориться, тому кивнув рукою на знак, що послухання скінчене.

— Иди до цектавзу¹, там дадуть тобі їсти. Вертай швидко і скажи гетьманові, нехай пришле Наливайків, які накоїли сього лиха, бо як ні, то впаде на вас усіх рука карі, а коли спам'ятаєтеся, може бути запізно!

Козак був би розсміявся, коли б не згадка про Наливайка. Він поклонився ще раз низенько.

— Ми Солониці не забули і не забудемо, поки нас і вас. Прикази сповнимо, ми ж піддані вашої ясновельможности та егомості короля, проте бажаю вам від імени всього Війська його королівської милости Запорозького здоров'я і сил на потіху сеї ойчизни і прошу дозволу їхати.

— З Богом! — сказав гетьман.

Козак щез, а Жулкевський, мов несамовитий, став бігати по кімнаті. Вкінці плеснув у долоні. Зайшов той сам пахолок, що передше.

— Стасю! Проти мене пана генерала земель подільських та пана полковника фон Вендендорфа.

І, сівши при столі, став збирати порозкидані папери. За хвилю відчинилися двері, і в кімнату ввійшли два мужі. Один у багатім чорнім шляхоцькім строю з фіолетними випустками та золотім ланцюгу на шиї, другий — в райтарськім колеті, з широким ремінним поясом, на яким висів парадний, стяжками прикрашений рапір із широкою гардою. Горішня часть його чобіт була дуже широка і виглядала, неначеб ноги застромлено в два відра. Короткі кармазинові рейтузи були на внутрішній стороні від колін виложені м'якою шкірою лося. Через рам'я ішла широка червона шовкова шарфа з золотими тороками, а в руці держав широкий повстяний капелюх зі струсиними перами.

Перший з них — був се пан Олександр Калиновський, молодий чоловік, але завдяки колігаціям і фортуні мав уже уряд «генерала земель подільських» і був каменецьким і брацлавським старостою. Другий — старший чоловік, літ, може, п'ятдесяти, невважаючи на довголітню польську службу, заховав зовсім вигляд німецького офіцера.

— Дивно мені, — начав по привіттанню пан Калиновський, — що ваша ясновельможність так екстраординарину² оказуєш альтерацію³. В чім справа?

Говорив дещо через ніс, з великопанською міною та холднокровно.

¹ Зброївня. — Авт.

² Незвичайну. — Авт.

³ Збентеження. — Авт.

— Nil inikum¹,— заговорив пан Жулкевський.— Наші війська, які є, всі на сіверській границі, у мене жовніра брак, а тут татари cum omni potentia² грозять finibus³ Річи Посполитої.

— Ну, се їм лучається дуже рідко,— відповів Калиновський,— лише раз у рік. І я, безумовно, не бачу причини, чому ваша ясновельможність не дадуть уже знаку, щоби сідати до вечері. Бо так калькулюю, що чим скорше всі їхність панове підуть спати та розійдуться, тим спокійніше можна буде деліберувати про commune reipublicae bonum⁴ Річи Посполитої.

Фон Вендендорф був, одначе, іншої гадки.

— Відки ваша ясновельможність мають сю відомість? — запитав живо.

— Прошу вашмостів сідати, а все виексплікую їм ab ovo⁵.

— Ergo incipiamus!⁶ — сказав пан Калиновський з резигнацією і сів.

Жулкевський почав говорити.

— Ваші милости знаєте, що від часів Стефана Баторія уважають нас турки чимось у роді турецького пашалику і просто дають нам ординанси, quid i quomodo⁷ треба нам чинити, щоби каптувати⁸ собі башів, беглербегів, візирів або кримського царя і щоб вони нас дарували здоровлям⁹ та не наїздили наших країв. І справді, Річи Посполитої obedientia¹⁰ дуже великий, більший, ніж у мультанського господаря, який прецінь є підданим султана егомості. Не будь перської війни на Сході, давно співано би по всіх наших костьолах поганські безецьства, наші жінки та дочки служили би за предмет нечистих похотей невірних, а сини наші на галерах miserabilem¹¹ коротали би vitam¹² — так слаба і безпомічна Річ Посполита...

— Кольоризуєте, ваша ясновельможносте,— замітив спокійно пан Калиновський.— Всюди турки кварцяного нашого війська celeritate, уходять. Крім яничарів та спарів¹³,

¹ Не дивно.— Авт.

² З цілою силою.— Авт.

³ Границям.— Авт.

⁴ Нараджуватися над спільним добром Річи Посполитої.— Авт.

⁵ Від початку.— Авт.

⁶ Починаймо, отже! — Авт.

⁷ Що і як.— Авт.

⁸ Приєднувати.— Авт.

⁹ Дарувати життя.— Авт.

¹⁰ Послух.— Авт.

¹¹ Нужденне.— Авт.

¹² Життя.— Авт.

¹³ Постійне кінне військо султана.— Авт.

нема в них війська. Татари ніколи не достоять, і легкі знаки¹, лише з ними розправу маючи, *facillime*² їх громлять.

— Так, певно! — відповів із жаром Жулкевський. — Але кілька сього війська та де воно? Трохи литовського і коронного від московської стіни, а решта сеймикує, вибирає насильно реквізиції по селах королівських і панських, чинить гвалти, морди, *incendia*³, *latrocinia*⁴ і таке інше, а у мене... триста вояків на цілі східні креси!

— *Nessio*⁵, що вашій ясновельможности на сих кресах залежить. Чим більша пустиня на сході, тим безпечніші ми в Короні! — сказав Калиновський, оглядаючи пильно нігті на пальцях рук. — Ніхто не журиться сходом, на що ж сього вам? Коли хлопство заселить і управить яку околицю, то варто її випросити собі та господити кілька літ, але боронити хлопства — се було б *dementia*⁶. Прийдуть татари, то по старому і головні не лишиться, а не прийдуть, то хлопство тікає далше на схід, і посесіонат опинюється знов на пустині. Але ваша ясновельможність сказали би ласкаво, про яку *ргасіріє*⁷ матерію хоче з нами трактувати?

— Був козак від Сагайдачного і приніс вісти, що в хана інкурзія *ingens*⁸ на нас *ргерагатур*⁹.

— Від Сагайдачного — значить, певна вість! — замітив Вендендорф.

— Так! А у нас *desunt vires et desunt viri*¹⁰.

— Ха-ха ха! засміявся Калиновський. — А чому ж не покличете козаків? Се дешевий вояк, нічого не хоче, а домагається лише сього, що вже сам має *de facto*¹¹.

— Ваша милосте, не смійтеся! Про гонор Річи Посполитої ходить. У нас мусять бути власні сили.

— Гонор! Се дивно!

— Так, гонор! То значить, нам треба власними силами відперти *hostem*¹².

— Який же вам увижається *hostis*?¹³

— Турки! Їх козаки вічно інзультують, бо вони нікого

¹ Знамена, хоругви — стільки, що полків. — *Авт.*

² Без усякого труду. — *Авт.*

³ Пожежі. — *Авт.*

⁴ Лайдацтва. — *Авт.*

⁵ Не знаю. — *Авт.*

⁶ Божевілля. — *Авт.*

⁷ Особливо. — *Авт.*

⁸ Величезний набіг. — *Авт.*

⁹ Готовиться. — *Авт.*

¹⁰ Нема сили, нема мужів. — *Авт.*

¹¹ На ділі. — *Авт.*

¹² Ворога. — *Авт.*

¹³ Ворог. — *Авт.*

не бояться — ані нас, ані турків, і ось засвітили пожаром в очі самому султанові, а сьому рік спалили Синоп, де, відколи турки на світ прийшли, manus hostium¹ не бувала.

— З сього простий «внесок», що, скаптувавши козаків, ладно зможемо від турецької потенції відсидітися.

Жулкевський пригриз зуби з досади.

— Вибачте, ваша милосте, але мушу виразитися коротше. Щоб не боятися турка, треба мати силу, в мене війська нема, а козаки під баніцією за напади.

— Ба, нічого легшого, як зняти баніцію на рік та накликувати війська.

Тут погладив Вендендорф свою кінчасту борідку і вмишався до розмови.

— З перміцією² ясновельможних панів, я вже від тридцяти літ служу родині його ясновельможности пана Станіслава Жулкевського любов'ю і вірою...

— Правда єсть. Яко живо! — притакнув Жулкевський.

— І знаю багато дечого, чого не бачить молодий ані недосвідчений. Не сумніваюся, отже, що збагнув я інтенції³ пана гетьмана. Йому треба війська не на турків, але... на козаків...

Жулкевський кивнув головою, а Калиновський з зачудуванням глянув на гетьмана.

— Але, — продовжав Вендендорф, — гетьман знає, що військо не піде на козаків, бо його треба на півночі, а іншого війська годі зібрати. Я приглянувся вже неабияк військам Річі Посполитої і замітив, що у вас нема воєнного духа. Лише дуже мало людей почуває в собі справді замилювання до рицарської штуки, а інші вояки — се лиш вархоли, безсовісні рабівники, одним словом, сволоч, щось у роді наших німецьких наємних полків, яких усюди повно по ріжних потентатах⁴. Вони добрі до нападу на лихо уоружених хлопів, на обтяжених здобичею татар, де, може, десятий має самопал, а сотий карацену, навіть до голих та босих козаків доберуться хіба підступом. А й само кварцяне військо, що складається з найліпших вояків, неповоротне і лише тому держиться знаків, що більше як три четвертини — се не поляки, але русини, козаки, волохи, сабати, німці, французи, шкоти. Польська шляхта дуже благородна і щедра, але брак їй військового духа. Се правда.

— Так! — відповів Калиновський, граючись медаликом

¹ Ворожа рука. — *Авт.*

² За дозволом. — *Авт.*

³ Наміри. — *Авт.*

⁴ Володарях, вельможях. — *Авт.*

при своїм ланцюгу.— Але наші поважні знаки, наші панцирні...

— Панцирні, гусари,— се добре військо в отвертій битві на рівнині, в гарну погоду і то тільки до наглого нападу та розторощення ворога самою вагою. Се не військо — лиш таран, се не мужі — тільки коні. Але зате як лиш раз спиниться, так один татарин десятох без труду постягає з коней арканом. Що ж хочете, гусарська хоругва іде, мов камінь. Ваші вороги — се волохи, козаки, татари, москалі, а всі ті нації легко оружні. Також у турків або у шведів головна сила лежить у піхоті. Коли гусарам удасться влетіти каменем у юрбу, вона розскочиться, коли ні, то камінь впаде на землю, і дитина копне його ногою. Одним словом, ваше військо не вміє провадити війни, бо в вас нема своїх вояків, а на чужих мають гроші лише пани... але держава ні.

— Аж дивно мені, що вась так знамениту посідаєш сцієніцію наших сил! — відповів Калинівський.— Неоціненна була би вона для румільського беглербега.

— Без сумніву! — сказав Жулкевський.— Хто не бачив наших жовнірів на війні, той не знає їх. Зараз за тиждень мості панове тікають домів і щонайбільше лишають свої почети у хоронгві. Часом нема при гусарським знаку і десятох товажишів¹.

— Знаю я їх доволі! — говорив дальше Вендендорф.— Тому думаю, що треба раз на все запевнити собі поміч козацьку, знищивши їх самоволю.

— Так! — potwierдив Жулкевський.— Їх треба безумовно *extirpare*², щоби лише нарід остався, а все своєвільство мусить згинути, бо вони своїм полуменем стали ширятися в ойчизні і далеко заходять пожаром³. Воював і я з ними, і вашмось був сам зі мною в солоницькій різні...

Вендендорф зблід, стрясся усім тілом і вдарився в груди.

— Прости, Христе! — прошепотів.

Жулкевський пригриз зуби, згадавши викиди, які робив йому тоді Вендендорф, відтак кінчив:

— Але гадина була тоді тільки придушена, а тепер треба буде вашій милости, князям Янушеві Острозькому, Заславському, Вишневецькому, Корецькому і мені зібрати наші добрі полки та вірвати гідри голову. Нос *modo*⁴ відзискаємо

¹ Властивий вояк — панцирний; кождий товариш мав почет, який складався з панцирних або і легших їздців; його самого дуже часто не було в таборі, а був лиш почет.— *Авт.*

² Викорінити.— *Авт.*

³ Автентичні слова.— *Авт.*

⁴ Сим способом.— *Авт.*

вину підданих, наберемо дармо жовнірів, коли і кілька схопимо, а що найважливіше — сконвінкуємо¹ і скаптуємо собі султана...

— Все те добре,— усміхнувся Калиновський, на якого не робили сі виводи ніякого вражіння,— але що скаже на се Ксьондз біскуп?

— Ксьондз біскуп встав саме з ліжка та питав за вечерю! — докинув Вендендорф.

Калиновський засміявся.

Жулкевський казився зі злости на байдужість магната, але гамувався, щоби не обидити одного з наймогутніших короленят на Україні.

— При тім,— продовжав Калиновський,— подумайте, ясновельможний, що у кожного з нас тисячі скрутиній, контрверзій, протестацій та реплік у трибуналі, а ніхто не лишить своєї фортуни на луп сусідів, щоби саме за сих сусідів товктися по Диких Полях, де хіба вовки та козаки можуть *bestiarum vivere posse*².

— Сойм лімітує³ справи їхність панів.

— Но так,— сказав Калиновський,— але, бачите, страшний се край, сі Дикі Поля, повні звірів, ворогів, татар, опирів та іншої нечистої сили! Так казав мені один тринітар, який їздив до Криму викуплювати бранців за посередництвом польських потурнаків у Кафі і Перекопі. Я годжуся, зрештою, на виправу, але нехай стають усі, *nemine excerpto*⁴. Крім сього, дайте пароль, ваша ясновельможносте, що постараетеся мені про гетьманську булаву по собі, коли дістанете велику по Замойським, а тоді я перший дам *exemplum amoris patriae*⁵.

— Ось рука моя! — сказав втішно Жулкевський.— Нині вночі розпишу ще листи до шляхти і панів. Маю на се пермісію і пленіпотенцію⁶ від круля. А тепер ходім до салі!

І всі три пішли вділ до салі, де мала відбутися вечеря.

¹ Зобов'яжемо.— *Авт.*

² Жити на спосіб звірів.— *Авт.*

³ Відложить.— *Авт.*

⁴ Без виїмків.— *Авт.*

⁵ Примір любови вітчизни.— *Авт.*

⁶ Повноважність.— *Авт.*

VII

ПРИ ВЕНГЖИНІ¹

Долішню частину замку в Жовкві займала майже виключно величезна їдальня саля. Мала вона до сто стіп довжини, а вісімдесят ширини. Усю підлогу, виложену плитами, застелював килим, а на ньому стояв величезний стіл у підкову. Стіни були оббиті дорогими тапетами, при високих вікнах видніли адамашкові занавіси, а між вікнами — гербові щити дому Жулкевських у золоті, прикрашені «арматурою», себто списками, топорами, мечами, прапорами, гарматами і трубами, які уложено штучно у виді оправи гербу. Тут і там висів польський, німецький або медіолянський риштунок², а посередині стіни, по правій стороні від президіяльного³ місця, — портрет круля егомості, а під ним — хоругви німецького цісаря, здобуті на козаках при Солониці. По боках висіли дві повні збруї орієнтальної роботи з дамасценськими мечами. Хоча стіни були оббиті тапетами, то все-таки видніли по різних місцях ще широкі коври смиренські, а на них різані венецькі зеркала. Стеля була розмальована якими красками, а з неї звисало багато дорогих, золотом блискучих павуків, в яких горіли білі воскові свічки.

По однім із вужчих боків салі стояв креденс, відгороджений різьбленою решіткою. Серед нього пишалася висока та широка, мов царські ворота, різьблена шафа західної роботи, прикрашена мармуром та емаллю а повна дорогоцінної посуду всяких можливих видів та величин. Було її так багато, що креденс подобав радше на торговлю, ніж на склад домашнього припасу.

Коло креденсової шафи стояло на землі кілька стосів срібних полумисків, з яких деякі були позолочувані; з другої сторони — такі самі стоси срібних тарелів з хлопа заввишки та величезний спижевий кіш зі срібними ложками. Ся просто неймовірна маса срібла, яка творила ціле покладне багатство пана Жулкевського, мала на цілі осліпити блиском біднішу шляхту, виказати увесь «сплендор» господаря перед багатшою шляхтою та збудити поважання у вельможів.

Пан Жулкевський знав, що родинне срібло важніше, як гріш та військо, бо по його кількості оцінювано й багатство.

¹ Угорським вині.— *Авт.*

² Збруя.— *Авт.*

³ Першого.— *Авт.*

Та се та на заграничні приправи і вина ішов мало не весь грінш, добутий кервавицею підданих. В їдальній салі, повишуючись прийнятому звичаєві, урядив гетьман неначе виставу усього найкращого та найціннішого, що лише мав.

Сам стіл застелено трьома скатертями з білого адамашку, вишиваного краями. На столі стояли довгим рядом срібні тарелі, поруч — маленькі рушнички до обтирання губ, срібні ложки й великі склянки на пиво. Насередині стола видніло зате дуже багато склянок зі зичайного скла, але в різних видах. Деякі були тригранні, інші чотиригранні, круглі, овальні, високі, низькі, словом, годі було вичислити всі види сих склянок. Середуща часть стола, звернена до креденсу, була обставлена позолочуваними тарелями і золотими ложками. Коло накрить стояли срібні та золоті кубки, пугарі, розтрухани¹ і кришталеві чаші великої ціни, оправлені в золото і срібло.

При сій части стола мали сидіти лише найповажніші гості, сенатори і духовенство.

На противнім кінці салі був на стовпах уміщений хор, окружений блискучою бронзовою галереєю. Там саме висів і портрет Жигмонта III, малюнок, дарований гетьманові тому два роки, по останній комісії на Запорожжя. По обох боках портрета короля, зараз поруч турецьких збруй, висіли портрети трьох предків пана дому з темними, суворими лицями, у ярих одягах та з іменами і похвалами, виписаними великими буквами.

На хорі сиділо багато всяких музикантів і малих співаків. Вони заглядали через баляси на салю, яка аж кипіла від шляхти і панів.

Шляхта стояла юрбою по внутрішній стороні стола, між обома раменами підкови. Аж за очі хапали пестрі, блискучі строї: атласи, тафти, оксамити, адамашки та парча. Усюди миготіли самоцвіти, особливо брильянти і рубіни. Тут і там мигали вильоти кунтушів, бряжчали золоті остроги та коралом, туркусами й опалами вилонені карабелі, золоті ланцюги, медальйони, шнури, гузи, перстені, жовті, червоні, попелясті та чорні і парадні шапки з брильянтовими ношеннями спереду.

Народному одягові відповідали у части й самі постати мужів. Парчеві, блаватні кармазинові жупани і шовкові пояси тісно обіймали могучі, кремезні бедра, а обширні погавиці розширювали також відповідно їх об'єм у підставі. Високі підголені голови надавали сим мужам щось войовни-

¹ Великі чаші без підставки; опис вечері за Бопланом.— Авт.

чого, і лише лиця не підходили до решти вигляду. Здебільшого були се червоні лиця звичайних собі обивателів-грекко-сіів від стриження овець, які не гордять чаркою та полумиском і уміють спати по півтори днини без перерви після якоїсь «лицарської забави». Деякі мали вигляд хитрих, підступних торговців, які своїми маленькими очима ненастанно слідять усіх і вся. Інші, в кінці, держалися набоці і гляділи на товпу згори; на їх лицях малювалася гордість і глязуністість. Вони збиралися якнайближче стола, де по другій його стороні, між столом і креденсом, видніло кілька вельмож; вони обступили надмірно товстого і грубого мужа в духовнім одязі, з червоним беретом на лисій голові. Се був ксьондз, біскуп зі Львова.

Мимо войовничого строю та воєнного оточення і декорацій салі, Вендендорф мав слухність, бо справді не видко було між присутніми майже ні одного мужа з правдиво войовничим виглядом. Лише кількох не старих іще людей, убраних не надто вибагливо, стояло при кінці стола коло дверей, і сі мали вигляд справді військовий. Були се команди двох надвірних козацьких рот пана Жулкевського та два угорські капітани від прибічних гайдуків панів Калиновського і Заславського.

П'ятий, у драгунському однострою, був француз і носив борідку «а la Henri IV» та широку шарфу через груди, подібну до сеї, яку мав Вендендорф.

В салі панував гамір, бо всі панове ходили сюди й туди, а за ними тічною їх ренкодайні, розглядаючися пильно, та раз у раз поділялися з посесіонатами своїми спостереженнями. Між властивою шляхтою і вельможами не було також ніяких розговорів.

Калиновський був у Жулкевського. Ксьондз біскуп сидів при столі на троні, який нароком поставлено для нього. По його правій руці було місце для господаря, по лівій мав сидіти старий єпископський дорадник, бувший сповідник пана Жулкевського, патер Тхожевський. З ними були ще пан Януш Заславський, воєвода волинський, і пан Януш Тишкевич, звісний на всю Річ Посполиту вархол і пняк, але можний чоловік і повірник пана гетьмана.

Ксьондз біскуп раз у раз поглядав на двері, де стояв маршалок двора, грубий шляхтич у парчевому жупані, що з трудом лише обіймав грубезне черево пана маршалка. Неймовірно короткі ноги були стало розхилені в виді букви «х», а наслідком сього повикривлювалися і зап'ятки.

— Де його милість пан Калиновський? — спитав ксьондз біскуп.

— Пішов до гетьмана, ваша пшевелєбність! — відповів

принизно Заславський.— Здається, *propter*¹ сього козака, що переходив через салю.

— Каналія! — закликав Тишкевич.— От краще би бестію на паль на *gaudium*² загальну для зібраної браці. Се краще та лацней могло би *inflammare*³ вігор і фурію *nobilitatis*⁴, ніж усі аргументи.

Патер Тхожевський затер руки та перекривив голову на правий бік.

— *Non mihi, sed nomini Tuo da gloriam*⁵,— сказав солюдким голосом.— Не забувайте, *illustrissime*⁶, на хвалу Бога, який гидиться війною.

— Так, але її потребує, правда, ваша пшевелєбність? — відповів Тишкевич, звертаючись до біскупа.

Біскуп зажив табаки.

— *Concedo*⁷, що Спаситель мира приказував любов'ю та пацієнцією⁸ *feroces*⁹ поскромлювати *dentes*¹⁰, лише не знав він гультайства, яке не є *gens humana*, але *animalis*¹¹; ані схизми, яка є винаходом *diabolicum*¹². Тому вільно її *castigare*¹³ всіми способами, і ходить лише про інтенцію. Тому пам'ятайте! — тут ксьондз біскуп заговорив через ніс острим тоном, мов на проповіді.— Усе, що дієте *ad maiorem Dei gloriam*¹⁴ яким-небудь способом, *bene est*¹⁵, бо благородна ціль освячує в сих страшних *diebus irae*¹⁶ навіть дуже люті заходи.

— Амен!¹⁷ — сказали присутні.

В сій хвилі відчинилися двері, і маршалок Грудзінський відскочив, як опарений, відхрещуючися.

На салю увійшов козак у шапці на голові. Увійшовши, окинув усіх гордим поглядом і міровим кроком перейшов посеред зібраних. При дверях відвернувся і злегка кивнув головою:

¹ Задля.— *Авт.*

² Втіху.— *Авт.*

³ Запалити.— *Авт.*

⁴ Шляхту.— *Авт.*

⁵ Не мені, лишень імени своєму подай славу.— *Авт.*

⁶ Ваша світлість.— *Авт.*

⁷ Признаю.— *Авт.*

⁸ Терпеливістю.— *Авт.*

⁹ Дикі.— *Авт.*

¹⁰ Народи.— *Авт.*

¹¹ Не є народом людським, але звіриним.— *Авт.*

¹² Диявольським.— *Авт.*

¹³ Карати.— *Авт.*

¹⁴ Для збільшення Божої слави.— *Авт.*

¹⁵ Є добре.— *Авт.*

¹⁶ Днях гніву.— *Авт.*

¹⁷ Амінь.— *Авт.*

— Чолем вашмостям!

Ніхто не відповідав. Усі гляділи мовчки на стрійну стать, немов на привид.

— Чолем вашмость панам! — повторив козак і, згідно усміхнувшись, вийшов.

— Sacrebleu! ¹ — проворчав француз.

Козацький сотник друлив товариша.

— Бачив ти коли, брате, собаку-вовчура?

— Певно, що бачив!

— А вовка?

— І вовка!

— Ось бачиш, вовк — се ніби козак, а собаки-вовчурі — се ми!

Другий сотник відвернувся.

Тим часом між шляхтою почулося вже кілька протестів.

— Мості панове, се образа! — кричав хтось.

— Хам, мурга! — репетували інші.

— На паль шубравця! — горлали ренкодайні.

— Пане Грудзінський! — обурився Тишкевич. — Кажі зловити того лотра!

Грудзінський з неймовірною вправою зігнув свій хребет, що мало черевом не діткнув долівки.

— Ваша ясновельможність, даруйте, але се посол, який повіз лист гетьмана Запорожжя! — збрехав гладко.

Патер Тхожевський, капелан, не сказав нічого, тільки його очі стали ще менші, а лице поблідло.

Тим часом шляхта обступила пана Корніцького, одного зі старших панів, що був свого часу «товаришем» панцирної «хоронги» під командою пана гетьмана. Від сього часу вважав він своїм обов'язком займатися державними справами й заступати інтереси королівської партії в цілім Тербовельському старостві.

Тепер ось він надувся і став розказувати.

— Уважайте, вашмость панове, від кого-будь не почувте сього, що вам розкажу, бо ніхто з панів браці не був у таких термінах, як ось я, не проливав своєї крові на Диких Полях, проклятих Богом і людьми. Відсіля-то враз із саранчею пливе у наші землі ворог, який, у спросносці ² поганства живучи, ненастанно fines ³ наші непокоїть, спокійних пориваючи cives... ⁴

У сю мить заgrimів із хорів голосний туш, і пан Кор-

¹ Прокляття!

² Гидь.— Авт.

³ Границі, край.— Авт.

⁴ Горожан.— Авт.

Корніцький, який бажав було оповісти про свої «пшевагі» у війні з козаками, мусів відложити се заняття до відповідного часу, бо на салю ввійшли пан Калиновський, пан Жулкевський і Вендендорф.

— Vivat! — гукнула шляхта.

— Чолем вашмостям, чолем! — усміхнувся гетьман і схилив чоло перед ксьондзом біскупом, який вчинив над його чолом знак хреста.

— Benedico te, patriae devensor, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti!¹

— Амінь! — докінчив стоячий рядом патер.

Пан Жулкевський плеснув у долоні.

— Грудзінський, починай! — приказав.

Немов качур, покивався пан маршалок до дверей і відчинив їх.

Довгим рядом увійшли пахолки. Передні несли дві великі мийниці: одну меншу, позолочувану, другу — величезну, срібну. Дальші несли збанки з водою та багато золотом і шовком вишиваних рушників. Золоту мийницю понесли пахолки між вельмож, срібну — межі шляхту. З поклоном поливали слуги руки панів теплою водою, держачи при тім рушники за один кінець, а другий подаючи для обтирання. У срібну мийницю плила тільки холодна вода, а рушники переходили з рук до рук.

Відтак усадовили маршалки всіх по черзі відповідно до уряду, майна та значіння. Оба сотники, капітани та французький драгун опинилися на сірому кінці стола. Тільки Вендендорф сидів між найближчими сусідами пана гетьмана, поруч пана Корніцького, при правій стороні стола. Він був, бач, полковником, старим слугою дому Жулкевських і мав чимале майно.

Ксьондз біскуп дав знак, і патер Тхожевський прочитав коротку молитву по-латинськи своїм ангельським голосом, а опісля засіли всі до стола. Рівночасно отворилася решітка креденсу, і юрба пахолків внесла безліч ріжних полумисків, наложених у кухні стравами.

Була се перша черга, яка мала побудити апетит шляхти. Складалася вона з ріжного роду м'ясива з ріжнобарвними підливками. У всіх стравах було чимало дорогого коріння й соли, так що на цілому столі не було ні одної сільнички. Одно м'ясиво у шафрановій підливці мало жовту краску, інші підливки закрашено вишневим соком на червоно, повідлом на чорно, але найбільше любила шляхта сіру під-

¹ Благословляю тебе, оборонче вітчизни, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.— Авт.

ливку з цибулі¹. Всі ті різнобравні страви були вправді зовсім прості, але зате столи аж угиналися під ними. Тут і там на столі видко було третій хрін з оцтом, капусту зі солониною, кашу або галушки з білої муки.

На даний знак приступило дев'ять крайчих і стали кряяти м'ясиво на менші кусні. Всі по черзі накладали собі до вподоби на тарілки страву і поїдали лакомо. За панамі стояли їх ренкодайні та слуги і ждали на відпадки панської вечері. Підчаші ходили зі збанками й наливали пиво. Гості прийнялися за їду, і вкортці з гір м'яса не остало нічогосінько. Чого не з'їли пани, те доїдали слуги. Поївши дещо, докладав пан із полумиска до своїх недоїдків ще декілька свіжих куснів і подавав слугам, а сі розривали їх між себе вмить, не без штовханців та сварки. Одначе се не спинювало панів нітрохи, й тарілка за тарілкою мандрувала зі стола в кути сали, звідки почувалося голосне плямкання ренкодайних, що смачно заїдали.

Коли не стало першої страви, слуги зняли перший обрус, а на столі появилася друга черга — печеня. На величезних полумисках лежали цілі чвертки волів, телят, баранів, вепрів, цілі стоси гусей, качок, курей, курят, а побіч сього всяка дичина, як олені, серни, зайці, куропатки, перепілки, жайворонки, журавлі. Найбільш пожаданим був кабан зі свербиусом та пава, подана на стіл у своєму наряді блискучого пір'я. До печені подано ріжну холодну ярину з оцтом та цибулею і третій горіх зі солониною. Напоследі принесли слуги пироги зі сиром, паляниці з медом і маковим молоком, гречану лемішку та інші мучні й солодкі страви. Усіх тих страв було доволі, то значить так багато, що кождий міг не лише наїстися, але й наповнити живіт аж по горло.

Кождий добував власного ножа і помагав собі пальцями й зубами. Великі кусні м'яса шезали у широких челюстях панів та ще ширших — служби. Сі ренкодайні і слуги були просто ненаситні, й цілі воли шезали зі стола, мов від чарів. Але видко, що здебільшого заспокоєно голод, то тут і там почувалося відбивання й гикання переїджених, особливо межі службою. Рівночасно почалися розговори, а на хорі стали скрипаки грати якусь композицію, на яку ніхто не звертав уваги. Вслід за сим почався спів та гра на трубах, приглушувана від часу до часу ударом бубна.

Аж ось дав знак пан Жулкевський, і зі стола шезли всі склянки з пивом, а в ріжновидні чарки полилося перлисте токайське вино. Пан Жулкевський заждав, аж налито всім, а відтак устав.

¹ Так званий *gąszcz*. — *Авт.*

Усі замовкли.

— Мої мостиві панове, браця, дорогі мої приятелі і добродії! Маючи ексквізитний¹ і екстраординарний гонор багачити під своєю убогою шляхоцькою стріхою стільки чтигодних² і заслужених синів тої ойчизни, спливає моє серце у розкоші приязної дискусії над ріжними, спільно нас усіх обходячими справами та facultatis³ експлікувати more amicis⁴ многим із нас ріжні рації, задля ких у інших повітах на воеводствах лється кров синів коронних, при ріжних не-потрібних проливаних оказіях. Думаю тут про наші сусідські контроверзії⁵, котрих eventus⁶ буває часто страшний, а то з двох причин. Primo, нищить він обопільно фортуни адверзарів; secundo, nocet rei publicae⁷, якої сили всі на чету бути повинні. У нас не так. Довір'я, amicitia⁸ і респект, яким ударовуєте, мості панове, його превелебність ксьондза біскупа і мене, негідного, поклали у нашій Львівській землі крес⁹ всяким інеквітаціям і екзекуціям, а се, що з сих річий діється, через усіх одностайно і збірно unanimitate¹⁰ осудженим буває.

Тут пан Жулкевський поцілував ксьондза біскупа в рам'я, а сей його в чоло.

— Між нами нема ріжниць стану, у нас справді «шляхтич на загороді рівний воеводі», між нами справді панує amor¹¹, як між синами unius matris¹². В ім'я сеї любови вітаю нас усіх і дякую за честь відвідин, але при сьому не можу не бачити того, що нас саме лучить, що конвінкує¹³ і наповняє амором cogda¹⁴. Се наша католицька, римська віра, се наша чтигодна мати ecclesia¹⁵. Тому підношу сей перший пугар на знак fraternitatis¹⁶ во Христі з усіми мостивими паннами всім communiter і personaliter. Vivant et crescant!¹⁷

¹ Знаменитий.— Авт.

² Гідних чести.— Авт.

³ Нагода.— Авт.

⁴ Обичаєм приятелів.— Авт.

⁵ Спори.— Авт.

⁶ Вислід.— Авт.

⁷ Шкодить Річі Посполитій.— Авт.

⁸ Любов.— Авт.

⁹ Край.— Авт.

¹⁰ Однодушно.— Авт.

¹¹ Любов.— Авт.

¹² Одної матері.— Авт.

¹³ Zobov'язує.— Авт.

¹⁴ Серця.— Авт.

¹⁵ Церков.— Авт.

¹⁶ Братерства.— Авт.

¹⁷ Всім загалом і кождому зосібна. Нехай живуть і зростають у гараз-
ни! Авт.

Грімко заревли труби, пан Жулкевський випив і підняв очі на небо, мов у екстазі, а рівночасно гомін труб урвався, і діточі голоси заспівали пісню: «Kto się w oriękę».

Всі стоячи вислухали пісні, лише ксьондз біскуп сапнув із невдоволення, що мусить стояти. Відтак підносив пан Заславський за здоров'є круля, Калиновський — гетьманів коронних, потім Жулкевський — за здоров'є панів Заславського, Калиновського і Тишкевича, вкінці ксьондз біскуп двома словами — за здоров'є господаря. Вино лилося рікою. Кождий, випивши, подавав ту саму чарку сьому, до кого пив, інші склянки подавав слугам, які пили ще більше, ніж панове, та запихали ще стравами останки місця у просторих жолудках. При сьому обтирали тарілки власними рукавами, оксамитними занавісами, коврами або вильотами панів. Пани сього не замічали, бо були зайняті установлюванням перед собою випитих склянок та підсуванням повних сим, до кого думали напитися. Розговор ставав щораз живіший, язики розв'язувалися, вкінці звернулися деякі до пана Корніцького, щоби розказував про Солоницьку кампанію. Пан Корніцький не дав себе довго просити і, випивши тригранну чарку до Вендендорфа, як до свого тодішнього коммілітона¹, почав:

— Вашмоство не знали мене, коли-то я, як товажиш поважного знаку пана гетьмана, одправував² сю першу війну. Гладиш³ був з мене, ось моя Марцеля розказала б вашмостям...

— Го! Го! Знаємо! Знаємо! — сказав хтось. — І тепер з вашмості не уломок. Сила⁴ бігає у вашому селі до вашмості подібних хлопців.

Шляхта вибухнула сміхом, а пан Корніцький замашисто покрутив вуса і говорив далі:

— Досить, що я по молдавській потребі вступив до війська. Товажиства майже не було, бо під час походу повертало було домів.

— Ніби втікло, — вмішався Вендендорф.

— А сі, що були, були вельми fatigati⁵, vulverati⁶ або concussi⁷, інші, як знаєте, панове, самі голодранці, і лише хлопство у піхоті та легких знаках, якоже до сього

¹ Товариша боїв. — *Авт.*

² Відбував. — *Авт.*

³ Красавець. — *Авт.*

⁴ Багато. — *Авт.*

⁵ Втомлені. — *Авт.*

⁶ Ранені. — *Авт.*

⁷ Потовчені. — *Авт.*

собачого modus-у vivendi¹ навикле, показувало задзержисту² міну. Грошей нам не платили, і ми мусіли вівенду³ брати силою, що було, зрештою, річчю душе звичайною і конечною. Там ми зібралися у Кременці, аж тут приходить від милостивого нашого пана ординанс знищити гультайство. Для мене се була величезна gaudium⁴, бо я змалку ще велику відчував інклинацію⁵ до воячки і тішився війною...

— Ad gem! Ad gem!⁶ — почувлися голоси.

— Нехай буде sit vobis⁷, — усміхнувся пан Корніцький і попив із шестигранної склянки, яку йому підсунув один із товаришів, прикрашений величезним ковтуном та більмом на оці.

— Гультайство стояло під проводом самого Наливайка. Бестія то була incredibili ingenio et vi⁸ ударована, котрої-то сили до різних utebatur⁹ лятроціній і неквицій¹⁰. Він мав десять тисяч найвправнішого війська, яке між усіма excellerat fortitudine¹¹.

— Кольоризуєш, вашмось, — вмішався Вендендорф. — Їх було тільки тисяча душ.

— Все одно, але вони за десять тисяч поповнили ріжних лятроціній, а то на одно виходить! Пан гетьман післав мене з хоронгвйов за ними під Лабунь...

— А десять інших полків з вами... — докінчив Вендендорф, якого почала злостити хвалькуватість трусливого «товажиша».

— Саме те хотів я сказати! І ми запопали гультайство під Лабунем і страшенно його погромили; сею ось рукою вбив я шістсот...

— Мух! — докінчив котрийсь з ренкодайних.

Пан Корніцький зірвався і крикнув:

— Мільч, васьт, бо б'ю в морду! Що ти, пахолку, мішаєшся між сих, що тебе, собако, годують?

— Добре чиниш, вашмось, що не фольгуєш¹² голоті, — одобрив його слова шляхтич із ковтуном.

¹ Способу життя. — Авт.

² Бадьюру. — Авт.

³ Поживу. — Авт.

⁴ Радість. — Авт.

⁵ Наклін. — Авт.

⁶ До річи. — Авт.

⁷ По-вашому. — Авт.

⁸ Неймовірним талантом і силою. — Авт.

⁹ Уживав. — Авт.

¹⁰ Лайдацтв і негідних вчинків. — Авт.

¹¹ Визначувалося хоробрістю. — Авт.

¹² Потураєш. — Авт.

— Легко, отже, вирозумієте, вашмось панове,— розказував далі Корніцький,— чому гультьяйства осталося лише тисяча і чому вони втікли. Ми гнали за ними аж до Пикова, а по дорозі вирізали дві тисячі гультьяйства в Мацієвичах, а тисячу в Чорняві.

Тут не втерпів Вендендорф:

— Відки ж взялися сі козаки, коли їх усіх було лиш тисяча?

Пан Корніцький впав у лють.

— Вашмось, пане полковнику, був теж у сій потребі, і сам знаеш, що нам прийшлося терпіти, а тепер питаеш, як demens¹, про число гультьяйства. Нехай їх чорт рахує!

Шляхта порозуміла також брехню і стала сміятися, а хтось обізвася:

— Ренкодайний сказав правду, за що його вашмось висварив?

Але пан Йончинський спротивився:

— Лишіть його, пане полковнику,— сказав Вендендорфові,— чи думаєте, що нам про правду ходить? Адже ніхто з нас між гультьяйство не поїде, хоч би його було й сто тисяч і воно грозило всьому світові.

Вендендорф згадав плани Жулкевського і усміхнувся лише гірко, вкінці відповів:

— Я ріжні війни бачив, але такої, як ся, ще ні, і вона, мов камінь, лежить мені на серці. Брехня — се річ рівнодушна, але в сій справі не можу її знести, бо тут кожда брехня лише збільшує гріх, поповнений в сій війні. А там на небі таки є хтось, хто важить неповинну кров, і через дев'ятнадцять літ бачу, як з неї росте змій, що пожре нас усіх.

Між шляхтою, що слухала, запанувала мовчанка, але вже забагато випито вина, щоби довго сидіти тихо.

— Розкауйте далі, вашмось,— попрошено, і Корніцький, боком поглядаючи на Вендендорфа, говорив далі:

— Гультьяйство бачило, що непереливки, стало проситися і писало до Жулкевського і старости брацлавського Струся, але даремно. Ми знов напали на нього, але... вибачте, панове, я ось забув дальший хід сеї потреби. Мості пане Вендендорф, що було далі?

— Наливайко побив нас, утік за річку Соб, а військо скликало сеймик, сказало, що у степ не піде, і пан гетьман мусів вернутися. Тоді вашмосьове стали ловити і мордувати ріжних людей, що буцімто помагали козакам. А відтак прийшов Лобода.

— Так! так! Далі вже знаю. Він мав сорок тисяч людей.

¹ Божевільний.— Авт.

— Лише чотири.
— Також отаман Шавула надійшов, і величезна сила гультяйства рушила на нас. Але найшовся і між русинами один *vir pristinae virtutis*¹ — князь Ружинський, що оповівся при нас і, йдучи на козаків, палив і стинав. Ми мусіли йти йому в поміч, бо, бач, не мав він таки так пшедньої фантазії, як ми, коронні сини. Вкінці Ружинський пустився сам за Шавулою, а сей, симулюючи втечу, втягнув його в засідку і побив. Тоді кинулися й ми за ними, і хлопство було *rauce percussum*². Тому замкнулося в таборі. У них були гармати *innumerales*³, але, незважаючи на се, наперли ми з імпетом⁴ на ворога і виперли його *vehementer*⁵. Одначе Буг не здажил, — як сказав гетьман. Кілька тисяч хлопства *interfecti sunt*⁶, навіть самому Шавулі відтяв я злочинну руку ось сею шаблею...

— З пермісією вашмості, Шавулі обірвала руку гарматна куля, — завважив Вендендорф.

— Менше з тим, ми тоді успіхів нашої *virtutis*⁷ не числили, бо нічим була хоробрість старинних супроти нашої. *Proelium*⁸ була страшенна. Стріли, кажу вашмостям, літали так, що одна в другу вбивалася, і цілі довгі дрючки лежали по землі, кождий з п'яти, шести стріл. Коні й люди давали радше *prospectum*⁹ їжів або решет, так були всякими поцісками¹⁰ *transfixi*¹¹. Але що ж? Хлопство не додержало плану і зімкнуло...

— З табором? — спитав хтось.

— Розуміється!

— То табор так скоро їхав? Адже вашмостьове були на конях.

— Так, але в них усі мали стілько коней, що, кажу вам, навіть на возах сиділи коні! А при тім ви розумієте, вашмостьове, що, блукаючи по Диких Полях, легше о комітиву з нечистим, ніж у нашій християнській землі. Було в них кілька дуже пшедніх чорнокнижників, Наливайко перший *eorum*¹², і вони то все військо вивели з опресії.

¹ Муж давньої чесноти. — *Авт.*

² Переражене. — *Авт.*

³ Незчисленні. — *Авт.*

⁴ Розгоном. — *Авт.*

⁵ Зчіпилися з ними завзято. — *Авт.*

⁶ Убито. — *Авт.*

⁷ Хоробрости. — *Авт.*

⁸ Битва. — *Авт.*

⁹ Вид. — *Авт.*

¹⁰ Стрільнами. — *Авт.*

¹¹ Пробиті. — *Авт.*

¹² З них. — *Авт.*

— Так? А чому ж то відтак Наливайко смертю казнений зівстав? — спитав інший шляхтич.

— Чому? Вашність *res gestas disputare*¹ хочеш, а у арканах² теології ніякої не посідаєш експерієнції. Адже його наперед екзорцизували³ всі найрозумніші патри, ось і отець Тхожевський був при сьому, а сей на своєму віку видів уже на кострі двіста чарівників, чарівниць і еретиків.

— Святий чоловік! — завважив хтось.

— Безумовно, поп *dubito*, що у регні⁴ нашої Пшенай-свентшої Матки давно уготований кутик при самій суконці її маєстату.

Пан Корніцький побожно перехрестився, але в сій хвили зблід, зірвався і вийшов. Те саме вчинило вже перше кілька інших. Вони повертали, а по деяких слідах можна було пізнати, що ходили позбуватися надміру страв і напитку.

Коли почали проявлятися сі перші позначки ситости, подано остатню чергу страв — овочів, турецьких бакалій і молоко, але мало хто їв що-небудь. Лише служба напихала собі повні кишені, а шляхта пила дальше. Пан Корніцький не вертав, видно, випив більше, ніж інші, тому деякі тверезіші звернулися до Вендендорфа, щоби докінчив оповідання.

Він начав:

— Правду кажучи, нас під Білою Церквою побили так сильно, що *fortissimi plugimi*⁵ бракувало відтак по битві. Інші, звичаєм тутешнього війська, повтікали до домових пелешів. Інші збунтувалися, і пан гетьман мусів просити помочі у короля та у пана Ходкевича⁶...

В сій хвили перестала грати музика, а коли всі глянули, де сидів Жулкевський, побачили, що він устав і держить у руці величезний, в золото оправлений пугар і думає виголосити промову. Тверезі замовкли зараз, п'яних спонукано силою або викидано за двері, а Жулкевський забрав слово.

— Мості панове браця! Як взаїмна любов і дружба нас тут разом *congregavit*⁷, так нехай *sana mens*⁸ просвічує нам, щоб ми розважили основно всі рації і, за ласкою Святого Духа, до знаменитого *fructu*⁹ прийти здолали, а се *fructum* нашій матці Річі Посполитій, яко знаменитий оферували¹⁰

¹ Розправляти про історію.— Авт.

² Тайнах.— Авт.

³ Вигнали злого духа.— Авт.

⁴ Королівство.— Авт.

⁵ Більшої части найхоробріших.— Авт.

⁶ Литовського гетьмана.— Авт.

⁷ Зібрала.— Авт.

⁸ Здоровий ум.— Авт.

⁹ Плоду.— Авт.

¹⁰ Жертвували.— Авт.

дар. Великі хмари затягають соелум¹ з полудня та сходу, а ми спимо. Чи не бачимо ми страшного проспекту усіх орд, що Чорним напливають шляхом? Чи не бачимо справних турецьких ватаг, які з окликами «Аллах!» дизгустичинять² ухам нашої Пшенайсвентшої Матки та панських святих? Eheu! Неначе огнисті flumina³ пекольної смоли, неначе тумани душної воні пекла, пливають вони на нас, а ми не чуємо їх? Мості панове! Periculum in toga!⁴

Пан Жулкевський урвав і поглянув по зборі. Всі відставили склянки та пугарі і звернули лица в сторону бесідника. У всіх тверезіших появилвся навіть на лицах вираз заінтересування. Тоді пан Жулкевський набрав духу в груди і сильним голосом кликнув:

— Мості панове! Нині вечором вирушить кримський цар із цілою потенцією всіх своїх улусів⁵ у нашу нещасливу Річ Посполиту. Хто ж оборонить гинучих? Не в моїй силі стримати сю погань, desunt virtutes, desunt vires⁶; чи маємо сказати, що і desunt corda?⁷

Межи шляхтою запанувала зразу гробова мовчанка, але й пан Жулкевський не говорив дальше, лише старався відгадати вражіння, яке зробила його бесіда на присутніх. А вражіння се було чимале.

Всі ті панове, що ще перед хвилиною розказували про ріжні свої «преваги», мовчали тепер та обчисляли в дусі, як би то найбезпечніше заховати свою субстанцію перед татарвою. І серце пана Жулкевського стиснула жура. Йому добре звісна була ся паніка, яка панувала між шляхтою при появі якого-небудь чамбулу. Місто зібратися mota nobilitate⁸ та розгромити слабо вооружену голоту, всі тікали, мов від імени диявола, лишаючи хлопів та нерухоме майно у татарській пащі. Звісний був йому і страх, що огортав уми «браці» на згадку про турків. І тут чула шляхта свою безсилість: deerant milites, deerant vires, але deerant et corda!⁹

— Чому мовчите, панове браця? — спитав гетьман укінці.— Вже знаєте, що в мене лише триста вояків на цілі полуднево-східні креси. Без вас та вашого рицарського

¹ Небо.— Авт.

² Прикrostи роблять.— Авт.

³ Ріки.— Авт.

⁴ Небезпека за плечима! — Авт.

⁵ Областей.— Авт.

⁶ Нема чеснот, нема сил.— Авт.

⁷ Нема сердець.— Авт.

⁸ Загальним ополченням шляхти.— Авт.

⁹ Не було війська, не було сил, але не було й сердець! — Авт.

анімушу не відражу hostem¹; якщо ви не поспішите з курсом² загроженій ойчизні, quo modo³ учиню се я?

В салі зчинився рух, що не свідчив зовсім про потрібний гетьманові настрої. Видко, що при величезній кількості випитого вина в салі було ще чимало тверезих голів. Почулися протести.

— Як-то? — крикнув хтось.— Де ж кварцяне військо? Адже платимо податок, сойм ухвалює, невже ж навіть обивателі сього воеводства та incolae⁴ наших далеких повітів мають іще відповідати здоровлям за чужу неглегенцію?⁵

Жулкевський спокійно глянув на питаючого.

— Вашмость забуваєш,— відповів,— що сойм не ухвалив на сей рік нічого, а кварцяне військо, не заплачене, розбіглося або стоїть vigilantes⁶ на північних кресах!

— На північних кресах! — гукнуло кілька голів.— Хто їх туди післав?

— Круль! Круль! — кричали інші.

— Нам не потреба війни з Москвою! — залунало в салі.

— Так! — закликав Тишкевич.— Проти волі сенату піднято війну.

— Це справа круля! — гукнув хтось вдруге.

— Regeat⁷ круль!

В сій хвилі ввійшов до салі п'яний Корніцький, а почувши, що мова про круля, кликнув:

— Віват круль!

Кілька найближчих ренкодайних зверещало на нього, бачучи, що їх панове кричать «regeat». Вони скинули з пана Корніцького шапку вибили по карку й викидали саме за двері. Насилу розняв їх Вендендорф. В салі зчинився крик.

— Протестуємо проти московської війни! — кричав грубий шляхтич із ковтуном.

— Ходкевич ботвину їсть та медведів плодить! — сміялися деякі.

— Мості панове, успокійтеся! — гукав безуспішно Вендендорф.

Жулкевський усміхнувся гірко. Дав знак, і маршалок казав налити найсильнішого вина. Потім гетьман підняв руку, і дехто втишився.

¹ Ворога.— Авт.

² Поміччю.— Авт.

³ Як же ж.— Авт.

⁴ Мешканець.— Авт.

⁵ Недбальство.— Авт.

⁶ Чуйно.— Авт.

⁷ Нехай пропаде.— Авт.

— П'ю до всіх, панове браця, на згоду і спокій! В ваші руки, ваша пшевелєбність!

Пан Жулкевський випив величезний пугар, налив його і подав біскупові, сей випив його теж, розливаючи на бороду і груди, відтак опав на подушки свого трону, усміхаючись блаженно і охаючи з задоволення. Його долішня щока опала долі, а голосний сопіт почувався в салі, яка тим часом утихомирилася зовсім.

— Розумів-бись, свиня сопе, нажершись,— проворчав Вендендорф до пана Корницького, але сей не зрозумів і не відповів.

Всі випили по черзі величезний пугар, і аж із чуприн закурилося, а очі засвітилися. Пан Жулкевський заговорив знову.

— У своїй мудрости пізнали ви, мої мості панове, що нема у нас війська, а спокійний землянин не має обов'язку наражати здоровля задля чужої неглегенції, чи не так?

— Так! Так!

— Сократові слова!

— Правда єсть! Негувати ¹ годі.

— А все ж...— тут пан Жулкевський підняв знов руку вгору,— у нас є військо добре, хоробре, певне і численне, а щонайважніше — не коштує нічого. Се козаки!

Всі ахнули.

— Так! Із сих своєвільників може бути знаменитий Річі Посполитій сукурс ². Від часу походу пана Потоцького на Мультани, сьому три роки, вони Очаків, зацний замок над Чорним морем, добували, Крим агтата тапа ³ наїхали, попалили і пограбили, минушого року, невважаючи на королівські листи, ходили на Волощину, а відтак збройно опонувалися комісії. Потім Трапезунт, місто зацне й околицю, ferro ignique devastarunt ⁴ і Синоп — місто, яке зроду ще ворогів під своїми мурами не бачило, збурили, знищили і опоганили, на сорок мільонів шкоди вчинивши, і флот його турецького величєства, а нашої Річі Посполитої любого приятеля, спалили. З усього того турки, слухний до нас маючи ранкор ⁵, війну праерагант ⁶ страшенну, і то на нас, невинних. Як Йов прокляв колись день свого народження, так я проклинаю той нещасливий день. Були і перед тим прикристи, але се була найбільша, яка могла бути досі. Бували

¹ Перечити.— Авт.

² Поміч.— Авт.

³ Оружною рукою.— Авт.

⁴ Спустошили огнем і мечем.— Авт.

⁵ Злість.— Авт.

⁶ Приготовляють.— Авт.

щасливі походи короля, а від того часу ми як з печі на голову впали; розсердилися погани, роз'ятрилися, стратили поважання до нашого лицарства; впали ми, як камінь у пекло, і горимо...¹

— Се лайдацтво! — не витерпів хтось. — Нехай же тепер за се козаки нас рятують.

— Ціхо, васть! — гукнув Тишкевич.

— Я сміяв би ся з сеї об'єкції², — відповів Жулкевський. — Чи вони з власної волі підуть? Ні! Або дайте їм самостійність, осібногo гетьмана, свободу, привілеї, а самі умреть з голоду на виссаних нивах неплодovитої землі, або побийте гульгьяйство силою!

— Так! Так! — крикнув Вендендорф, бажаючи збудити відповідний настрій. За ним зкричали інші.

— Так есть! Батогами хамів!

— Ідемо всі з вами на козаків! На комісію!

— Всі! Всі! Хто не йде?

— На шаблі опірних!

Крик більшав, шаблі вискочили з піхов, але чогось дуже колихалися у воздуху. Лиця були бліді, голоси хриплі. Старий токай зробив своє, шляхта була п'яна, пан Жулкевський осягнув своє, т. зн, що шляхта руського воєводства причиниться до майбутньої комісії. Одначе пан Тишкевич був іншої гадки.

— Чи ваша ясновельможність думає, що хоч один із сих golot-ів кінно і збройно ставиться до попису? — спитав.

Жулкевський усміхнувся.

— Не про се ходить, ваша милосте, лише щоби хоч щось післав, ось хоч би кілька там золотих або кількох пахолків до піхоти чи до почетів у хоронгвях. Ви ж знаєте, що самі товажиші — се дрантя. — І, піднявши голос, іще раз кликнув:

— Admir-ую³ спільний сей вашмостів ку ойчизні сентимент⁴ і не мішкатиму сповістити про се наймилостивішого круля.

— Віват круль! — заревіла шляхта однодушно.

— Нехай же ж наша матка, католицька еклезія, поблагословить нашу круцяту⁵.

Шляхта верещала тим часом «віват», не слухаючи. Ренкодайні і служба спали по кутах або ревіли враз із панамі

¹ Історичні слова гетьмана. — Авт.

² Закид. — Авт.

³ Подивляю. — Авт.

⁴ Любов. — Авт.

⁵ Хрестоносний похід. — Авт.

Гтовкли посуду. П'яні музиканти покинули хори і пили разом із іншими; якийсь співак оповідав, що з його брата зробив пан євнуха, щоб не стратив голосу, та реготався, оповідаючи про любовні пригоди нещасного. Інші знов позбувалися таки в салі надміру спожитих страв і напитків. Пану Калиновському вдарило також вино до голови, він прикликав свого пестро убраного карлика і давав йому пити з величезного розтрухана.

Гетьман Жулкевський скінчив тим часом бесіду і хотів просити Калиновського додати ще дещо від себе. Але пан Калиновський не порозумів слів гетьмана, тільки, показуючи на карлика, сказав:

— Чи повірите, ваша вельможність, що йому вже сорок літ?

Жулкевський звернувся тоді до ксьондза біскупа з просьбою о благословенство, щоби надати усьому релігійну освяту. Але ксьондз біскуп спав на подушках. Долішня щока звисла низько, а з отвертого беззубого рота добувався свистячий сопіт, і спливала на одіж і подушки слина.

VIII

ЗА КРЕСЦИТИВУ¹

Пан Василь Угерницький не жив у властивому замку. Були там вправді кімнати для нього та велика лицарська зала, де пирували гості, але сам пан волів сидіти у невеличкому деревляному домикові, що стояв серед саду. Старий хотів було зразу по повероті з інфлянтів замешкати в замку, але його вся рідня жила у чотирьох кімнатках домика, а в замку господарив тільки старий Дрогомирецький зі слугами. Він беріг панської вистави та сплендору² родини, наскільки се залежало від ладу та умілости переховувати дорогі предмети з металу та східні коври. Остаточо рішив пан Угерницький, що ніхто з сусідів не знатиме, де саме живе пан дітич, і остався у домику, появляючися в замку під час сусідських з'їздів, пирів, шляхоцьких пиятик та прийнять, які були у звичаю. Пан Угерницький уряджував такі з'їзди донолі часто, коли прибував до Лошнева, бо наміряв досягнути на найближчих виборах «повятову годність», розуміючи, що се піднесе його вплив та улегшить сповнення його мрії — досягнення староства.

¹ Кресцитива — кар'єра, доробок.

² Блиску. — Авт.

Але вже від півтора місяця не було в Лошневі ніякої «сонседзкої бесяди»¹, ані танців. Двірські пахолки дивувалися, що їх не кличуть виносити мертвецьки п'яну «брацю» до повозів і карабонів² та перешукувати їх кишені за вкраденим зі стола сріблом. Тепер усі мусіли покинути военний риштунок³ та чепіти дома або займатися господаркою.

Пан Угерницький не брав ніколи до військової служби чужих гайдуків, ані сабатів, тільки вибирав собі почет з-поміж дрібної подільської шляхти та власних хлопів. З них утворив собі відділ, який числив сто двадцять мужа, з чого було п'ятдесят хлопів із рушницями, списками та шаблями на козацький спосіб. Інші — се була шляхта, що служила як легкі їзди. Довголітнім досвідом збагнув пан Василь, що сі дві породи людей найкраще надаються до ведення війни. Коли вертав домів, що лучалося раз у рік, під зиму, то забирав хлопів зі собою, а шляхту полишав власному промислові: їй, бач, не було до чого вертати. У далекій Лівонії ждала вона його повороту весною, заки сплине крига, й за всіди ставала знову під його прикази, знаючи, що під проводом Угерницького не бракне їй ні їди, ні добичі.

Бо й справді! Пан Василь вкладав у сих сто двадцять людей мало не всі свої доходи, і не будь у нього жінки, якою була пані Марта, певно, невдовзі пішов би у службу їсти чужий хліб, як «рівний воеводі» *golota vel odartus*, себто загоновий худобахолок. Але пані Марта господарила добре, і лощнівський ключ вистарчав вповні на всі потреби, ба, навіть на забаганки пана Угерницького.

Але ось пан Василь не дослужився кресцитиви й вернув остаточно домів, розпустив шляхту, а хлопів перевів на двірську службу. Він був огірчений на ріжних панів, які від 1601 р. навіть носа не показали до Інфлянтів⁴, та, проте, позабирали нагороди, які належалися йому. Подвійно боліла його тепер кожда рана, яку відніс на вислугі королеві; він вельми прикро відчував усю неясність свого положення і, мимоволі порівнюючи себе з псом, якого пан копнув ногою, казився зі злості. Рішив, одначе, не піддаватися і шукати приятни в повіті, годуючи та напуваючи шляхтя. І аж тоді прийшло йому на гадку, що Річ Посполита не воєю шляхтою, лиш козаками, «шараками»⁵ і хамством, і йому стыдно стало, що він у таку компанію попався.

¹ Сусідської забави.— *Авт.*

² Бричка.— *Авт.*

³ Збрую.— *Авт.*

⁴ Лівонії.— *Авт.*

⁵ Загородовими (ходачковими) шляхтичами.— *Авт.*

Цілу зиму розбивався по сусідстві або дома пиячив різними мості панами, добиваючися популярности. В тій цілі розпочав був навіть переговори з найбільшим потентантом теребовельським паном Корніцьким у справі подружжя Юрка з дочкою Корніцького Малгожаткою.

Сей згодився з огляду на чимале майно пана Угерницького. При тім, одначе, застеріг собі, що діти мають бути католицької віри. І тоді зрозумів пан Угерницький, чому всі його заходи були досі безуспішні. Він був православний, отже, був одною зі скал, о які розбивалися хвилі езуїтсько-польського моря, що плило на схід. Його віра рівняла благородну кров із ликами та хамами, а його заслуги — з панциною.

І тут опинився пан Угерницький перед непоборною перешкодою: він не міг виректися віри предків! Хоч як оляшів, усе-таки сього останнього добра прадідів не міг потоптати, бо вони за се прокляли би його. У сій думці кріпив його також отець Андрей, великий учений і аскет, який пробував часто в його дворі, а постійно мешкав у Іванівці. Андрей, або, як його звичайно називали, отець Андрей, був на Афонській горі, знався з Іваном Вишенським¹, і завдяки йому чимало шляхетських родин на Поділлі осталося при грецькій вірі батьків.

Старий Угерницький приказав синові готувати в свати до панни Малгожати, але син відповів відразу, що він лиш із Попелівною побереться, більш із ніким. Угерницький попав у розпуку, наробив чимало крику у Лошневі та Іванівці і післав сина до езуїтів. Але тиждень опісля вернув Дрогомирецький із двома пішими гайдуками та приніс вістку, що Юрко втік.

Пан Угерницький, зовсім зломаний, пересиджував тепер сам-один у кімнаті і не мішався до ніякої роботи, ні господарки. Пані Марта журилася сим дуже і воліла би була навіть, щоби чоловік її запивався зі шляхтою, як давніше, ніж сидів одинцем, мов окоянный, у темній кімнаті та думав, похнюплений, над своїми невдачами.

Бо й справді, старий дуже піддався, і хоч було йому шойно п'ятдесят літ, на висках видніло чимало сивого волосся, а риси загострилися, мов у сімдесятилітнього діда.

Ось червень добігав уже кінця, а пан Угерницький сидів одної днини при столі над останками обіду, який йому подала жінка. Вона сама була на гумні, дочка — у кухні, а наймолодша донечка — в замку у Дрогомирецького, який найкраще з усіх умів забавляти її.

¹ Славний афонський монах-аскет і проповідник із початку 17 в. — Авт.

Крізь отвори у зачинених віконницях падали тонкі струї сонячного світла і наповняли кімнату півсвітлом. По раз сотий, може, переживав пан Угерницький свій біль. Перед його очима стали пересуватися деякі картини війн, пожеж, мордів, грабежів, і сі простори без кінця, завіяні снігом, з-під якого тільки тут і там виступали чорні п'ятна-пожарища. Йому згадувалися труди, небезпеки, брак поживи, напиту, холод, вогкість, спека, терпіння від ран...

— І все те, все те ні на що! — зітхав.

Але він, мов сліпий, ішов далі, не глядів ні на хату, ні на сина. Тому й дитина його не могла мати до нього такого поважання, як належить, бо ж майже не знала батька!

— Бог простить! — оправдував себе старий Угерницький. — Се все для Юрка... За кресцитиву... Се не для мене... Не для мене! — Спер голову на руку. — А тепер Корницький кинув мені в очі православ'ям. Що ж се значить? Чи християнське віроісповідання може бути злочином або хибою? Га! Видко, така воля Божа! І я, і мій син повмираємо шляхцюрками!..

В сій хвилі появилася на порозі худа, висока стать мужа. Довгий сірий кафтан обіймав її тісно, та ще виразніше виступали під ним сухі рамена і плечі. Жовте, безкровне лице виглядало так, мов витяте з давніх візантійських картин, а біла, як молоко, борода спливала на впалі груди. В одній руці держав довгий сукатий костур, у другій — велику книгу.

— Слава Богу! — сказав, уходячи.

— Во віки віков! — відповів старий Угерницький, не встаючи.

Отець Андрей був, властиво, причиною, чому Юрко не послухав батька, і хто знає, чи пан Угерницький не був би накинувся на нього, коли б не розпука, в якій знаходився. При тім він поважав о. Андрея як священника і тому мовчав.

— Мир дому сему! — заговорив о. Андрей, сідаючи при вікні.

Промінь світла падав якраз на його неземне лице аскета, та остро виступали на ньому виразисті риси і густі білі брови над сірими очима. Угерницький мовчав.

— Чую, — сказав о. Андрей, — що ти, брат мій во Христі, смущаєшся¹ задля всяческої суєти мира сего та умертвляєш своє тіло з гніву та безбожної скорби! Чи се правда?

— Правда! — відповів глухо Угерницький.

— Так, отже, я, колись твій друг і товариш, приходжу до тебе, як колись приходив учитися до дяка, тямиш?

¹ Журишся. — Авт.

— Тямлю! — відповів Угерницький, а голос його задрожав.

— Бачиш, приходжу дізнатися, чого жаждет¹ душа твоя, що ність² для неї мира на всі дні. Бо се, що твориш, се великий гріх! Благо сему, хто труп свій умерщвляє святим постом або карою на славу Божію, але тричі горе сьому, хто мирських благ ради забуває на сію славу і на се, до чого создав його Сотворитель. Ти-бо еси рабом невірним, що закопав талант свій місто ужити його в общую пользу³. Як він осуджен бисть⁴, тако і ти осуджен будеш, якщо не відложиш гордості своєї і не отвориш серця свого Богу і сим, що тебе люблять по закону Всевишнього.

Старий Угерницький глянув просто в лице другові і чув, як розпливається поволі лід на душі його та отвирається серце.

— Чому ти, Андрію, не був тоді, коли я вислав Юрка до Ярослава? — спитав жалібним голосом. — Багато різних нещасть не було б сталося.

— Не було б гріха, коли б Бог не сотворив був світа, — відповів Андрей. — Не було би тепла, коли б не захотіло світити сонце. Спитай сонця, чому воно в'ялить одну траву, а родить другу? Непостижимі є шляхи Премудрости.

— Ти навчив мого сина непослуху, і він утік по дорозі до колегії!

— Коби так прародичі втікли були від змія, не прекратило б ся було блаженне житіє в раю. Я був лише знярядом у руці Всевишнього. Слухай його, корися і молися: да будет воля Твоя, яко на небесіх, так і на землі. Але поговорім на розум: що ти хотів почати з Юрком?

— Ти питаєш іще? — усміхнувся гірко Угерницький. — Адже знаєш, що я, не жалуючи крови, ні майна, служив Річі Посполитій не за наживу, лише щоби звеличити честь і значіння моєї родини обивательським урядом. Але за свій труд, за свою кров одержав я лише якусь пустиню, де над звірами хіба буду старостою. А все тому, що я православний і не вживаю польського права проти підданих. Тож я бажав, щоб хоч син мій Юрко добув се, чого мені не вдалося добути, то єсть добути значіння, уряд, популярність...

— А згубити душу! — докінчив за нього Андрей поважним, строгим тоном.

¹ Прагне. — Авт.

² Нема. — Авт.

³ На користь загалу. — Авт.

⁴ Осудженим став. — Авт.

Угерницький замовк.

— То ти сам, брате Василю, не хочеш губити душі, бо боїшся горюючого ада, сатани і ангелів его. Боїшся покинути єдиноспасаєму грецькою церков, а свого сина насильно пхаєш у латинську ересь, між папезників¹, щоб він попапезився², вирікся віри і погиб навіки віков во нідрах³ диявола. Василю, ти не чоловік, ти сатана! Ба, і сей, може, не запропастив би своїх чортенят. Вовк у степу, лев на пустині за свої молоді життям заступається, птиця пернатая⁴ до очей скаче хлопцеві, що з її гнізда вириває птенцов⁵, а ти власну дитину — на погибіль? Чи ти бачиш, може, спасіння у римській церкві?

Старий Угерницький був страшенно збентежений.

Уперше старий Андрей поставив йому так ясно перед очі всю погань його діл. Він ослонив лице руками, щоби укрити сором.

— Я,— звинювався,— я вже старий і не можу...

— А я не питаю, чи можеш, чи ні, я питаю тебе во ім'я єдинія апостольськія церкви: ествує спасення поза нею чи ні?

— Ні!.. Але мій син...

— Твій син, дурний хлопчисько, має більше олії в голові, ніж ти. Ти старий, імієши возраст⁶ і знаєш, що поза благочестивою вірою ествує лише ересь! Правда?

— Так!

— Ну, а тим часом виправляєш свого сина до проклятих Богом визувітів⁷, щоби вони опоганили його душу ерессю та щоби ти відтак на Страшному Суді чув його голос, ззиваючий з геєни⁸: «Будь проклятий, отче, що віддав єси сина свого во власть сатани, ідіже вічний плач і скрежет зубов!» Горе тобі!

Старий Угерницький перебув через весь час неприсутности Юрка страшні душевні муки, але, будучи сам-один, не мав з ким розговоритися. Тепер, при першій виміні гадок, вибухнув весь жаль із силою, якої старий не міг опанувати.

Він зірвався і впав на коліна перед Андреем.

¹ Католиків.— *Авт.*

² Став католиком.— *Авт.*

³ В нутрі.— *Авт.*

⁴ Крилата, літаюча.— *Авт.*

⁵ Писклят.— *Авт.*

⁶ Маєш вік.— *Авт.*

⁷ Єзуїтів.— *Авт.*

⁸ Пекла.— *Авт.*

— Прости, Андрію! Очі мої отворилися. Не стану я вже на дорозі сина мого!

— Не я тобі прощатиму, але Господь Бог, іже на небесіх.

Угерницький став бити себе в груди.

— Боже милостив, буди мені, грішному!

Коли встав і успокоївся, стали з його очей спливати сльози — невидана річ у так загартованого в боях вояка. Хлипав хвилю під час, коли Андрій стояв, молячися.

Вкінці почав Угерницький:

— Я согрівив тяжко і знаю добре, що довго прийдеться мені покутувати за грішні мої помишлення¹, але хіба лишень як за невольное прогрішення² наложать на мене кару там... — тут Угерницький показав на небо. — Бо я не хотів зла, хоч зло творив...

Але Андрей відтяв суворо:

— Ти, брате Василю, торгів не твори з Господом Богом твоїм, аки фарисей, но яко митар і розбойник молися: пом'яни мя, Господи, та буди мені милостив! Там горі ніхто не питатиме за суету всяческую, тільки за віру та добрії діла, а творяй зло³, той і осужден будет! Тому кайся і віруй!

Угерницький похнюпився.

— Правда твоя, Андрію. Зараз завтра поїду до Теревовлі до попа та висповідуюся, а й ти молися, щоб повернув син мій, якого за кару відняв мені Бог. Молися, Андрію, бо на тобі є благодать Господня, нехай твоя просьба перве і мою з собою та занесе під покров Пресвятої Богородици!

— То ти добре рішився! — сказав Андрей.

— Але, бачиш, я хотів би також, щоби ти, як людина, що знає світ, осудив мене по правді. З року на рік слабне наша віра, наша шляхта, наш люд...

— Люд не слабне, і віра не слабне, — перервав Андрей, а кам'яне його лице оживилося, — лише ви, шляхетські сладострастні чревоугодники⁴, слабнете.

— Ну, нехай і так! Сини батька Острозького стали ляхами, за ним пішла мало не вся волинська шляхта. У Перемішлі осталася лише жменя шляхти та худопохолків. У сих, що прийняли латинство, всі привілеї, свободи, добро, ласки, гонори, просвіта, а в нас що? Дурний русин і квита⁵. Попи ситі і п'яні, а темні, мов у розі табака, без прав та зна-

¹ Наміри. — *Авт.*

² Мимовільний гріх. — *Авт.*

³ Хто лихе чинить. — *Авт.*

⁴ Такі, що годять череву. — *Авт.*

⁵ Кінець. — *Авт.*

чіння. Де ж у нас тепер без латини проживеш? У трибуналі — латина, в сеймі — латина, на рочках¹ — латина, навіть при бесіді в компанії латиною всі цвенькають, а ти, хаме, сиди зі своїми слов'яно-церковними мудрощами та жди, коли інші тебе обідруть, використають або і визують з ойцовізни². Скажи, Андрію, як тут опертися? Адже все змінюється, іде наперед; мій дід сіяв лише один лан збіжжя, другий — ярини, батько три рази стілько, а я... і не до-рахуюсь! Дід був неграмотний, батько учився в дяка, мене вчив теребовельський дяк, потім протопоп, латини вже мусів сам учитися, а мій син...

— Твій син дістав від мене світло науки і уміє більше латини, ніж не один із польської шляхти. Пожди, я тобі поставлю перед очі все, що бачив у Річі Посполитій, як поученіє тобі та твоїм. Отже, скажи мені, брате: пощо живе на світі чоловік, труждаючися і молячися? По те, щоби добути собі Царство Божіє і спасеніє душі. Правда?

— Авжеж!

— А до сього не потреба, властиво, ніяких поганських дисциплін, ні бісівських логік та діалектик. Читай писаніє, грішнику нечестивий, а спасен будеш. Давні люди, крім писанія, часослова та октоїха, ніяких ересей не заживали і спасались, а тепер... тьфу!

Отець Андрій, видко, розлютився на вимоги свого часу, хоча сам до них приспособлювався. З нього говорив афонський аскетизм, і в ім'я сього аскетизму виступив він проти просвіти. Зовсім не того сподівався старий Угерницький і з зачаруванням глянув на святця, що тим часом потер чоло рукою і так говорив даліше:

— Але сам кажеш, що без ляцької латини не проживеш... Певно, беручи справу більше по-світськи, краще знати більше, ніж менше. Вправді, наші монахи необразовані, по-латині нікого не навчають, але вони бережуть єдиноспа-саєму благочестиву віру, яку ви запропащуєте, а поза якою ність спасення. Зате наші братські школи учать латини дуже добре, і ти, брате Василю, не мусів посилати сина до визувітів аж у Ярослав.

— Так, бачиш... але риторика³...

— Ага! — вигукнув о. Андрій, — на се я саме ждав! Риторика! Ти, брате, порівняй наш православний світ із польським світом. У нас пан — паном, хлоп — хлопом, але оба люди, у поляків пан — вовком, хлоп — добичею, а оба скоти!

¹ Судових з'їздах.— Авт.

² Батьківщини.— Авт.

³ Наука вимовности.— Авт.

У нас ширять слово премудрости на славу Божію та святої апостольської церкви, а в ляхів — для гордині і тщеслав'я¹, для замилення очей другим. У нас — чисте серце й діла, в них — облуда, злоба і брехливі, гадячі слова. Наша шляхта запропастила віру і спасеніє за що? Ось поглянь на такого трапезника, любий мій брате во Христі, як гордо він походжає, вибритивши потилицю, магерку² перевісивши то на сей, то на той бік. Шію нап'ялить, як індійський когут, перепне на собі делію, плече одно вище другого накукуривши, наче полетіти бажає. Колись у нас були достатки в скоті і поживі для всіх — для панів і слуг. А тепер підданий коровою оре землю, а в панів по стайнях аж роїться. Там бодавії, валахи, дриганти, ступаки, єдноходники, бахмати, дзянети³ — і до вечора не перечеислиш. Вийде тобі такий гологлавий, многоперний магероносець, на голові кучма, ковпак, шлик з ріжними ляцькими витребеньками, а тут жеде вже на нього карета, карабон, скарбнічок, коляска, коч⁴ або лектика⁵, і в них-то таскає він свого проклятого трупа. За ним ціла зграя хортів, огарів, вижлів та інших кундисів⁶, а над ним... диявол, що аж за черево хапається з радости, що запропастив душу християнську. І за що? За що?

Отець Андрей впав у запал і, стоячи перед другом, говорив, мов на проповіді:

— За що ж продав русин душу свою? За трапезу срібно-полмисну, за угожденіє сластолюбивому чреву? За ріжні нецнотливі білі голови, за Содом і Гоморру? Чи він більше добра потребує, ніж може спожити? Ні, але він збирає фортуна на славу сатани, напихаючи калиту червінцями, злотими, четвертаки⁷, щоби було за що гуляти. Йому треба сього сребра на ріжнобарвні юшки до м'ясива і риби, на вино венгерське й малмазію та наїдки в такій кількості, що навіть двірські пси доїсти сього не можуть. А тим часом хлоп у семирязі пухне з голоду. О! Диявол не має доступу до нас, православних. Словено-грецьке писаніє краще від свяченої води проти нечистої сили. Великі святі угодники, еже на Афонській горі осіняють молитви⁸ своїми руську землю, і молитви сі, наче облако прекрасное, хоронять нас

¹ Чванливости.— *Авт.*

² Суконну угорську шапочку.— *Авт.*

³ Породи.— *Авт.*

⁴ Ріжні роди панських виїздів.— *Авт.*

⁵ Носилки.— *Авт.*

⁶ Ріжні породи псів.— *Авт.*

⁷ Четвертаками.— *Авт.*

⁸ Молитвами.— *Авт.*

перед кігтями сатани. Тож щоби добути наші душі, виду-мав диявол унію, папежа і латину, а нас притягає до них дочасними користями, привілеями, староствами, гонорами, лакімством...

Бо скажи, чоловіче, яка польза тобі з усіх сих дочасних дібр? Нічого не забереш зі собою, тільки гріхи, а вони повиснуть на твоїй шиї враз зі зойками обдираних зі шкіри хлопів, наче млинське каміння, та потягнуть тебе у преіспод-нія¹.

— Господи, помилуй! — зітхнув мимохить Угерницький, а о. Андрій обтер піт з чола².

— Додай тепер, брате, до сього ще й те, що всі ті пани, які так печаляться собою,— се збиранина найпідліших душ та найбільше зіскотілих сердець. Назви мені одного ляха, якому міг би ти з чистою совістю сказати слово: брате! Чи є такий у Короні? Ти ж її усю знаєш...

Пан Угерницький зірвався.

— Так, маеш рацію, брате! Такого ляха не було й нема, а тепер бачу, що ніколи й не буде! Спасибі тобі, брате! Ти очі отворив мені!

І сердечно обняв отця Андрея.

Слова аскета, висказані у відповідний час, зробили бажане вражіння; сліпий Василь став прозрівати, а прозрівши, побачив, що під тоненькою верствою західного блиску в Польщі криються звичайненькі собі трусливі та влізливі й нахабні мості панове з соймику або з трибуналу; була се ярко-зелена ряска, під якою крилося бездонне, вонюче болото. Зате змінилася зовсім його гадка про православних, яких звук був завжди називати «дурними русинами». Тепер бачив він наглядно, що сей «дурень» має зроду неоціненні скарби: се благородне, щире серце й православну віру, від якої тікає диявол і ангели його.

Отець Андрей молився, а на лиці його іграв усміх тихої радости, яка ясніє на лицах Божих ангелів, коли наверхній грішник приходить у Небесне Царство. Угерницький сидів на лаві й думав, а в його душу спливала потіха — розрада небес, які самі раділи його «смиреним, уничиже-ним»³ серцем. Він вірив тепер, що верне син його, і присягав, що не стане на перешкоді його любови. І нагло захо-тілося старому засміятися, аж серце скакало з радости, що почує слова «Ісаїє, ликуй!» а за рік-два всякі малі Угер-ницькі спинатимуться по колінах діда...

¹ На дно пекла.— *Авт.*

² Погляди, висловлювані о. Андреем, проповідував словом і письмом Іван Вишенський; звідсіля взяті й деякі вислови.— *Авт.*

³ Покірним.— *Авт.*

«Яко прав Господь Бог на небеси, великим є щастя чоловіка, коли береже заповіді!» — подумав і встав, щоби покликати стару Марту і повідомити її про постанову. Та ось у сій хвилі появилася вона сама на порозі з запечатаним листом у руках. В простому чамлітовому¹ одязі та з гладко причесаним сивавим волоссям, обв'язаним білою наміткою, виглядала вона радше на черницю. На привітні риси лица надав відблиск променів сонця, що відбивалися від золотого хреста, завішеного на її шиї.

— Василю! — сказала тихим голосом. — Приїхав козак від Зглобіцького з листом. Жде на відповідь.

— То Зглобіцький вернув?

— Так!.. Але чого ти, Василю, так повеселішав? — спитала цікаво та усміхнулася й собі.

Василь мовчав і сміявся, видко, не знаходячи відповідних слів.

Тоді отець Андрей сказав поважно:

— Возвеселитися і возрадуватися подобаєт, яко брат мой мертв бі і оживе, і изгибл бі, і обрітєся².

Марта аж у долоні сплеснула і зараз догадалася, чому Андрей назвав Угерницького блудним сином.

— Нехай же Матінка Божа дасть тобі, Андрію, першійше місце у своїому царстві за добре слово та діло, за твоє святе серце...

— Нема святости, крім Божої, — перервав Андрей, — і їй лише подобаєт слава і поклонєніє!

Марта поцілувала його руку та кинулася Василеві на шию, а по її лиці плили сльози радости.

Але о. Андрей зачув був ім'я Зглобіцького і, догадуючись чогось цікавого, просив перечитати.

Василь отворив віконце, і світло дня цілою хвилею налило в хату, аж звеселіли лица й серця.

Пан Василь сів до стола і почав читати лист. По його лиці пробігла хмара гніву.

— Що таке? — спитала тривожно Марта.

Василь засміявся і кинув лист на землю!

— Зглобіцький просить о нашу Марусю!

— Сей убійник молодого Цебрівського?

— Так! Знатна особа в повіті!

— Що ж ти на се, Василю?

Василь став ходити здовж по кімнаті. Вкінці гукнув крізь вікно:

— Грицю!

¹ Вовнянім. — Авт.

² Слова притчі про блудного сина. — Авт.

— Слухаю, прошу ласки пана! — відозвався гайдук, який завсіди стеріг порога пана Угерницького.

— Скажи козачкові Зглобіцького, що коршмар жид сидить по тім боці села, в нього також дочка на відданню. Отец Андрей і Марта на себе радісно гляділи.

Тої самої днини переїздив Юрко й Іван через Теревовлю. Вони відбули всю дорогу покvapно, немов тікали перед паном Бялоскурським, який і не думав гонити їх. В чотири дні по розграбленню Сяницького замку виїхала пані Беата і панна Агнешка з цілою караваною возів, а відтак ціла родина шезла з Коросна без сліду. Але Юрко й Іван не знали про те і тому їхали день і ніч, доки не доїхали до Львова. Тут вступили до Гошовича і дізналися, що старий Угерницький в розпуці жде лише, щоби Юрко вернув, а певно не покарає його за втечу. Се додало молодцеві відваги, а при тім усі перебути пригоди не остали без впливу на обох молодців, особливо на вразливого Юрка, який виховувався оддалік від світа, немов у монастирі. Він почував себе самостійним, а чого не довершила наука о. Андрея та любов до Галі Попелівни, се дав йому досвід. Він побачив зблизька ляцьке життя, ляцьку правду, облуду та гніль польської суспільности, а будучи вихованим у благородному дусі безкорисности і любови ближнього, не бажав наживи, ні гонору. При тім потерпав, що Зглобіцький є в Теревовельщині, і роздумував, як би то повідомити Цебрівських про його приїзд. Супроти сього просив Гошовича про нові коні, одержав їх і таки зараз рушив у дорогу. Вже другої днини зарисувалися перед ним понад лісом вежі Теревовельського замку, і радісно вїхали туди молодці.

Вони тішилися, що без пригоди вдалося їм перебути сих тридцять миль через села, діткнені заразою, гостинцями, повними розбишак і левенців ріжних панів із Руського воеводства. Вправді, і тут, на сході, було не дуже спокійно, все ж таки тут жило більше православних. Хлопи були свобідніші і певніші себе задля близькості свобідних козацьких степів, а через те безпечніше було тут і мандрівникові.

Був вечір. По жидівських хатах усюди світилося, бо се був шабас. У місті було спокійно, багато хат стояло пустокою, бо зараза пройшла була й сюди, а люди боялися ще того самого року вертати у заповітрені житла. По нерівній дорозі глухо тупотіли коні, а молодці, переговоривши все дорогою, мовчали, та й справді не мали ще слів на висловлення своїх радісних почувань. На небі світив місяць та заливав світлом пусту вулицю.

— Куди заїдемо? — спитав Попель.

— До старого Кравчика, куди ж би? — відповів Юрко.— Там, може, буде й дехто з наших: адже нині був торг!

— А може би, махнути навпростець? Брами не зачинені.

— Краще ні! — сказав по надумі Юрко.— Гошович міг збрехати, а бачиш, хоча батько мене скривдив, то таки се батько!

— Звісно, постити — каже церков, шанувати батька — Бог. Не забудь ти, Юрку, наук отця Андрея, але не забудь і польської науки Бялоскурського. Скажи ж но, чи був би ти два місяці сьому посудив кого о брехню?

— Що ж хочеш, брате? — усміхнувся Юрко.— Ми не в лошнівському саді...

— Лише на ляцькому гною! — докінчив Іван.— Авжеж! Хто раз туди вліз, сей удруге не полізе.

Так балакаючи, переїхали через ринок і в'їхали в улицу, що вела над Гнізну. Недалеко моста стояв дім Якима Кравчика, старого знакового Юрка, який мав у Теревовлі заїзний дім.

Вправді, околична польська шляхта заїздила до жидів, але православна шляхта й міщани не минали Якима, коли кому лучилося бувати в місті. У вікнах заїзду світилося — знак, що були гості, і молодці пігнали коні, щоби скорше туди дістатися. Нагло побачили чотири тіни, які відлучилися від паркана, і дула двох самопалів, вимірені в себе.

— Стій! — гукнув хтось.

Але привиклі до таких стріч молодці не подалися.

— Якого біса хочете? — спитав Іван і добув пістоля.

— З дороги, злодії! — гукнув Юрко.— Ось ми вам! — Спняв коня острогами і добув шаблі.

— Остапе, се не він! — почувся голос у п'їтмі.

— Стій! — повторив той сам, що гукав перше.— Коли ти не той сам, що його шукаємо, то поїдеш з Богом далі.

Аж тепер пізнав Юрко голос.

— Пробі! — кликнув.— Миколо! То ти до мене з півгака? Ну, стріляй швидше!

— Так! Але на vivat! — кликнув стрілець і, кинувши самопал, побіг до Юрка.

— Остапе, Олексію, Танасе, здорові були! — кликнув і собі Попель, злізаючи з коня.

Всі розцілувалися та стали розпитувати.

— Ви на кого засіли? — питав Юрко.

— На Зглобїцького,— відповів Остап.— Він знов показався, і ми тиждень сидимо у Теревовлі та ждемо його.

— То добре,— відповів Іван,— ось і ми вам поможемо та розкажемо ще дещо про справу небіжчика...

— Що таке, що? — стали розпитувати молодці, а очі їх блистали у темряві, мов очі вовків.

— Багато! Знаємо убійника та його помічника.

— Хто се такий? — спитав наймолодший, Олексій.

— Бялоскурський!

— А побий його свята земля! — кликнув Остап. — Я так і здогадувався!

— Вибачте, панове! — сказав Іван. — Ви пусте вигадали стояти тут, надворі. Ходім до старого Якима, спочинемо, а перед сном або й завтра рано розповімо все... Ага! Остапе, що ж там Маруся?

— Жде! — усміхнувся сумно Остап.

— Ну нічого! Ми вам дещо цікаве скажемо, але опісля. Всі подалися в коршму.

Сторож, що відібрав коні від Юрка та Івана, привітав їх радісно, бач, і він знав, що Юрко покинув був хату.

— От! Слава Богу святому, що вернули, — сказав. — Старий пан мало зі світа не пішов через вас, як розказував гайдук Гриць.

— Був тут? — спитав Юрко живо.

— Ніби Гриць? Так, був та казав, що ось-ось батько вашності, шануючи вашу «годность» та «цнотливий» рід... з глузду зсунеться.

— Але здоров батько, що? — спитав Юрко.

— Здоров, лиш казав Гриць, що нічого не п'є!

— О, коли так, то, видко, недужий! — засміявся Танас.

— Пусте! — замітив Іван. — Заїдемо домів, там будемо відіти. Злого нема, а добре веземо ми. Ходім!

Шість хлопців, як дубів, увійшло в коршму.

Остап, Микола, Танас і Олекса Цебрівські були синами небагатого, але й не убогого шляхтича з Кровінки, виховані суворо в православій вірі, бо їх батько був другом великого аскета Івана Вишенського. Мав він іще сина Гриця, але сього замордував із мести Зглобіцький на спілку з кимось іншим.

Остап, найстарший по Грицьку, любив Марусю Угерницьку, але старий Угерницький призначував не лиш сина, але й дочку на жертву своїй честолюбивості і думав віддати її за ляха.

Остап дістав гарбуза, але дівчини не забув і раз у раз приїздив крадьком до Лошнева, коли старого Василя не було дома. Мати Марта дуже його любила і радила ждати, доки не мине ляцька дурійка, що опутала її чоловіка, або доки не схоче він віддати Марусі за кого другого. В такому разі не завагала б ся була пані Марта благословити молодят навіть проти волі чоловіка. Велика, бач, була сила її

духа та її віра а самостійні її думки. Було се зовсім природне, бо в часі останніх п'ятнадцяти літ вона сама була дідичем Лошнева, а чоловік її — тільки гостем. Вона не думала запропащувати дітей тілом та духом. Слухаючи слів мужа, робила своє і робила добре, слідуєчи за світлими радами о. Андрея. Тому вправді сумував Остап за Марусею, але надії не тратив.

Пани Цебрівські — були се рослі хлопці, одіті в курти. На Остапі та Миколі були під сподом дротяні сорочки, а всі чотири уружилися від стіп до голови.

Хто побачив би був сих шістьох соколів, сказав би певно:

— Не вмре Русь, не опустіє земля святого Володимира, коли такі дуби ростуть на ній.

При найбільшому столі сиділо за медом багато людей. Кільканадцять околичних хлопів, що привезли на торг пороблені на переднівку коші та бочки, сиділо спільно з міщанами, які розсілися при столі в довгих темних капотах. Між ними видніла стрійна стать молодого мужчини з підголемним чубом, одітого по-козацьки, з довгим підкрученим горі вусом та бундючною міною. Він держав у лівій руці кружку з медом. Правою розмахував у повітрі, відай, поясняв щось міщанам і хлопам.

У сій хвилі ввійшли в ізбу¹ молоді шляхтичі. Всі оглянулися, а хлопи з острахом похапали шапки, думаючи, що п'яні мості панове розженуть на чотири вітри ликів та хамів. Козак сягнув до пояса, а господар, що також сидів при гостях, вибіг, заклопотаний, настрічу. Але коли побачив, хто се, поклонився і посадив за стіл, розпитуючи про дорогу та здоровля, а козак помітив, що міщани і хлопи відповіли лише з поважанням на «слава Богу», яке проказали прибувші, а шапки поклали назад на голови. За хвилю успокоїлося все, а господар Яким кивнув козакові головою.

— Говоріть, пане осаул, далі,— сказав,— се свої люди, коби нам таких більше.

Молодці прийнялися за їду, яку заставив Яким враз зі сном і жінкою, але вкоротці звернули увагу на козака.

— Ось ви тут, панове громада, тини боїтеся,— говорив Олекса Коршун, бо він се саме був.— Чого? Чи з іншої глини пан, а з іншої ви?

— Все пан паном! — замітив політично старий Яким.

— Так! Воно конечно пан мусить бути і приказувати, але сим паном має бути найліпший, а не найсильніший. У вас шляхта держить усе в кігтях, а чи варта вона сього? І ви стогнете тут у сій пропасти без просвітку, без віддиху,

¹ Шинкову кімнату.— Авт.

під батогом ляхцьким і татарським, а тут на сході свобода — от коли б туди подалися всі люди з воєводств, то мости панове заорали би хіба лаціною свої виссані лани та визди-хали би з голоду. Зате поріс би новий ліс замість давнього, що випалили на попіл пани, жиди, німці та вірмени. І ви, панове міщани, заложили б собі містечко, де ваша воля, не виганяв би вас ніхто на передмістя, не замикав церков, не касував братств... А прийшов би за вами пан, так ви в крик, і він тихо сидів би, бо в нас на Україні сорок тисяч війська, і в нас навіть татари та турки сидять тихо...

— Ба, а кілька наших у бусурменській неволі погибає? — зітхнув один із міщан.— Ось і мій шурина пропав сьому десяти літ, та й слід загуб! Поїхав було в Каменець і пропав!

— Так! Татарва йде на Поділля, Волинь, Покуття, бо тут пани та польське військо. Хто його боїться? Хіба баби й діди! Але в нас хіба на уходах пропаде ловець або рибалка. У нас не те! Татари багатіють вами, а ми татарами, Московою, ким попаде — але головно свобідною, безпечною працею, без пана та нагая!

— Хіба в вас нема ніяких панів? — спитав Олексій цікаво.

Козак глянув на стрійного вісімнадцятилітнього хлопця і усміхнувся приязно.

— Є пани, прошу вашмостів, лиш вони не брикають, бо як коли котрому захочеться, то люди від нього тікають або козаки такого нароблять, що пан тікає. Багато в нас люду, а й землі доволі.

Олексій почервонів, коли козак назвав його вашмость паном, і немов засоромився. Козак зате глядів бистро на молодців, чи котрий не накинетя на нього за його нечувану смілість у словах. Та молодці слухали його, немов самі не були шляхтою, а Іван відізвався:

— Не бійся, козаче, нас, ми шляхта, але руська і православна... і з сеї самої глини, що й ви, а як живуть наші піддані, поспитайте.

Козак засміявся.

— Не потребуєте, вашмость, впевняти запорожця, що вода близько, коли побачить вербу. Небагато вас таких осталося, але честь вам усім! Видко, ви не вовки, коли ягнята не тікають,— тут показав на хлопів, які непевно поглядали то на козака, то на панів, не знаючи, що може вийти з їх розмови. Але деякі з міщан, що знали Угерницького, Попеля і Цебрівських, зміркували, що запорожець і молоді паничі подобалися собі взаімно, тому старий кушнір Гаврило підняв кружку з медом і гукнув:

— Многая літа вам, милостивіі панове, за вашу ласку та серце, бодай такі на камені родилися тут, а на Запорозжі не переводилися такі соколи, як ви, осауле!

Всі випили на славу, молодці почулися також своїми у крузі сих простих людей, а козак, говорячи міщанам про запорозьке дозвілля, звертався до них з усміхом, немов їх саме намовляв до втечі з-під польського ярма.

— Чого вам боятися панів? — говорив. — Ось бачите, в нас пустиня на ріці Тясміні. Ліс-праліс, чудові луги, люди, звірини, птиці пропасть. Се край, де за десять літ торгівлею з Кримом та Запорозжям можна заробити чимале майно. Козаків усюди повно, небезпеки нема. Татари хіба пов'язані трапляться. І що ж? Все те має якийсь пан, а як його там, чорт знає. Прийде, побачить, то втіче, а не втіче і начне давити сих, що вже осіли, то вони втічуть.

Юрко усміхнувся.

— Ви відки знаєте мого тата? — спитав.

Козак зчудувався.

— Кпите, вашмось?

— Ні, козаче! Тясмин — се земля мого батька. Чи се справді такий гарний край?

Козак засміявся.

— Га! Недаром свербіла рука до земляка! — крикнув. — Здається, що ні ви, ні від вас ніхто тікати не стане. Зловився й я, старий вовк. Та вибачте, вашмось пане, наші пани не дістають земель на Україні.

— Пусте говорите! — сказав палко Остап. — От, пане старший, сідайте при нас а поговоримо про різні річи, добре, що ви навинулися. Не сидіти нам при різних столах!

Молоді шляхтичі познайомилися з козаком, а коли розійшлися міщани та хлопи, запросив Юрко Коршуна до Лошнева, щоби розказав пану Василеві про Тясмин.

Як постійний післанець гетьмана, був він рад, що найшов кілька родин давньої широї шляхти, яка могла стати на чолі Руси проти Польщі та татар, як сього бажав Сагайдачний...

ІХ

ПОВОРОТ

Не довго тривала розмова в коршмі. Цебрівські, Юрко й Іван були дуже втомлені — одні ненастанним оживанням та чатами, другі дорогою. Тому Кравчик порадив усім іти спати, а Попель замітив, що найкраще буде, коли пани Цебрів-

ські приїдуть враз із Юрком до Лошнева. Коли старий Угерницький розлютиться, то буде відрадніше, коли утішиться, то Остап дещо скористає. Рада була добра, і хлопці пішли спати. Але Юрко не міг заснути, та ледве кілька хвилин провів у півсні, з якого раз у раз будився. Ще сонце не зійшло, ще спав весь город, як Юрко встав і обмився студеною водою з керниці. Відтак збудив товаришів, усі всіли на коні, і невдовзі задуднів під ними міст на річці Гнізні.

Переїхавши річку, звернули наліво та вузькою доріжкою в'їхали в дубовий ліс, який належав уже до пана Василя, і тому був доволі густий та високий. Тут і там видніли білі берези та буки, поза тим ліс був густо підшитий, а під могутніми деревами панував сумерк. По правій стороні червоніло небо від ранньої зорі, а птаці аж заходилися від співу. Раз у раз ударяло мокре галуззя о лица їздців.

Юрко їхав попереду, козак позаду, і вкоротці почалася між молодцями розмова. Швидко холод, роса та птичий спів вигнали з них сонливість. Юрко розказував про Зглобіцького та Бялоскурського, а панове Цебрівські раз у раз давали вислів своєму подивові, коли почули про пригоди Юрка та Івана протягом останніх тижнів. Іван докидав слівце то тут то там. Укінці спитав Остап:

— То ти певний сього, що Бялоскурський помагав Зглобіцькому?

— Зовсім певний, землю святу їстиму, коли хочеш! — відповів Юрко.

— Тому він так спішився продавати Білоскірку! — додав Микола.

Нагло обізвався козак:

— То у пана Бялоскурського був татарин?

— Був! — відказав Іван.

— Куди їхав?

— Туди, через Русь, перебраний за хлопа.

— Ага!

— Що — ага! Що? — стали питати всі.

— Нічого, я так, про себе! — усміхнувся Коршун. — Воно, бач, дивно було б, коли б не перебрався. Далеко ще?

— Ні! — відповів Олексій. — Всього миля, та й то не ціла, з Теробовлі, а відси — ледве чверть. Ось там, за закрутом, і Лошнів.

Вкоротці виїхали молодці з ліса та побачили село. З лівої сторони за Гнізною стояв Микулинецький ліс, направо видніли білі, чепурні хатки. Над ними стелилися дими, видно, варено снідання. З хат виходили люди, годований товар покидав село та йшов у ліс, а за ним босоніж, викрикуючи та вигойкуючи, бігли пастушата.

Довкола села розклалися поля широкою полозою здовж ріки, далі направо стояв замок із двома вежами.

Сонце вийшло вже на виднокруг та сипало проміння на всю картину, а молодці в'їздили в село, розглядаючися, чи не стрінуть кого з двору. Довкола кожної хати красувався буйний сад, усюди видко було харність та добробут.

Господарі в порядних сіряках, жінки в запасах та намітках виглядали зовсім інакше, ніж у інших селах. Був се тугий, рослий та сильний нарід, непривиклий, видко, до бука та здирства. Але у парі з бутним виглядом парубків йшла і ввічливість. Усі здоровили Юрка приязно словом «Слава Богу» та ставали, видко, бажали вдатися в розговор із повертаючим утікачем. Але Юрко спішив невтомно наперед, не здержуючися. Козак аж паленів із радості, дивлячися на ранній рух у селі.

— Здається, що ти в якомусь нашому хуторі на Україні. Що за гарний народ! Були б козаки, як гай!

— Заможний народ,— потвердив Іван.— Сидить на старому праві, робить панщину тільки толокою та дає давні драчки...

— Ага! Тому таке густе село.

— Було би воно більше, лише се ще заблизько. І так багато зайдів, але тим пані Марта дала випас волів своїх та їх і веде величезну торгівлю волами. Бач, ліси зашановані, а в сусідів щораз то менше товару... Виплачується.

Козак засміявся.

— То гарно, лише коли єгомость пану Юркові захочеться погуляти, то до двох літ не буде ні ліса, ні плотів, ні товару, а за десять повтікають хлопи.

Іван озлобився.

— Не знаєш ти, пане осауле, нашого Юрка, тому не верзи дурниць!

— Я не верзу,— усміхнувся Олекса,— лише хочу сказати, що село може перейти на інші руки, а тоді пропаде все; ще чорт бери ліс та землю, але люди!

Іван розвів руками.

— На те Божа воля! — сказав.— А поза сим тутешній народ бутний, гнету не стерпить.

— Ха-ха! Та й піде під батіг, на паль, до льоху або втіче, а на всякий випадок зайде межі старці. Треба буде йому тікати заздалегідь.

Іван здивувався.

— Що вам, пане осауле? Пек, осина, чого ви кричете?

— Нічого! — відповів козак.— Таке все приходить на мене, коли бачу тутешніх людей. Господи! Був я в Криму. Гірке рабство у татар, але се життя — се хіба гірш каторги на галерах!

У сій хвилі в'їхав Юрко на майдан двора, зіскочив з коня та побіг стрілою до дверей.

Там сидів на лавці високий худощавий сивий чоловік — пан Василь. Почувши тупіт коней, устав з лавочки та, прислонивши очі рукою, глядів на приїзжих. І нагло відняв руки від чола та простяг перед себе.

Юрко кинувся батькові до колін і обняв їх.

— Батечку,— лебедів,— батечку! Простіть мені мій вчинок, я не хотів вразити вас, але втік, бо не хотів сповнити вашої волі. Я ж не міг вас послухати, не міг і противитися... Тому втік.

Старий Василь заплакав і гаряче обіймав сина. Вкінці сказав:

— Нічого, сину, минулося, забулося. Богу святому слава, що здоров вернувся, се видимий знак ласки на мій поворот межи своїх. Вчора вирікся я ляцької дурійки, нині зсилає мені небо нагороду. О, коби відвернулася від мене ще й кара за мої прогрішення!

Юрко оторопів. Він сподівався ласкавого прийому, та не надіявся такої зміни, і аж тепер пізнав, як любить його батько.

Старий сів знову, підняв очі на небо і, видко, молився, поклавши руку на голову сина. Син мовчав, і аж коли побачив матір, яка з молодшою його сестрою Ганнусею бігла до нього, зірвався та побіг їм настрічу.

Пан Василь піднісся тим часом із лавочки і підійшов до їздців, які гляділи з коней на привітання.

— Ану, хлопці, забули старого? Злазьте з коней та милости просимо в хату! Грицю! Грицю!

Старий гайдук явився зараз. Він мав суворе, дике лице, але очі виглядали якось підозріло.

Дрожачою рукою зібрав поводи і при допомозі двох інших пахолків повів коні до стайні.

Першим підійшов до пана Угерницького Іван і поцілував його в руку. Сей обняв його і спитав:

— То ти був з Юрком?

— Так, батьку, ми не розлучалися ні на хвилину.

— Спасибі тобі, сину! Юрко молодий, недосвідний, хто знає, чи вернув би був без тебе!

Іван усміхнувся.

— Ні, батьку! — відповів.— Ваш Юрко не з тих, що потребують «охмістра». Не опоганив він вашої шаблі, але охрестив її ляцькою кров'ю.

Пан Василь потупив очі.

— В таким випадку начав шлях свого життя краще, ніж його батько. Да благословить його Господь!

По черзі звітався старий приязно з панами Цебрівськими, але показалося, що їх лише три.

— Де ж Остап? — спитав Угерницький.

— Остапе! Остапе! — гукнув Микола.

По хвилі надбіг Остап, червоний та засапаний.

— Гніваєшся, Остапе, на старого? Се гріх!

Остап поцілував руку пана Угерницького, а сей обняв його сердечно.

— Я не знав... чи ви, батьку... тее... — заговорив уривано.

Пан Василь усміхнувся:

— Ага! Тее! Ти куди, котюго, бігав, що засапався? Ну, ну, не гнівайся, чого не було, то що може бути!

Остап почервонів іще дужче та відступив, а коли Маруся віталася з Юрком, приступив старий Угерницький до Коршуна та сказав:

— Здоров, козаче!

— А здоров й ви, батьку! Коли приймете в хату, то й я не прич остатися.

— Милости просимо! Ти з Запорожжя?

— Ні, на Запорожжя!

— А відки Бог веде?

— З Жовкви! А за чим, то розкажу, як поспитаєте.

Старий зрозумів притик та повів гостей до замку, куди подано вкоротці снідання.

Старий Василь не говорив зразу нічого, лиш бігав від жінки до Юрка та кликав Марусі. Але Маруся зeszла, а так само не було й Остапа.

Побачивши Марусю, замітив Остап, що він уже переголоднівся та не має охоти до їди. Тому вийшов перейтися, а при сьому випадково зайшов у сад по другій стороні дому, в яким жили Угерницькі. Там побачив Марусю, що сиділа на пні зрубаного дерева, видко, ждучи когось. Була се висока чорнява дівчина з блискучими, мов жар, очима та чудовими, правильними рисами лица. Побачивши Остапа, встала та вибігла проти нього, усміхаючись. Остап біг зразу, мов молодий лошак, що зірвався з прив'язи, але, підбігши, звільнив кроку, поклонився з поважанням, поцілував її простягнуву руку, а відтак глядів в очі дівчини з німою просьбою.

Ся зрозуміла його, а її білі зубки блиснули з-поза рум'яних губ.

— Конче? — спитала.

— Конче, конче! — закликав кремезний, мов дуб, парубок, приймаючи вид кількалітньої дитини.

— Ну добре, ходи! — сказала дівчина.

Остап скочив, обняв її, мов огонь, та цілував, немов уперше.

Вкінці сказала дівчина:

— Досить, тепер слухай!

Послушно відступив Остап і станув о три кроки перед дівчиною.

— Перш усього,— сказала Маруся,— ти цілуєш за-сильно, бо аж губи болять.

— Марусечко, мене серце боліло через дві неділі, а я не кажу нічого...

Маруся усміхнулася, а її уста, зціловані хлопцем, стали ще вдвоє червоніші.

— Від того ти козак, щоби терпів.

— Коли-бо я вже не можу. Подумай лише — вже рік! Мені нема ні їди, ні сну...

Маруся глянула бистро на хлопця і усміхнулася.

— Ба, не видко сього по тобі,— сказала.

— Так, певно, що ні, бо я тепер при тобі, але коли лише поїду, так почорнію, як та земля...

Остап похнюпився, немов збиралося йому на плач. Дівчина споважніла.

— Слухай, Остапе! Ти нині виїмково говориш розумно.

— Справді? — утішився Остап, хоч і не знав, де саме було се розумне слово.— Мое ти серденько!..

І Остап удруге прискочив до дівчини, але вона простягнула руку. Рука висунулася з широкого, м'якого рукава, така біла та лискуча, така аж страшна...

Остап став і почав м'яти свою шапку в жмені, а вітер роздував його довгий темно-русявий волос.

— Тссс! Не вільно!.. Ти скажи нині батькові вечором, що ти вже доволі ждав та що хочеш женитися. Мати казала, що вже час!

Парубок підскачив із радості.

— Марусенько! — промовляв.— Я, бігме, не стерплю... мені годі!..

І, не ждучи вже позволення, цілував Марусю, поки вона сама, змучена опором, склонила головку на його груди. Кудись щезла її звичайна веселість та рішучість, а в її очах блиснули сльози.

Остап налякався.

— Що тобі, сонечко мое? — питав.— Ти гніваєшся на мене? Я вразив тебе? Скажи, зіронько!

— Ні! Ні! — відповіла дівчина, вже усміхаючись.— Але йди вже, йди, тебе ждуть.

Бігом пустився Остап до замку.

Тут велася тим часом широка розмова. Козак розказував про тясминські та запорозькі уходи, а старий Угерницький слухав його пильно, покиваючи головою.

— Тут у вас,— говорив козак,— багато землі, але й багато людей, а крім людей є ще жиди і шляхта. Сі панове Оджихлопські¹, немов п'явки, виссали силу землі і народу. До них належить мало не вся земля, а вони сіють та орють для жидови та німців. Пустинею стає свята руська земля, а її питомі власники в рабстві вмирають від нужди, голоду, зарази! У нас нема таких панів, а ті, що є, сидять тихо, бо в нас не перевелися ще Косинські, Наливайки, Лободи, Шавули та Саськи². Люду в нас доволі, але земля — видно-невидимо. Йй на сході краю нема. І що за земля! Кинеш жменю — копа виросте! Дині та гарбузи, як бочівки, буряки, як підсвинки, аж землю розсаджують. Скот — що й казати. Гарна порода, своя, питома, а хто хоче, то й татарської або й турецької роздобуде. Ліси повні звірів, степ аж роїться від сайгаків, сусликів, зайців; птиць цілі хмари! Гей! Гей! Може бути, що сьому тисяча літ було таке й тут. Але тепер!..

— Ну, а татари? — спитала пані Марта.

— Єймость добродійка жартують,— відповів козак.— Очевидно, на пограниччі, над Чорним морем, усяке буває, часами чумака вб'ють або зловлять чабана, часом хутір спалять, але ми їм відтак удесятеро накладем за такий рабунок. Тому татари волять не чіпатися козацької землі, а йдуть на Москву і Польщу. От у вас козаків нема, і що з сього? Невдовзі на Поділлі та Покутті ні одного села не зістанеться, хіба тут і скрізь повстане козацтво.

— Довго я тут,— відповів пан Василь,— а татар не було ще в Теревовлі.

— Але будуть! Сама шляхта заведе їх туди. Хіба не знаєте, кілько ляхів живе в Перекопі, Білгороді, Кафі, Азові? Авжеж, що вони мусять самі давати відомости чамбулам³, коли ті так правильно і так успішно нападають. Але хіба не знаєте, що діється? Не раз треба суму викупу тричі заплатити, заки поверне викуплений, та й то не завсіди. Родина продає фортуна, з останнього тягнеться, а якийсь там мості пан скот-ага або собака-бей ляцької породи бере гроші собі та пише вдруге, буцімто не дістав і шеляга, аж нещасний раб згине в неволі, а тоді висилають за ті самі гроші трупа, за які продали живого⁴.

— Що ви кажете?! — спитала праведна пані Марта, який у голові не містилося подібне злодійство.

— Нехай мене покарає Бог! Нехай сам зігную собакою

¹ Прізвище шляхтича-здеруна.— *Авт.*

² Імена козацьких ватажків, які ворохобилися проти Польщі.— *Авт.*

³ Ватаги татар.— *Авт.*

⁴ Історичне.— *Авт.*

на турецьким ланцюгу, коли брешу. Чи ви не знаєте, що українські пани викуплюють бранців через нас та під нашою сторожею? Так, лише татари не люблять таких торгів і волять польських потурнаків. У нас, бач, чесні купці, в лівій руці гріш, у правій шабля, не кривдимо татар, але горе їм, коли б захотіли обманути нас. Одначе лише ті пани ідуть під нашу хлопську опіку, які чуються заодно з нами, а ми з ними. Інші пишуть листи за листами до потурнаків, посилають суми за сумами, наче в болото. Кажете, єймость пані, що таке злодійство неможливе? А кілька шляхтичів грабить попри татар на їх рахунок? Хто питає по нападі, чи се татари, чи свої? Такі всякі Побідзінські, Понятовські, Цеклінські, Бялоскурські, Зглобіцькі¹ — до чого вони не спосібні?

— Правда! — сказав старий Василь.— Сам гетьман Жулкевський говорив минулого року на соймі про Понятовського, що се чоловік гірший від Наливайка².

— За Побідзінським, Цеклінським, Бялоскурським та Зглобіцьким заступилася вся шляхта! — сказала пані Марта, яка знала, що її пригадки збільшують лиш відразу мужа до польської шляхти.

— Так! — додав Попель.— Бо знала, що й її треба би вивішати, коли б була свята справедливість у Річі Посполитій!

Через хвилю мовчало все товариство.

— Справедливість є лиш там, де вона держить у руках і меч сили, а не там, де записано сотки книг кондемпнатками, щоби запобігти загибелі гродових мишей! — засміявся козак.— У нас на Україні всі миші в полі. Бо живого слова присуду козацької старшини не піжре й сам диявол, як не угризе і сталеву шаблюку козака. Ся шаблюка висить однако над карком татар, як і своїх ворохопників, і тричі горе тому, хто хотів би у нас кривдити своїх.

— Чому ж ви, пане осауле, так захвалюєте нам наші тясминські пустині? — спитала пані Марта.— Адже вам краще, як нас там не буде.

— Нам було би краще, коли б ви там уже були. Тепер бачу, що єгомость пан Василь,— тут поклонився козак пану Угерницькому,— се муж праведний, чоловік християнських чеснот і достойний бути на волости одним зі сподвижників нашого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Він-то уняв у карби всіх, що ходили на Москву чи Молдаву, кинув їх у степи та дав їм у руки меч проти бусурмана. Турки й

¹ Автентичні імена.— Авт.

² Історичне.— Авт.

татари дрожать у своїх гаремах, а козацькі гармати і мушкетери обкурюють димом царгородські стіни. Коли pomoже Бог, то проженемо в пустині Азії весь накорінок поган та виведемо патріарха на престіл у Стамбулі. Тоді поверне туди й Боже царство, як повертає вже поволі на Україну за нашими плечима. Ні турки, ні татари не перелізуть уже навіть через гори наших трупів, які їх ділитимуть від святої Печерської лаври, коли б туди поніс їх нечистий. Тому думаю, що багатодобра вчинив би пан Угерницький, коли поїхав би сам або післав сина на Україну. Там його треба козацтву, усій Русі, міщанам, хлопам, а тут стільки його значіння, кілько гроша в калиті.

— Правда єсть! Годі перечити, — кликнув пан Василь. — Ось бачиш, козаче, я подумаю про твоє прохання. Бачиш, мій син хоче женитися, йому належитьсья майно, моїм дочкам також, може бути також, може бути, що за рік-два почуєте і наше ім'я між вірними переказам предків шляхоцькими родами.

— Слава тобі, Господи! — кликнула пані Марта. Аж тепер не сумнівалася вже, що її чоловік не заверне з нового шляху. Ось він найшов на нім також і ціль для своєї честолюбивости, яка була одинокою причиною його відступства.

Юрко й сам не тямився з радощів, та аж до полудня дуже пильно розважав разом із батьком справу переселення на Тясмин. Пані Марта замітила, що найкраще буде післати туди зайдів та халупників із Лошнева та інших маєтностей, а оставити лише господарів на цілім ґрунті. Козак порадив заразом, щоби заздалегідь зробити писану умову в гроді, а тоді і з околиці повтікали би усякі нуждарі за свобідним хлібом на Україну.

— Єймость добродійко, не бійтеся, — говорив, — що брачне робучих рук. За гроші або ординарію добудемо їх завсіди доволі. У нас багато таких, які повтікали відси в одній драній сорочині та раді би заробити хоч на прожиток або кожух. За плату хлоп працює інакше, як за панщину, а при тім самі млини, спусти і гуральня принесуть вам більше, ніж не одна панська фортуна на заході.

Відтак розказував іще про наміри Сагайдачного піднести братську школу в Києві, постаратися про поїв та дяків на всю Україну, щоби вчити народ грамоти, скасувати цехи, завести правосильну козацьку власть замість польської, викорінити татар аж по Крим та замкнути Перекоп окопами.

Старий Угерницький слухав і порівнював у своїм умі короткозорість мості панів, які розуміли publicum bonum¹

¹ Прилюдне добро. — Авт.

настільки, наскільки воно йшло в їх кишені,— з сим широким закроєм обнов Сагайдачного. Вкінці не витерпів і сказав:

— Дивно се, що в соймі, де засідають найсвітліші Річі Посполитої *capita*¹, ніколи про такі матерії не трактується. Там заодно: Корона каже, що треба війська,— шляхта годиться. Король бажає гроша — шляхта протестує. Король війська не збере — шляхта свариться. Притисне біда — найдуться гроші на нове військо, старе рабує, бо не заплачене; і знову: король просить грошей, а тут шляхта не дає, лише вчислює кожду свиню, яку з'їли вояки, і кричить, що би покликати посполите рушене². Але посполите рушене не прийде, бо пани ухвалили, а дрібна шляхта має битися. Вкінці починаються торги за булаву, за староства, за державу королівщини, аж якийсь із мальконтентів³ зірве сойм. Ось і політики! Про заслуги, про правду і кривду й мови нема. Куди їм до вас! Аж тепер бачу сам, що нема в Річі Посполитій місця для трудолюбивої людини.

— Певно, що так! Але не думайте, батьку, що в нас темнота: є в нас такі, що махають латиною не гірше, ніж шаблею, а се добрі вояки! А ще більше є таких, які шанують книжне слово, хоч його самі не багато лизнули, а такі люди кращі від вивчених визувітами Одрихлопських, які, ні крихти серця не маючи, вчаться латини, бо така мода!

Розмова урвалася задля обіду, а по обіді всіли на коні старий Угерницький, усі хлопці та Коршун і поїхали до Іванівки «в свати», як казав старий.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

¹ Голови.— *Авт.*

² Загальне ополчення шляхти.— *Авт.*

³ Незадоволених.— *Авт.*

Частина друга

ЧОРНИМ ШЛЯХОМ

I

Старий Попель був незаможний чоловік, та, проте, мав чимале значіння між дрібною подільською шляхтою задля свого великого досвіду та вродженого розуму. З небіжчиком князем Острозьким він на всі «потреби» ходив і, певно, й тепер радо «татарським процедуром»¹ був би бавився, коли б не те, що його жінка померла. А померла вона від зарази, коли несла поміч недужим у селі, про яких ніхто не журився.

По її смерті перейняла її обов'язки дочка Галя, а й сам батько не забороняв сповняти заповіту помершої. Господство пана Попеля було невелике, та все-таки молода дівчина опинилася перед чималими труднощами, коли сама стала господинею. Швидко перемогла вона сі труднощі, причому помагав їй брат словом і ділом. Вона сама споважніла над міру і протягом двох літ стала з дитини тямущою, зрілою людиною.

Тоді-то находила вона часто свобідні хвили, щоби брати участь у науках хлопців, і тоді пізнала Юрка... Любов прийшла незамітно, як незамітно прибували роки, досвід, і як незамітно кріпилася вдача тихої, на вид покірної дівчини. Вона сама зразу не стямилася, але коли почула вперше слово «люблю», пробудилося її серце, і ось появилася йому ціль — досягнути щастя. І вона заховала сю любов у глибину своєї душі, бо з глибин душі вона зродилася, і на запитання батька сказала одверто, що любитиме тільки Юрка і більше нікого!

Була се любов, яка ломить окуви і стіни, сідає керманічем на чайку життя і гине хіба разом із ним. Се була любов, яка буває тільки раз у житті, в душах чистих, святих, що блистять, мов жемчуг, серед життєвого бруду.

Старий батько бачив се і засумувавсь. Він глядів на світ іншим зором і бачив перешкоди, які ледве чи можна

¹ Боротьба з татарами у степах.

було побороти. І він заговорив про се з молодятами, та, на диво, вони відповіли йому: «Ми знаємо, що пан Василь буде противитися, але ми від свого не відступимо». Отець Андрей зрадив, коли про все дізнався, і відповів, що «яже Бог сочета, чоловік да не розлучает», поблагословив молодят і радив ждати.

Аж приїхав старий Угерницький і розлучив їх. Приїхав із двірнею так, що старий Попель мусів його аж святими іконами від гніву відводити. Юрко пішов у світ, а Галя остала сама. Але ні Юрко, ні дівчина не покинули своїх задушевних бажань. Старий Угерницький бажав було, щоб Галя віддалася за якогось там шляхтича, обіцяв навіть придане. Галя відказала, що за нікого іншого не піде, а Юрко втік.

І ось по трьох місяцях сиділи батьки при меду у світлиці, але їх лица не були грізні, на дворі не було галасливої двірні, пахолків, ні гайдуків, тільки оба старі — козак, пан Цебрівський, та Іван. Галя при полиці з блискучою циновою посудю держала в руці збанок із медом. Вона ждала приказів гостей та споглядала час від часу на Юрка, що аж дрожав увесь, сидячи на лаві. Він не смів зразу до неї наблизитися.

Між присутніми залягла мовчанка. Ні старий Попель, ні Галя не знали ще, чого саме приїхав Угерницький до Іванівки, і ждали вияснення. Аж ось старий попив меду та почав.

— Галю, дитино! Ходи-но сюди до мене!

Галя спаленіла, але послухно підійшла до пана Василя. Сей узяв її за руку і усміхнувся. Дівчина прийшла швидко до себе і спокійно глянула в очі старому.

— Чи дуже гніваєшся на старого? — питав Василь далі.

— Ні, батьку! — відповіла дівчина, називаючи старого «батьком» по давньому звичаю.

— Ось бачиш, я обидив тебе, а у нашому народі не слід і молодшого обижати. Чи не проклінала ти коли мойого кам'яного серця?

— Ні, батьку! — повторила дівчина. — Ти батько мойому Юркові, і проклін сей упав би на мене, коли б його висказала або хоч подумала. Усе, що з Юрком в'яжеться, се для мене святе, бо ми обоє належимо до себе, і не розділить нас ніяка обидя, ні сила — хіба смерть!

Юрко зірвався та почервонів, мов грань.

А дівчина говорила далі.

— Коли хочеш, батьку, насилу нас розділити, то нехай, але не присилуеш ні мене, ні його продати себе проти нашої присяги.

Старий Василь слухав поважних та рішучих слів дівчини і усміхався, а старий Попель гладив сиву бороду, коли чув, як розумно говорить та думає його дочка.

— Не бійся, дитино! — сказав вкінці зворушений Василь і погладив похилену голову дівчини. — Не бійся! Нехай Всевишній Бог дає долю та щастя тим, кого злучив, а простить мене, що я сій злуці противився.

Старий Попель зірвався з місця, а Юрко підійшов до Галі, взяв від неї збанок, поклав його на стіл і станув поруч неї. Усі присутні повставали також, а старий Василь звернувся до Попеля і сказав:

— Ходім, любий свате, поблагословимо наші діти!

Юрко і Галя клякли, а батьки поблагословляли по закону молодят.

— А тепер, — крикнув Угерницький з охотою, — подавайте меду для князя і княгині!

Іван метнувся живо за медом, але батько здержав його і сам вийшов з кімнати. За хвилину вернув із шовковою платиною та великою, мохом порослою пляшкою. Добувши затичку, розвинув платину, і очам усіх показався прекрасний, щиро золотий кубок старогрецької роботи з горорізьбами, — давнє споконвічне добро родини Попелів. Хто знає, якими шляхами дістався він у руки родини та яким чудом передержався у її руках серед нахабної польської «браці». Цілий берег був висаджений карбункулами і бірюзою, а старий Угерницький здивувався, коли побачив під убогою стріхою такий скарб. У кубок налили блискучого меду, і по цілій хаті розійшовся чудовий аромат.

— Сей мід, — замітив Попель, — ситив ще мій небіжчик дід, і йому буде поверх сто літ. Се буде остання чарка сього меду, нехай же вона освятить нинішній день, щоб ще других сто літ цвіло щастя у нашому роді. Напийтеся, діти!

Галя випила дещо з поданої чарки, а Юрко випив решту.

— Ну, а тепер поцілуйте, діти, себе та нас, старих!

Юрко поцілував Галю, і аж очі загорілися в обох. Відтак старі обняли молодих і пили по черзі з чарки, доки стало меду. Коли Остап Цебрівський узяв з руки чарку, вийшов на середину хати і поклонився старому Угерницькому в пояс.

— Простіть мені, батьку! — почав. — Коли нині день весілля для всіх, у мене тим дужче болить серце, що мое щастя ховається за хмари... Не тільки вашому Юркові, але й мені дав Бог «возраст», у якому всякому пора пошукати собі дружини. Тому я й прибігаю до вас та прошу: при розділюванні щастя не забувайте і за мене! Віддайте за мене Марусю! Я раз уже просив вас, та ви висміяли мене. Чи й тепер не знайду ласки перед вашими очима?

Бадьорий тон, яким починав Остап свою мову, тратив звільна силу і змінювався у покірну просьбу. Голос високого та, мов дуб, кремезного парубка задрожав і, певно, був би скінчився плачем, коли б Остап не перестав говорити та не впав із ломотом до ніг пана Василя. Усі засміялися, бо ніхто не сумнівався у відповіді пана Угерницького супроти його попередніх натяків, а ціла подія була дуже забавна. Старий батько сміявся також і по хвилині дав бажаний дозвіл.

Тим часом сонце клонилося до заходу. Гості розпрощалися та сіли на коні. Юрко лишався в Іванівці, зате проводив їх Іван. Коли попрятано посуд, старий пішов у поле, а молодята остали разом у садку на камені, який стояв під величезною грушею. Було тихо й любо, тільки на заході вкривали небо хмари, що стояли низьким валом на овиді.

— Бачиш, Галю! — навчав Юрко, а вся стать його аж сіяла з радості.— Перебороли ми лихо, і вже ніхто не розділить нас на віки! Ось і уловили золоту пташку, та вона нам співатиме, поки нашого життя.

Галя усміхнулася, але якось сумно.

— Дивно мені, Юрку! — сказала і провела рукою по чолі.— Розвіялася хмара, та чи назавсіді? Мені чомусь не видиться, і якийсь біль давить серце. Чомусь і батько невеселий...

— Бачив се й я! — замітив Юрко, і нагло почув сам, як щось підсувається до серця, мов зрадлива гадюка. Він обняв Галю, а її русява головка впала йому на груди.

— Поцілуй мене, мій соколе! — сказала.— Я не хочу, щоб ти сумував: сум — се ворог душі.

Юрко поцілував її, приговорюючи ніжними словами:

— Моя ти перлино чудова, мій самоцвіте, мій ангеле Божий...

Дівчина відповіла на поцілуї одним довгим та щирим, а у відповідь на слова сказала:

— Слухай, Юрку! Коли б якась люта рука ще раз розділила нас, покинь мене!

— Галю, дитино, що тобі? Як же ж ти можеш таке балакати? — Юрко аж відсунувся, збентежений до краю.

— Бачиш, ти не знаєш, скільки крові пролило моє серце, коли твій батько розділив нас. Він тоді бажав тобі багатії польської панянки, і мене не раз гризла совість, що я саме перешкоджаю тобі до значіння та достоїнства. Один Бог, перед яким я день у день сповідалася, знає, що витерпіла я тоді. Але коли б щось інше нас розлучило, то не знаю, чи змогла би остати стійкою. Мені видавалося, що саме небо не хоче нашої сполуки.

— Галочко, серце! — крикнув молодець і зблід, як смерть.— Невже ж ти не любиш мене?

— Люблю тебе, козаче, більш душі моєї, більш життя та сонця, і не раз здається мені, що моя любов — гріхом проти любови Бога. Але, бач, я люблю тебе, щоби дати тобі щастя на весь вік, а не сльози!..

Юрко увесь спалахнув та здавив Галю в обіймах, що аж віддиху бракло їй у грудях.

— Дівчино! — крикнув.— Хоч би все пекло відкрилося та всі його чудовища простягли кігті по тебе, хоч би ти сама не бажала нашої злуки, не віддам тебе нікому, нікому! Чорт чи чоловік захлিসнеться кров'ю, коли стане мені в дорозі, хіба самого мене роздавить судьба,— аж тоді умре моя любов та присяга враз зі мною!

Галя усміхнулася.

— Так нехай нам поможе Господь у всіх допустах, хоч би й найстрашніших! Знай тільки те, що коли не стану твоєю, то можеш мене сміло вписати у пам'ятник своєї родини, бо тоді не буде мене вже в живих.

Юрко усміхнувся...

Весело доїздили гості пана Попеля до Лошнева. Коли, однак, під'їхали до хати, застали браму отвором, двері також, а ніде — ні живої душі. І, нагло скочивши з коней, подалися всі прожогом у хату. Нікого!

— Що се? — спитав пан Василь зміненням голосом, впав на лаву, мов без сил, і, витираючи піт з поблідлого лица, вдив переляканим зором по присутніх. Вони мовчали, бо вправді не могли найти відповіді на се просте питання. Уся хата мов вимерла, на поклик не обізвався ніхто...

— Чи повтікали, чи що? — крикнув знов пан Василь і зірвався.— Шукайте їх!

Пани Цебрівські розбіглися, а Іван пішов до городу. Не застав і тут нікого. Аж ось у куті городу, біля валу, побачив товпу людей. Рівночасно углядив і козака, як біг, придержуючи шаблю. Бігом подався туди й Іван.

Уся двірня стояла товпою при отворі у частоколі, який виломано сокирою та пилою. На валі лежала наймолодша донечка Угерницького з розваленою головою, а мізок оббризкав палі кривавою масою. Над нею клячала мати з закритим лицем, непорушно, мов надгробна статуя.

Пан Василь надбіг і, розділивши товпу, найшовся у середині. Коли, однак, побачив сю страшну картину, обімлів. Його очі розкрилися широко, лице поблідло, відтак посиніло, а він став бити руками повітря, мов поцілений кулею в груди.

Нагло загудів страшний, дикий голос Олекси.

— Гей, гайдуки! Щезайте відси до чортової матері пильнувати статку! Геть відси!

Хлопи й жінки розлетілися, мов горобці перед яструбом, а козак прискочив до старого, що упав був у рамена Івана, і потряс ним, мов билиною.

— Що ти, старий, Бога не боїшся? Схаменися, отямся!

— Се кара! Кара за відступство,— прохарчав старий, переводячи дух, мов у агонії.

— Живо, хлопці, вина або горілки! — гукнув козак, і два Цебрівські скочили до хати.

Козак обернувся до матері.

Але, на диво, підняла вона бліде, мов полотно, лице мучениці і сказала:

— Лиши мене, козаче! Я стара, до горя звикла, шукай Марусі!

— Господи, де ж вона? — крикнув Остап.

У тій хвилі принесено вино, і насилу влив Іван старому спорий лик у горло. Лице з синього стало поволі червоне, віддих звільнів.

— Мамо! Скажіть, де вона? — благав Остап.

— Бог вість! — відповіла пані Марта.— Тому дві години був Зглобіцький з двома прислужниками пана Корницького і питав за тобою. Маруся пішла з Ганнусею в сад, а Зглобіцький заговорив зі мною.

— Зглобіцький! Га, злодію! — заревів пан Василь.— Гей, хлопці, ну же на коні!

— Тсс! — спинив його козак.— Куди хочете їхати?

— За ним! Не тратьмо часу! Гай!

— Еге, дядьку! То ви хіба з глузду тее... Хіба знаєте, куди саме сей чортяка попхався? Ось пождіть, почуємо, то й поїдемо.

— Кажіть, мамо, далі! — додав, звертаючись до пані Марти.

— Я вислала людей, щоби розпитали в селі, чи не було де більше опришків, але дізналася, що ні, тому не «політикувала» зовсім, і коли спитав, відповіла йому, що Маруся заручена. Тоді Зглобіцький встав і мовчки вийшов з хати. По годині стала я кликати дочку, але ніхто не відзивався. Я стала прочувати щось недобре. Усі кинулися шукати і найшли... ось що.

Тут Марта ухопила себе обома руками за серце і нагло вибухнула плачем. Старий водив непритомним зором по зібраних, а козак став видавати прикази панам Цебрівським.

— Зберіть, панове, так до двадцять мужа на добрих конях, та й самі, коли ласка, їдьте зі мною!

— Ласка? — гукнув Остап.— Ми йому язик вирвемо!

Кіньми розірвемо! Злодій! Собака! — В млі ока всі приготувалися до походу, а двадцять лошнівських драбугів, здорових, знаменито уоружених а, що важніше, вправлених в уживанні зброї, ждали приказу.

Сонце вже зайшло, і хоч було ще доволі ясно, то все-таки ніхто не вірив, що Олекса найде слід.

А він підійшов до дірки в паркані і побачив, що її вирізано звичайною пилкою та що роботу виконали люди зручні й вправні. Се пояснювало й те, що пан Зглобіцький пірвав дівчину підступом. Він не мав, бач, достаточної сили, щоби заїхати рйну, орунжу і укріплену субстанцію пана Василя. Пам'ять воен іще не забулася, а лошнівські хлопи — се не були іванівські піддані, загукані та зголоджені. Пан Зглобіцький знав се і взявся до справи хитрістю.

Олекса вийшов крізь діру в частоколі в рів, перейшов на другий бік, але гайдуки та хлопи затоптали всі сліди. Тому підав здовж рову на віддаль кількадесяти сажнів, а відтак став обходити місце злочину широким півкругом. Іван пішов за ним, не розуміючи, чому козак тратить дорогий час.

Але Олекса знав, що робить; він терпеливо йшов далі, вкінці спинився і показав на землю.

— Бачиш,— сказав,— се сліди чотирьох коней!

— Відки знаєш? — спитав Іван.

— По відтисках копит.

— Де ж вони?

— Ба! Ти, брат, вперед навчися, потім журися! Сі собаки їдуть поруч себе замість один за другим, то й прочитати легко.

І справді замітив Іван по хвилі якісь відтиски у зеленій мураві луки.

— Підемо тепер за слідом! Гей, хлопці! — гукнув Олекса, і громада їздців під'їхала з гомоном.

— Як же ж ти найдеш сліди поночі? — спитав Іван, що замітив з подивом зміну, яка зайшла в поведінці козака.

Його худощаве лице неначе заострилося, очі блистіли, мов у вовка, а ціла стать стала немов живішою та гнучкішою. Подоляки не бачили нічого, лиш око козака розрізнявало серед сумерку загнену травичку, кожний зірваний листок, кожний, хоч би найменший відтиск. На слова Івана засміявся.

— Ха-ха-ха! До чого бик навик... Бачиш, Зглобіцький бував у степу, я його знаю, то мені й дивно, що він так небережно їде. На Україні кожда дитина найшла би його слід напوماцки. А тут ще й місяць...

— Ну, пане Зглобіцький, попросайся на той раз зі своєю добиччко!

— І життям! — закінчив Остап.

На краю неба стояв великий червоний місяць. У лузі було вогко, довкола пахло сирістю. Комарі раз у раз дзвеніли над ухами їздців жалібною музикою. Коні відмахувалися хвостами, хвилями бряжчали вудила коней та шаблі їдучих.

Усі мовчали і поволи зближалися до ріки.

Нагло почули за собою тупіт коня. Іван занепокоївся.

— Хто се може бути? — спитав.

Похід здержався, й усі вслухалися в темряву. Від ріки подував легенький вітрець та перепинював хвилями гомін, який плив із противної сторони.

Перед їздцями чорнів ліс. Тут кінчалися лошнівські поля, й годі було надіятися, щоби промені місяця могли прорідитися крізь густе склепіння дубів та вільх і освітити сліди. Олекса оглянувся й указав рукою в сторону Лошнева.

— Ось там двір, — сказав, — там, за лугами. Правда?

— Так, — відповіли хором гайдуки.

— Злочинець їхав, отже, просто сюди в ліс.

— Авжеж, — сказав Танас Цебрівський. — Дорога до Теробвлі за нами відти наліво, до Іванівки якраз по противній стороні, а направо — дорога до Тернополя.

— В такому разі Зглобціцький їхав у ліс! — замітив козак. — Що ж там є в лісі?

— Як-то? Звісно, що, — відповів Микола. — Серет, за ним дерева, корчі, ягідник, а вкінці Стрипа.

— Пусте говориш, брате! — махнув рукою Олекса. — Я питаю, чи там є де яка хата?

— Є арти! — замітив один з парубків.

— Арти? А багато?

— Три.

— А де саме?

— По лівій стороні, від Теробвлі...

— Ага! — крикнув Іван. — Дальше у тім самім напрямі лежить стара лісничівка. Коли в лісі були арти, то там сидів старостинський побережник.

— А тепер?

— Тепер нема там нікого!

— Є туди яка дорога?

— Дорога була! — відповів другий парубок. — З Теробвлі до лісничівки, але вже заросла.

— Гм!

Козак задумався.

— А віднайдете її?

— Чому ні? Ми всі їздили сею дорогою, — сказав Микола. — У нас були зі старостою справи за ліси.

У тій хвилі над'їхав чвалом їздець, і всі пізнали в ньому

Юрка. Він пробрався через стоячу юрбу і під'їхав до Олекси.

— Ти, Олексо, ведеш погоню? — спитав.

— Я!

— Спасибі тобі!

На лиці молодця закаменів вираз болю і лютости. Лиш в очах миготіли іскорки гніву, і ні словом не згадав він цього, що побачив дома по повороті.

— Ти певний того, що їдеш за злочинцем? — спитав.

— Так! — відповів Олекса, дивлячись зі співчуттям на молодця. — Так, — повторив, — і зловимо його, хоч би й під землю скрився. Він, певно, в лісі сховався або держить у нім коні. Все-таки когось найдемо, а щонайменше — нові сліди. Ану! Вперед!

Всі з'їхали вділ до Гнізни та в'їхали, не шукаючи броду, в річку. Вона була не глибока, лише дуже болотиста. У світлі місяця було дуже добре видно пообриваний копитами берег, куди їхали втікачі. Але по тім боці ріки починалася діброва, і там губився всякий слід. Молодці стали розглядатися, коні раз у раз потикалися і падали, галуззя било їздців по лиці, а п'їтьма була кромішна.

— Далеко ще до тої лісничівки? — спитав козак Юрка.

— Миля!

Олекса став поганяти коня швидше.

— Ти відки знаєш, що Зглобіцький там? Мені не видається, щоби він так близько задержався. Він, певне, утік аж до Бережан або ще десь далше! — сказав Попель.

— Еге ж! Ти думаєш, брате, що мене такий бісів шляхтич виведе в поле? — розлютився нагло козак. — Почисли лише: Зглобіцький в Микулинцях не може бути, бо там чимало знакомих, так само в Тернополі, Терєбовлі і Струсові. Правда?

— Так!

— Отже, він їхав через ліс, десь від Бережан. Дві милі такої дороги, як отся, і то туди й назад, — се зовсім вистане, щоби помучити коні до останку. Отже, Зглобіцький мусить мати в лісі коні до переміни або сховок з хатою. А хата є лише одна.

— Чому ж саме хата?

— Адже він не сам. Хто знає, чи він не держить де у лісі якого духовника, щоби таки зараз взяти шлюб, і тоді буде забезпечений до певної міри перед пімстою, бо вся католицька шляхта стане за ним!

— А не діжде він, собачий син, вінця! Хвороба зжерла би його скоріше, чим стане перед аналой, — проворчав Остап. — Ба, пусте твоє, козаче! Коли б його Маруся лише

раз рукою, то би дрантя полетіло. Не така вона, щоби да-
тися...

— Ба, коли зв'язана!..— сказав козак, і молодець за-
мовк.

Перед його очима майнула картина зв'язаної дівчини
та гидкої тварюки Зглобіцького. Він зціпив зуби, закликав
чортами, і картина зникла, наче чорна тінь. Його нагай
свиснув у воздуху, а кінь, зірвавшись, напер на куші груддю...

— Поволі, козаче, бо спізнишся! — крикнув Олекса.—
Коли скрутиш карчило або розіб'єш голову, чим думати-
меш?

Усі замовкли, але кожний підганяв коня скоріше, і чимраз
швидше просувалися їзці крізь гущавник. Козак приказав
їхати всім гусаком, так що лише один кінь мусів поборю-
вати перешкоди, а інші поступали вже протореною стеж-
кою. Зразу їхав передом сам, відтак пустив Юрка, Юрко —
Івана, а сей — Остапа і так дальше. Сим способом не по-
томлено так коней. Аж ось по двогодинній їзді виїхали мо-
лодці з лісу.

— Серет! — крикнув парубок, який їхав на чолі.—
Отут буде й дорога на лісничівку попри чортоторію.

Їзці з'їхали з берега на підмоклий луг, що купався
тепер у срібному місячному світлі. Легесенький мрак простяг-
ся понад річкою, яка недалеко під берегом вирила чималу
яму. В сю яму плили хвилі, відбиваючися від берега та зва-
лених деревних пнів, і шуміли, мов на лотоках. Густий шу-
вар сріблится у світлі, а пасмуга води блистіла, наче викута
з металу. Комарі цілими роями дзвеніли у воздуху, а від-
даля серед рахкання жаб почувався раз у раз голос чаплі,
а з другого берега гуділо хвилями грімке «гуп! гуп!» птиці
пугала.

Хвилинку спочивали їзці, любуючися сим казочним,
мов вимріяним, раєм природи. Кожний згадав сі чудові
ночі, коли-то ходив на лови водяної птиці та вишукував
співаків нічного хору Поділля. Але хвиля, в яку вслухува-
лися в сю музику ріки, минула.

— Де тут брід? — питає козак.

— Тут всюди переїде в сій порі,— відповів Іван,— лише,
щоби не поплисти у чортоторію.

І, тонути в болоті по черева, полізли коні у воду пони-
же чортоторії. На середині ріки втратили коні ґрунт під нога-
ми, але лише на малу хвильку, а відтак усі виїхали щасливо
на той берег і стали спинатися на правий берег, який стрім-
ко піднімався вгору. Зараз на горі замітили вузьку стежину,
зарослу до половини травою та лозами, і при ясному світлі
місяця вказав Олекса на неї.

— Бачите? Зглобіцький їхав у ліс простою дорогою. В лісі скрутив наліво, хто знає, чи не завадив Струсів, але відтак доріжкою поїхав знову в ліс, бо думав, що ми підемо аж завтра рано просто за слідом. Слід зовсім свіжий, не минуло й години, як сюди переїздили коні,— се вони.

Всі були очаровані такими певними висновками степовика голосно висказували йому приймання.

— Тут нема нічого дивного, кожний найде слід, треба лише роздумати, як належить, куди міг поїхати втікач, в куди ні, ось і все!

— Доволі балакання. Вперед! — крикнув Юрко.

І всі чвалом погнали стежиною.

II

ЛОВИ

Було ясно і свіжо. Від ріки подував вогкий легіт і відривав від легкої мряки, яка лежала над Серетом, малі клаптики та устелював ними стежку. У глибині лісу, праворуч, ясніло сріблом порохно, та блистіло у світлі місяця вогке листя.

Коні, які вирвалися з поплутаного коріння, гниючої верстви торішнього листя, обляманого галуззя, вибоїв, вирв та яруг, їхали скоро й охоче, форкаючи раз у раз на добру ворожбу та розглядаючи довкола. Раз у раз підіймали уха, надслухуючи на нічні гомони птиць та шуму вітру, або скакали на боки, стривожені якимсь незвичайним, чужим собі предметом. Се все вказувало, що їзда не потомила їх. Лошнівські хлопці говорили шепотом між собою, згадуючи виправи пана Угерницького на козацьких ватажків, які колись брали участь у королівських війнах. Тепер ось явилася нагода урядити лови на одного з сих мості панів, які й носа не показали були на війну, а зате загорнули всю її користь. Воєнне життя та добробут дома виробили у сих мужиків чимале розуміння політичних та суспільних справ часу. Вони розуміли добре ріжницю, яка ділила православний світ від польського, та у нічній виправі бачили нагоду заплатити ворогові таки його власним грошем.

Тихо та без слова на устах їхав Остап Цебрівський, але зате дуже обережно пообвивав прядивом замки двох широких турецьких пістолів, які висіли при сідлі. Його зморщене чоло та стягнені брови не віщували нічого доброго. А самі очі, сі завсіди лагідні очі залюбленої дівчини, стали грізні, на їх дні проблискувало щось дике, люте, наче у освоєного

ведмедя, якого подразнять псами пахолки. Він терпить і дозволяє себе мучити, коли діти їдуть на ньому верхом, тягають за уха та ніс. Але коли наблизиться пахолок... гей, як не ревне тоді, а лагідні, вогкі очі розіскряться, запалають страшним огнем, довгі, ostrі, клеваки блиснуть з-під викочених губ,— тоді блідий страх огортає влізливого пахолка. Лише діти сміються...

Юрко мовчав також. В його умі помішалися страшні картини, які бачив через весь час своєї мандрівки, з картиною розбитої головки дитини. І маляр його душі кинув на полотно величезну, безвидну статть опира Польщі та її ладу, а на сім тлі бліде личко Галі і її слова: «Покинь мене!» Із завітного спокою сільського життя, науки та молододі, щасливої любови вирвав його сей опир та вселився в батька, в Бялоскурського, в Залушковського. Усіх сих вражінь було стільки, та всі вони були так сильні, що ні одно з них не взяло верху в його уяві. Вони оплели його душу звідусіль так, що молодцеві здавалося, немов йому душно, наче брак не йому місця у світі, воздуху до віддиху. І тоді з живловим розмахом зірвався у його молодечій душі великан — сила. Незломна, непопсована, непродайна сила чуття, яка бореться проти кожного зла, кожного ворога, яка навіть опришкові не дає спати уночі, кажучи: «Ти злодій!», почуття права, слушности, невіддільного від сеї душевної сили, яка ломить мури та кайдани, зриває народи до святої боротьби за волю та з карликів творить великанів.

«Діл! Діл!» — кликала душа молодця під страшною вагою гніту, ненависти, жалю, любови.

І незчувся молодець, коли козак спинив похід та заявив, що тут їм прийдеться пождати. Він наче збудився зі сну, а бачучи, що Остап оглядає замки пістолів, зчинив мимохідь те саме і підсипав на ланву свіжого пороху.

Всі стояли непорушно, навіть коні надслухували у птьмі: Здається, що вроджена бистрість звірят зраджувала їм гомони, та коні, недоступні людським змислам, лише раз у раз стригли ухами та втягали у теплі ніздрі холодний нічний воздух. І, певно, за хвилину залунало би хором іржання, коли б не спинювали коней їздці.

Аж ось зашелестіло перед ними галуззя.

— З коней! — приказав півголосом Олекса, який успів за сей час підкрастися й розслідити положення.

— Є, є? — питали Іван і Остап.

— Є всі! Стоять біля змучених коней, нема лише Зглобцького. Видко, він у хаті. Поміж пахолками є і ксьондз.

— Ксьондз? — крикнув Остап.— Га, злодію!

— Ти не кричи!

Між хлопами, які позлазили з коней, запанувала метушня. Вони голосно нахвалялися розірвати на шматки «свяченого лисого стадника». Бач, латинські духовники, яких вони впали, не визначалися аскезою... Але козак спинив їх.

— Тихо, товариші! — сказав. — Вони близько!

— А скільки там їх? — спитав Юрко.

— Коней є дванадцять. Один ніс ксьондза, один дівчину, отже, Зглобіцький має дев'ять пахолків. Коли їхав з нею на одному коні...

— А, собака! — проворчав Остап.

— ...то має їх десять. Треба їх, отже, оточити. Ти, Іване, зажди тут з половиною, я з другою обійду їх, а коли почуєте тричі голос малої сови, тоді всі просто на хату та порозганяйте коні. Се одна хвиля... Відтак хапайте і в'яжіть усіх, хто попадеться, а хто тікатиме, сьому кулька в лоб, і то зараз. Краще вбити, чим лишити, бо полетить у світ та наведе на нас усякої сволочі, заки справимося зі Зглобіцьким.

Коршун узяв з собою п'ятнадцять хлопців та повів їх у ліс, збочивши з дороги. Юрко, Іван, Остап, панове Цебрівські й інші хлопи остали на дорозі.

— Ідьмо! — сказав Остап, коли Олекса зник у лісі.

— Пожди! — здержав його Іван.

— Але ж він може через сей час...

Оба стали сперечатися, аж під'їхав до них Юрко.

— Не сварися, Остапе. Тут не лише твоя кривда, але й наша, і то кривава кривда!

Важко дишучи зі здавленої злоти, стояв Остап. Очі вийшли йому з оправки і набігли кров'ю, а в руках держав добуту вже шаблю. Її ясне вістря заплило вже росою. Аж ось почувся далеко у гущавині проти них голос сови-пугутьки. Усі здригнулися. Іван стиснув ручку шаблі, Остап і Юрко похилилися вперед усім тілом, як сі, що думають бігти на вздогін і ждуть знаку.

— Полишіть піхви при конях! — порадив Іван. — Ще хто з вас спотикнеться і впаде.

Усі послухали мовчки, і промені місяця відбилися сріблом на ясній сталі. Сова озвалася вдруге, відтак утретє, і всі рушили з місця.

Ліс кінчився нагло низькими корчами ліщини, грабини та калини, і їздці побачили малу поляну з хатиною на середині. Місяць освітлював її старий, подертий дах та пообдирані стіни. Біля хати видко було огорожу, з якої, однак, тільки що кільканадцять палів сяк-так держалися. При сих палях стояли коні, а поміж ними крутилося кількох людей.

Звільна підсувалися молодці, криючись за корчами, та уважали, щоби ніяким гамором, ні шелестом не сполошити ворога. За хвилину опинилися при останніх корчах, і від хати ділило їх тільки кільканадцять кроків.

Нагло серед нічної тишини залунав у хаті крик, видно, якоїсь до крайности розбішеної людини, відтак ломіт, вкінці — вистріл. А рівночасно, наче куля з півгака, влетів Остап між занепокоєні гамором коні.

А тоді ожили корчі, і півкругом пустилися до дверей хати лошнівські хлопи. Туп, туп, туп, — дудніли їх ноги по землі, а голосний віддих добувався з могутніх грудей.

— Бий! Лови! — гукнули панове Цебрівські, вже біля коней. Наглий вибух крику та громадна поява чужих темних постатей наполохали звірят. Хроплячи з переляку, стали одні спинатися та рвати поводи, інші, всадивши голову між передні ноги, били задніми довкола себе. Спорохнілі палі ломилися або, виважені, воліклися за кінями та били їх по ногах. Очі ошалілих від переляку звірят вийшли наверх, уха лежали на головах, зуби блискали з отворених писків, а проймаюче іржання глушило всі інші гомони. Один із пахолків кинувся втихомирювати коні, але копито вдарило його в груди. Він підняв руки, мов поцілений кулею в голову, отворив широко очі та рот і впав під копита інших коней, які й потратували його до смерті.

Аж ось хтось стрілив ухналями між коні, й вони нестримним бігом подалися в ліс, де зникли з ломотом і тріскотом.

Тим часом на гурток пахолків наскочили панове Цебрівські, Іван, Юрко та лошнівські хлопи, і з тридцяти грудей посипалися градом прокльони та невиразні оклики скаженого гніву, а вслід за сим забряжчала зброя, і почувся хляст шабель, що вдаряли плазом о м'яке тіло, свист острих ударів та зойки поранених. Притьмом кинувся Остап до порохнявих дверей, але двері були зачинені й засунуті. Молодцеві замигтіли перед очима іскри, а коли зникли, їх місце зайняла кривава плахта. Тоді Остап розігнався й усім тілом гепнув об одвірок. Не вдержали напору двері і з голосним ломотом, серед хмари пилу, порохна та обламків упали на долівку, а Остап влетів у хату, потикаючися та вдаряючи собою об вистаючі ломаки.

З посинілим лицем та очима, набіглими кров'ю, станув укінці посеред сіней чи світлиці, яка займала одну половину лісничівки. Посередині лежала купа дощок та порохнявого ломаччя, видно, останки поторошеного стола. У куті виділа струнка стать Марусі з піднятою рукою, в якій держала шаблюку. На долівці лежав саме вистрілений пістоль, а з дула добувався ще гризкий дим. Проти неї у поставі зачаєно-

о kota стояв похилений муж із червоним волоссям та рижим заростом. Скажена злість викривляла черти його лица, очі горіли пристрастю, пальці рук були закервавлені, мов кігті хижої птиці.

На комині палахкотів огонь і кидав на цілу картину ярке світло. У другому куті на малому стільці стояв хрест і дві свічки, щойно запалені.

Молодець в сю хвилину відгадав усе. Зглобіцький, бач, розв'язав дівчину, щоби прикликати ксьондза, але вона вихопила пістоль і вистрілила до нього. Тоді кинувся він удруге зв'язати її, але вона вихопила йому з піхви шаблю й ударила його рукояткою в лице. На його чолі виднів чималий кривавий синяк, а по землі валялися шнури.

Все те окинув молодець скорим поглядом, а відтак крикнув лише хриплим голосом і, мов ранений тур, скочив на Зглобіцького, що зблід з переляку і звернувся лицем у сторону ворога. З тріском та ломотом упали оба між порохняві обломки стола, а по хвилі піднявся Остап над лежачим без пам'яті ляхом. Його руки давили шию злодія, а уста з трудом вимовляли слова:

— Га, маю тебе, скоте, хробе плюгавий, антихристе проклятий! Ти берешся панни плюгавити, ріжеш діти, мордуєш скрито своїх друзів? Ось я тобі виплачу все, що заробив, злодію, ехидно анахтемська!

І він, певно, був би задушив його, коли б Маруся, прийшовши до себе, не кинула шаблі та не здержала його.

— Не вбивай, Остапе, ти не лупій! Ось краще зв'яжи його!

Зглобіцький не рухався, його лице було чорне, а коли Остап відняв руки від його шиї, став віддих зі свистом протискатися крізь гортанку. Молодець зв'язав шляхтича так цупко, що аж кров виступила на руках та ногах зі здертої шкіри. А відтак піднявся, відітхнув і підбіг до Марусі, де перше стояли свічки та хрест.

В його раменах вибухла дівчина плачем, а Остап став успокоювати її всіма найніжнішими іменами, які лише тямив. Він знав, що героїство не є прикметою жінок і являється в них лише, мов цвіт весною, коли на холодну землю падають проміння сонця — любови.

Довго хлипала Маруся, але звільна втихомирилася, упокоєна ніжною ласкою молодця.

— Не побивайся, зіронько моя! — говорив він. — Не плач, голубонько, не виплакуй своїх зоряних оченят! Ось побачиш, я при тобі, ворог побитий, а страшна кара його не мине. Чого ще дροжиш, рожечко моя? Не бійся вже тепер, вже й я тебе підіпру, обороню, а в мене сили доволі,

ніхто не важиться піднести рук на твої цвітучі платочки. Но, цить, дитинко!

І Остап цілував дівчину, а вона звільна отворила очі.

— Я не за собою плачу, Остапе, лише за Ганнусею. Бач, я вийшла з нею до саду, і ми збирали квітки. Я думала саме про тебе, коли нагло з частоколу випало без тріску і ломоту кілька палів...

— Вони їх задалегідь підрізали пилою,— пояснив Остап.

— ...І нагло обскочило мене кількох гайдуків, вхопили мене, заткали рота і зв'язали хусткою. Ганнуса стала кликати о поміч. Тоді Зглобіцький вдарив її п'ястком в лице, але се не помогло, і дитина стала кричати не своїм голосом. Зглобіцький впав у лют, вхопив Ганнусю за ніжку і вдарив головою об частоколи... Головка розскачилася. Я втратила пам'ять, і що далі діялося, не тямлю. Збудилася вже аж у лісі.

В очах дівчини змалювалася тривога, а лице її стало бліде, мов стіна. На землі харчав зв'язаний Зглобіцький, а Остап глядів на нього з німою, але тим страшнішою злістю. Хвилями стрічались їх очі, та тоді так огні займалися в очах Остапа, що Зглобіцький замикав чимскоріше свої. Все тривало лиш коротку хвилю. Тим часом знадвору долітали до хати крики, стони, вистріли, тупіт коней та метушня мужиків, що боролися між собою. І все те — брязкіт шабель, сама боротьба, прокльони падаючих і вмираючих утихло дуже скоро, саме тоді, коли Маруся скінчила своє оповідання.

При дверях почувся грімкий голос Олексі:

— Всі є?

— Всі, але п'ятьох, здається, пішло «ідіже ність болізни»,— закпив Іван.— Варто би їм до товариства післати ще і їх духовного провідника.

— Давайте свяченого! — крикнули голоси.

— Де лисий? — питали другі.

— Остапе! — крикнув Юрко.

— Я тут! — відгукнувся Остап.— Ходи, Марусю,— сказав, підіймаючи дівчину, яка тим часом знов стала плакати. Вона старалася побороти зворушення, але проти її волі текли по личку сльози, а грудь підіймалася хлипанням. Вона заслонила лице рукавом і вийшла, а Остап вхопив Зглобіцького за руду чуприну і потяг по землі, мов зарізаного кабана. Шляхтич став верещати, але молодець не зважав на се і виволік зв'язаного перед хату.

Тут Маруся привіталася з Юрком, та коли він побачив її сльози, нагло нагадав собі втрату любої сестрички і зарідав сам.

Один з хлопів копнув Зглобіцького і приказав йому рути тихо. Сей замовк, і в цілому зборі запанувала мовчанка. Посередині стояли Маруся, Юрко й Остап. Побіч них лежав Зглобіцький, довкола — п'ять трупів у калюжах крові серед повирваних палів та поритої землі. Здовж хати валялось п'ять пов'язаних та пораних пахолків, а між ними видніла оголена голова ксьондза з виразом переляку на худому, мов у лисиці, заостреному лиці.

— Творім суд! — гукнув Олекса. — Панове браття! Розступіться і розведіть огонь!

Парубки метнулися одні за дровами, другі — за кінями. Вкоротці палили перед хатою великі ватри, а попутані коні спочивали або гризли високу, буйну траву. Панове Цебрівські, Юрко, Іван, Остап і Маруся посідали на застелених коврами колодах та радилися. Дівчина прийшла вже до себе, и, чуючи плече і руку Остапа, набрала відваги, і зворушення устпило місце жадобі пімсти над ворогом.

— Пахолків пов'яжемо і полишаємо, а з Тербовлі пішлемо кого, щоби їх порозв'язував, — радив Юрко.

— Пощо? — замітив Іван. — Зглобіцький мав лише двох власних людей, а я постараюся, щоби ні один з них не оглядав вже броду. Інші — се люди пана Красіцького, а сей хіба не признається, що брав участь у півванні дівчини...

— Так, се горлова справа! — закинув Микола.

— Можемо їх, отже, пустити на чотири вітри, — докінчив Попель.

— Так! — крикнув Олекса. — Але не завадить дещо їм доложити. Ану, хлопці, влупіть їм, сим собачим хвостам, по п'ятдесят буків!

— Добре, добре! Ось ми їм усоломо, — почувися голоси.

З-поміж хлопів вийшов молодий парубок, який був постійно при пану Василю під час походу і тишився його особистою ласкою.

— А що буде з голеним? — запитав.

— Повісити! — гукали деякі.

— Для гонору... сто буків! — предложив хтось.

Козакові блиснули очі, і хто знає, як було би се все скінчилося, але Юрко прийшов за сей час до себе і отямився.

— Сійте! Пожди, Петре, — сказав, звертаючись до парубка, — хоча він голений, але се духовник...

— Так, а попа у Зборові вбив п'яний лях на вулиці, — гарячився парубок. — Ми тут сього кабана не пустимо!

— Не пустимо! Смерть йому! — закричали усі і метнулися до зв'язаного ксьондза.

Але в Юрка збудилася залізна воля, приспана хвилево горем. Очі заблистіли, шабля вискочила з піхви.

— Стій! — гукнув так, що найближчі аж подалися взад.— Хто його діткне, упаде трупом. Ми не мордуємо, лише караємо. Геть відсіля!

Відразу потух огонь в очах хлопців на сей смілий виступ молодця. Щось неначе встид здержало їх, лише Петро запитав несміло:

— Певно, пане, що се ваша панська воля... мужик слухати мусить... але як? Без кари за погань... за смерть?

Лице Юрка стягнув знову судорог болю. Він протяг рукою по чолі, зціпив зуби, але відповів:

— Я не говорю до вас, як пан. Ви мені тут не піддані, а товариші. Але подумайте: польське право вас нищить, правда?

— Ой, правда!

— Мій батько і я — шляхта, правда?

— Авжеж, авжеж! Що шляхта, то шляхта!

— Ну, а нищить він вас? — питав далі Юрко.

— Паночку! — відповів за всіх Петро.— Хто таке скавав би, то щоби з пекла не виглянув!

— Бачиш, отже! Хоча є на світі всякі скоти, то се не ми. Розумієш? Коли ти вліз у грязь, то я за тобою не полізу!

Парубки замовкли. По хвилині пішов поміж ними говір одобрення. Але про Зглобіцького ніхто й не згадував, наче боявся.

Нагло заговорила Маруся.

— Прив'яжіть Зглобіцького до коня, а ксьондз хай його поведе! Се буде для нього кара.

— Еге ж, поведе хіба на кладбище! — промовив Остап.

— Він до кладбища не доїде! — докинув Юрко, а лице його наче скам'яніло в сій хвилі.

Усі мовчали. Ніхто не думав навіть ставати в обороні Зглобіцького.

— Чому ти не вбив його, Остапе? — спитав Іван.— Що ж ми тепер з ним зробимо?

— Вб'ємо! — відповіли всі в один голос. Але ніхто не подавав способу. Кожний чув себе в праві лімститися на злочинцеві, але ніхто не мав охоти мордувати безборонного. Присутні гляділи по собі, тим часом пан Зглобіцький пильно приглядався усьому. Він слідив за ходом розмови і визнавсь дуже скоро, з ким саме має діло.

— Мості панове! — начав...

Усі глянули в сторону, де лежав шляхтич, стогнучи, обірваний, окервавлений. На лицах усіх малювалося здурювання і безмежне обурення, що така людина в такому положенні може ще що-небудь говорити.

— Мості панове! — повторив Зглобіцький. — Ресаві.¹ Рад тому, що вчинив лятроцініум², другий раз — що дав себе словити. Але ви не вбили мене in recenti³, ergo⁴, мусіте мене завести до броду. Везіть, отже! Я вам не втічу, кара не мине мене, і ніхто з вас не буде мати на совісті, що вбив inegmen.⁵

Але пан Зглобіцький перечислився. Юрко і Цебрівський не мали охоти вбивати його, але й не хотіли пускати живим.

— Мовчи, злодію! — відповів коротко Остап. — Мовчи і молися або сповідайся у свого ксьондза. Я присягаю тобі на спасіння душі, що одного не скоріше сам уб'ю тебе власною рукою, чим дозволю тобі втікти.

— Я не хочу втікати, — відповів шляхтич, — я не хочу лише гинути з хлопської руки.

— Моя сестра і Цебрівський згинули із злодійської руки! — відповів Юрко.

Пан Зглобіцький зблід з переляку.

— Панове! — заговорив шепотом Іван. — Сей скот хоче піхати до броду. Коли староста переведе контроверзу зараз при нас і скарає його на горлі, то добре. Коли ні, то ми самі справимо йому весілля. Позір треба заховати. Ксьондз міг би прокламувати і протестувати в броді, а так не зможе, бо сам буде свідком усього, що сталося. Буде крик, але не буде процесу, а про се головно ходить.

— То їдьмо! — згодилися всі.

Попель пішов давати «напімнення» гайдукам, і вкортці почувся свист буків і рев битих пахолків пана Корніцького. Присутність Івана була конечна, бо хлопи пана Василя були б, здається, ні одного не лишили в живих. Побитих і обдертих пущено в ліс, де вони скоро пощезали, кленучи й парікаючи. Відтак усі сіли на коні, прив'язали Зглобіцького до кінського хребта, а поводи дали в руки ксьондзові, який мав іти пішки. І так усі рушили в дорогу до Теробовлі, до старости пана Струся.

III

ОКО ЗА ОКО

Пан староста Струсь перебував саме у своїм замку, то якраз у правій вежі напроти в'їздової брами. Перед брамою на великих брусах тесового каменя та на повиношених ла-

¹ Согрішив;

² лайдацтво;

³ на гарячому учинку;

⁴ отже;

⁵ безоружного.

вах сиділи старостинські пахолки і власні єгомості пана Струся гайдуки. Вони курили люльки, пили принесену жидами горілку або спали. Деякі грали в кости та сварилися при сьому, проклинаючи себе взаїмно. У брамі стояв також «опатшний генерал коронний», себто возний гроду — невеличка стать у шляхетській киреї, з величезними вусами та широким задертим носом. Він розмовляв саме зі сивавим уже, череватим шляхтичем у кармазиновому жупані зі шаблею при боці. Був се тотумфацький¹ і alter ego² пана старости, пан Вигживальський.

— Хе-хе-хе! — підсміхувався пан Вигживальський, — спокійний час, мертвий, правда, пане Задрипа?

— Но так! — відповів запитаний через ніс. — Круль єгомость лімітував³ усі процеси, тим-то й нових протестацій⁴ або прокламацій⁵ не оплатиться вносити. Починаються нуди.

— Хе-хе-хе! То, може би, час особистим афектам пофольгувати⁶! Ви ще молоді, кровисті, а тут, намість за білими головами ганятися instar⁷ оленя або жеребця, шляхтич сидить дома. Се гріх!

Пан Задрипа аж почервонів від контентації⁸, видко, розмова пана Вигживальського вельми йому подобалася. Покрутив вуса, взявся рукою вбік та відповів:

— Бачите, вельможя, воно справді не увесь іще вігор⁹ виссала з кости королівська служба... Але все-таки...

— Пане Задрипа! Ходи-но, вась! Його вельможність кличуть! — закликав в сій хвилі покоївець старости.

Лице пана Задрипи, горде та веселе, спокірніло вмиць. Він обернувся на п'яті, швидко почвалав за покоєвим хлопцем пана Струся до правої вежі.

Незважаючи на «сонседську беседу»¹⁰, яка відбулася минулої днини, встав пан староста бадьорій та веселий. Випивши кухоль сирівцю та вмившися холодною водою, пан Струсь велів пахолкам одягти себе від стіп до голови. При сьому кашляв і спльовував на всі боки, не кажучи, одначе, ні слова, бо загальний звичай викрикувати та проклинати при всякій нагоді не був його звичаєм. Коли пан Струсь

¹ Заступник у всіх справах;

² друге "я";

³ здержав;

⁴ судовий спротив;

⁵ судове проголошення;

⁶ потурати почуванням;

⁷ на подобу;

⁸ вдоволення;

⁹ силу;

¹⁰ сусідські випивки.

Убрався, приказав подати собі грітого пива зі сметаною та велів покликати возного.

Увійшовши, зігнувся пан Задрипа до землі і побажав щастя та здоров'я на весь день.

— Як маєшся, васте? — спитав пан староста.— Що там нового?

— Нічого! Майже всі справи лімітовано задля комісії на козацьке гультьяйство, а сі, що на неї не йдуть, проєстують, що се кривда — переводити над ними присуди, коли всякі лотрики безкарно гуляють.

— А як гадаєш, пане Задрипа, чи мають вони рацію?

— Звісно, що мають!

— Як-то? Як се, васть, розумієш? — спитав остро пан Струсь.

Пан Задрипа усміхнувся хитро.

— Так, що їм миліше тягнути вино та віватувати¹, чим орлати у трибуналі.

— Ага, правда. Проти права можна боронитися, але не легковажити його поп licet². Розумієш, васть?

— Святі слова вашої ясновельможности! — зігнувся до землі пан Задрипа.

— А чи шляхта з'їхалася, щоби екекувати³ пані Дропновську? — питав староста.

— Ні, ваша ясновельможносте!

Пан Струсь підтягнув брови.

— Так? А оправдали себе в гроді?

— Всі до одного!

— Вепе!⁴ Вважай, отже, і disce, domine⁵ Задрипа! Вони не можуть приїхати або не хочуть. Але, бач, їм вільно не хотіти, бо вони коронні сини. Не вільно їм, одначе, не оправдати себе у гроді, бо се було б згола⁶ не обивательське нехтування закону.

— Розумію, ваша світлосте!

— А що там з Гжесьом, розбійником? — питав далі пан Струсь.

— Гжесь утік, а коли тікав, то ще крикнув гайдукові, який його стеріг, що сейчас верне.

— Що ж на се гайдук?

— Сказав: добре, добре! Бач, злодій був уже за ровом.

— Ага! Бачиш, пане Задрипа, се дуже розумний гайдук,

¹ Співати «Многая літа»;

² не ялося;

³ виконати оружною рукою присуд;

⁴ добре, гаразд;

⁵ учися, пане;

⁶ зовсім.

Гжесь дуже небезпечний чоловік, і тому ми його зловили. Одначе він утік, ані я, ні ти сьому не винні. Ба, ми й не обо в'язані пильнувати очей духів.

— Певно, певно, не було навіть проти нього протестації.

— Так, так, *domine* Задрипа! Ми маємо в руках закон, а в головах знання. Але силу має «браця шляхта». Усе, чо го вона бажає, діється по правній формі. Одно — се порох, друге — се куля.

Пан Задрипа не розумів вправді, чи кулею є закон, а порохом шляхта, чи навпаки, але не признався до сього. Ба, й годі було, бо в сю мить влетів у кімнату пан Вигживальський, забувши про належний пану старості «респект»¹

— Ясновельможний пане старосто! — крикнув, переводячи дух.— Прощу до трибуналу!

— Що сталося?

Вигживальський взявся за голову.

— *Horrendum! Horrendum! Raptus puellae, vis armata*² та убійство — все зі сторони пана Зглобіцького, проти котрого чинять правом³ панове Цебрівські, Угерницькі й Попелі!

— Га, та ходім, *eamus*⁴,— сказав неохотно пан Струсь, допивши пиво з кухля та з'ївши останній кусник сиру, який плавав у ющі, і пішов до брами.

Здалека вже було чути гамір та дикі оклики п'яних гайдуків, яких вид покервавленого Зглобіцького увів у захват. Нікому з них не прийшло навіть на гадку взяти в'язня під опіку або здержувати оружний та войовничо настроений гурток шляхти, який, наче приступом, пер на сходи.

Марусі не було, бо Остап повіз її враз із ксьондзом під охороною майже всіх драгунів пана Василя до Лошнева. Боявся, бач, що теребовельські поляки нападуть на злочинців, які безчестять святість духовної особи. Тільки молоді панове Цебрівські, Юрко, Іван та чотирьох хлопців волікли Зглобіцького перед старосту.

Кілька кроків перед паном Струсем біг Задрипа, махаючи руками, наче вітряк.

— Мості панове, утишіться! *Silentium!*⁵ Прощу направо до салі! І, відчинивши двері до одної з більших кімнат, впустив туди прибувших, а сам став покликувати гайдуків та трибунальських пахолків, щоби йшли берегти поваги королівського суду. Але пахолків відстрашили грізні й де-

¹ Пошану;

² страшно! страшно! пірвання дівчини, оружне насильство;

³ виступають зі скаргою, стають до процесу;

⁴ ходім;

⁵ мовчанка!

релі постати Олексі Коршуна та оружної челяди. Один тільки подався туди, але кілька рук вхопило його ззаду за рубшивку та відтягнуло в сторону брами.

— Ти чого? Здурів? — почувлися голоси.— Видиш? Запорожець.

— Запорожець! Запорожець! — пішов говір поміж гайдюками, і всі вони кивали лише головами на розпучливі оклики та рухи пана Задрипи.

Тим часом пан Струсь увійшов і собі до салі та, не сідаючи на своє трибунальське крісло, підійшов до низької решітки, яка ділила кімнату на дві половини. При бічному столику писар із гусячим пером за ухом та роговим каламарем сидів перед собою.

— Чолем мості панам, чолем! Що ж нового? Як здоров'я? А й пан Угерницький *tinog*¹? Як там едукація, покінчена, що? *Summa cum laude*²? О, панове Цебрівські? Де ж старший брат?..— Пан староста говорив те все, не звертаючи уваги на обіраного та покаліченого Зглобіцького, що, мов клоунок, лежав зв'язаний у поросі, якого від десятиліття ніхто не змітав у броді.

Молодці привіталися з паном старостою мовчки і не відповідали на підлесні слова. Слова сі мали улагодити їх гнів, але викликали зовсім противний наслідок. Юрко почервонів від досади.

— Ясновельможний пане старосто! — начав різко.— Всі ми здорові, але не всі живі з вини того оттут вархола³, пікчемника і збуя! Ось я...

— Пане Задрипа! — гукнув пан староста.— Присунь лави і подай кушімки⁴ та мід! Мості панове браця, певно, *fatigati*⁵ зі своєї перепрїнації⁶.

Попель почервонів і собі.

— Мості панове старосто! — відповів.— Ми не на мід до вашої милости приїхали, а задля святої справедливости, якої від вас *petimus et desideramus*⁷.

— Ха-ха-ха! — засміявся пан староста.— Видите, ваш-мостьове панове, що гродський суд не зібраний як слід, тож годі брати річ так згаку. Треба поделіберувати, *quae facienda, quae ommitenda*⁸. Ви ще молоді, *in rebus inridicis imperiti*⁹,

¹ Молодший;

² з відзначенням?

³ забіяка;

⁴ чарки;

⁵ потомлені;

⁶ мандрівки;

⁷ просимо і бажаємо;

⁸ нарадитися, що вчинити, а що залишити;

⁹ в праві недосвідні.

а я своєю експерієнцією¹ радо вам послужу та, може, не одно вам виклярюю², чого ви у своїй імпруденції³ та молодечій фурії⁴ як слід естимувати⁵ не можете.

В сій хвилі приніс Задрипа мід і подав його на срібному підносі.

— Здоровля вашмостів! — крикнув пан староста і випив чарку.— А дайте й сьому лежачому, нехай відійде!

Пан Задрипа підійшов до пана Зглобницького, але в скумить станув між обома Танас.

— Гарячої смоли дістане злодій, а не меду! — гукнув.

— Іди, вашмость, «на устем»⁶, — визвав його возний урядовим тоном.— Ясновельможний пан староста приказали, то так має бути!

Одначе ні пан Струсь, ні возний недооцінювали як слід настрою присутніх. Танас почервонів, як буряк, і, вхопивши Задрипу за карк, кинув ним у двері, мов грушкою.

— Проч, хаме! — крикнув хрипливим, придушеним голосом.

Але сей оклик пояснив настрій прибувших, і пан староста отямився вмить.

— Ну, коли, вашмостьове, маєте такі пильні новинки, то розкажуйте!

Наперед виступив Остап.

— Ви, ясновельможний пане, знали або чували дещо про нашого небіжчика брата Григорія Цебрівського!

— Але ж так! — відповів живо пан Струсь.— Екстраординарнійної фантазії був се кавалер⁷, тільки чимало нам спричинював клопотів, бо гди повархопився з панами Вельпопольськими, багато деяких протестацій появилося у гроді.

— Панове Вельпопольські звісні всім! — замітив різко Іван Попель.— Збирали всяких лавенсів та розбишаків, допускали убійств та насильств за гроші, а раз навіть на православну церков в Іванівці,— найняті паном Корницьким. За се пішов і спір з небіжчиком. А тепер, як зачуваю, вони у Криму потурчилися і торгують невільниками в Перекопі.

— До речі! До речі! — відізався Олекса.

— Що ви тут, панове, вдаєтесь у розговори? — крикнув Юрко.— Ad rem⁸.

¹ Досвідом;

² з'яую;

³ нерозумні;

⁴ злости;

⁵ оцінити;

⁶ набік, або у почекальню;

⁷ незвичайно моторний молодець;

⁸ до речі.

Пан Струсь глянув з острахом на Юрка й Івана, відтак на двері, які були за його плечима, приблизд дещо, але з повагою слухав дальшого оповідання Остапа.

— Гриць знався дуже добре зі старим жидом Дувидом під Микулинецької брами, а що сам майже ніколи не пив, тож, коли інші напивалися, він вдавався в розговори зі старшими. Старий Дувид нехрист, але по-своєму вельми учена людина, і він брався вчити Гриця по-турецьки, бо бажав втягнути його до торгівлі зі Стамбулом, до якої треба завсіди лицарських людей. Іхати Гриць не хотів, але по-турецьки навчився та невдовзі балакав із проїжджими вірменами по-турецьки, наче турок, усім навдивовижу. Тоді жили ми в приятні з паном Бялоскурським та з отсим оттут злодієм. Ми не раз з'їздилися то в пана Бялоскурського, то в Лошневі, то в Теревовлі. Зглобіцький приїздив до нас, бо мався до моєї судженої, панни Угерницької. Пан Бялоскурський з Білоскірки пиячив найчастіше в Теревовлі або шохався з різними непевними людьми, які приїздили до нього з Волощини з молдавським вином, як казав сам. І раз ось найшли ми нашого брата мертвим та безголовим у Микулинецькому лісі. Біля небіжчика найшли ми турецький ніж, який ще два дні тому бачили в Зглобіцького. При трупі був ще чийсь слід, чий, одначе, не знали ми зовсім і не могли догадатися... Ніхто з нас не надіявся убійства на нашому браті, тим менше, що в околиці всі вельми любили його. Опришки не могли се бути, бо все добро та одіж були ще на тілі, коли його найшли. Аж старий Дувид пояснив нам дещо. Зглобіцький говорив по-турецьки з якимсь приїжджим купцем у коршмі. Саме увійшов туди Гриць, слухав хвилю, а відтак скочив нагло до Зглобіцького й ухопив його за груди. Прийшлося до завязаного спору, вкінці Гриць плюнув в лице Зглобіцькому, погрозив йому кулаками і вийшов. Про що вони погарікалися, Бог знає... Тої самої днини вечором найшли ми Гриця без голови, до половини запорпаного в землю... Пан Юрко Угерницький приніс нам ось вістку, що спільником Зглобіцького був пан Бялоскурський з Білоскірки, пізніший дідич Коросна у Перемиській землі. Домагаємося, отже, щоби його милість пан староста зволеним зараз перевести *actum controversiael*¹ і названого пана Зглобіцького *brevis manu*² на горлі скарати, як убійцю, якому доведено убійство.

Під час оповідання Остапа пан Струсь морщив чоло, покручував вуса, попивав мід та крутився на своєму окса-

¹ Судову розправу;

² на скору руку.

митному кріслі. Коли Остап скінчив свою бесіду, пан староста усміхнувся і спитав ввічливим тоном:

— А чи вашмось пан студіювали право посполите?

— До чорта з правом! — гукнув Олекса. — Яке тут у вас собаче право? Опришкові куля в лоб або мотуз на шию — ось се і право. Де право безсильне, рішає шабля. Що ви тут говорите про якісь розправи? Ось ми тут самі з ним розправимось краще, чим не один із ваших посіпак.

Вчувши се, пан Задрипа зблід і винісся нишком за двері. Сам пан староста скрутився на кріслі і хотів було щось відповісти, та Юрко перебив його.

— Так є, ясновельможний пане старосто, знаємо право не согірше вас, — відповів.

Пан Струсь усміхнувся знову.

— Ergo¹, — сказав поважно, — знаєте також, що шляхтича без actum controversia, без оборони і репліки на горлі карати поп licet², а притім такі справи підлягають соймові. Звольте, вашмосьове, заждати, доки сойм не порішить вашого спору.

Юрко не видержав.

— За сто літ, — крикнув, — за сто літ хіба прийшла би на чергу ся справа! Ми суду домагаємось сейчас, сейчас, ви розумієте?

— Але ж я розумію, лише ultra formam juris³, хоч і як бажав би я вашмостів контентувати, поп possum⁴. Та ось дам вам добру раду. Внесіть протестацію, справа піде дорогою цивільною, а, узискавши кондемпнатку⁵, можете її відтак екеккувати тапу агмата⁶.

Юрко озлобився.

— Що нам тут, ваша милість, дуби смалені плетете? Ми хочемо розправи сейчас, бо не бажаємо самі поганити рук бісовим стервом. Коли б не наше почуття святої справедливості, ми застукали би його таки в лісі, як він небіжчика Цебрівського.

Пан староста усміхнувся з незворушливим спокоєм а, запримітивши, що пан Зглобіцький не буде вже мати нагоди розказати за життя про його суд, відповів отверто й щиро:

— Знаєте, панове, я ось тепер сам in dubio⁷, чи не було би воно краще так поступити, але ви розумійте самі,

¹ Отже;

² не можна;

³ поза правовою формою;

⁴ не можу вдоволити;

⁵ присуд;

⁶ виконати оружною рукою;

⁷ у сумніві.

що *actum controversiae* переводиться сейчас над сим, кого зловлено *in recenti*¹.

— *In recenti!* — гукнув Юрко.— Ми ж його зловили *in recenti*. Ось послушайте, ще й не такий *crimen*² поповнив сей опришок, але ми гадали, що й тамтого вистане, щоби спричинити розправу в суді.

І, запинюючися, червоніючи, то бліднучи, став розказувати про звірський злочин пана Зглобіцького та про участь в сьому пахолків пана Корніцького й латинського ксьондза. Коли скінчив, настала у зборі мовчанка, а пан Струсь встав із крісла.

— Дзиви оповідаєте, вашмосьтове, засьби смів слуга Божий до подібного *latrocinium admittere manus*³. Се неможливе. Коли б се була правда, я мусів би мати й сього ксьондза й сих пахолків, заки міг би справу розсудити і віддати її канонічному судові. Се справа аж надто пахне акаатолицьким духом, і подібного гріха я на свою совість брати не можу. Проте можу вам лише віддати підземелля замку до розпорядимости, щоби ви там *in fundo*⁴ пана Зглобіцького на власному харчі, амікії та кустодії⁵ держали, доки не покличу всіх свідків. Бо, *repeto*,⁶ в подібний *crimen* духовника римської церкви і пана Корніцького першої підойми католицизму в повіті, безумовно, не можу вірити.

— Як-то не віриш? — крикнув Олекса.— Чи ми не християни, чи ми гірші від сего опришка? Ми тобі на хресті присягнемо, ми землю їстимемо, що кожде слово — се свята правда!

Пан староста розвів руками.

— *Audiat* et altera pars⁷, — сказав поважно і звернувся до лежачого.

— Пан Зглобіцький, чи правда се, що з вами був римський духовник та пахолки пана Корніцького?

— Неправда,— відповів Зглобіцький спокійно, глянувши визиваюче на Юрка й Остапа.

Всі замовкли на малу хвилину, так нечувана була безсоромність опришка. Коротка се була хвиля, і крізь голову Зглобіцького майнула гадка, що ось удасться йому відтягнути виконання належної кари на якийсь час. У душах молодців були, однак, інші гадки та почування, чим се припускав

¹ На гарячому вчинку;

² злочин;

³ приторити руку до злочину;

⁴ на дні у льоху;

⁵ харчі, одежі і під власною вартою;

⁶ повторюю;

⁷ треба вислухати і противну сторону.

зв'язаний шляхтич. Там гуділа і кипіла страшна, безпощадна лють, що пожирала всю розвагу та милосердя, безоглядна злість та жажда крові, не здержувана ніяким сумнівом. Лиця присутніх прибрали синю краску скажености, затиснулися п'ястуки, а з-під запінених губ заблестіли стиснені зуби. Юрко зціпив їх так сильно, що аж кров виступила на уста і двома краплями сплила по бороді.

— Ждати? — ревноує не своїм голосом. — Ждати на справедливість? А чи ждала його злочинна рука, щоби Гриць поєднався з Богом? Ні, ми ждати не будемо, ми...

— Пусте городиш! — крикнув Іван. — За слова — слова, а за кров — кров.

— Око за око, зуб за зуб, — крикнув Олекса. — Давайте його!

Остап відчинив двері, і кількох пахолків пана Угерницького вбігли до салі.

— Брати його! — приказав Юрко.

— Не можна, ваша милість, — сказав один з гайдуків, — надворі багато пахолків та гайдуків, є і кількох зі шляхти, могли б перешкодити.

Важко дишучи, здержалися молодці, але Остап отямився перший і вхопив Зглобіцького за зуб.

— Га, коли так... — прохрипів, — то ми ось тобі...

І залізною рукою розірвав сорочку й жупан на шиї злочинця. Відтам переволік його через високий поріг салі так, що лежав на порозі. В руках Танаса блиснула шабля, і нагло порозумів пан Зглобіцький, що його жде.

— Бий, Танасе! — гукнув Остап.

І в сій хвилі почувся хриплий, просто звірячий рев, відтак короткий свист шаблі — і фонтан крові бризнув на салю, аж кілька крапель упало на нові чоботи пана Струся. Гайдуки вхопили голову і трупа і поволікли їх далі сходами, щоби викинути в ріку. За ними послідували молодці, пан староста остав сам. Він глядів на велику криваву пляму на порозі салі, а на його лиці не видко було надто великого зворушення. Та в сій хвилі порушилося щось біля дверей, і пан Струсь здригнув. Одначе не був се ніхто чужий. Позеленіле зі страху лице егомості, пана Задрипи, а за ним і цілий пан Задрипа показався в салі.

— Я-я-ясно-ясно-ясновельможний пан староста, що на се? Треба би їх пахолками...

— А чи хто протестує? — запитав живо пан староста.

— Ні! — відповів зчудований возний.

— Трупа найдено?

— Ні, ніхто його й не шукав.

— Порозумієш, отже, вашність пане Задрипа, що ні

Тобі, ні мені його шукати non licet. Коли ж нема трупа, нема прокламації, а nemine istigante res absolutur¹. Затям тобі і te і tace, domine² Задрипа, бо будеш битий.

Ні в сих, ні в тих остав пан Задрипа в окервавленій кімнаті, а пан староста вийшов з повагою і подався в свої покої.

IV ВІЯСНЕННЯ

Початок липня приніс чимало змін у лошнівський двір. По зловленні та покаранні пана Зглобіцького запанував тут, як і в Цеброві, рід понурої радості. Слізну згадку про померших прислонював собою кривавий, безголовий труп опришка. Та не була се справжня радість, бо ж лихо ніколи лихом не направиться. Вже таки у довершеній мести бачили месники руку вічної Божої справедливости та доказ опіки Всевишнього над пригноченими.

Та хоч пан Василь і його рідня оплакували люту смерть маленької Ганнусі, у дворі роблено приготування до весілля Марусі з Остапом. А причина сього була ось яка.

Коли по всій околиці рознеслася вістка про безпримірно скорий вимір справедливости у теребовельському гроді, стали всі розвідувати, хто, кого, чому і за що убив, позивав чи карав. У справу вмішалися старостинські пахолки, вірмени й жиди, а вкоротці вийшло все наверх. Услід за сим почала польська шляхта, до якої належали мало не всі села Теребовельського повіту, буритися, лютувати проти Угерницького та складати на нього всю вину, буцімто він велів убити пана Зглобіцького задля релігійних непорозумінь. Шляхта збиралася у гроді, розпитували пана Задрипу та писаря про перебіг езекуції та ладили чимало протестацій і позовів. Крім сього, пан Корніцький збирав усяку сволоч, наймав її за гроші та поїв горілкою, щоби «по-лицарськи» протяти сей «боляка на здоровому шляхоцькому тілі», як називав панів Угерницьких. Злість пана Корніцького, який був найбагатшим дідичем у всьому старостві, надала також напрям напастям других. Бач, панів Цебрівських не чіпався ніхто; шляхта навіть боялася чотирьох молодих, мов медведі, сильних, а з роду загонистих хлопців. Пан Василь зате був доволі багатий та робив свого часу якнайкращі надії, що виховає сина на католика й поляка. Сього сина знала шляхта

¹ Де нема обвинувача, справа відпадає;

² мовчи, добродію.

дуже мало, а тим-то й гадала, що його нічого боятися. Бач, усякий шляхтич, який лише дещо визначався силою, показував її залюбки по коршмах, ярмарках, з'їздах та пиятиках. Так-то надіялися сусіди без труду розхпатися між себе товсту субстанцію¹ пана Угерницького з нагоди подій зі Зглобичьким.

З усіх сих намірів не вийшло, одначе, нічого, бо пан староста Струсь вияснив позовникам, що у справу вмішані ксьондз і пан Корніцький. Шляхта знала своїх людей аж надто добре, тому їй не сумнівалася, що вістка правдива, і позови не вплинули до гроду. Ніхто не бажав мішати церкви у «сусідські непорозуміння» або наражувати собі повітового потентата.

Зате чимраз більше левенсів², опришків, загонової шляхти, гайдуків, пахолків, відправлених жовнірів, угорських сабатів стало показуватися по теребовельських коршмах та розпитувати про Лошнів.

Ось се була найбільша небезпека, і на неї мусів пан Василь придумати способи. І він найшов їх.

Перш усього приїхав до Лошнева старий Цебрівський, і, завіззавши попа таки з лошнівської церкви, оба батьки веліли повінчати Остапа з Марусею. Другої днини взяли зі собою двадцять «драгунів», Юрка, Олексу, Івана та братів пана молодого і «конно та збройно» заїхали до теребовельського гроду, де пан Василь переписав Лошнів на дочку й зятя.

Перед заїздом га Микулинецьким передмістю, куди заїхали саме прибувши, зчинилося вкоротці чимале збіговисько. Питання та відповіді летіли, мов град, і зі скорістю лискавки рознеслася новина по місті. Вона збентежила всіх, бо всі зрозуміли, що втратили, властиво, підставу до наїзду. Можна було вправді й не питати про причину, але все-таки інеквітація³ без ніякої причини — се річ немила. Лошнів належав ось по закону до Остапа Цебрівського і позискав кількасот дужих оборонців у незголоджених, здорових, охочих й добре узброєних підданих з Лошнева та Кровінки. Хто зачипився з Лошневом, сей стягав на себе месть Цебрівських, і тому, коли зібрана у Теребовлі шляхта та найняті посіпаки знюхали письмо носом, запал остиг відразу. Кождий бачив власними очима справний, неначе правильне військо, вишколений відділ «драгунів» пана Василя, а поруч них задержисті⁴ міни панів Цебрівських, і кождий утратив

¹ Майно;

² бурлаки;

³ наїзд;

⁴ зухвалі.

хоту почути на собі їх силу. Одні за другими стали виноситися з міста, щоби де у затиші стравити свobodно наїдки та напитки, заставлявані їм паном Корницьким та його ренкодайними. Поміж юрбою крутився Іван Попель, наставляв уха на всі боки та радів зміною в умах і замислах «брації». Вкінці зустрів жида, який позичав гроші пану Корницькому, сей розказав йому, що «повятовий потентат» велів йому заплатити рахунок у теребовельських коршмах, але не купувати вже ні меду, ні пива, а сам поїхав домів.

З тою веселою вісткою вертав Іван до коршми Дувида, де, полагодивши правну формальність, батьки й сини запивали могорич. Коли входив до заїзду, побачив нагло перед собою чорну, обгорілу шию та порослі темним волоссям уха, які належали до високого, стрункого, шляхецьки одітого парубка.

— Івашко! — майнула думка в Івана. — Відки він тут узявся? Він чи не він?

Іскрою дігнав ідучого попереду, саме коли той відчиняв двері до кімнати, де сиділи приїжджі.

Відчинивши двері, глянув усередину і, видко, пізнав тих, що сиділи за столом, бо кинувся взад.

Іван опинився око в око з Івашком.

В першій хвилі підняв сей руку, щоби силою отворити собі дорогу до втечі. Але Іван вхопив його за руку і стиснув так сильно, що Івашко аж скрутився.

— Як маєшся, Івашку?! От бачиш, ми потребуємо тебе! Ходи до нас, побалакаємо!

Івашко тим часом отямився.

— Радо би я слухав вашмості, але часу в мене дасть Біг. Я слуга, не пан.

— Ба, йди, слуго, коли пани просять! — засміявся Іван і кинув Івашком до дверей так, що сі розчинилися, а гайдук, заточуючись, влетів у кімнату.

Всі позривалися.

Мало не всі присутні знали Івашка ще з-перед кількох літ, коли він був звичайним пахолком пана Бялоскурського. Вже тоді не любив його ніхто за хитрість і скритність, і не один підозрював його о зносини з опришками та жидами. Коли Юрко приніс відомість, що пан Бялоскурський грав при убиттю Гриця Цебрівського роль спільника, не раз прогомонило на устах і ім'я Івашка. Коли ж тепер побачили його всі посеред кімнати, подумав кождий, що, певно, і його пан недалеко.... І гурмою кинулися молодші до Івашка. Але Івашко не втратив відваги. Одним скоком найшовся за столом біля вікна і, вхопивши стілець, кинув ним у найближчого пахолка так, що той покотився під стіл.

— Геть! — гукнув і лівою рукою висадив з оправи невеличке вікно, заліплене звіриною оболонкою, щоби собі відтворити дорогу до втечі. Але нагло просунувся хтось, мов лискавка, поміж присутніми, і, заки хто міг отямитися, лежав Івашко у куті з закрученими взад руками. Перед собою бачив червоне, грізно насуплене лице Олекси.

— Еге, братіку, — процідив крізь зуби козак, — видко, в тебе не дуже чиста совість, коли так полегшали ноги.

Рівночасно підійшов до нього Юрко і витягнув йому з піхви шаблю та ніж з-за пояса. Відтак сказав до Олекси:

— Пусти його! Якщо він винен, то не добровільно, ми його карати не будемо, лиш розпитаємо.

Почувши се, Івашко відзискав холодну кров в одну мить а, освобожденний від залізних обіймів козака, поклонився присутнім.

— Здорові були, ясновельможні панове, і вибачте, якщо я вас зворохобив. Але ось у нашій Річі Посполитій ніколи не можна знати, з ким мається до діла, тому, хоча і з панами говориш, краще мати за плечима відкрите вікно.

— Не бійся, Івашку, — заговорив старий пан Цебрівський. — Ми тобі нічого злого не вдіємо. Але, бачиш, ми недавно покарали того, хто вбив у Микулинецькій лісі мойого сина. Тямиш се, правда?

Тут старий зморщив брови, щоби укрити гнів і зворушення, які огортали його завжди, коли згадував небіжчика.

— Чому ні, але ясновельможний пан знали вже тоді, що се учинив Зглобіцький, а не я, ані пан Бялоскурський. Я про сам злочин нічого не знаю. Коли ж ви мене напали, немов опришка, я подумав, що сумної пам'яті пан Зглобіцький втягнув і мене у пиво, яке наварив, щоби себе оправдати. Панове завсіди складають на підданих не лише працю, але найчастіше і вину за власні злочинства. Не дивуйтесь, отже, що я волів з вами не стрічатися.

Старий Цебрівський хотів відповісти, але Іван випередив його і, присунувши лаву, сказав:

— Пождіть-но, панове. Ось бачите, люди на нас зглядаються. Сідайте знов спокійно, сідай і ти, Івашку, а ти, жи-де, давай меду!

Івашко сів, хитро поглядаючи з-під ока на присутніх та поправляючи на собі одержу. Коли все успокоїлося, говорив Іван дальше.

— Ти, Івашку, помилився, але не зовсім. Єгомость пан Зглобіцький сповідався перед смертю і обвинив співучасть у свойому злочині вправді не тебе, але твогого пана Бялоскурського. А де ти, там і він недалеко. Де ж він?

Івашко усміхнувся.

— Ви, панове, помиляєтеся. Пан Бялоскурський зараз другої днини по нападі на Сянок покинув Қоросно з ріднею і зі всім готовим грошем та домашніми достатками поїхав до Перемишля. У нього було тридцять пар коней, і він, певно, вже тепер у Тернополі або ще далше. Свої достатки пропродав львівським вірменам, передягнув жінку і дочку у козацьке плаття і махнув що сили в конях з чавшом татарського хана до Криму. Тоді я покинув його.

— Добре, братіку,— замітив Юрко,— але ми знаємося не відниці, і так само знаємо, що пан Бялоскурський ніколи не довершував своїх подвигів без твоєї світлої ради. Бач, ти був мудріший від нього. Мусиш, отже, знати, як се сталося, що Бялоскурський помагав Зглобіцькому. Сей бідняга не мав вже часу всього розказати, бо поїхав здавати справу до найвишого хана усіх злодіїв — сатани. А й ти — тут засвітилися грізно очі молодця — підеш туди за ним, коли без викрутів і брехні не розкажеш нам про се, що знаєш.

Івашко глянув на Юрка і на Івана, а відтак засміявся голосно.

— Як-то, панове, ви, шляхта, домагаєтеся від мене правди, грозите сатаною, а навіть буком, а самі хочете мене, сліпородженого сина хана, обманути?

— Кпиш, хаме? — гукнув Микола, який сидів проти Івашка.

— Ні,— відповів спокійно Івашко,— лише Зглобіцький вам сього не сказав...

— А хто ж би інший? — спитав Остап, чудуючись, як Івашко міг догадатися підступу.

— Проста річ,— засміявся свobodно гайдук.— Єгомость пан Бялоскурський не оглянув дверей, коли розговорював із жінкою. І ви підслухали його. Ви зате не оглядалися назад себе, коли вели розговори, а я був недалеко. В мене ухо доволі бистре. Бачите, отже, що я міг би вам сказати першу-ліпшу брехню, і ви увірили б у неї, то я скажу вам правду, бо не бачу у брехні для себе ніякої користи, противно — навіть шкоду. Мені навіть жаль, що не можу вам видати пана Бялоскурського. Мені дуже придала б ся його дочка...

— Міркуй, хаме, з ким говориш! — крикнув Танас і вдарив кулаком об стіл, аж склянка підскочила і мід вилився.

— А ти, сину, не починай сварки при батьках! — упінув Танаса батько.— Беззаконности сього чоловіка нас не тикаються!

Івашко поглянув з-під ока на старого.

— Вашмось панам ніякого діла до моєї совісти! — сказав понуро.— А я знаю, кого чіпаюся, а кого зраджую!

Я за гріш не продаюся, і ждїть, коли говорю, бо коли мені говорити відхочеться, то ніхто мене до сього не примусить, навіть смерть. Слухайте, отже.

Грізне лице Івашка вигодилилося знову. Він спер лікоть на столі, щоби рухами надати притиску словам.

— Як уся справа началася, не знаю, бо я щойно шість літ тому вернув був з трилітньої неволі в Анатолії¹. Тут служив я кільком панам, та вони поводитися зі мною далеко гірше, як турецькі шмагальники. Аж ось стрїнувся я з паном Бялоскурським, і ми припали собі до вподоби. Було се саме тоді, коли пан Зглобіцький посварився з небїжчиком паном Цебрівським. Тоді саме побачився він на ринку в Теревовлі з паном Бялоскурським та зі мною. Оба панове довший час гупорили про те, що то буде, коли пан Цебрівський розкаже усім, що він дізнався про пана Зглобіцького. Тоді пан Ян велїв мені попросити пана Цебрівського до себе. Пан Ян запросив його поїхати в лїс, щоби переловити татарського післанця до пана Зглобіцького, про якого знав пан Цебрівський. На ділі в означеному місці серед лїса чатував на нього пан Зглобіцький. Коли ми підїхали, вхопив пан Бялоскурський небїжчика за одну руку, я за другу, а пан Зглобіцький вискочив нагло з корчїв і стрїлив йому в плечі з пістоля. Відтак поглянули ми, чи рана смертна, відтяли небїжчикові голову, а його самого почали запорпувати в землю. Та ось почулося здалека іржання коней, і ми, покинувши все, утікли в лїс.

Старий Цебрівський закрив лице руками, і з старих грудей вирвалося старече хлипання.

— І чому ж ти,— спитав пан Угерницький Івашка,— чому ти не остеріг Гриця, що йому грозить небезпека?

— А що ж мене обходять спори та забави благородної шляхти? Коли б я хотїв кожного остерігати, кого лише міг, певно, вже давно порозтягали б мене круки по полі. Чи є в Рїчі Посполитій хоч десять праведників межи шляхтою, які не вбили би в своїм життї одного хлопа? Або покажіть хоч одного шляхтича, якого за таке убійство повїшено?! Ха-ха-ха! Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся!

Сміх Івашка залунав прикро серед сумовитої мовчанки.

— Воно правда,— сказав крізь зуби Юрко.— Відповідно до польських звичаїв Івашко не міг інакше поступити.

— Певно,— відповїв Івашко,— що ж ви сказали би, якби хто був остеріг Зглобіцького перед вами?

— Мовчи, злодію! — гукнув Іван.— Як смієш рівняти нас із собачим кодлом свого пана?

¹ Частина Малої Азії.

— Не альтеруйтеся, вашмостьове,— усміхнувся гайдук.— Такого собачого накорінку є ціла Річ Посполита, а люди, як ось ви,— се виїмки. Я тримаю з тими, хто сильніший, а ви — вийняті з-під права схизматики... Ну! Думаю, що не будете мене здержувати. Бажаю вам добра і здоровля...

— Пожди ще! — сказав зломаним голосом старий Цебрівський.— Не знаєш ти, за яку саме справу погиб мій син? Щось немов милосердя блиснуло в очах Івашка.

— Знаю, ваша милість,— сказав.— Пан Зглобіцький і пан Бялоскурський давали татарам списки сих дворів, де були більші достатки, кращі дівчата або більші пани, які могли викупитися. Ваш син підслухав розмову пана Зглобіцького з одним висланцем акерманських купців, що забезпечують убогу орду зброєю і кіньми та висилають на грабіж. Він загрозив Зглобіцькому, що розголосить те всюди, тому Зглобіцький вбив його. Саме тоді, як їхність панове Угерницький молодший і Іван Попель були у Коросні, приїздив знову такий післанець від самого Джанібєка-герєя до своїх спільників. Се ж зовсім звичайна річ!

І заки онімилі з зачудування мужі могли отямитися, взяв свою зброю та шапку, яка лежала на лаві, і вийшов.

Ніхто його не здержував. Усі були придавлені вагою злочинів, про які ось дізналися.

— Сину мій! Бідний сину! — говорив, викиваючи головою, старий Цебрівський.— То ти за віру Христову боровся супроти супостатів? Така смерть — се також причастя св. Тайн. Легким буде тобі супочинок, легка земля, а не мине тебе Боже Царство за правдиве життя та мученичу смерть!

— Амінь! — закінчили присутні.

Старий закрив очі руками.

— І подумати,— начав по хвилі пан Василь,— що се приятелі пана Корницького, шляхтичі заслужені, як кажуть, у війнах, то справді аж страшно глянути в будуччину.

— Не дивуйтеся, тату,— потішав Юрко,— ми не підемо за ними, а, може, колись зі сходу приїде спасіння до нас.

Але пан Василь продовжав висловлювати свої думки:

— Чим ближче приглядаюся сим, з якими колись був пов'язався, тим більший гнів огортає мене, тим тяжче каюся свого засліплення. Уся ся шляхта зі своїм ляцьким правом лежить на нашім народі, володіє та каверзує ним. Де ділися наші права, достатки, землі, де наші пани, свобода віри... Все пропало, а на нас лежить страшною вагою... Польща.

— Опир! — додав, мов відгомін, Юрко.

— Так! Се справді опир, який ссе сердечну кров хлопа,

міщанина, а навіть шляхтича, якщо не хоче кинути каменем на всі свої святощі, на мову, на звичаї та благочестиву віру, щоби стати самому таким опирем, як і вони...

Пан Василь замовк і похнюпився. Молоді мовчали, лише Остап висунувся нишком з кімнати, бо задумав дременути до молодой жінки у Лошневі.

Олекса поблід, слухаючи слів старого. І коли пан Василь замовк, заговорив нишком:

— Там, на Сході, чигає на нашу кров другий опир — татарва. Нашою кров'ю годує він турків, персів, генуезців, весь світ. Тепер подали собі руки оба опирі, а поміж ними опинилися ми, мов між молотом а ковадлом. Та нам годі тратити духа,— тут підніс звільна голос,— годі плакати! Що пропало, то пропало! Але не пропала козацька воля, козацька сила і слава, вона перетриває сі злидні і засвітить опирям на погибіль кривавим заревом пожежі. У неї є ще надія на подвигнення нового ладу. Тому ми туди повинні йти гуртом, щоби скріпити собою ряди борців за віру та волю. Козак опирає вже тепер свою стопу о Перекоп. Він опре її і о Кафу, а за сей час польські пани нехай стануть без підданих та погинуть, покинені нами.

— А що буде, як пани попхаються за нами на Україну? — спитав несподівано Попель.

Олекса спалахнув.

— Га, тоді почервоніє Чорне море, і хоч би прийшлося і згинуту, то, падучи, роздаavimo й Польщу.

— Амінь! — сказали вдруге присутні.

Старі успокоїлися звільна і стали вести гутірку про козацькі відносини та вольности, а тим часом стало сонце заходити за ліс. Місто опорожнилося з приїжджих, які повезли по всьому воеводстві вістку про зміну діди́ча в Лошневі. Ізба Дувида опустіла також, а вкінці вибралися і пани Угерницькі та Цебрівські домів.

V

АЛЛА́! АЛЛА́!

Вийшовши з ізби, удався Остап до стайні, біля якої відпочивали гайдуки пана Василя, узброєні від стіп до голови, в нарядних одягах. Угорські магерки¹ та дольмани сяяли від золотих та срібних шнурків, а збруя мало не вся була німецької або й турецької роботи. На приказ Остапа вивели

¹ Шапки.

вони коня, а двох з них взялися його супроводити. Ідучи через місто, бачили вони, що товпи, які залягали ринок дниною, вже кудись пощезали, і життя йшло своїм давнім руслом. Жидівські родини сиділи на підсіннях домів, немов у себе в Палестині, шварготіли щось та числили гроші. Коли під'їздив Остап, вони низько кланялися і уступали з дороги найбагатшому дідичеві з околиці. Кількох підозрілих та дещо підпитих парубків стояло при долінній брамі, але і вони вступилися перед дідичем, не зачіпаючи його. На брамі лежав мертвецьки п'яний сторож, а в поблиській коршмі ревіли не своїми голосами старостинські вояки та нічні сторожі. Кількох псів волочилося понад Гнізною, немов шукаючи чогось, а один з них, сівши на задні лапи та звернувши голову до ріки, вив жалібно, немов прочуваючи смерть або заразу. Вкоротці пішли за ним також інші пси, і серед їх виття в'їхав Остап на місто.

«Цікаво було б знати,— подумав собі,— чого саме вие проклята собачня. Невже вони вітрять утопленого трупа?»

— Брр...— здригнувся Остап.— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа!

Він зіпнув коня острогами і переїхав чвалом через міст, немов боявся, що з сеї каламутної води протягнеться рука топельника і потягне його зі собою.

— А щоб вас хороба, а щоб ви повиздыхали, а щоб вам на жидівський день прийшлося,— проклинав один із гайдуків, занепокоений проймаючим виттям псів. Другий не говорив ні слова, лише раз у раз спльовував через голову коня та шукав під сорочкою свяченого хрестика. Ніч була доволі холодна, західний вітер проганяв по небозводі пірвані дощові хмари, дерева, що росли при дорозі, свистіли чогось, наче порожнє гілля восени. А собаки вили. Невпинно та безперервно голоси їх то заводили високо, то опадали до нижчих тонів, деякі нагло уривали, а заки ще умовкли, починали інші.

— Що до лиха? — кликнув вкінці Остап.— Гей, хлб!..

— Слухаємо, прошу ласки пана,— відповіли оба гайдукі і присунулися ближче кіньми до пана.

— Який се чортяка вселився сьогодні в собачню, що так погано вие?

— Се, прошу ласки пана,— відповів один із гайдуків,— коли має прийти зараза або війна, то пси завсіди виють. Але ось зараза є, та і війна так якби була, хоч і не у нас... Се, за перепошенням вашої милости, або татарва десь недалеко, або вони жалують за своїм братом.

— За яким братом? — здивувався Остап.

— А ось за сим стервом, що ми кинули в Гнізну...

— Не верзи чого-будь! — розгнівався Остап.— Доки він жив, то був стервом, а тепер він небіжчик. Нам лише молитися треба за нього.

— Та вже, прошу ласки пана,— відповів гайдук,— усе, що прикажете, зроблю. Але, хоч би мені язик у роті покрутило, то, бігме, за таку собачу душу і плюнути не зумів би.

— Еге,— піддав йому другий гайдук.— Хіба до чорта полomalися. Але сей, бач, сам знає, хто йому рідня: той, певно, сам одною лапою держав опришка за карк, коли ви йому так справно відчесали маківочку.

Остап бачив, що гайдуки мали охоту розговоритися таки надобре, а що у нього на се не було охоти, тому поїхав швидше і швидко опинився в лісі на дорозі, яка вела у Лошнів. Його ум займався тепер тим, що жде його далі. Він бачив любе, затишне життя серед сільської обстановки, при боці дороженької Марусеньки. Він бачив перед собою дні тихої, пожиточної праці, зі своїми підданими, які відносилися до своїх панів з любов'ю та вірністю. Бачив чудовий спочинок дома у липовім садочку, прикрашенім веселими оченятами його єдиної та її сріблестим сміхом. І не буде вона, як досі, гніватись за кожне ширіше слово та за кождий поцілуй, а й сама прийде й покладе на його груди свою дорогу головку. І йому буде так любо, так любо, неначе у Бога! А вечорком, коли червоне зарево кидатиме дивні тіні дерев на широкий майдан, коли старий Дрогомирецький принесе відомість, що браги позамикано і розставлено варти, тоді і вони підуть у своє солов'їне гніздечко, а свершок, що загніздився під печею, заспіває їм пісеньку про відраду домашнього раю. І так буде довго-довго, доки повагом, звільна та незамітно не прийде старість, не покриє їх голов снігом проминулих зим.

Молодець потонув усею душею в сих чудових картинах будуччини, а кінь, не чуючи над собою руки їздця, ішов поволі, відмахуючись від комарів, і повільною ходою спинався на горбок, що лежав поміж Теребовлею та Лошневом.

— Адить, ваша милосте, горить! — крикнув один із гайдуків, і голос вирвав Остапа з задуми.

— Де саме? — спитав і розглянувся.

Поміж деревами лісу просвічувало місцями рожеве світло, наче зарево при сході сонця, але що ліс був доволі густий, не видно було, відки се світло береться. Остап пустив коня вчвал, щоби виїхати на вершок горба, відки отвирався доволі широкий вид на полудневий схід. Він перший виїхав туди і нагло зупинив коня, так, що сей копитами зарився в землю.

— Ісусе Христе! — крикнув.— Се орда! Орда в Іванівці.

Нехай один з вас їде чвалом назад, що сили в коня, ми — до Теробовлі.

Один гайдук звернув коня на місці і пустився чвалом, Остап насунув на очі шапку і, свиснувши коня нагайкою, пігнав, мов вітер, щоби заздалегідь забезпечити свою Марусю від небезпеки та зарядити тимчасову оборону двора перед можливим нападом орди.

Гайдук, який вернув, не доїхав до половини дороги, коли побачив панів з усією двірнею, які чвалом їхали дорогою. На чолі — Олекса, Іван і Юрко. Виїхавши нагору, поглянули вони на широку луну на полуднево-східному виднокрузі. Не було ніякого сумніву, що се орда, бо лише при її нападі могло горіти ціле село одразу. Юрко вхопився за голову.

— Матінко Божа! — крикнув у розпуці. — Як же ж се могло статися? Ідемо туди, може, ще урятуємо з пожежі хоч декого. Моя Галочка! Боже! Боже! Ходи, Іване, поїдем передом.

Але Олекса вхопив за поводи Юркового коня і сказав суворо:

— Не дурій, вашмось, бо і нікого не врятуєш, і сам даси шию у татарський аркан. Ось гляди! Іван теж боїться про своїх, а тямки не тратить. Поїдемо всі три поволи і обережно, зробимо, що буде можна, а не вдасться, то на те допуст Божий. Адже годі лізти самому у пашу татарви, де їх мов муравлів у муравлищі та де розжеврілі крокви та солома падуть на голови. А ви, панове, — тут звернувся до товариства, — їдьте домів та ладьтеся до оборони. Се не може бути ніяка орда, бо про се були б вісти. Се, певно, лише один загін.

— Ба, тому два дні, — сказав Танас, — чув я вістку, що величезна орда показалася на Покутті, але певних відомостей нема, бо в гетьмана Жулкевського нема ніякого війська, то ж ніхто не думає боронитися.

— То добре, — відповів Олекса, — але ось татари нізащо не пустилися б всією силою на Поділля, коли в нас на Запорожжі всі дома. Бо тоді, здається, і не було б їм до чого вертати. Зладьте зброю, скличте хлопців, роздайте самопали й луки, а баби з дітьми та товаром нехай зберуться на двірському майдані. Ми три поїдемо звідатися, що сталося.

Іздці розділилися. Олекса, Іван, Юрко поїхали стежкою до Іванівки і швидко побачили на своїх лицах кривавий відблиск пожежі. Вони не говорили ні слова. Юрко та Іван у найстрашнішій неспокою та в лютій тривозі про долю своїх найдорожчих у світі осіб, а Олекса знав, що всяке потішання було невмісне та марне, неначе крапля оливи проти розбуреної хвилі Чорного моря. Він не говорив ні слова, тільки

пильно уважав на обох молодців, щоби котрий з них не втратив розуму з розпуки та не полетів у село на очевидну погибель. Вони їхали з лісу, і нагло очам їх показалося село.

Але не була се та сама картина, яка так любо вражала всякого, хто приїздив в Іванівку. Не було вже білих, соломою критих хатчин, що цікаво виглядали з-поміж галуззя садків, не було товару, що вертав з пасовиська домів, та веселої дітвори, яка бігала по лугах, не було легкого диму, що з-під курних стріх синявою хмаркою впливав у небо. Усе село гуділо, ревло та тріщало зловіщим гомоном пожежі. Неспалені дерева садів чорніли на кривавому тлі огню, немов огорожа пекла. Горі летіли у небо плахти полум'я та вибухи іскор або чорні, сподом червоняві клуби диму, які хвилями прислонювали собою стіну пожежі та під крилом вітру летіли на схід, несучи вістку, про загибель села, про смерть та неволю соток людей, про знищення добра та надій тисяч. Хвилями, коли притихав гук огню, почувалися страшні, пронизливі зойки та плач або дикі оклики, подібні до вовчого виття: «Аллá! Аллá!»

Всі три їздці позлазили з коней і стояли, мов окам'янілі, дивлячись на страшне видовище. Серце Юрка обізвалося нагло і раз у раз повторяло безрадне та розпучливе питання: що се таке? що се значить?.. Іван глядів понуро на пожежу і слухав плачів, стону та татарського реву і почув нагло у своїй душі якусь дивну порожнечу. Він знав, що тут нема ніякої ради, ніякого рятунку. Коли татари зуміли зовсім ненадійно напасти на село з усіх сторін, то не було найменшого вигляду на се, щоби хто-небудь урятувався. Коли б хоч на хвилю перед тим дізналися мешканці про ту небезпеку, то все-таки можна було надіятися, що хоч дехто спасся. Щоби тепер кого-небудь врятувати, на се треба було щонайменше кількасот вправних і добре озброєних їздців, а сих не було навіть у самого гетьмана, а не то в повіті. Всі східні воеводства були віддані на поталу татарам. У всій Річі Посполитій не було нікого і нічого, щоби стримати загибель і руїну кількохсот тисяч людей. Іван знав се, і коли Юрко, кинувшись на землю та, добуваючи зі себе невизравні слова, гриз землю у безмежному болю та розпуці, Іван стояв понуро, зложивши руки на грудях, немов уосіблення народу, який глядить на власну загибель завдяки безсовісности заведеного ладу. А лад сей, відібравши йому зброю, сам до оборони проти ворога мав лише одно — соромну утечу. Тим часом запримітив Олекса, який на своєму віку бачив уже немало подібних картин, що огонь став у декотрих частях пригасати. Він скинув з себе жупан і кирею і звернувся до молодців:

— Коли присягнете, що ні один з вас не відізветься словом та не учинить нічого без мого дозволу, то дозволю вам іти з собою. Поглянемо, чи багато татар, та дізнаємося, куди вони вертатимуть.

— Присягаємо на Спаса та Пречисту! — сказали молодці, отямившись вмить. Перед ними явилось ось діло — одинокий вихід та одинокий рятунок від страшної душевної муки. Їм видалось нагло, що, будь вони в селі, не сталося б нещастя, а коли тепер туди підуть, то, може, ще дещо і врятується. Вони швидко покидали зі себе верхню одіж, і всі три пішли берегом потічка, який плив у село і вливався вже в селі в Іванівський потік. По боках потоку росла осока та високі трави, росло збіжжя, так що швидко дісталися всі три до згаріщ перших хат, які вже були пригасли. В сім місці росло кілька верб, з яких витинано пруття на плоти, і тому кожда з них мала немовби велику голову, з якої виростало цілим корчем густе, на кілька пальців грубе пруття. На знак, даний Олексою, молодці повилазили на верби і звідтам, серед горячі та гризького диму, глянули на головну вулицю села та на все, що там діялося.

Коли хто зумів би зобразити собі пекло, всі його страхіття та всю погань, сей побачив би якраз таку саму картину, яку ось побачили Юрко, Іван та Олекса.

Село горіло. Деякі хати стояли в огні, неначе смолоскипи, а гук полум'я мішався з ломотом перегорілих дахів та зі сиком іскор, що вибухали вгору. Разом з хатами горіли також і дерева, а сі, в яких було більше води, стояли обгорілі та чорні, і лише менші галузки тліли від страшної горячі. Довкола них на обійстю лежали чорні, зуглені вже вчасті тіла — се трупи людей та звірят, яких не могли або не хотіли татари брати зі собою. Головно горіли або вже й попеліли крайні хати, які зразу запалили татари, щоби відтяти мешканцям дорогу до втечі. На других шойно горіли стріхи, а далі ледве указувалися по рогах та углах перші язики полум'я.

Побіч сих хат розгравалися страшні сцени. Озарені кривавим сьєвом пожежі, неначе справді чорти, увихалися десятки татар довкола хат. Одні виганяли товар на головну вулицю і гнали ошаліле з переляку стадо повз потік за село. Другі серед дикого реву та реготу ловили мешканців, що з руками над головою утікали перед ними, потикаючись та падаючи. Ярке освітлення огню надавало сим лицам якогось страшного вигляду смертної розпуки та перестрахи. Зловивши кого-небудь, татарин придивлявся, кого саме зловив. Старі жінки та чоловіки і всі малі діти діставали ножом по горлі й конали у калюжах крові серед вулиці, топтані нога-

ми татар, коней, товару та власних земляків, що утікали. Коли татарин зловив молодицю з малою дитиною при груди, виривав дитя з рук матері та кидав ним об найближче дерево, стіну або у найближчу звалену хату, а остовпілу матір, що заводила нелюдським голосом, тягнув за собою туди, куди товариші гонили товар та виносили достатки.

При хатах, до яких можна було ще приступити, товпилися татари цілим роєм, виносили щонайкращу одіж, посуд та знущалися по-звірськи над господарями домів, щоби дізнатися, де вони поховали гроші. Їм обпалювали ноги та руки, відрізували уха та носи, жінкам — груди, випалювали очі, а вкінці різали і полишали трупа огнєві та собакам.

Усе спішилося, гнало, верещало, деякі бранці пручалися, боронилися та заводили, інші тупо гляділи перед себе на кров, огонь та розпуку інших, але їх груди не мала уже ні стонів, ні жалю, їх очі — сліз. Татари гонили до поспіху; хрестячи всіх дротяними нагайками, реміннями, плазом шабель та прокльонами, а від часу до часу вибухав серед їх товпи проймаючий рев: «Аллá! Аллá!» — на знак, що все те діється не лише для наживи татарського люду, але і на славу Аллаха.

Татари спішилися, бо огонь, який самі вони розвели, зближався чимраз більше, охоплював чимраз ближчі хати, й пройти вулицею ставало неможливим. Далі стали погасати перші хати, а по них оставала лише купа обгорілого румовища. Ліплені з глини печі торчали поміж спелілими згаріщами, наче нагробні камені. Головна вулиця села, що вела повз потік, опорожнилася від людей і звірят, остали лише трупи та почорнілі у жарі калюжі крові. Воздух став нагріватись чимраз більше і більше, він дрожав від жару, мов у хлібній печі над розкиненим вугіллям, вкінці одна хвиля — і всі останні хати бухнули огнем, а його вибух приглушив на хвилину всі інші гомони.

— Боже, Боже! — стогнав Юрко, глядячи на все те у якомусь отупінні, яке прийшло на нього після першого вибуху розпуки.

«Пропало все,— подумав Іван.— Помолімося за душі всіх, що погинули. Коли б хто хотів виявити хоч крихітку свого жалю, той мусів би хіба стрімголов кинутись у се пекло...»

Олекса, що весь час глядів на страшну картину знищення з затисненими губами та грізно стягненими бровами, отрясся також зі задуми і сказав:

— На жаль та плач буде час опісля. На се остається вам ціле життя, а коли і сього замало буде, так монастирів на Україні доволі. Тепер треба нам учинити все, що лише

можливе. Злазім з дерева! Тут нам нічого робити. Сюди й так зараз над'їдуть татари, щоби поглянути, чи хто де не сховався та не втік ще в останній хвилині.

Мовчки услухали молодці приказу і вернули до коней. Якраз думали на них сісти, коли побачили кільканадцять татар, що під проводом якогось старшого над'їхали від противної сторони села.

— Чвалом! — крикнув Олекса, і всі три пігнули щодуху в сторону лісу. Татари запримітили їх і, видавши дикий оклик, пігнули за втікачами, розвиваючи по дорозі прикріплені до сідел аркани. Але коні татар були змучені, то швидко остали позаду майже всі. Лише сам старший зближався чимраз більше до лісу, в якому скрилися утікачі. Коли минули перші дерева, Олекса здержав коня і, відчепивши від сидла свій аркан, зіскочив з коня і пішов назустріч татаринові. Юрко та Іван вооружилися тим часом, палаючи жадобою хочай одного ворога покарати за страшний злочин одноплемінників.

Але до сього не прийшло. Татарин боявся їхати в ліс сам-один серед п'ятми, і то ще за невідомим ворогом. Тому здержався і оглянувся за своїми. Його стать відбивалася докладно на тлі кривавого неба, і Олекса не потребував його довго шукати. Сеї одної хвилі було доволі. Гук пожежі глушив собою всі гомони, отже, також і кроки Олекси. Він зблизився до татарина... аркан свиснув у воздуху, кінь став дуба і, обернувшись на задніх ногах, пігнав до своїх. Зв'язаний татарин лежав на землі, але Олекса не мав часу з ним довго бавитися.

— Вставай, харцизе¹, і махай у ліс!

Татарин зірвався, мов ошпарений, а, знаючи, що небезпечно було б зволікати, побіг. Так довів його Олекса до Юрка й Івана. Тут приказав татаринові сісти на коня, а, висадивши його туди, сів сам за ним у сидло і поїхав у ліс. Коли вже від'їхали доволі далеко, Олекса зліз з коня, кинув татарина на землю, наче клунок, і приказав молодцям також злізти. Відтак, вхопивши ніж і нагайку, підійшов до татарина, що ще дотепер не міг ані одної руки освободити від справно закиненого аркана.

— Ти, скоте,— начав до татарина по-татарськи,— такий старий опришок, то ж знаєш, що тебе не помилують, коли не схочеш відповідати або коли збрешеш. Тому кажи правду і відповідай скоро, бо в нас нема часу. Відповіш на наші питання швидко і отверто, то виміняємо тебе або

¹ Розбишако, злодюго.

дозволимо викупитись, коли ні, то згинеш, мов собака, таки сейчас.

— Питай, багадуре!¹ — відповів, дрожачи, татарин, який в Олексі пізнав одного зі своїх найближчих ворогів — козаків.

— Хто ти?

— Я — Арелан-мурза.

— Начальник сього загону?

— Начальник хто інший. Таки ваш чоловік.

— Хто такий?

— По-нашому він зветься Абазе-бей, по-вашому — Івашко чи як там.

— Івашко! — кликнули оба молодці, хоч і не розуміли, про що саме питає Олекс.

— Так, — сказав Олекс, — але не Івашко навів на нас сю орду.

— Се ще справа Бялоскурського та Зглобіцького, — докинув понуро Іван.

— Кілько вас? — питав Олекс даліше.

— Лише один загін, ефендім².

— За чим же ви аж сюди пригнали? Адже загони так широко не йдуть.

— Ми прийшли сюди лише на осібний приказ султана Қалби, якого до сього намовив один з ляхистанських бояр, якого очі відчинилися на світло правдивої віри. Ви ось перед хвилюю назвали навіть його ім'я.

Козак перекладав Іванові слова татарина.

— А що, не казав, — замітив Іван, — що се справа Бялоскурського?

— Так саме він називався, — сказав татарин. — Він тут у селі шукав когось, якоїсь дівчини для Чікалі-баші.

— А найшов її? — спитав Олекс.

— Чому би не мав найти? — відповів татарин. — Аллах завсіди ласкав на сих, що увірують в нього.

— Мовчи, псявіро! — крикнув Олекс. — Чи ти думаєш, що коли тебе зараз не вб'ємо, то не зможемо вбити пізніше? Де ваш кіш?

— По тому боці села, у липовому ліску, — була відповідь.

— А бачив ти сю дівчину?

— Бачив, — відповів татарин, а його очі аж засвітилися від згадки про се. — Вона справді гарна, наче гуриска в раю Аллаха, і я бажав би, щоб ся, яка колись по смерті в раю подасть мені чарку розкоші, була б хоч через половину так

¹ Герою;

² пане.

гарна, як саме вона. Її і до султанського гарему не було б мало!

— Що вона за одна?

— Аллах знає, ефендім. При ній був лише старий батько, що дуже люто боронився, а навіть убив кількох товаришів при нападі. Він мав великі сиві вуса та глибокий кривавий рубець над правим оком.

— Де ж ти його побачив, що так добре тямив?

— Я бачив його, бо я сам убив його ятаганом¹, зайшовши збоку.

Татарин розказував усе те спокійно, наче чванився своїм ділом.

Олекса усміхнувся люто.

— Чи ви знаєте, вашмось, — сказав до Івана, — що татари приходили лише сюди за вашою сестрою, щоби її пірвати для гарему турецького капудан-баші², а сей ось мурзак бив вашого батька власною рукою.

Іван здригнувся увесь і нагло, неначе лютий звір, кинувся на татарина...

VI

НА КРАЙ СВІТА

Поява татар викликала у цілому повіті та в усьому Руському воеводстві несказаний переполох. Коли б шляхта з усього краю з'їхалася була разом, то її, певно, набралось б більше, чим було усїєї орди. У кожного посесіоната³ було чимало гайдуків, пахолків, оружних хлопів, а дрібної загонової шляхти могли на поклик явитися тисячі. Але поклику не було, а гадка про опір татарві навіть не постала в умах подільських вельмож. Саме ім'я татар пройняло їх страшною тривоگوю, немовби якась несамоविта сила привела сюди сі дикі полчища та сама заступалася за них. Шляхті видавалося самозрозумілим, що татари непобідимі або безсмертні.

Тільки пан Угерницький озброїв своїх підданих, а так само деякі шляхтичі-пограничники зібрали потрібні сили, щоби оборонити себе від напасти. На жаль, татари дуже добре знали, що сі вибранці — се здебільшого українці, а їх ватаги складаються з козацьких зайдів та молоді убогої

¹ Довгий турецький ніж;

² адмірал;

³ дідича.

православної шляхти, тому-то й вони старанно оминали сі укріплені та боронені двори, а накидалися на безголове і трусливе панство.

Як при кожному нападі, так і тепер польська шляхта втратила голову зовсім. Усі невирубані ще ліси заросли від утікачів, по всіх городах і містечках вешталосся чимало блідих із переляку мості панів, які покладалися на висоту міських стін та на хоробрість «ликів»¹. На поталу татарському живлу остав лише бідний, працею та здирством і панським канчуком до снаги винищений подільський мужик. Пани, які відібрали йому свободу та зброю, покинули його тепер у хвилині небезпеки та казали своєю кров'ю заткати хижу пащу татарському змієві.

Зате саме Річ Посполита приглядалася бездіяльно, а може, навіть і задоволено загибелі тисяч українського народу. Не одному зі західних панів здавалося, що татари — се тихий союзник польсько-шляхетського правління. Коли, мовляв, татари пустять крові мужикові, то відійде йому охота до бунту, і він покірно похилить голову під панський нагай.

Одного тільки не передвиділи правителі — зміни у світогляді сього окраденого мужика під ударами долі. Утративши все, раб сей ставав знову собою і з раба ставав велетнем. Він виростав ось із крові й боротьби як герой і кидав слово визову всім, хто йому брався кувати кайдани. Та тільки брався... бо ні Польща, ні татарва не мали сили знищити здоровий та благородніший від них мужицький нарід.

В часі, коли шляхта покидала двори, достатки, землю, піддані гуртувалися у ватаги після кожного нападу, а в роздертих горем серцях, наче криваве зарево пожежі, сходила месть! І вони йшли шукати її, та не на захід, але на Запорозжя, де з мужика виріс козак, де тисячі справних та добре озброєних месників виїздили з-під низеньких курних стріх на кожний поклик рідного краю.

Страшно гостювали в сім році татари на Покутті та Поділлі, а за весь час своїх мордів, пожеж та грабіжі не побачили піднесеної проти себе зброї. Сотки сіл та містечок пішли з димом. Тисячі народу вигинули від огню та меча, а дальші тисячі пішли своїм доробком годувати кримців у Перекопі, працюючи на них власними руками, або власним тілом та кров'ю відновляти застиглу життєву силу розніженого у своєму гнилому спокою турецького велетня. І пішов, піднявся один великий плач по всій Україні, а йому відповів оклик гніву озлоблених месників.

¹ Міщаң.

Зате небагато шляхти згнуло від нападу, тому й гадки у неї були зовсім відмінні. Не один із панів, вернувши по нападі до свого майна, не находив ні одної стріхи, ні одного кріпака, бо всі, що уйшли з життям, відплили на схід під козацький присуд. Радо були б пани пішли за ними й собі, щоби оружною рукою погнати у свої стайні нового робучого товару, але що ж? І на се не доставало шляхті сили. Щоби піти у степи, у Дикі Поля, на се треба було відваги, а то більшої, чим до вбиття мужика на гумні... Тим-то й гадки панів, що вертали, зайнялися чимось іншим. Немов вовки, що, замкнені в одній спільній ямі на голодову смерть, пожирають себе взаємно, так голодна та обдерта шляхта почала між собою гризтися за останки майна, наїздити себе взаємно з позбираною голотою та процесуватися по судах.

І ось, неначе маляр, який вогкою ганчіркою одним махом зітре з полотна щойно намальований образ, і ніхто навіть не вгадав би, яким був його зміст, так і тепер затер страшний, від десятиліть небувалий напад татарви всі давні свари, пригоди та ворожнечі з пам'яті сусідів пана Угерницького. Всі мали, бач, аж надто багато діла з новим укладом відносин.

Двір у Лошневі був неначе сим плесом, яке найдеться й посеред найбільше скаженого виру. Всі вороги потратили майна, а уцілілих засівів не було кому зібрати. Подекуди появилася вправді кількох мужиків або гайдуків та пахолків, але мужики збирали, що можна було, для себе і щезали опісля з виду панів, а гайдуки, покинувши голодне панство, грабили та нищили все те, чого не знищили татари.

Пан Угерницький виріс одразу до значіння одного з найперших мужів у повіті, бо се, чого не міг добитися довголітньою службою королеві, осягнув тепер кількома тисячами злотих. Він позичив їх на «поминай, як звали» деяким сусідам, які брали хоча здебільшого відбудувати зруйновану ворогом субстанцію, а за се обіцували не інстигувати¹ справи пана Зглобницького. Вправді егомось пан Задрипа доручив, а радше підкинув пану Василеві кілька позовів, але на означений реченець позовники не ставилися. Через се упадала ціла справа за здогадний «гвалт», довершений на особі шляхтича та за обиду духовника.

Одначе інше горе чорним крилом покрило лошнівський двір. Від сього горя не можна було відкупитися ніякими сумами, годі було не зігнутися, не схилити чола під його огонь. Воно гірко буває плакати за помершим, але стократ тяжче оплакувати живих.

¹ Доходити правом.

Коли б Галя була померла від пошести або загинула на пожарі, пожаліли б її брат та суджений, пожаліли б і перестали. Живий живе гадає, а час — се великий лікар... Але жити з сею думкою, що дівчина десь у степу волочиться з татарським кошем, щоби відтак доконати своїх днів у поганому гаремі бусурман, — се було просто страшне. Першої днини по нападі ніхто навіть не підходив до Юрка. Всі шанували його біль, бо знали, що потіхи не може йому дати ніхто, крім Бога. Цілу днину ходив молодець по саду туди й назад, змагаючись зі своїм горем. Воно виростало перед ним, мов велетень, та придавило його, немов вагою могильної землі. Мряка, чорна, непробитна мряка смерті, обдавала його відусіль, а її не можна було продерти ні руками, ні умом.

Безрадість!.. Юрко знав, що йти у степи за татарвою тяжко, майже неможливо. Ледве чи яка сила могла виврати їм добичу насильно. Викрасти бранку з коша могли тільки люди так само зручні, підступні та вправні у підходах, якими були татари, і то тільки тоді, коли знали, де саме той кіш та бранці. А хто ж міг відшукати дівчину у сих тисячах, які вже за два-три дні мусіли бути зібрані у величезному таборі повертаючої орди.

Не було надії і на се, щоби при нагоді якоїсь битви жовнірів або козаків із татарами напасти на кіш та освободити полонених, а в їх числі і Галю! Річ Посполита не мала війська на оборону південно-східної границі, і тільки гіркий сміх поривав усюкого, хто погадав, що найбагатший та найкращий край усеї держави кинено на поталу юрбі варварів. Давніше було се Юркові байдуже — чи є, чи нема на окраїнах Річи Посполитої безпека й лад. Тепер, коли сам на собі збагнув наслідки сеї безсовісної недбалости та безсилля, якась нова, небувала, скажена лють на Польщу та її порядки хапала його за горло. Як у кожної людини в горі, так і в нього раз у раз виринали питання: хто винен? А найшовши відповідь, аж скреготав зубами бідолаха та хапав за шаблю у безсилі й злості і не знав, проти кого добути її з піхви.

Дарма! Юрко опинився перед непроходимою стіною, якої ні мечем протягти, ні перелетіти не міг ніхто! При вступі на Дикі Поля кінчилися всі змагання людей, а починалася власть темних, необчислених сил, і кождий, хто бажав у них що-небудь осягнути, здавався тільки на Бога та його ласку. Ні хоробрість, ні підступ не покажуть дороги на пустині, і ні сила, ні завзяття не дадуть людині можности полетіти за птахом. Татари були і — щезли!.. Хто знає, якими шляхами чи стежками повели вони дівчину? Хто відбере її? Ніхто, хіба Бог, а без його помочі оставало молодцеві тільки одно —

вгинути! Піти в степи, наскочити на татарську ватагу, врубатися в неї та дорого продати життя... Але що ж? Чи поліпшить він сим долю дівчини? Ах, у сьому-то й найбільша заковика, що, попри всю розпуку, біль та жаль, все ще десь у куточку жила надія або тїнь надії, блїда, слабка, але не сумнівна. Юркові невільно було гинути, доки Галя могла надїятися, що колись дійде до неї вїсточка з Подїлля, а може, може, явиться якась можливість викупити її з ганьби та неволї...

Ходячи по саду, Юрко не замїтив, як запав вечїр. Чорні хмари стали висуватися з-за овиду та затемнювати останні проблїски сонця. По сто разів передумував молодець одно й те саме, врештї порїшив, що одинокий вихїд зі скрути є: їхати на Схїд. Бездїяльно сидїти і ждати, аж десь, хтось, колись поїде у Крим та, може, дечого дїзнається про Галю,— се вбїло б його або, по крайній мїрі, лишило розуму. Він мусїв їхати, куди й якими дорогами — байдуже, чи згине, чи нї — все одно! Завсїди буде мати чого жити, доки смерть не гляне в вїчі, бо так і плакати не ялося, і помогти годї було. А подумати, що там з нею може дїятися...

Юрко вхопив себе обїруч за голову і поволи поплїв ся до мов. Аж ось перед ним зачорнїла темна стать.

— Се ти, Юрку? — спитав голос Івана.— Що з тобою?

— Що ж? — вїдповїв тихим голосом.— Думаю, мїркую, розважаю та шукаю дороги рятунку.

Іван узїв товариша попїд рам'я та пішов поруч з ним.

— Май Бога в серці, брате,— говорив,— не попадай в розпуку та зневіру, бо се злї дорадники! Все-таки і не надїйся надто багато. Адже знаєш, що видобути кого з татарської неволї, а ягня з вовчого горла — се одно...

— Знаю,— вїдповїв Юрко,— але, бачиш, я не можу сидїти з заложеними руками, коли вона там, може, кличе моєї помочї. І хотїй не врятую її, то бодай трудитися буду для неї, поїду за нею на край свїта, а якщо згинути приїдеться, то згину з її іменем на устах.

— Ба, братїку,— потїшав Іван,— усїєї надїї тратити годї! Знаєш, що Галя призначена до Кафи та що татари ушанують її по дорозї. Заки вернуть та розпаюють бранцїв, у нас буде доволї часу дїстатися на Запорожжя або й у саму Кафу та викупити її з неволї. А не вдасться, то хотїй пїмстимося за її сором та неволю на Бялоскурському або ж довершимо силою чи пїдступом сього, чого не купити за гроші. До вїдважного належить свїт, а аж там на мїсці побачимо, що саме можна зробити в нашїй справї. Не слїд нам вїддаватися надїям, що щасливо проб'ємося крїзь татарські полчища аж до гарему турецького башї. Не можна впевняти себе, що

поборемо усі перешкоди та спасемо її і себе. Хто знає, чи вийдемо живими з усіх пригод. Жде нас холод і голод, рани, муки, неволя, а може, й смерть. Але, бачиш, на небі живе Бог, то ж покладім на нього всю надію: а може, може...

Юрко не дав другові докінчити висказу. Обнявши його за шию, вибухнув нагло судорожним плачем.

Коли успокоївся, повів його Іван у хату. Тут сиділи усі довкруги стола, а Олекса розмовляв зі старим Угерницьким про якісь важні справи, бо живо розкладав руками, а усі присутні раз у раз кивали головами або ставляли питання. Коли увійшли Юрко й Іван, розговор замовк, а мати підійшла до сина й обняла його. На її лиці слідне було усе горе останніх днів. Волосся, яке ще донедавна заховало було первісну краску, посивіло майже зовсім, з-під очіпка висувалися в неладі сиваві жмутки на бліде, пооране лице; червоні, підсинілі очі та спалені уста — усе те складалося на сумну картину безпомічної старости. Одначе незломною була: сильна вона жінка. У хвили, коли її одинокий син потребував потіхи, опори та материнського співчуття, виступила пані Марта зі спокоем та гідністю, неначе й не її торкало се найлютіше у світі горе — смерть наймолодшої дитини. При перших словах дрожав ще її голос, але швидко опанувала вона зворушення, бо знала, що в Юрка доволі власних сліз та власного болю.

— Здоров був, синочку! — заговорила. — Чому не прийдеш між нас поділити горе? Ділилися добром, поділимо й журу, а коли стало нам сили перенести один удар, то й сей другий допуст перенесемо на собі без ропоту, без скарги... Скажи, сину, як допомгти тобі у твоїй розпуці? Ти ж знаєш, що тут поміч нелегка.

Юрко поцілував руку матері і відповів на вид спокійно:

— Годі, мамо, журитися! Плачем не добуду, а розпукою не направлю нічого. Перш усього мусимо погодитися з горем, яке нам зсилає Бог, та тільки на Бога покладатися не зможу ані я сам, ані не зміг би ніхто інший на мойому місці. Ось бачите, — тут дроговав спокійний голос молодця, — я не бажаю тинятися по світі без хісна¹ для себе та других. А якщо остану тут сам зі своїм горем, то ледве чи зможу отямитися та стати людиною, як другі. Я мушу покинути хату та йти у світ шукати діл, пригод, мушу хоч попробувати допомгти їй, нещасній...

Тут щось здавило молодця за горло, немов кліщами, і він не докінчив своїх слів. Сівши на ослоні, спер голову на руки та прислонив очі. Усі мовчали, тільки воскові свічки, що

¹ Хосен — користь, вигода.

Горіли у ліхтарях на столі, прискали раз у раз. Вкінці заговорив старий батько.

— Так, сину, ми самі знаємо, що безділля убило би тебе. Саме був тут отець Андрей, і він також радив, щоби ти їхав у світ, бо при тобі добра не буде. Осаул Олекса каже, що знає, куди твою Галю запроторили. Тож ти поїдь з ним на Запорожжя, а там, може, вдасться викупити дівчину з неволі. Вона в руках Бялоскурського, а сей вельми ласий на гріш. Дай йому більше, чим даватимуть на торзі, а він, певно, віддасть дівчину. Я дам тобі доволі грошей, і то самим золотом, а, крім сего, постараюся в разі потреби, щоби Чамчан, вірменин зі Львова, написав листи до своїх земляків у Кафі, а сі, певно, порятують тебе, якщо бракне тобі дечого у чужині.

Коли Юрко підняв очі, лице його було знову спокійне, як перше.

— Дякую вам, тату, за добру волю! — сказав. — Спасибі і за гроші. Я візьму їх, але тільки тоді, коли віддасте Марусі усе майно, яке з Лошнева має припасти мені. З грішми постараюся поїхати у Кафу всіма можливими способами. Удасться, то верну до вас, не вдасться, а я остану ще в живих, то осяду на Тясміні у Чорному Лісі, оддалік від людей, як у монастирі. Ось там скоротаю бездольний свій вік. Заселю пустиню втікачами, збудую церков на Божу славу, оживлю Україну і вмру з сею думкою, що не даремно прожив на світі... Тому не бійтеся про мене. Я без кончевої потреби не наражу свого життя на небезпеку і не стану шукати смерти. Бажав я се було вчинити, але ось і на мене сплила частина доброї благодати, яка осінила мене. Я отямився вчас, бо згадав, що життя потрібне моїм обездоленим, пригнетеним землякам, православній вірі та будуччині народу. Тож поблагословіть мене на далекий шлях, а що Богу угодно, те й буде!

Юрко підійшов до батька й укляк, а пан Василь поблагословив його твердим, спокійним голосом, хотяй сам став увесь блідий, мов стіна. Батько знав, що, посилаючи сина у татарську пашу, посилає його на ймовірну смерть, та ні словом не зрадив безмірного болю батьківської груди. Мати вийшла з кімнати, щоби помолитися, а Олекса пішов таки сейчас до стайні, щоби вибрати коні та зладити усе потрібне до дороги.

VII

ЧОРНИМ ШЛЯХОМ¹

Другої днини з двора в Лошневі виїхали три їзди: Юрко, Іван і Олекса. Іван не думав так швидко вертати у Тербовельщину. Він віддав свою худобахольську субстанцію, що мав по батькові в Іванівці, пану Угерницькому, щоби господарював на ній по своїй волі, а сам поїхав з Юрком у світ, щоби допомогти йому та берегти у всіх небезпеках далекої дороги. Опісля задумав іти на Січ і там проживати далі та шукати пімсти на ляхах і татарах за загибель рідні. Не було, бач, у нього охоти до осілого мирного життя. Була се вдача, яка тільки у боротьбі та подвигах, у походах та боях бачить смисл життя молододі людини.

Всі три вїхали у Микулинецький ліс, що лежав між Тербовлею а Тернополем. Вони бажали закупити у Тернополі ще дещо потрібне до далекої виправи. Вправді могли би були вже на третій день станути у Кам'янці, але Олекса не згодився на се, кажучи, що не можна так одразу, без конечної потреби томити коні. Радив навіть у Тернополі переночувати, а при нагоді докупити ще два подільські бахмати², які були необхідні до далекої подорожі у широких степах України. Ся порода надавалася найкраще до небезпечних походів, і кінь Олекси був саме сеї породи.

По дорозі у Тернопіль стрічали мандрівники кілька разів усяких підозрілих волоцюг, які їм пильно приглядалися. Одначе грізне лице запорожця та бліді, похмурі лица молодців відстрашували харцизів. Ось так доїхали вони до Тернополя вже під вечір.

Як у Тербовлі, так і тут мав Юрко знакового міщанина Михайла Гудза, що держав заїзжий двір для проїжджих купців. Шляхта туди не заїздила, але повно у нього збиралося міщан та вірменських купців, які їздили караванами на Схід. Михайло привітав гостей зовсім не унижено. Він любив, бач, показувати свою міщанську гордість навіть і перед шляхтою. Але тут робив він чималу ріжницю між поляками і православними русинами. Так і тепер, коли чимало шляхтичів потратило майно, пан Михайло сердешно зі сього тішився,

¹ Чорний шлях (Злий Крок, шлях Незримий, по-турецьки — Керван Йолі) — один з найдавніших і важливих шляхів; ішов од татарських перевозів на Дніпрі через Київщину, Поділля, Волинь на Львів та Варшаву. Чорним, за переказами, названий тому, що по ньому татари нападали на Україну й Польщу і табунами своїми витоптували всю траву, залишаючи на ній чорне пасмо переходу;

² верхові коні.

наскільки се не торкалося православних. До них звик був говорити:

— Хотяй ви ніби шляхта, а я ні, то ми все-таки одного батька діти, та одна кормиґа нас давить. Тож хотяй ви мені пани, а я вам слуга, то все лише остільки, оскільки молодший брат служить старшому.

Видко, що пан Михайло, який був старшим братом при церковному братстві, таки добре розумів напрям польської державної думки, а до свого світогляду пристосовувався не лише на засіданнях братства, але й у житті. Тому прийняв запорожця, як свого найближчого друга, з отвертими раменами і віддав йому до розпорядимости всю хату. Так само щиро пожалів Юрка та Івана, як своїх, а вже не одно дісталось при сьому і королеві, і сеймові, і гетьманам. Він прирік вистаратися коней та ремінь, з якого Олекса думав скрутити два нові аркани, потрібні конечно всякому мандрівникові у степах. Він, бач, ніколи не купував готових арканів, але завсіди робив їх сам.

Відтак запросив пан Михайло всіх трьох до себе на обід, причому видобув все найкраще, що лише було в нього в кухні та пивниці. По обіді сиділи всі разом та, попиваючи молдавське вино, говорили про шлях, яким думали їхати у Крим.

Пан Михайло вельми дивувався, що молодці відважилися на таке небезпечне підприємство, і радив не робити сего на власну руку, тільки в власній силі. Олекса годився на се вповні.

— Тепер не можна буде їхати просто у Перекоп,— говорив,— бо годі сподіватися, щоби які-небудь купці або послитуди їхали, а самі, очевидно, не попхається, немов чортові в зуби. Поїдете на Томаківку¹, а там, певно, знайдеться якась нагода перебратися у Перекоп, а відтіля й у Кафу².

Але Юрко, якому подорож вернула у значній мірі рівновагу духа, успів ще раз передумати всі можливости успіху і не згодився.

— Ні, Олексо,— відповів живо,— ти ж знаєш, що мені ходить головою о поспіх. Якщо мав би я приїхати запізно, то волів би був таки сейчас скочити за Зглобіцьким у Гнізну... Сам чи не сам, з купцями, послами чи без них — я мушу їхати слідом за бранцями, щоби прибути принайменше на сей час, коли будуть продавати невільників у Кафі.

— В такому разі,— відповів Олекса,— мусіте мати пер-

¹ Де саме тоді була Січ;

² теперішня Феодосія; тут був головний невольничий ринок Кримського ханства.

нач від котрогось із татарських мурзак або від когось із ханської рідні, бо інакше не проїдете і гонів, щоби вас не зловили та не відвезли у Кафу, але не як послів або купців, лише у каторгу. Вашмостьове, майте на увазі, що від вашого життя та свободи залежить інше чиесь добро. Вам невільно пхатися нерозважно в небезпеку. Тому послухайте і їдьте зі мною на Запорожжя, а там не трудно буде роздобути потрібне, хоч би й від самого Кантеміра¹. Його поважають усі орди, і хоч він з нами воює, то відси радо вволює просьбу лицарських людей.

— Добре, — згодився Іван, — але як довго се потриває?

— Щонайменше півроку.

— Півроку! — крикнув Юрко. — Ти погадай тільки, що за сей час може статися! Півроку!.. Господи милостивий! За півроку буде зима, опісля прийде весна, розтопи, негода, а з ними знову який напад козаків на Крим або Туреччину, і аж тоді пропаде остання надія найти кого серед воєнної завірюхи.

Тут вмішався пан Михайло.

— А якби так ви, панове, пристали до якої вірменської каравани, яка їде просто в Крим. Воно було б і швидко, і безпечно, і певно. Купці мають знайомих у Перекопі, Бахчисараї, Козлові і Кафі і знають усіх. Якщо певно знаєте, що суджена егомості пана Угерницького призначена для Чікалі-баші, то вірмени, певно, найдуть її і того, хто її приведе.

— Ба, але чи каравани туди ходять, куди нам дорога? Вони звичайно їздять до Стамбула або Акермана².

— Саме в сім році, — відповів Олекса, — підуть каравани у Перекоп або й у Кафу, але се не станеться так швидко. Вправді, по нападі найлегше зробити купцеві на татарській шкірі, та не кождий посягне на сей зарібок. По нападі буває у орди чимало гроша, тож вона радо купує поживу, сукно, кожухи, зброю. Небезпечна се дорога, тому такі виправи відбуваються найчастіше під нашою охороною, але є й такі, що їдуть туди просто Чорним шляхом на Брацлав, попри Нерубайку, Вись, Інгул, біля Білих Криниць у Кизикірмень. Ледве, одначе, відважиться хто туди поїхати перед осінню. Сьогорічний напад був дуже великий, самої орди було по правді до сорока тисяч, так що Чорномор'я заройться від чамбулів, чабанів та таборів і не заспокоїться аж десь за два-три місяці. Се, бачите, наче вистрілити вечірньою порою на степовому озері. Уся пташня, яка збирається на ньому ночува-

¹ Вельми лицарський ватажок у татаро-ногайців;

² по-турецьки — Білий Камінь; місто Білгород на Дністровському лимані.

ти, зірветься, як пестра хмара, та довго ще відтак кричить та підлітає, хоч стрілець давно пішов уже домів... А у татар такої птиці доволі. Від одних відкупишся — прийдуть другі, відіб'єшся від них — появляться треті, а не відіб'єшся, то поминай, як звали, хоч би ти мав ферман¹ від самого султана або ярлик² від хана. Завсіди знайдеться хтось, хто його не пошанує, а ніякий чортяка не зможе відтак такого злодюгу відшукати та покарати за злочин... Ось чому треба ждати, аж татарва осядеться; поки що мусімо їхати на Січ, а не на Дикі Поля. З Запорозжя скоріше чи пізніше діб'ємося у Крим; а чи нам се удасться відсіля, Бог знає...

Саме в сю хвилину застукав хтось до дверей, і в кімнату увійшов високий, худощавий чоловік з чорним заростом та кривим носом, у високій смушевій шапці. На перший погляд можна було в ньому пізнати вірменського купця.

— Здоров був, пане Михайле! — поздоровив він, входячи, господаря.

Пан Михайло усміхнувся приязно та привітався з прибулим сердечно.

— Вітаємо, вітаємо та просимо у компанію!

— Хто зач?³ — спитав Іван.

— Се львівський торговець сукна Кіркор, вельми багатий чоловік та мій давній знакомий. Він мало не щороку їздить на Схід, та й сего року був би, певно, туди поїхав, якби не орда... Чи не правда? — звернувся пан Михайло до вірменина.

Сей усміхнувся хитро.

— Може, правда, може, ні, — відповів обережно. — Може, я тільки припізнився...

— Ах, то ви сього року також збираєтесь в дорогу? — спитав живо господар.

— Не знаю, не знаю! — звинявся купець. — Годі ще щось певного сказати.

— Шкода! — розвів руками пан Михайло а, звертаючись до гостей, додав: — Мали би, панове, неабиякого провідника та друга у своїй подорожі.

— А вашмось панове, куди вибираєтесь? — спитав вірменин, сідаючи за стіл та беручи в руки налиту чарку.

Олекса розказав купцеві про наміри Юрка й Івана, а Юрко показав йому листи до кафинських вірменів. Кіркор переглядав написи на листах, попивав вино та слухав оповідання,

¹ Султанська грамота;

² ханська грамота;

³ що се за один?

а від часу до часу гладив свою чорну бороду. В міру оповідання поважніло його лице чимраз більше, вкінці відповів:

— Хоч не знаю особисто пана Угерницького, але багато чув я про нього від Гошовича, і мені жаль вашності, що попав у такі терміни¹. Одначе, чи подумали ви, як важке та небезпечне ваше підприємство?

— Я роздумав усе як слід! — заявив Юрко спокійно. — А якщо я раз рішився, то ніяка сила не відведе мене від постанови, хіба Бог, на якого поклав я всю свою надію.

Лице купця дрогнуло.

— Так, на Бога надійтеся, панове! Може, він потішить вас у вашому горі та проведе щасливо крізь сей страшний край, сю гаенну² християнського народу та виведе здоровими зі страшної пащі опиря, який від віків ссе живу кров руського племені. Гей, чи знаєте, панове, що татари забрали в ясир поверх двісті тисяч усяких бранців, а кільки товару та достатків, то й не зчислити. Але ось я не про се... Чи, панове, знаєте, напевно, що пан Бялоскурський приложив руку до пірвання панни Попелівної?

— Так! — пояснив Іван. — Ми зловили й убили татарського мурзаку, який зарізав мойого батька та був при її пірванні. Він зізнав, що його чамбул тільки за те напав на Іванівку, щоби її пірвати. Вправді мені не дуже хотілося вірити, щоби який чамбул запускався так далеко задля одної дівчини, з другої сторони, одначе, гарно, що навіть татарин не збреше перед смертю.

Кіркор усміхнувся знову хитро й відповів:

— Перш усього ви добре вчинили, що не оставили Арелана в живих, бо досі ніхто з татар вас не бачив і не знає. Виміняти його також не було можна, бо дівчина не належала до нього, лиш до Бялоскурського, а сей, певне, не віддав би її за життя Арелана. Видко, вона мусить бути вельми гарна, коли він за нею так побивається.

— О так! — вирвалося у Юрка.

— Що Арелан казав правду, то зовсім ясне, тільки ви, панове, не знаєте турецько-татарського світа та всіх його тайн. Ви не знаєте, якими шляхами доходять там до ціли та добиваються успіху всякі люди. Там не зважає ніхто на спільне, прилюдне добро, на заслугу хоч би на користь володаря, держави чи якого одного стану. У нас, у Польщі, міряться все користю шляхти, а там — тільки користю одиниці. Всякий має на оці тільки власне добро та власну вигоду й усіми можливими чи неможливими способами старається

¹ Скрута;

² гаену, пекло.

дійти до значіння, щоби опісля безоглядно давити нижчих та ссати їх кров. Якщо Бялоскурському потрібна була ласка великого візира Насуха ¹, Чікалі-баші чи кого іншого, то він мусів добре розвідатися, яким робом зможе її найлегше осягнути. А таких способів є, властиво, тільки три. Старшим достойникам платять за ласку готовим грошем, молодшим — дарунками, а наймолодшим — дівчатами. Чікалі-баша — молодий чоловік, а до жінок вельми ласий. Тому, певно, Бялоскурський постарався про вибір красавиць а, вибравши найкращу, пішле її баші, щоби одержати яке місце при дворі або флоті, що завсіди стоїть у Кафі. І пан Бялоскурський, і його посіпаки довгий час розглядалися, заки найшли декілька потрібних дівчат, бо бачимо, що аж так далеко на захід за ними їхали. Видко, в судженої пана Угерницького неабияка краса, коли завдав собі задля неї аж стільки труду. Якщо він знає турецький світ так, як я, а він знає його, певно, то він і власної дочки не пожаліє, щоби задоволити башу, і нагороди доб'ється певно. Коли знаєте, то навіть жінка великого Солімана була дочкою українського попа. Тому-то я й гадаю, що, крім гроша, треба буде вашмостям іще більше хитрощів, якщо бажаєте по-доброму видобути дівчину з рук Бялоскурського.

Молодці мовчали, бо справді годі було їм що-небудь відповісти на таке вияснення справи.

— А чи не могли б їхмось панове,— спитав пан Михайло,— взяти зі собою листів до котрого з польських потурнаків, що сотками сидять по пристанях та торжищах Чорного моря і торгують невольниками? Нехай би вони намовили Бялоскурського віддати їм дівчину.

— Еге ж! На се вони самі ждуть! — відповів Олекса.— Вони возьмуть гроші, опісля скажуть, що не одержали їх або хто забрав у дорозі, та зажадають удруге або й утретє тої самої суми, аж вкінці бранка умре в неволі або напропаще шезне десь у якомусь гаремі. З гарему не видобуде її сам падишах ², не то хто! Відтак вибрешуться, панове, що дівчину вбили при повороті татари або що вмерла на заразу.

Настала мовчанка.

— Що ж хочете,— докинув по хвилині вірменин.— На те вони й потурчилися, щоби добитися наживи та віддатися опісля безкарно найпоганішим та найдикішим оргіям, які можливі тільки на Сході під тайною гаремів.

¹ Тодішній великий візир, тобто високий урядник і полководець султана;

² титул турецьких султанів.

— Тьфу! — сплюнув з досадою пан Михайло.

— Що ж ви нам, отже, радите? — спитав Юрко.

— Я раджу їхати чимскорше на Запорожжя, і коли не трапиться яка інша нагода, поступити саме так, як каже Олекса. Я від себе дам вам листи до кількох купців у Перекопі та Кафі, може, вони вам що допоможуть, коли аж туди заїдете. Іншої ради не можу вам дати, допомогти особисто також ні, бо ще сам не знаю, чи в сім році складеться яка каравана, чи ні. На всякий випадок раджу вам їхати на Брацлав. Може бути, що мене не розумієте, але як послухаєте моєї ради, то і зрозумієте пізніше.

Під час дальшої розмови привели коні, і Олекса оком знавця став приглядатися їм. Вони були справді гарні та палкі, а що важніше — оба сивої масти, так що всі три їзді мали однакі коні. При торзі показалося, що пан Михайло знаменито уміє торгуватися та що має між купцями велику повагу. Коні були дешеві, так що важкий мішок Юрка мало що зменшився. Кіркор лишився також у пана Михайла на ніч, бо під вечір приїхало ще п'ятьох інших купців, і всі вони аж допізна вніч радилися над якоюсь важною справою. Про що, одначе, говорили, не знав ніхто, бо зараз другої днини на зорях виїхали Юрко, Іван та Олекса з Тернополя на схід сонця, супроводжені листами Кіркора та бажаннями старого Михайла, який аж сплакнув зі зворушення та не хотів і чути про ніяку заплату.

Іхали зразу лісами, серед яких лежали місцями полоси отвертих ланів та сіножатей. Ліси були густі й доволі великі, а вечорами почувалися з їх глибини голоси звірні. Бач, важко було відтіля вивозити поташ до Гданська, бо до балтійських рік було доволі далеко. Тому-то й не оплачувалося панам випалювати ліси, а зате з року на рік більшала кількість панських фільварків, а меншало число населення, яке вимирало від нужди, праці, побоїв, зарази або тікало з душею на схід.

А ось тепер і сей побідний похід великопанських обшарників підтяла поява другого ворога краю і народу — татар. Усі оселі, крізь які їхали мандрівники, світили пустками. Зі сих, що лежали на окраїнах лісів або в отвертому полі, не остало і головні. В інших, до яких не заглянули татари, не було й живої душі.

Наче крізь якесь дивовижне кладовище їхали їзді, кладовище, на якому поховано цілий народ. Ще заки показувалися перші згарища, з сумом спочивало око на здичавілих нивках та ланах, зарослих бур'яном. Витолочила їх орда кіньми, випасла здичіла худоба, перерили дикі кабани. Ні плуга, ні воза, ні мужика на всьому просторі! А ось там

уже показалося руде або окіпчене гілля дерев. Легкий вітерець підіймав цілі хмари сірого попелу і, граючись ним, кидав то сюди, то туди або вертів ними, наче водою у чорторії. Опісля появлялися по обох боках шляху згарища... Купи румовищ, попелу, головень, серед яких торчали лише виліплені з глини комини, неначе нагробні камені. Перед появою їздців раз у раз тікали зі згарищ собаки, які збігалися з усієї околиці, щоби спільно з вовками поживитися непохованим трупом. Тільки що вони одні живилися уднину, а другі вночі. Але для всіх старчило бажаної страви, а місце, де вона лежала, вказували цілі хмари гайвороння, круків, галок, що кружляли над ним. Віяло з нього страшним, прегидким сопухом трупів, а людське око з відразу відверталося від нього, як звичайно відвертається людина від горя, якому не годна зарадити.

Мовчки, не оглядаючись, переїздили мандрівники крізь таке село. Та дарма! Не раз траплялося і на шляху побачити якусь безвидну, обгорілу та криваву масу, порозтягану на всі боки собаками, вовками та птицями. Якнайшвидше минали їдці погане місце, але ще довго-довго неслася навздогін за їдцями, неначе спомин страшної сонної мари, гідка-прегідка воня зарази...

Посеред усіх тих понурих появ у пустині, покиненій татарами, не видко було й живої душі, немов усі, що врятувалися від смерти та неволі, покинули сльозами та кров'ю на сяклу землю і переселилися ген, на край світа.

Аж виїхавши з лісів, під селом Качанівкою побачили їдці якихось людей, що крутилися по полях та луках. Вони підійняли похилені голови, як зачули тупіт коней, а побачивши людей, покинули все і вмить шезли в найближчих корчах на окраїні лісу. Не дивно! Хто ж знав, що се за люди їхали? Може, татари, а може, що гірше, гайдуки дідича, який шукав у пустині пропавших кріпаків!.. Аж коли постати їдців пропали у гущавині за закрутом шляху або за хвилями поземелля, з куща ліщини або калини вихилялося лице мужика, яке краскою нагадувало землю. По хвилині сей чоловік вилазив з укриття і гарячково брався знову за роботу: зібрати з поля дещо збіжжя чи городини. Він спішився та добував останки сил, щоби спасти від голодної смерти хоч сі незначні останки населення, що залишили татари. Бо вслід за татарвою ступали ще завсіди два товариші: пошесть і голод...

Через усю дорогу не стрічали їдці нікого, з ким можна було поговорити про події, які тут скоїлися. Тому, переїхавши через Збруч, стали підганяти коні, щоби якнайшвидше минути полосу, обняту татарами. Одначе аж другої днини

з полудня найшли кілька осель, неспалених, та, проте, пустих. Дідичі повтікали у Тернопіль, Збараж або і Львів, а мужики не мали ще відваги вертати до хат, де в кожній хвилі міг загостити якийсь спізнений загін. Тому крилися по лісах, печерах, доки не впевнилися, що бодай їх життю не грозить небезпека.

Коли звечоріло, їздці опинилися знову на краю великої діброви, що простягалася від села Медведівки аж до міста Бару. Властиво, дорога відклонювалася раз у раз то вправо, то вліво від простого напрямку, однак Олекса й не гадав їхати селами. Ще їдучи на Поділля як гетьманський гонець, намітив собі шлях, простий, мов лет стріли, та найкоротший. В його пам'яті лежав сей шлях зовсім ясно, так що осаул провадив Юрка й Івана швидко, певно, без надуми та вагання. Часто приходилося з'їздити на манівці, але завжди так, що се не спричинювало труду ні людям, ні коням. Так вміли їздити тільки запорожці. З неймовірною швидкістю, серед найтяжчих умов поконували вони простори та через день-два відбували подорожі, на які хто інший потребував дві неділі часу та багато-пребагато труду.

Діброва була велична, стара, поважна. Рідко стоячі дубивелетні чорніли на тлі неба, неначе склепіння якогось величезного храму. Широчезні, розлогі крони дерев спліталися зі собою вгорі у непробитну кривлю, а сподом вкривала землю грубезна верета напівзбутвілого листя. Воно накопичилося тут від десятиліть. Спідне утворило м'яку підстилку, що враз із верхнім, торішнім листям розвернулося, неначе м'який ковер. Верхня підстилка, висушена продувом, шелестіла під ногою мандрівника, але зберігала завжди вологість. Ось чому посеред сухого листя виростали гриби та губи й виводилися мільярди хрущів або нічних мотилів. У галуззях, на дуплах гніздилися цілі рої співучих птиць, а десь високо, немов орел на скелі, оддалік від усіх інших, осідав цар ночі — пугач.

Під захисним склепінням дубів находило прибіжище багато-пребагато всякої лісної звірні, що над потоками та на ясных прогалинах, порослих травкою та зіллям, находила безпечну і обильну страву.

Опинившись біля перших корчів, що росли на окраїні ліса, зміркували молодці сейчас, що се більший та старший ліс, чим усі, які переїздили досі. Корені росли тільки з берега, а далі стояли лише зрідка грубезні пні столітніх дубів, на яких опиралася смарагдова кривля діброви. Молодці спитали Олекси, а сей відповів:

— Не бійтеся, товариші, ся діброва не урветься вже так швидко, як попередні. Ось ми вже минули осілі сторони. Тут,

у лісі, нема вже ні хуторів, ні сіл. Аж біля Бару та Брацлава є села, але ті вже напів або зовсім під козацьким присудом. Тому й татари пішли, здається, не туди, а на Кам'янець, щоби не зачепитись о наші уходи. Коли б ми не мусіли їхати на Брацлав, то поїхали б просто дібровою на південний схід і швидше були б на Запорожжі, чим татари у Перекопі. На жаль, нам треба у Брацлав, а я раджу вам слухати Кір-кора. Ну, а тепер ходіть за мною, поведу вас у козацьку хату.

— Хату? Яку хату? — питав Іван.

— У сій хаті,— відповів осаул,— сам Бог поклав зелену стріху та устелив пол м'яким листячком. На місці сволока — столітній дуб, а на місці стіни — ліщина.

Зліз з коня і, взявши його за поводи, подався у гушавину. Молодці послідували за ним. Добру хвилю пробиралися крізь гушавник ліщини, калини та рябини, а там підшиття ставало чимраз нижче, вершилися дуби, аж корені уступили зовсім, а коні ступали нечутно по м'якому підложжю праліса. Олекса виглядів місце, куди пропливає невеличкий потічок, а на прогалині росла буйно трава. Отут задержався і, оглянувши, сказав:

— Ось тут спічнемо!

Всі три поздіймали кульбаки з коней а, повитиравши звірята свіжим дубовим листям, пустили їх на пашу. Олекса поприпинав їх на аркани, щоби другої днини довго за ними не шукати, а відтак стали всі три збирати та зносити сухе гілля, якого немало пообломлювала буря з дерев, і воно валилося під ногами. Розвівши ватру, розстелили молодці покривала на коні та поклали кульбаки під голови. Потім попоїли, що Бог післав, позакурювали люльки і полягали довкруги ватри.

Недалеко чути було жування коней, що гризли траву на березі потоку, часами трісла у вогні вогка галузка, а хвилями проходив легіт понад лісом та нашіптував мандрівникам якісь незрозумілі, чарівні казки. Було тихо та спокійно і здавалося, що вся та гаенна плачу, крові, стонів, смерти та неволі — се лише якась чорна змора, що давить груди крізь сон. Якось дивно було пригадувати собі серед сього справжнього раю сю неймовірну вагу горя, яке звалилося на всю землю та її населення, і аж тепер порозумів Юрко, чому зажурені та нещасні тікають у пустиню. Тут душа пристає лише з Богом та природою. Вона говорить лише зі собою і звільна перестає вірити, що поза самотою та спокоем є ще щось більше, що поза деревами є ще й хати, в сих хатах — люди, а в серцях сих людей — люта, кривава рана.

Неначе робітник, який утомився і ввечером протягає змучені члени, так і тепер спочивали мандрівники, передумую-

чи події дня. Юрко глядів у огонь. Він чув довкруги себе безмежну тишину, а над собою бачив чорну безодню нічної темряви. У сю пільму поринали звільна страшні картини, якими займалася уява молодця. Замовкло й горе, заснуло, уколихане до сну втомою тіла та навалою вражінь. Бач, і радість, і терпіння вичерпують свою силу і слабнуть з часом та зі зміною окруження. Хоч і яка гарна пісенька, хоч яка страшна картина, обі зуживаються, і душа ставиться до них, як до чогось знайомого, звичного... І молодець почув, що тут, серед сеї тишини, зумів би дух його віднести утрачений спокій, хоч би й утратив усе інше... Тут зумів би погодитися з долею та, обтерши останні сльози, сказати Богу: «Да будет воля твоя!»

— Скажи, Олексо,— спитав по хвилині, дивлячись усе ще недвижно у палаюче полум'я,— скажи, чому-то нам у світі так погано живеться? Здається тобі не раз, що ти ся пташка, яку пташник прив'язав, щоби на неї ловити шулік та соколів. Ось-ось із синього неба паде стрілою лютий грабіжник і розірве тебе, ще заки успієш зітхнути до Бога за свою грішну душу. Чи який проклин тяжить над нами та нашою землею, чи нам уже ніколи просвітку не буде від сеї лютої степової саранчі? Чи вже ніколи не розживемося у спокою, але завсіди плакатимемо по сьому, що добром називається? Чому воно так? Коли-то вже Бог змилується над нами та освободить нас від лихої години? Гей! Чи я кому яке лихо вчинив, чи соргічив важко перед Господом? Коли сам подумаю, то, їй-Богу, не находжу у своєму житті ніякої погани та ніякого гріха, за який так тяжко треба б покутувати.

Козак мовчав зразу і хитав головою. Іван, що лежав при огні з головою на кульбаці, підняв чоло і також глядів на Олексу, ждучи відповіді. Ватра звільна погасла, а сірий сріблестий попіл покривав звільна недопалені галузки. У коронах дубів вів легіт довгі-предовгі розговори, неначе сам бажав дати відповідь на питання молодця словами: зрости високо, як я, то нікого не боятимешся...

Одначе слова Юрка порушили в душі Олекси якусь дуже живу струну, бо по лиці його пролетіла якась тінь, а брови зморщилися грізно.

— Так,— відповів,— люта і страшна судьба нашого племені, і коли б ми знали та бачили все те море сліз та крови, яке рік-річно спливає на нашу родючу землю, ми умерли би таки зараз, а ще й на нашім трупі виросла б калина, і вирізана з неї дудка заводила б невпинно ту саму важку та сумну пісню жалю та скорби. І справді, над усією нашою землею висить, як каже наш гетьман, страшний проклин. Від віків стікає вся земля кров'ю, а сучить її пожар.

Народ у голоді, нужді та неволі. Хто ж тому винен? Один каже — татари, другий каже — ляхи, і правду каже і один, і другий, але не всю правду. Коли б ми не допустили були ворога у наше житло, він не розжив би ся в ньому. Коли б у нас була давніше єдність,— не ми усього світу, а весь світ нас бояв би ся. Мені розказував батько, що тому п'ятдесят літ гуляли невпинно по Україні татарські загони, а лише тут і там горнулися останки людей по городах та королівських замках. Коли ж козацтво зібралося докупи, коли народ посунув великою силою у свої давні землі в степах, розлетілася татарва, неначе пісок під подувом вітру. Ніхто не втримав того нашого походу на полудне. Татарва, розбита та знищена, стала відступати чимраз далі і далі, аж у сам голодний Крим та приморські солончаки. Тепер висить вона, неначе важка, громова хмара, над Покуттям, Поділлям, Волинню, бо тут, бач, нема єдності та нема сили. А сі, що мають володіти тою землею та боронити її,— се труслива дрянь без сили та совісти, яка дбає лише за грошем та розкошами, висисає з народу всю кров, якої не виточили татари, а відтак кидає сі обездолені та безоружні останки на поталу дикому кримському звірові. Ось і тому терпимо ми всі, от тому і ви, хлопці, їдете у саму пашу того звіра, майже на певну смерть, щоби геройством та посвятою добути добро, яке пропало задля безсовісности та зради сих, що мали його пильнувати. Важке панування Річи Посполитої, але стократ тяжче се обезсилення та знеохочення народу. Ти на Бога надієшся, Юрку, ти ждеш, щоби який святий осінив тебе та твоїх своїм надземним покровом? А від чого ж вродилися враз із тобою два здорові кулаки та тямуща голова? Встань, подумай, вхопи за шаблюку та полатай свою нужду шматками, вирваними з тіла ворога. Сагайдачний каже: нехай стане під нашим присудом уся Україна, нехай українські пани та шляхта відчохнуть ся вже раз від гнилого ладу та звичаю Річи Посполитої, а й вона сама і татарське дрантя розіб'ються о нас, мов хвиля о білий камінь на Чорному морі. Годі вже нам плакати, жаліти та тужити за сим, що було. Хто плаче над минувшим та ломить руки над теперішнім, той ніколи не діждеться будуччини. Лише наша сила вирятує нас від погібелі, лише наша сила дасть нам просвіток у нашому горю, і лише вона дасть тобі потіху у своїй власній недолі. Знай і тям се, що за себе станеш лиш ти сам...

— І Бог,— вмішався нагло Іван.

— Так,— закінчив Олекса,— Бог, що помагав тямучому та відважному. Може бути, що колись було інакше, але тепер, у наші люті часи, сам Бог призначив всіх трусів, слабо-

духів і гультіпак на смерть так, як у діброві гинуть усі дерева, крім коренастого та кріпкого дуба.

Бесіда козака вплинула дуже благодатно на обох молодців. Вони найшли серед лісної самоти сю стежку, яка вела до умової рівноваги і наповняла їх серця відвагою, завзяттям та довір'ям до власних сил.

Олекса підкинув ще на огонь всякого галуззя, щоби дим відганяв комарів, та перепняв коні з одного місця на друге, щоби мали подостатком паші. Відтак, обвинувившись у покривала, заснули мандрівники кріпким сном.

VIII ШАКАЛИ

Прегарний ранок устав після спокійної, тихої ночі. Весь світ вийшов неначе з холодної, свіжої купелі і вкрився рожевою, перлистою росою. З блискучих зелених листків падали її крапельки на розбуджених мандрівників та проймали їх тіла свіжістю. Якась відвага та бадьорість оживляла їх уми після вчорашньої втоми. Вони гляділи на світ майже весело. Здавалося, що вони, забувши горе, заспівають радісну пісню втіхи та щастя, немов ті зяблики та синички у гіллі, які забули про вчорашню шуліку.

Одначе тільки зразу, у першій хвилі, витала радість на молодечих лицях. Якраз сей святочний стрій усеї природи дав відчуті Юркові й Іванові усе темне горе їх життя. Вони споважніли вмить, швидкі, жваві рухи сповільніли, вкінці Юрко, який упорався перший з конем, опер голову на руку та, приклонившись до кульбаки, завмер у мовчанці, дивлячись у глибину лісу. Ось так і молодий послушник, який вирвався з монастирського запертя і біжить у гай над воду, нагло спиниться, коли побачить у плинному зеркалі бліде лице і чорну рясу. «Стій! — скаже тоді до своєї душі.— Усе те не для тебе. Молися, читай писаніє, спасайся! А цвіти, зелень, гайок над річкою, а, може, навіть, десь у кущах і дівчина-ягідка... усе те суєта, мирська похоть, сатана!» І меркнуть очі у послушника, і він вертає у келію зламаний, зневірений, нещасний. Ось і Юрко звернув вмить до свого болю і потонув у ньому, неначе в темряві. Кінь, осідланий і заховааний, оглянувся на свого пана, а, бачучи, що сей не рухається, став спокійно скубати траву. При сьому потрясав раз у раз головою, видко, бажав позбутися залізного вудила.

Іван осідлав коня також, а опісля став викручувати

лабій з рушниці, бо забув її на ніч обвинути клоччям, то набій міг замокнути. Він також похнюпився і не говорив ні слова. Олекса глядів з-під ока на молодців, вкінці не видержав і гримнув на них:

— Чого похнюпилися, мов беззубий на празнику? Лихом об землю! Ми ж не на те їдемо між татарву, щоби дутися, мов сичі, але на діло! Нуте в дорогу весело і жваво!

Хлопці стрепенулися.

— Твоя правда, Олексо! Журюю і мухи не вб'єш,— скочив Іван.— Ідьмо, Юрку!

Юрко скочив на коня за приміром товариша, і мандрівники рушили з місця. Їхали краєм ліса орішником та молодняком і минали одну за другою хвилі поземелля, з яких складається усе Поділля. Аж гульк! За однією з таких хвиль розвернувся перед їх очима величавий вид на околицю. У широкій багністій долині протікала річка Плоска. Правий її берег поріс був молодняком, який належав ще до Медведівської діброви. Густа ліщина, калина, терен, вовчинець стояли тут щетинкою, а у самій долині поблискували зеркала численних ставків та баюр, оправлені в ясно-зелену раму шувару. У віддалі білили хати города Проскурова, а оддалік від нього, таки на правому березі річки, при дорозі, яка вела у Коржовець, кидалися у вічі чорно-сірі дими. Вони підіймалися над землею, наче над пожарищем або табором війська. Сонце обдавало усе те своїм ярким промінням, всі краски виступали виразно на голубому тлі неба, і тільки одна ся чорна пляма разила око мистця, наче діра у картині.

На перший погляд пізнав досвідний осаул, що се був кіш татарського загону, який, запустившись аж під Тербовлею та Тернопіль, вертав туди осібняком. Замітив також, що се тільки обоз із бранцями та добичею, а властиво татарва пішла передом або мишкує ще у околиці. Видко, на чолі загону стояв хтось, хто добре знав, що на пограниччі нема ніякої оружно́ї сили, та умів оминати місцевости, населені показаною людністю.

Осаул здержав коня і глядів через хвилину на дими табору. Юрко з Іваном намагалися пробити зором віддаль, щоби доглянути, чи нема там серед сих возів та коней тої, задля якої вони оба не вагалися лізти змієві у пащу... Одначе з-над огнищ здіймалися дими все новими клубами та стелилися по долині або чіплялися галуззя діброви, так що годі було що-небудь ясніше розпізнати недосвідному.

— От і найшли! — сказав Олекса.— Се саме ті татари, за якими шукаємо.

— А чи ти певний сього? — питав Юрко з блискучими очима та дрозанням у голосі.

— Зовсім певно! — відповів Олекса.— Тут у околиці нема іншого загону. Один загін легко може заховатися у лісі, два або більше чамбулів — ні. Ви знаєте, прецінь, татари, йдучи на виправу, діляться на малі відділи і розходяться на означені місця. Аж опісля, вертаючи, горнуть зі собою усе, що запопадуть, і аж тоді видко їх разом у більшому числі. Кількасот, а навіть тисяча татар перейде незаметно ніччю, особливо, коли йдуть лісами та відповідно розділяються. Зате п'ять чи шість тисяч їздців — не те! Ми знали б були про них уже за тиждень перед нападом. Купець Кіркор недаром посилав вас на Бар і Брацлав. Він знав або догадувався, що теребовельський чамбул туди вертатиме та що й він сам тим самим шляхом поїде у Крим. Се ж Чорний шлях...

Юркові й Іванові просто вірити не хотілося, що вони настигли саме тих татар, у яких в обозі мусіла бути Галя. Поволі минає час у гору та скорбі, і їм здавалося, що від піврання дівчини минули віки... Не брали вони в рахубу сього, що запорожець провадив їх найкоротшою дорогою під час, коли татари пустошили та розграблювали ще по дорозі ріжні села та хутори, йшли з обозами, ясиром, гнали товар. Поява коша під боком на шляху була для молодців несподіванкою.

— Кажеш, ми знали би про кожний другий чамбул? — питав Іван.— Як-то? Прецінь ніхто у селі тут татарським процедуром не бавиться¹. Відки міг Кіркор знати, куди піде або куди пішов загін?

— А чи ти, пане Іване,— усміхнувся запорожець,— гадаєш, що гетьман Конашевич не має у всіх городах цілого Руського воеводства очей та ух та що ті очі та уха не знають про се, хто я, де я та що зі мною? А що ж було би, якби Жулкевський велів мене вбити на кіл? Гадаєш, що вони не знають, хто се Кіркор, ти або вашмость пан Угерницький та чого вони йдуть у Крим? Від того вони й є, щоби знали про все, та, що треба, донести гетьманові. Бо гетьман дбає не тільки про свій загумінок, а про всі землі православного руського народу.

— Як так,— не втерпів Юрко,— то їдьмо!

І, вколовши коня острогою, скочив вперед.

— Куди? За чим? — спитав козак, хапаючи за повіді Юркового коня.

— У кіш, у мене гроші, попробую викупити Галю. Пускай!

— Стривай, козаче! Зажди і послухай! — гукнув Олек-

¹ Не займається боротьбою з татарами.

са.— Чи ти сказився, чи що? Солі, мовляв, їдеш купити у просола¹... Отямся, схаменися! Се ж татари, не купці!

— То, може, пішлим кого! — налягав Юрко, силкуючись висвободити свого коня з залізних рук Олекси.

— Стривай, кажу, не дурій і не казися! Поїдемо, поглянемо, побачимо. Кіш не втіче. Се вози з бранцями, які їдуть поволи, бо нікому за ними гонити. Вечором поглянемо, де стануть, зловимо язика, а тоді можна буде й уложити все як слід. Ти, друже, десятьфунтову свічку з червінцями постав святому Миколі за се, що поміг тобі найти слід — познаку. Дякуй Богу, що нещастям проскурівських сіл поміг тобі, бо, поїдь вони просто на Кам'янець, пропало твоє, брате! А так хоч знаєш, за ким і куди їдеш.

Насилу успокоївся молодець. Правдоподібна близькість Галі та її гнобителів відбирала йому панування над собою. Усе ество молодця проймав огонь запалу, у серці зривалося ніби хлипання скорби, ніби оклики радості, радості-розкоші, яка зазирає у груди віддих і, здається, ось-ось розірве її надміром почування. З трудом опанував себе вкінці, вмовивши в себе, що поспіхом тільки поспеє справу.

Всі три звернули тепер праворуч, щоби зблизька поглянути на кіш. Швидко в'їхали в молодняк і просувалися здовж з річкою та багном, щоби якнайбільш наблизитися до табору.

Нагло з кущів ліщини вийшло трьох мужиків і стануло на стежині, якою проїздили молодці. Одні і другі пристанули і змірили себе очима.

— Чолем, вашмосте панам! — сказав один із них, низький, присадкуватий шляхтич, видко, ренкодайний якогось більшого пана, з червоним лицем та великими, як віхоть соломи, вусищами. Засунувши магерку на зад голови, загородив їдучим дорогоу чеканом², який держав у руці.

— Чолем, чолем! — відповіли молодці. Вони по вигляді та поведінці незнакомого догадалися без труда, що се панський висланець, який збирає людей, утікачів, недобитків з погрому тощо. Не знали тільки, навіщо йому їх.

— А чого, вашмость, нападаеш на людей у дорозі? — спитав жартом Іван, який бажав відразу добути довір'я шляхтича та потягнути його за язик.

Червонолиций егомость усміхнувся приязно.

— Ну, коли вашмостям кротохвілі³ в голові, то так, думаю, що і на мої пропосіта⁴ глянете ласкавим оком. От

¹ Торговця солі;

² топірцем;

³ жарту;

⁴ пропозиція.

злізьте з коней, козак вашмоств їх подержить, а ми поделі-
беруемо¹ дещо про матерію, яку вам зараз якнайдокумен-
тальніше виексплікую².

Юрко й Іван переглянулися з Олексою. Сей кивнув го-
ловою на знак, що годиться на роль, яку згори визначував
йому шляхтич, іменуючи козаком, себто слугою обох мо-
лодців. На даний знак під'їхав і, похилившись, ухопив за
поводи коні своїх товаришів. Оба «пани» позлазили з куль-
бак і привіталися до шляхтича, питаючи, хто зач та чого хоче.
Шляхтич підкрутив з «фантазією» вуса й обізвася:

— Ям ест Юзеф Остоя Кровінський, ренкодайний його
милости пана Станіслава Тишкевича, старости барського.
Що у сьому неспокійному, воєнному часі сповнювання агенд³
свого високого уряду є екстраординарійно⁴ утруднене, що
вашмоствоє під час своєї переґринації⁵ самі лацно⁶ могли
вирозуміти, а ргаесіруе⁷ се, що тєнути⁸ ніякий чортяка не
лише залеглої, але і на сей рік припадаючої платити поп
vult⁹. Тому вельможний пан староста порішив дорогою
реквізиції будь то у грошах, будь то in natura¹⁰ підняти на-
лежні суми з сих сіл і дворів, які заціліли по страшливій
ворогів інкурзії¹¹. Позаяк, одначе, у згаданих дворах чимало
гайдуків та інших continetur¹² пахолків, тому і вельможному
пану старості придалося б декількох резолютних¹³ кавале-
рів, з якими він і фруктом своєї виправи по чести і совісті
поділитися обіцює.

Юрко й Іван не були б, певно, порозуміли, про що йде
річ, або не повірили б у можливість подібного підприємства,
якби не бачили були інєквітації¹⁴ у пана Залушківського
та не знали подвигів пана Бялоскурського чи Зглобичького.
Також Олекса розказував їм, як то кресова польська шляхта
любить користуватися татарськими нападами і, підшиваю-
чися під татарську шкіру, наповняти коштом сусідів над-
шарпану розпуюстю. фортуну.

-
- ¹ Порадимося;
 - ² якнайточніше виложу;
 - ³ обов'язків;
 - ⁴ незвичайно;
 - ⁵ подорожі;
 - ⁶ легко;
 - ⁷ особливо;
 - ⁸ оплата за найм, драчка;
 - ⁹ неохоче;
 - ¹⁰ плодами господарства;
 - ¹¹ нападі;
 - ¹² заключається, є;
 - ¹³ відважних;
 - ¹⁴ наїзду.

Тому-то зовсім не здивувалися, почувши зазив Кровінського взяти участь у подібних вчинках. Зате Юркові пришло на думку, що від пана Кровінського краще можна розвідатися про різні обставини, чим від переляканого татарського язика. Йому ходило тільки про те, щоби дізнатися, що діється в околиці, де діваються татарські чамбули, а головне, що се за кіш відстав так далеко від своїх. Він усмінувся приязно до пана Кровінського і сказав:

— Будьте певні, вацьпан, що я і мій коммілітон¹ уміємо як слід естимувати² ціле іусгіт³ вашої пропозиції і радо до всіх егомості пана Тишкевичових дезідератів⁴ акомодуемою⁵. Знаєте, одначе, що всякий, хоч би і як резолютний, кавалер розглядається на боки та на задні колеса, і так гадаю, що пан воевода та їхмость панове гетьмани не дуже-то радо глядітимуть на такі експропріації⁶, item timeo⁷, чи татарський загін, який саме стоїть кошем перед нами, не обжене та не нападе на нас і не забере собі овочів нашої праці або ще й нас самих в додатку.

— Ха-ха-ха! — засміявся пан Кровінський.— Вацьпан, видко, з місяця до нас приїхав, коли не знаєш, що тут у нас, де нема козаків, ані інших непослушних гультапак, у цілій повні процвітає золота свобода. У нас найкраща запорука фортуни та закони посполитого права ось де! — Тут пан Кровінський ударив по рукоятці шаблі і погладив рукою густі вуса.

— Так-то? — кликнув Юрко, удаючи здивування, а разом вдоволення.— То тут у вашмостів просто рай для всіх резолютів, які на жаль, всюди так дуже урядом бувають опримовані⁸. Хіба би ще татари...

Шляхтич підняв руку, наче бажав перервати Юркові бесіду.— Не втручайтесь, вашмость,— сказав,— чи знаєте, може, хто проводить сей загін?.. Акмеші-ага, поляк з роду і з серця, повний не лише лицарського анімушу⁹, але і добре свідомий справ українних. Се про primo¹⁰, а про secundo¹¹, тут нема ніякого татарського комонника¹², а лиш кіш, обоз

¹ Товариш подвигів;

² оцінити;

³ користь;

⁴ бажання;

⁵ примінилися;

⁶ вивласнення, грабунки;

⁷ так само боюся;

⁸ пригнічені;

⁹ відваги;

¹⁰ по-перше;

¹¹ по-друге;

¹² кінне військо.

і бранці. Само військо пішло уже вчора вечером на Кам'янець чи Бар.

— Якщо так, — крикнув живо Іван, — то, зібравши гідну компанію, можна б легко напасти на кіш та освободити бранців. Се ж була би вельми корисна імпреза¹. Багато всяких достатків нагнали татари на Поділлі, була б навива. Ну і заслуга се чимала — тільки нещасних liberege² бранців із бусурманської неволі!

Три молодці глянули бистро на пана Кровінського, щоби збагнути, яке вражіння зробить на нього предложення Івана. Пан Остоя Кровінський задумався і, наче поражений влучною гадкою, витріщив очі та розняв рот. Одначе по добрій хвилі надуми замкнув його знову, аж клацнув зубами і махнув рукою, наче відганяв влізливу муху.

— Бач, — сказав, — се згола³ не шляхетська імпреза — наражати життя і здоровля і освободжувати кого? Хамів? А добича? І чорту на чоботи не пригожа. Трохи худоби та вошивих кожухів, а чи є там ще які гроші, то ще питання. Впрочім, яке діло нам, коронним чинам, до сього таналайства? Нехай подихає під татарським канчуком, коли тут своїх природжених панів і оборонців слухати збороняється. Крім сього, зважте, вашмосьове, що наше підприняття довершуємо за згодою і дискрецією⁴ могучого і достойного аги⁵, а ласка його та опіка кримського царя більше значать, чим вдяка якихось там чорнописких хлопів.

— Рація, рація! — сказав Юрко, але мимо волі та панування над собою приязний усміх шез з його лица. Олекса почервонів, а Іван задивився чомусь-то в ліс.

— Але, але... — спитав Кровінський, — скажіть ще, вашмось панове, з ким маю гонор⁶ трактувати, і якщо моя пропозиція вацьпанам по нутру, то приїдьте до трьох днів у Бар і привезіть зі собою товариство, Може бути, що удасться вам декого скаптувати⁷ для нашої імпрези.

Юрко усміхнувся злобно, але відповів поволі.

— Ям ест Войцех Круковецкі, а се мій товариш Януш Гарбовскі. Оба маємо интенцію⁸ послухати егомості пана бажання, мусімо, одначе, ще дещо порадитися зі знайомими. Гадаю, проте, що до трьох днів привітаємо вашмось у Барі.

¹ Затія;

² освободити;

³ зовсім;

⁴ дозволом;

⁵ пан, господар, начальник, високий достойник у султанським дворі;

⁶ честь;

⁷ приєднати;

⁸ намір.

Юрко й Іван посідали на коні, які справно подав їм Олекса, а Кровінський звернув доріжкою, яка вела в ліс, видко, у хату побережника.

— А то сволоч! — не втерпів Юрко, коли ліщина закрила їх від шляхтича.

Іван закликав, а Олекса сплюнув з досади.

— Найгірше те, що всі вони знаються між собою, як лиси коні! — сказав. — Кождий пересічний шляхтич чи підпанок підшитий злодієм і завсіди найде у своїх піддержку, а ніколи відмови або кари. Гей! Показав би я сьому Остої, що се таке «резолютний кавалер»! Все-таки, — додав по хвилині, — спасибі й за се, що завдяки йому знаємо, хто перед нами.

Олекса засміявся весело, а навіть став собі під носом мугикати пісеньку. Видко, якась думка засвітила у його голову, і він радів нею. Всі три попрямували в сторону, в якій понад корони дерев підіймалися чорні клуби диму з татарських огнищ. Ліс, у якому знаходилися, складався здебільшого з молодняку та дещо далше, в міру того, як їзди наближалися до річки Пласкої, переходив поступенно у високий чорний праліс. Стрункі ясени, гнучкі граби та кучеряві дуби ослонювали склепінням землю, а де листя пропускатало хоч трохи сонячного світла, там буйно виростали кущі ліщини. Ветлина, лозина, вільхи та трепети виповнювали собою всі заглибини, у яких збиралася вода або де було джерело.

В одній такій заглибині Олекса зіскочив з коня, а товариші пішли за його приміром. За своєю природою став він їх проводатором, і вони слухали його без спротиву. Коні прив'язали на арканах в тіни двох величних осокорів та поприв'язували їм мішки з вівсом, а самі пішли далі пішком. Добру хвилю продиралися крізь гушавник, доки не станули на окраїні лісу. Він кінчився лозиною, бо підложе було підмокле. Дальше ріс уже тільки очерет аж до самої води. Легкий вітерець колихав ним, а смуги тіни пробігали по рівнині, наче гребені хвиль по морі. Сама річка та очерети лежали дещо нижче, чим ліс, і з-поміж кущів лозини могли молодці гаразд розглянути всю околицю.

Наліво у віддалі синіли стави та біліли хати города Прокурова, направо на вузькій смузі землі над рікою чорнів кіш. Туди і звернулися з напругою очі та уми видців. У коші кипіло та кишіло, наче у муравлищі. Татари вибиралися в дорогу. Перш усього розвіялися та зeszли дими, які аж досі затемнювали вид чорною хмарою. Темна пляма у краєвиді змінилася у пестре скопище товару та людей. Зовсім добре можна було пізнати поодиноких людей, які бігали туди і сюди, зганяли товар, вантажили вози, а хвилями по-

чувалися дикі оклики та вигойкування татарських чабанів. По якомусь часі шляхом, який із Проскурова ішов до Бару на Коржовець, висунувся довжезний змій — череда рогатого товару й овець. Поперед ступав рогатий товар, а за ним щойно збитою, чорно-сірою масою — вівці. Чабани з довжезними тиками, до яких прив'язано кінську щелепу, гнали череду наперед, помагаючи собі у сьому протяжними криками, сажневими батогами та арканами.

Коли вийшли череди, опустів кіш значно, і аж тепер замітили молодці, що поміж шатрами було одно нарядніше, з золотистою кулею наверху. Довкола нього вешталосся кілька жіночих постатей. Здригнулося при їх виді серце молодців, і здавалося, що вони оба змінилися тільки у дві пари очей, які бажали угледіти, чи вона там, чи ні. Але з віддалі годі було розпізнати черти лиць або хоч би подробиці одягу. Кількадесят темних постатей, імовірно, татар, бігали сюди й туди, розмахуючи руками. Вони носили на плечах всілякі клунки, жмутки, звої, ладували їх на двоколісні арби. За ними у одній збитій масі брудно-білої краски татарський ясир ждав хвилі виходу. Поза табором бігали коні у табуні, вибрикуючи з розвіяними гривами, а за ними вганяли їзді, які з дикими криками вимахували над головою ремінними арканами та закидали їх справно на шиї відсталих бахматів.

Се заняття прикувало до себе на часок увагу видців, і аж коли увесь табун, наляканий криком та батогами, попрямував у табір, вони знову глянули туди. Та ось шатра не було тоді уже, а з табору виїздила теліга з будою. Її супроводжало кільканадцять татар. За возом рушили бранці, а за ними арби. Аж виїхав останній віз, а на місці коша остали лише почорнілі недогарки огнищ, поломані колиби, які будовано наскорі з галуззя, кінський та товарячий навіз і декілька трупів. Були се бранці, які не мали сили йти далі. Один удар ножа освободив їх від дворічної каторги. Наче стерво, лежали вони на шляху, а над ними у синяві неба кружляли уже чорні точки хижаків: стерваків та вороння.

Олекса зітхнув важко, а його товариші поблідли, мов полотно. Та ні один із них не проговорив ні слова. Як усі сильні, усім еством потрясаючі почування, так і тут, жаль, обурення, непевність і надія не мали слів...

Цілий день їхали лісом у віддалі кількох тисяч кроків за кошем краєм пустим і безлюдним. Здавалося, що сам Бог покинув його, та тільки ватаги опирів остали, щоби скавуліти ночами по пустирях та пажерливо накидатися на усі прозябці воскресяючого життя. За рік-два позеленіє тільки Чорний роз'їжджений шлях, поля заростуть травами

та квітками, а там і шезне останній слід людської праці на довгі-довгі літа...

Під вечір повернули татари направо під Коржовець. Над згарищами села не видко було навіть диму. Попіл уже простиг, зате цілі гори трупів валялися поміж обгорілими коминами. Видко, перетяжені добичею татари не брали вже так багато ясиру, а з черед вибирали тільки що кращі штуки.

Від Коржівця повертав шлях круто на південь. Оттут, на невисокім горбку, стали татари на нічліг у тіни малого проліску. Табуни та ясир станули від дороги з сеї сторони горбка, череди з чабанами та вартовими — над потічком, який плив у Буг по той бік горбка.

Сумно та понуро умирав день. Вечірній подув надніс з південного заходу чорні, скублені хмарюки. Наче олов'яне покривало обгорнуло сірий небозвід так, що навіть вечірнього зарева не було видко на ньому. Навіть водяна та болотяна птиця, яка звикла вечором оживляти лісні озера та степові балки, мовчала чомусь-то, і тільки від коша йшов гамір, а над ним на небозводі чимраз яркіше виступало зарево — сходяв місяць.

По правому боці дороги росли високі трави, за ними ліс, а з-під ліса приглядалися укриті їздці усьому, що діялося у коші. Вітер кріпшав чимраз більше і вкортці приглушив своїм шумом гомін табору. Він розвівав по просторі крики та гамір людей, рев товару, скрип возів. Темні постати пересувалися на тлі огнищ, наче які тіни-привиди, чимраз неясніше, невиразніше. Ясне шатро світило якийсь час поміж другими, золота куля кидала миготячі проміння, аж погасли й вони, а ясне п'ятно розплилося у сірині оточення — западала ніч. Чорна, аж густа п'яма відділила кіш від чатівників у лісі. Високо палаючі ватри потухли, шезло зарево на небі, остали тільки на тлі чорного гаю маленькі огники догасаючих кострів, наче святоіванські хрущики. Потім замовкло усе, і, хто б не знав, що на горбку за дорогою стоять татари, думав би, що він на самоті в пустині, де гуляє свобідно вихор, що ніде не видко нещасного та zarazом і проклятого роду людей.

— Час і нам! — проговорив Олекса, який через увесь час не казав ні слова.

— Час, а до чого? — питали молодці, зриваючись.

— Підемо поглянути, хто саме сидить у сьому шатрі. Може бути, сам Бялоскурський.

— О, тоді хай Бог змилується над його душею, — проворчав Юрко, — бо я її не пощаджу.

— Хіба що віддасть Галю! — докинув Іван та стиха вдарив рукою по шаблі.

— Тсс! — психнув Олекса.— Шаблі геть! Возьмемо тільки ножі та пістолі, а я ще й аркан, більш нічого. Нам прийдеться плазувати.

Повсідали на коні і мовчки їхали за осаулом. Сей здалека об'їздив табір від південної сторони, бо знав, що перед табором дорога певно свобідна, під час, коли на шляху, яким переїхало стільки людей та коней, могли крутитися відставші татари. Там лежали і згарища села, на яких жили пси, лежали трупи, і вже само те проймало душу дрожю.

Без пригоди об'їхали табір та стали під'їздити до нього від півночі. Уся трудність була в сьому, щоби продістатися поміж чередами товару, возами і ясиром до дерев та кущів проліска. Знав, бач, Олекса, що там уночі, певно, ні один татарин не стане вештатися, і саме тому рішився пролізти туди з товаришами. Татари уміли вправді ходити і лісами, але їх не любили і тільки з konieczности стали кошем під лісом.

Тепер мусів один із молодців лишитися при конях і в разі небезпеки підвести їх товаришам. Ся задача припала Іванові, бо він був спокійніший від Юрка, сей-бо діставав просто гарячки, як тільки погадав, що там перед ним ті самі вороги, що пірвали йому його щастя, а може, й воно само...

Олекса і Юрко швидкою та тихою ходою пішли передом, а за ними поступав Іван з кіньми, щоби держати звірята якнайближче їздців. У кушах та лозах над потічком велів йому Олекса сстати, а сам з Юрком пішов далі.

Нічого не спинувало молодців. Від табору не було ніяких варт, бо татари знали, що їм не грозить ніяка небезпека. Перші козацькі оселі, населені свобідною людністю під козацьким присудом, лежали дальше на південний схід, у Брацлавщині та Уманщині. Тут були тільки панські маєтки, населені безоружними кріпаками та трусливими панами-шляхтою, яка давно спасла свої голови на захід, або... або була у порозумінні з наїзниками. Ось чому оставили татари товар без сильнішого прикриття та не розсилали роз'їздів по околиці.

У частині табору, де перебували бранці, вигоріли вже високі костри, а над вугіллям пекли татари цілі барани собі на вечерю. Бранці мусіли вдовольтися відпадками та ячмінними паляницями. Вони сиділи рядами повз арб, які окружали ту частину табору. Окремо сиділи жінки та діти, окремо парубки, яких для безпеки пов'язано ремінням.

Усе те розглянув Олекса вмить і усміхнувся.

— Йй-Богу, маємо щастя! — сказав до Юрка.— Я зроду не бачив ще так необережних татар. Двадцять козаків було б аж надто до того, щоби опанувати кіш. Піший татарин —

те наче рак на суходолі. Заки поганці половили би коней, можна б їх витовкти до одного.

— Справді! — завважив Юрко.— Тут коло бранців нема їх і п'ятдесят. Що сам загін пішов передом, те знаю, але що сталося з прочими вартовими?

— Вони при огнях! Бачиш відблиски огню за ліском? Воно близько, але між ними і бранцями лежить темний лісок та потомлений товар, а коні чорт знає куди порозбігалися у темряві. Аж ранком позбираються докупи, а поки що зробимо, що вдасться. Бачиш, не раз лучалося, що бранці тікали, якщо додав їм хтось відваги та дав провід, а варта була лиха...

— Як-то, ти бажав би?..

— Не знаю ще, не знаю! — звинявся Олекса.— Але послухай, брате, що тобі скажу, а ти будь обережний і не зрадь себе ніяким движком ані криком. Перш усього підемо поглянути, що чи хто знаходиться в сьому шатрі під ліском. Якщо не знайдемо там нікого, то ти вернеш до Івана, й оба поїдете під сам табір від протилежного боку. Під'їхавши, вистрілите з рушниць та пістолів, розуміється, не на вітер. Опісля чвалом тікайте на те саме місце, відки ми вечором виїхали. Заки татари спроможуться вас наздігнати, я буду уже при вас, а якщо ні, то ви тікайте далі, але не на Бар, а назад, в сторону Проскурова. Поняв?

— Твої поручення поняв, але всеї справи таки не розумію. Що ж буде, як тобі щось станеться? Ми ж тебе прецінь не кинемо татарві на поталу, хоч би й сам хотів. Разом виїхали, разом нам життя і смерть!

Олекса усміхнувся.

— Не так, козаче,— відповів.— Знай, що де мені прийдеться загибати, там ви мені не підмога, Ми виїхали разом, то правда, але виїхали за Галею, а не погуляти в компанії по Диких Полях. Що ж з нею станеться, як вам що погане приключиться?

— Правда твоя! — відповів по надумі Юрко.— Все-таки...

— Доволі! — перервав осаул дальшу розмову.— Ти дав слово, що мене слухатимеш, отже, слухай і мовчи!

Юрко повинувся.

Хильцем, обережно ступаючи, підкралися Олекса і Юрко під лісок. На правому узбіччі горбка лежали збитою масою воли та вівці. Важкий стогін та сопіт потомлених звірят долітав з тої сторони всуміш із гризькою вонею. В кількох місцях у темній масі блимали вигорілі огнища чабанів та вартових. Вони, видно, спали, і ніхто не підкладав свіжих дров, бо лише вітер добував вряди-годи ясніші огоньки

з-під попелу погасаючих кострів. З лівого боку панувала також тишина, тільки хвилями, коли стихав вітер, почувалися відти якісь звуки, наче тихе скавуління собак у місячну ніч. Олекса стиснув Юрка за руку.

— Чуеш? — спитав шепотом. — Люди плачуть!

— Плачуть! — повторив Юрко мимохить, а в його голосі прозвучав тупий біль безпомічності.

І обом стало лячно серед тих відзвуків терпіння рабів, найбільшого терпіння, яке коли-небудь життя принесло людині. Над ними лягла важка, чорна, душна, беззвідна ніч, і тільки погасаючі огні блимали, наче очі вовків.

Не кажучи більше ні слова, Олекса піднявся на весь ріст і під ослоною дерев та кущів пішов далі. Мовчки перекралися через лісок, аж вийшли з нього якраз напроти білого шатра, яке сіріло дещо яснішим п'ятном на тлі нічної пітьми. Оба поклалися ниць і поповзли ближче. Важка се була праця, зокрема для непривичного Юрка. Треба було, бач, підсуватися на руках та колінах без шороху та голоснішого віддиху, що вкінці Юрко зовсім вибився з сил.

Наблизившись, помітили, що крізь щілини у полотні добувається світло. У шатрі не спали... і Олекса мусів ужити всеї сили, щоби вдержати при землі товариша. Якби не се, певно, Юрко був зірвався або хоч би поспішився і зрадив себе. Він і так намагався вирвати своє плече з рук запорожця, але безуспішно. Ще дужче здавила його залізна рука осаула, а грізний голос розгніваного мужа проказав слова:

— Не казися, гляди!

Олекса показав рукою на темну стать, яка кілька кроків далше лежала на землі поміж ним і шатром. Був се татарський вартовий. На двадцять кроків перед татаром догоряв чималий костер, а при ньому сиділо ще чотирьох татар.

Вартовий спав вельми чуйно. Як тільки голова Олекси найшлася над його лицем, він розплющив очі, хотяй усі руки запорожця відбувалися без найменшого шелесту. Здавалося, що татарин в одну мить підійме на ноги увесь кіш, бо на то вистало б було раз крикнути... Одначе в останній хвили Олекса спокійно, певною рукою ударив ножем лежачого в серце... Очі вийшли з оправи, великі та страшні, рот відчинився, і знову здавалося, що вартовий зверещить на весь кіш... Але з рота вийшло дещо кривавої піни, члени простягнулися, руки затиснулися у передсмертних судорогах, остання дрож прошибла тіло, і життя покинуло його. Лише очі остали відкриті зі застившим виразом страшеного переляку у витріщених галинях¹.

¹ Очних яблуках.

Усе се було дією одної хвилини.

— Навіщо того? — спитав шепотом Юрко, який все ще тільки з трудом привикав до страшних умовин життя на українних землях Річи Посполитої.

— Ти, брате, не знаєш татарських варт,— відповів запорожець, витираючи ніж в кожух татарина.— Ми не пройшли би попри неї неспостережно. Зв'язати його не можна було теж, бо тамтих чотирьох заблизько. Впрочім, мало-то наших кісток біліє по шляхах, мало-то крові виссе з нас татарський опир? Вбити татарина — то богоугодне діло, якого ніколи не треба занедбувати... А тепер,— тут Олекса взяв Юрка за руку,— іди у шатро, а я остану тут. Нехай Бог приведе тебе туди, але й ти не забудь, що один рух або крик,— чий би він не був,— погубить і тебе і... Галю!

Олекса поклався біля татарина під кожух, щоби ніхто не пізнав, що там лежать два тіла, а не одно. Юрко підсунувся зате під саме шатро, підняв голову і заглянув крізь щілину досередини.

Войлокове шатро розіпнято на двох дрючках, а боки й долівку виложено коврами. По боках лежали взористі подушки, а побіч них — дві скрині, накриті килимами. На одній із скринь на срібному підносі лежала нетронута вечеря: баранина, коржі, конфітури й вода. На срібнім ланцюжку висіла величава срібна лампада, видко, заграблена з якоїсь церкви, та обдавала ясным, хоч лагідним, світлом стать жінки, яка сиділа на другій скрині. Юрко глянув на неї, а серце його стиснулося розчаруванням.

Була се Беата. Галі не було!..

В одну мить перед очима молодця станули всі картини страшних, а так недавно переживаних подій. Згадалося Коросно, пан Бялоскурський, його друзі та противники, розвернулася вся сіль вчинків та змагань, яка зв'язувала сю людину з його судьбою, стала прокльоном всього його життя і ворогом його щастя.

І тому бажав він у першій хвилі відійти так само незамітно, як прийшов. Яке ж діло було йому до тої жінки з чужого, а так поганого світа? Згодом, одначе, переміг молодець відразу до Беати. Від неї він міг, прецінь, провідати не одно. Галі тут не було... Бути може, вона й зовсім туди не їхала, а як так, то за всяку ціну треба було се справдити, не числячися з нічим і з ніким. Щадити пана Бялоскурського або його жінку не було у нього ніякої причини, бо було очевидне, що раз вона тут, то й пірвання Галі не сталося без її відома. Тому, добувши ножа, розтяв войлок, а коли, налякана шелестом, Беата відвернулася, станув перед нею з ножем у руці і тихим, але виразним шепотом проговорив:

— Якщо тобі життя миле, мовчи!

Беата зірвалася, поблідла і подалася взад, наче бажала крикнути. Та в сю мить сильна рука молодця вхопила її та посадила назад на скриню.

— Мовчи, кажу! — повторив грізно.— Мовчи і відповідай тільки те, про що питатиму. Якщо вчиниш се по правді та совісти, то відійду з миром, як прийшов.

Беата мала хвилину часу, щоби очуняти з переляку, тому хочай не зовсім розуміла, про що йдеться Угерницькому, то все-таки відзискала спокій і рівновагу. Зміркувала, бач, що йому її на щось потрібно, то й небезпеки нема. Усміхнулася блідим усміхом печалі і відповіла:

— Відколи ж то єгомось пан Угерницький інзультує¹ бідні жінки, ведені проти волі у татарську неволю, замість подати їй помічну руку у так «срогих термінах»²?

Се сказавши, глянула в очі молодцеві з німим докором та з так добре удаваною журою, що не одного звела б була своїм виглядом. На жаль, її рух та підлесний погляд нагадав Юркові Агнешку. Відраза й погорда засичали гадюкою у його серці та забезпечили перед злудою та ошуком.

Юрко добре знав, що сеї жінки не слід йому питати просто, бо правди, певно, не почує. Потрібну відповідь міг добути лиш підступом, бо не мав ніякої певности, чи вона й під загрозою не збреше. Тому усміхнувся приязно, а згадавши політику³ панів шляхти, став звинятися.

— Вибачайте мені, єймость пані, мое згола не політичне⁴ поведіння, але надзвичайність імп्रेसи, яка мене сюди спроваджує, вскорі сама мене оправдає... Впрочім, самі знаєте, що один рух, одно слово віддали б мене в руки крвожадних головорізів.

Пані Бялоскурська заспокоїлася зовсім щодо своєї безпеки. На лице повернули рум'янци, а в очах засвітила знов іскорка самовпевнености.

— Невже ж, вашмость, гадаєте,— заговорила,— що ті головорізи мені приятелями? Чи думаєте, що я по добрій волі волочуся з воюючим татарським кошом аж у далекий Крим? Відкіля мені така наруга, та ще й від вас, пане Угерницький, якого я сама і моя бідна доня завсіди належно естимували⁵?

Нагло ухопила пані Беата себе за голову.

¹ Напастує;

² прикрій скрутї;

³ чемність;

⁴ зовсім не чемне;

⁵ цінили.

— Ах, Боже, Боже! — зітхнула.— Де вона, сердешна, дівається? Куди тікати їй від сього проклятого хама, того кровожадного тигра, якому віддав її шакал-батько.

Пані Бялоскурська гірко заплакала. Біль її був так правдивий, природний, що Юрко завагався, чи сказати їй зараз одверто, чого йому від неї треба, чи лукавити далше. Але ось пані Беата простягла руку, взяла з підносу збанок з водою і підняла його до уст. Збанок був чудової італійської роботи, з кованого срібла, а на ньому видніли всякі фігурки, які зображували винобрання в Італії.

«З такого збанка не п'є везена проти волі нелюдським мужем татарська бранка,— погадав.— Вона пішла з ними добровільно, одначе чи й тепер має охоту йти далі, не знати. Та, проте, довіряти їй не слід».

— Як-то? — спитав голосно.— То еймость пані проти своєї волі їдуть у Крим? Се дивне! Знаю, прецінь, що еймость пан Бялоскурський є якраз провідником загону, до якого належить сей обоз. Як же се розуміти?

— Молоді ви, пане Угерницький, та багато речей не пізнали у житті. Ось я вам усе поясню. Мій чоловік боявся процесу з паном Пеньонжком зі Сянока і прилюдного насильства, тому попродав усе, навіть субстанцію в Коросні, а сам зі мною, Агнешкою та Івашком удався на Поділля. Там прибули до нього післанці з Криму, і ми рішилися, властиво, він рішився їхати з ними на Україну, а там і в Крим... Ми маємо в Кафі чимале майно, зложене у генуезьких купців. Є у нас і у Смілянщині хутір, а у ньому... якраз я гадала остати. Але хто ж опише мій переляк та індиґнацію¹, коли той потвір Ян за протекцію, давану йому Івашком, рішився віддати йому нашу єдину рідну доню! У Івашка є в Туреччині ріжні знакомства та впливи, бо він уже в Турчех бував...— Тут пані Беата знову просльозилася, але швидко протерла очі та продовжала:

— Опісля пірвав якусь напрочуд гарну дівчину зі шляхетської хати та поїхав у Кафу з першою ватагою бранців, бо бажав перед другими запевнити собі відповідне становище між турецькими верховодами. Мені велів воліктися за обозом з останнім ясиром! Чи се не гидко, не страшно бідну, спроневірену білоголову?..

Але Юрко не слухав кінця жалів пані Беати. Коли почув, що Галі тут нема, рішився сейчас устати та побігти за нею далі. Йому вдалося, що він тратить тільки дорогий час на непотрібні допити, і дика нетерплячка огорнула його.

¹ Обурення.

Пані Беата бачила, що з Юрком діється щось незвичайне, що її слова вразили його над усяке сподівання, і зміркувала, що сказала забагато. Що його саме так схвилювало, вона не знала, але помітила, що годі їй сподіватися від нього піддержки. Се рішило.

Тихо, мов кітка, встала і підійшла до занавіси шатра. Ось, там, при виході, лежала на подушці мала, сріблом кована довбенька. Швидким рухом ухопила її і підняла над великим звучним мідяним кругом, який звисав на ланцюжку при занавісі. В сій хвилі підняв Юрко очі і, побачивши, що діється, стрепенувся увесь від переляку й отямився вмить.

Беата засміялася стиха.

— Ха-ха-ха! Молоді ви, пане Угерницький, і недосвідні. Не вам іти в заводи зі мною! Ха-ха! Ось тепер ви мовчіть і слухайте! Один рух з вашої сторони, один найменший непослух, а вдарю довбенькою і покличу сих чотирьох чортів від ogniща, щоби зловили вашмосьть і відвезли пану Янові перед його ренкодайного.

Юрко помертвів зразу. Сталося те, чого боявся Олекса. Він був ось у власти підступної жінки, і один движок її руки міг його погубити. Одначе не був се той сам Юрко, що перед місяцем. В одній хвилі оцінив своє положення і успокоївся.

— Ёймосьть пані забувають, що моя загибель, що моя погибель почалася б від її смерти,— сказав, а його очі блиснули зловіщо з-під стягнених брів.

— Все одно, мене пімстять!

— Котра-то пімста стане незвичайно милим кордіалом¹ для трупа ёймості! — засміявся Юрко і видобув із-за пояса набитий пістоль.

Хвилину стояли так обоє проти себе і міряли себе зором. Молодець ударив о найвразливішу струну душі ёймості, її прив'язання до життя, а через те відразу став паном положення. У його очах блистіла дика рішучість.

Піднята рука пані Беати опала. Юрко вийняв з-поміж її пальців довбеньку і посадив пані на її давнє місце.

— Чого ж, отже, вашмосьть, від мене хочеш? — спитала голосом, з якого зсезла м'якість та ніжність, а у якому зазвучала злість.

— Дрібниці,— відповів Юрко,— де є пан Бялоскурський під теперішню хвилину?

— Правдоподібно, у Брацлаві або в околиці.

— А опісля куди дінеться?

— Опісля поїде просто через Перекоп у Кафу.

¹ Ліком.

— З Івашком чи без?

— Івашко поїхав передом.

Пані Беата відповідала швидко, без надуми. У її голосі звучала правда. Відповівши уостаннє, нагло зірвалася зі свого місця і живо приступила до молодця.

— Вашмость, не дивуйтеся, що так одверто зраджую киркана¹ могого чоловіка. Бачите, я вирішила не їхати за ним у Крим, а остати на Україні, в якій-то справі очікую від вацьпана сукурсу².

— А до чого ж єймость пані вернуть, коли вся субстанція в калиті пана Яна?

— Ах, то вашмость не знаєш, що він давніше... то єсть у Смілянщині набув хутір... Маю і я суми гідно та безпечно депоновані³, а єгомості пана Яна фортуна не втіче від мене, якщо йому якийсь казус лучиться, о що в Турчех, як у поганському краю, вельми легко. А його особа, як знаєте, в певних руках.

Юркові стало все ясно! Уже двічі згадувала пані Беата Смілянщину. Видко, справді гадала туди поїхати, а чому, здогадався Юрко з того, що вже двічі мало що не вибалакала якоїсь тайни. Ся тайна мусіла відноситися до казочних московських скарбів пана Яна, які шезли безслідно після останньої війни. Навгад рішився дослідити справу основніше.

— А що буде, як Івашко дізнається, що єймость пані у Смілянщині? — спитав.

— Як-то? — кинулася Беата, наче вжалила її гадюка. — Ви знаєте?

— Тсс! Тихше, єймость, бо збудите варту. Авжеж, що знаю багато дечого, хотяй мене се мало обходить.

— Ох, я його упереджу! — успокоїлася Беата. — І хіба сам чорт сховав ті скарби, коли їх не найду... Бялоскурський від мене їх не зажадає, а Івашкові зась!

Юркові аж страшно стало говорити з тою жінкою. Йому нагадалися різні подібні справи, про які говорила, ба, й кричала вся шляхта у Річі Посполитій. Велетенські суми та маетки шезали безслідно з рук осіб, яким їх повірено, хотяй би то були руки перших осіб у повіті чи воеводстві. Князі, пани, сенатори — і ті не нюхали вкраденого добра, як колись кесар Веспазіян. Все-таки на тому скарбі Беати прикипіла кров многих людей, а свіжо мала його оросити кров пана Бялоскурського...

¹ Тайни;

² помочі;

³ зложені.

— Єймость пані,— сказав,— домагається від мене помочі у так поганому ділі, що я безумовно подати її вам не можу, і зі собою вас не візьму...

— Ох, я не бажаю...

— Я знаю, що ви бажаєте тільки помочі, а не товариша-свідка. Знаю також і те, що ви можете у розпуці погубити себе і мене, а моє життя належить не до мене. Тому покажу вам тільки дорогу до рятунку і ручу, що втеча з табору буде залежати тільки від вашої волі й обережності. Але зроблю се аж тоді, коли буду мати певність, що єймость пані не кидаєш килимом¹.

Пані Беата спаленіла і зірвалася знову. Вона заговорила швидко, поривисто, а з усієї її появи так і біла щира правда.

— Ні, пане Угерницький, признаю, що в моєму житті небагато мала я нагоди казати правду, а й сих нагод я рідко користала. В нашій вітчизні та у славному шляхоцькому стані здавна-давен прийнята засада, що ціль освячує дороги. Навіть наші святці, отці єзуїти, приучують своїх школярів² словами не так висказувати, як укривати гадки, щоби, хранны Боже, не сказати того, що чує серце. Чи я маю і можу бути іншою? Куди мені до того? Я бажаю осягнути свободу тіла і духа, а про проче мені байдуже! Дотепер брехнею було моє ціле проступовання з Яном, Агнешкою, Івашком, з вами, але ось тепер признаюся до своїх намірів одверто. Так, я бажаю покинути Яна. Він і так по мені плакати не буде. За моє майно, яке він взяв зі собою, візьму його скарб, а там і він не вічний... Ви, вашмость пане Угерницький, виведіть мене відсіля. Я висповідалася перед вами з моїх намірів та бажань, а від вас прошу тільки лицарської прислуги. Не цікава я навіть знати, чого саме вам треба від пана Яна. З нинішньою дниною щезну з ваших очей раз навсігди, та ні словечка від мене, а, може бути, і про мене не почувете.

Юрко зміркував, що продовжати розмову було лишне гайнування часу, тому встав і собі та розхилив дещо порізаний вейлок. Крізь отвір показав пані Беаті убитого вартівника.

— Що се? — спитала пані Беата, яка через плече Юрка гляділа у нічну пітьму. Тепло її тіла почув молодець на своєму плечі, та тепер вже не боявся, що вона зрадить його. Недосвідному, невченому удалося, бач, заглянути на само дно її душі.

— Се вбита варта! — прошепотів.— Туди просто дорога в ліс, лісом наліво дорога до Проскурова. Заждіть ще

¹ Пускаєш туману;

² школярів.

Що тут. Я піду передом і підйму тривогу у таборі. Тоді тікайте в ліс. Якщо буде погоня, то не за вами. Бувайте здорові!

І заки Беата спомоглася на слово подяки й отямилася, висунувся зі шатра.

Швидко вийшли оба поза обсяг табору й опинилися під дубами. Кількома словами розказав усе Олексі.

— Катюзі по заслузі! — сказав сей. — А ти, козаче, не ув'ядай! Брацлав не Кафа, Кафа не Стамбул, а Кіркор не брехун.

Хильцем побігли оба з ліску в долину, а коли були вже оддалік від табору, розійшлися. Олекса поліз на череві просто в сторону арб, за якими сиділи бранці, а Юрко стрінув вскорі Івана, який дожидав його нетерпеливо. Вислухавши оповідання товариша, Іван впав у злість.

— Нехай Олекса не гадає та не надіється, що я по вистрілі тікати му. Годі! Ти знаєш, Юрку, що я вмю себе вдержати, коли треба, але тепер хіба кров розсадить мені мізок, якщо хоч одного з сих гололобих не кину в траву.

Юрко порушився на сідлі.

— Про мене! — заявив. — І я не від того, та, бачиш, Олекса розсердиться на нас.

— Коли все гаразд буде, то не розсердиться. Бо й чого?

— Тсс!

Огні татарської ночівлі заблимали ось-ось.

— Роз'їдьмося! — порадив Юркові Іван. — Ти ліворуч, а я вправо. Коли свисну, тоді стріляй!

Він шез у п'ятмі. Юрко остав сам. Перед ним росли густі кущі ліщини і доходили мало не до самих огнів табору. Юрко овинув коневі ніздря шматою, щоб не іржав, і під'їхав нечутно по м'яким підложі аж на відстань стрілу. Розвернув ключчя, яким забезпечив був замок від самопалу, ладився до вистрілу.

Довкруги найближчої варті лежали, неначе жмутки баранячих кожухів, сплячі татари. Кількох вартових грало в кости баранячими скоковими кістками та сварилися між собою. Другі стояли поруч і сміялися або брали живу участь у суперечці. Юрко вимірив самопал у гурток при огні...

Нагло дійшов до його уха з другої сторони табору якийсь шум. Вартові замовкли та пильно наслухували, а відтак заговорили всі враз, показуючи рукою в той бік, де сиділи бранці. Коли гамір не втихав, татари позабирали батоги і відійшли усмирювати розрух побоями. Остав тільки один, який почав будити сплячих. Юркові дрожали руки від нетерплячки, а очі аж зайшли сльозами, так дуже вдивлявся в огні.

Тихий гамір між ясиром кріпшав звільна, почувалися проймаючі крики битих батогами людей, аж нагло нелюдський рев розбішеної товпи приглушив все проче. Наче у вертепі ляльочки, позривалися зі землі татари, а в сій хвилі грянув вистріл.

«Се Іван!» — подумав Юрко.

Татарин, який все ще держав у руці коробку з кістками, покотився в огонь, заметушилися побуджені татари. Одні побігли до зброї, другі звернулися в сторону ясиру, а тоді Юрко вистрілив з самопалу та раз по раз з обох пістолів. Один татарин упав, а чотирьох чи п'ятьох завили, наче вовки. Січене олово та ухналі, якими Юрко набив пістолі, покалічили їх вельми болючо. Усього того татари, очевидно, не надіялися, і воно їх незвичайно збентежило. Але ось почувалися слова приказу та свиставка начальника. Татари поділилися на дві громади. Кількох, які мали рушниці, вистрілили насліпо в сторону, відки впали несподівано вистріли. Прочі брали ножі в зуби, а шаблі та палки в руки. Робили те з великим гомоном та криком, але, видко, нерадо. Вони не любили пішої боротьби ніччю та ще й серед ліса. Тому, заки татари успіли приготуватись до випаду, Юрко набив самопал і пістолі вдруге.

Шість вистрілів один за другим загуділо, і товпа татар при огні розскочилася. Ще дужче зверещали ранені й умираючі, але прочі устремилися безладно юрбою на невидимого ворога. Глухий поговір «Аллах! Аллах!» почувся замість крику, і крізь темряву та гушаву підходили татари до укритих в кущах молодців. Голоси їх звучали, наче гаркіт собак, які, давлячи в собі злість, збираються кусати.

Юрко ладився саме звертати коня до втечі, коли нагло з-поміж ясиру загудів зично поклик приказу чи команди, виданий молодим, звучним голосом. Вслід за сим протягнувся рев товпи, яка зривається до бою, потряс повітря, і з кута обозів вибігла юрба парубків з косами та дрючками в руках. За ними гурмою повалили останні бранці голіруч, але зі скаженим завзяттям у серцях.

Татарів, які з батогами вкорочували сваволю рабів, роздавлено, наче їдку гадюку, а опісля весь ясир, відібравши побитим зброю, грянув обвалом на оторопілу татарву.

Се Олекса вкрався й порозтинав ремені на руках деяких бранців, а сі, освободивши прочих, на приказ освободителя всі зразу ударили на вартових. При непевному світлі догасаючих огнів розігралася на очах молодців коротка та страшна дія.

Вся безодня тілесного та душевного болю, весь жаль за свободою, розпука по втраті найближчої рідні, словом,

се божевілля, яке огортало сих навіки проклятих, у бездушну скотину повернених людей, вилилося нечуваним завзяттям у боротьбі. Одно слово подало напрям зусиллям усіх, тож ніхто ні хвилини не вагався хоч би і коштом життя стреміти до свободи. Вона могла їм ще вернути коли вже не щастя, то принайменше людську гідність, а чого ж стоїло бідолашне життя раба, яке могло бути ціною волі? Кого тільки допали бранці, з того тільки хіба ворон позбирав другої днини криваві шматки. Кігтями та зубами рвали бунтівники тіла вартових, а на вид падучих гнобителів вибухали окликами дикої радости.

Мало не всі татари лягли у нерівній боротьбі, і тільки деякі вспіли захопити коні й утікти. Гамір в коші глушив тупіт кінських копит, і, наче привиди, промайнули тікаючі татари попри молодців. Прочі погибли, всі без виїмку, страшною смертю, збагнувши на собі, що самовільний перехід народу від рабства до свободи веде через звірство.

Тим часом Юрко й Іван не ждали на кінець різні у таборі. Число та завзяття борців було так велике, що годі було надіятися ще якоїсь бійки. Тому вернули до Олекси, який ждав на них над шляхом.

Також і він покинув кіш перед кінцем боротьби, бо бачив, що вона й без нього скінчиться щасливо. Він був з сього вельми радий, та, проте, не жартом накинувся на молодців, що забарилися.

— Ціле щастя,— сказав вкінці,— що у татар не було під рукою коней, а то була б біда. Аж жаль мені, що так не було, бо ви повинні були тямити, що ваше життя належить перш усього до України, відтак до сестри Галі, а аж опісля до вас чи до тої сволочі, якій ви його піднесете в дарунок.

Знищення татарського коша підняло дещо духа в обох шляхтичів, а Олекса зручно роздував те вдоволення і на кожному кроці підносив заслугу, яку вони поклали, освободивши бранців.

— Україна,— говорив,— потребує всіх своїх синів та дочок для свого добра та розвитку. Чим більше їх, тим краще, тому ми ось неначе дарунком післали їй кількох здорових козаків, а се неабияке добро. Ми ось приспорили Сагайдачному більше вояків, чим баборіз має у цілому «компуті».

Під вражінням таких слів та під впливом Олекси навчилися молодці мимохіть мізкувати не тільки над своїм добром, але і над правами та положенням українського, руського племені.

До розговорів, які вели дорогою про ці речі, бачили на кожному кроці живі приміри. Раз у раз переїздили попри

спалені села та хутори, бачили череди вовків, які навіть у днину не боялися заходити до сіл, та хмари круків, які з противним кряканням здіймалися з вонючих трупів людей та коней. Ті так звичайні види втратили вже для молодців всяке глибше значіння, і їм видавалося, що вони є нероздільні від краєвиду їх рідної землі.

Аж тепер у довгих розговорах, ведених по дорозі, оживляли ті картини перед очима їх духа та змінювалися в чергу причин, самих подій та їх наслідків, у ряд дієвих осіб, у винувників та обвинувачених. І тоді вперше заболіло їх серце не тільки над власним горем і горем людини взагалі, зокрема — над судьбою сеї кров'ю та слізьми напоєної, обездоленої землі, яка доводилася їм обом рідним краєм. Вони пізнали ось, що їх горе — се тільки одна колючка у терновому вінці України, а їх сльози — тільки краплиною в морі несказанного горя, яке її заливає. І з тої скорботної свідомости черпали оба першу потіху-розраду.

Деколи стрічали також недобитків населення, які ледво з життям, а зрідка навіть з нав'юченим на коні майном уходили на схід. Були се подільські мужики, які користали з нечуваної тривоги між шляхтою й утікали під козацький присуд. Одначе не були се вже ті самі люди, яких бачили молодці між Львовом а Тернополем. Мужик-утікач або їхав із бадьорим виразом лица, озброєний чим попало, але певний себе та своїх. Глядів, щоправда, з-під ока на з-шляхетськи одітих молодців, але, почувши рідну мову та пізнавши, що Олекса справжній козак, а не переодягнений панський посіпака, ставав приязним і чемним. Говорив ясно та радо, давав усі потрібні вказівки, ані сліду не було у нього рабського лизунства та брехливости.

Вкінці по дводенній дорозі вечором станули на ринку в Барі. Крізь отворене вікно великої коршми при торзі падало жовте світло лоївки на площу, покриту гноєм, грязюкою та всякими відпадками. Олекса звернув туди коня а, заїхавши під ворота, зіскачив на землю. В сій хвилі з-під вікна піднялася темна постать, а тихий голос запитав:

— Яке діло коршунів до кананів?

Олекса живо відвернувся та старався пізнати говорячого.

— Уважай, бра', що чотири собаки, то й зайцеві кінець! — продовжав тим часом таємничий бесідник.

— Чи ти, небоже, не став одною з тих собак, коли на місяць розбрехався? — спитав осаул.

— На місяць як на місяць, але на чуму то й Смаровіз забреше!

— Смаровіз? Се ти? Гей, здоров був, брате! — зрадив Олекса.

Обнялися, а Юрко й Іван приглядалися обом та прислухувалися химерній розмові, яку вони вели, не розуміючи ні слова.

— Відкіля ж тебе чорт приніс? — спитав Олекса. — Яким світом?

— Яким світом? — відповів незнайомий. — За возом причвалав, а тепер мазі шукаю.

— Таке? Ага! Але навряд чи ти упорожні приїхав. Признавайся!

— Звісно що, петрушку привіз!

— А що то за кажани в хаті?

— Струсенята!

Олекса обернувся до молодців.

— Ідть-но, вашмостьове, в хату! — сказав. — Найдете там когось, що вам зможе дати поміч в не одному. А якби в того вийшла яка потіха, то ми вам поможемо. Той козак — то Грицько Смаровіз зі Запорожжя, нашого гетьмана орудар. Давайте сюди коні.

Смаровіз забрав коні та полприв'язував до палів перед хатою, а оба молодці ввійшли досередини. При середушому столі сиділо кількох шляхтичів та пило пиво з глиняних збанків. На начальному місці, на превелике диво, побачили... Остою Кровінського, який живо розправлявся зі шляхтою. При бічних столах сиділо всуміш чимало міщан, купців, пахольків, а в куті при шинквасі — тугий, чорнявий муж з довгою бородою та вірлиним носом.

— Кіркор! — бажав було кликнути Юрко, але сидячий підняв руку, звертаючи долонею до молодців, а відтак поклав на уста палець.

Юрко й Іван перейшли незаметно поміж зібраними і посідали біля Кіркора.

— Повідаю вашмостям, — правив тим часом пан Кровінський, — що, поминувши татар, всім нам, киненим на сі східні креси, велика якась *imminet*¹ небезпека *es perte*² козацького гультяїства. Ось три дні тому напали вони на бялоглобу³, яка везла ріжні свої достатки до Брацлава, яка-то лише із життям втікла від гвалту, а може, й горло сальвуючи⁴.

— Хто ж се такий нападав і тікав? — спитав підстарший вже шляхтич у шарачковій капоті, з довжезною шаблюкою при боці. Сивавий уже вус звисав долі на козацький лад.

¹ Грозить;

² зі сторони;

³ жінку;

⁴ рятуючи.

— Єймость пані Беата Бялоскурська, а ті лотрикове — се козаки та покозачена шляхта з Поділля. Встид й ганьба гербовому з хлопами спільність та братерство управляти! Зачуваю також, що і син Беліяла¹ Конашевич крутиться по околиці. Гей! Коби б так зловити собачого сина!.. На два коні всадив би я його!

— Ба, ба! В тем сенк²,— підтвердили деякі.

Але старий шляхтич відставив зі стуком допитий збанок, звернувся до всіх і відповів по-українськи.

— Дивно мені, як Річ Посполита може ось таке стерво та сюди нам посилати!

І рукою вказав на Кровінського та товаришів.

— Що-то? Як-то? Оказія!³ — запиндючилася шляхта. Кількох встало, але старий пересунув пояс зі шаблею наперед і зморщив брови.

— Говорили ви,— гукнув,— я мовчав, говорю я, мовчіть ви, бо рот заткаю! Коли скінчу, брешіть, здорові, хоч би й на місяць!

— Вархол! — обізвався Кровінський, та прочі замовкли, бо ось міщани та українська шляхта стали збиратися біля бесідника з буками, шаблями, збанками. Спинився рух, а в сю мить і Кіркор пересунувся попри стіну і сів при молодцях.

— Завтра,— сказав шепотом,— виїжджаємо досвіта на Перекоп. Для обох вашмость панів маю місце при каравані, бо двох моїх людей втікло до Кровінського. Воліють, бач, грабити своїх, чим берегти чужого добра. Але ось слухаймо, що вийде з тої потіхи. Коли старий Дзід говорить, шляхта завсіди казиться.

А пан Дзід говорив дальше.

— Нас сюди у різних часах чимало шляхти наїхало, одні з наданнями, другі таки й так, а, найшовши спокій та дозвілля, розжилися серед українців без перешкод. Мимо татарви та всіляких лотриків, тепло було нам і безпечно. Ходили в козацтво люди, ходили і ми, пізнавав нас турок, знав кримець. А тепер... Боже, пожалься! Налізло всіляких ясновельможних з дірвими калитами та цілою тічнею всіляких голишів, обдертусів, митарів, гайдуків, сабатів, венгжинів⁴, підстарост, карбових. Господи, як же хлопу не тікати? Як козакові не ворогувати? Ба, і на нас, осілу шляхту, сипляться кадуки і гонять нас із батьківщини, нас,

¹ Сатани;

² у тому-то й труднощі;

³ виклик!

⁴ по-мадярськи одягнених слуг або таки мадярів.

поляків з діда-прадіда, за те тільки, що були людьми, як і другі, а не скаженими собаками.

— Так, так! Святі слова вашої милости! — загуділи міщани.

— Кольоризуєш¹, вашмость! — засміявся Кровінський.

— Такий із васті поляк, як із мене голендер. Цілий ти вже скозачів, а рихло² і від шляхоцтва тебе відсудити прийдеться.

— А за яким чортом я тут на Україні живу? — озлобився Дзік. — Годі усьому народові оляшити задля мене. В руській землі нема місця для шляхти, яка цурається руської мови!

— А для руської чи зрущеної таки не буде! — крикнув Кровінський, і в сю мить понад столом перелетів чекав, вимірений просто в голову пана Дзіка. На щастя, сей сподівався такого закінчення розмови, бо вчас відхилився, і чекав застряг в стіні. Мов один муж, кинулися всі присутні за злочинцем, який скоро побіг до дверей. На порозі стрінувся, одначе, зі сутулуватим, пікатим мужем у червоній киреї.

— Пахолки зі замку! — гукнув хтось, і всі вмить забули за пана Кровінського. Міщани і мужики всіма вікнами та дверима поперли на двір, за плечима входячого заховався противник, а в сю мить в ізбу ввалилося чотирьох гайдуків зі шаблями та самопалами.

— Арешт кладу! — горлав із-за їх плечей Кровінський, показуючи на пана Дзіка. — Сей чоловік інзультує³ королівського висланця і тримає зі схизматиками.

— Протестуємо! — заявили на те Юрко й Іван, добувши шаблі.

Кірко кинувся до них здержувати їх від нерозважного вчинку, але ось через вікно сунулася знадвору голова Олексі з насмішливим виразом обличчя.

— Ось, може, краще зі самими схизматиками погуляєте! — сказав і переліз в кімнату, а за ним Смаровіз та ще кількох козаків, які не знати відки вигреблися.

Кімнату залягла на хвилю мовчанка. Гайдуки й товариство пана Кровінського подалися до дверей, а з козаків дехто став на присошки⁴, другі стиха бряжчали шаблями. Ніхто не говорив ні слова, але в повітрі чути було неначе громовицю.

Нагло з кута, де сидів гурток дрібної подільської шляхти, вийшов високий, тугий муж — ні то козак, ні то міща-

¹ Перебільшуєш;

² небавом;

³ зобиджає;

⁴ поклав дуло півгака на вилки.

нин у простій витертій шарачковій капоті. Зате за шалевим поясом аж горів від самоцвітів дорогоцінний кинджал, а від пояса низько звисала шабля у багатій оправі. З-під високого чола гляділи чорні лискучі очі з виразом безмежної вищости на закукурічені лица панів Дзіка, Кровінського та прочих, на заляканих купців та побілілого коршмаря. Козаки, як на команду, зняли шапки. Все застигло в ожиданні слів незнайомого.

— Вашмось панів і купця Кіркора прошу зі собою, а ви, пахолки, відки прийшли... марш! — і вказав рукою на двері.

Наче побиті пси, потяглися вусач, Кровінський та пахолки до дверей, Кіркор здавив рукою плече Юрка.

— Сагайдачний! — шепнув.

— Коршуне! — говорив тим часом до Олекси гетьман.— Підеш на замок до пана старости Тишкевича, занесеш жалобу на Кровінського та зажадаєш покарання, бо інакше самі з ним справимось. Моею, бач, повинністю є дбати і глядіти, чи тим з міщан, що під наш присуд горнутья, не діеться якась кривда від татар та лотриків. Опроче, Боже борони, щоби я посмів устрявати у справи урядовця його королівської милости. Поняв?

Ледве замітний усміх промайнув по губах Сагайдачного. Олекса поклонився в пояс і вийшов за пахолками. Коли відчиняв двері, догляділи молодці перед хатою чималу юрбу людей, освітлену кривавим світлом смолоскипів. Ті люди мали на собі високі шапки та довгі киреї й усі були озброєні.

— Хто се? — спитав Юрко Кіркора шепотом, наче боявся в присутности гетьмана голосніше говорити.

— Се козаки! — була відповідь.— Гетьман дізнався, що гетьман коронний не в силі боронити українських земель від татарської навали, і тому всіми дорогами йшов сюди зі запорозьким лицарством. На жаль, прибув запізно, бо пограничні старости робили йому труднощі. По дорозі у Брацлаві дізнався про змову Кровінського з татарами та старостою в Барі, тому поступив сюди, щоби припинити злочинну сваволю. Які ще там у нього замисли, не знаю.

А гетьман сидів на лаві та видавав ріжні прикази. Вкінці звернувся до Смаровоза.

— А де мої уха? — поспитав.

— Під дверима, батьку! — відповів козак.

— Так поклич їх сюди!

По хвилі в кімнату ввійшов який десяток тугих мужів у мужицькій ноші.

— Здорові були, молодці! — привітав їх отаман.

— Здоров і ти, пане отамане! — відповіли хором.

— Що чувати?

Прибувши через добру хвилю радилися між собою, вкінці виступив один з них наперед.

— Віддай, у тебе, брате, найдовші уха,— зажартував отаман.

— Звісно,— відповів спокійно запорожець,— то ж твої уха, батьку!

Козаки зареготалися, усміхнувся й отаман.

— Здорово відрубав, козаче! — сказав.— Але тепер розкажуй, що у вас тут діється?

— Небагато нового. Після нападу орди люди просто збожеволіли з переляку. Дехто втік в ліси, дехто в болота, вертеби або й городи. Найбільш бояться, одначе, не татар, бо сі як прийшли, так підуть,— але Кровінського. Він, бач, справді з приказу старости...

— Знаю! — перепинив отаман козака.— Ось і його роботи край. Що ж тутешні козаки?

— Котрі саме? Чи справжні, чи ті, що вдають послушних, чи шляхта?

— І одні, і другі, і треті!

— Справжні застукали кілька татарських загонів, але то не було добре, бо орда налякалася, перейшла Дністер і пішла волоським боком. Лишень листа вислав сам хан до короля. Більше не могли ми зробити, бо нас тут всього...

— Говори далі, ми самі знаємо, кілька нас!

— Від наших нібито послушних міщан та підсусідків знаємо, що до старости Тишкевича приїхала якась пані, що їхала з ясиром, але бранці розбили табор...

— І се знаю! — тут отаман кивнув головою в сторону Юрка й Івана.— Се вашмостів справа!

Козак покрутив головою.

— Е, та бо ти, батьку, сам все наперечот знаєш, як турецький султан! Навіщо ж питаєш нас?

— Хочу знати, чи мої уха ще здорові, чи такі справді пристали на ослячу віру. Що ж то був за чамбул?

— Того не знаємо і не будемо знати, бо ні один татарин не остався в живих, а пані втікла.

— Але ми знаємо! — вмішався Юрко.

Козак усміхнувся.

— Ось бачиш, пане отамане,— завважив,— що шляхетське ухо ще довше за наші.

Юрко спаленів, але Кіркору успокоїв його вмить.

— Чи не видиш, вашмость, що в сих людей навіть гетьмана можна піднімати на сміх? Тут, бач, всі однако уроджені. Що інше дотеп, а що інше послух.

Тим часом козак говорив даліше.

— Всі ніби послушні негодують і кажуть, що вони вже доволі довго жили у страху під польським правом і хочуть піднімати ворохобно та заводити козацький лад або тікати на схід.

— А шляхта?

— Шляхта прохає тебе, ясновельможний пане гетьмане, начинати! — відповів за козака пан Дзік.

Всі оглянулися і привіталися добрим словом до шляхтича.

— Здорові були, братчики! — відповів черевань.—
Зачинати, правда?

Козак не відповів зразу, а й отаман мовчав, тільки пильно з-під ока приглядався козакам. Вкінці почувався козак у потилицю і відповів.

— Рада б душа до раю, так що ж? Годі! Зима далеко, турки Таганку та Аслан-город¹ на Дніпрі будують, гарматою рештують, тисячі наших у полоні... Турки в Молдаві поможуть ханові... баборіз вмішається... непевно! Ще нам самим байдуже, але жінки, діти, батьки, земля свята, православна віра! Усе те пішло би на грабіж, та торжище... у Кафу, у ненаситну пашу опиря!.. Ні, ваша милість, ще не час начинати. Ще не з'єднані сили народу, ще нема у ньому карности та послуху, бо ми надто довго жили у Річі Посполитій, і в нас ще раз у раз підіймає голову дух спротиву. Тому, хочай і козаки, і православний народ бажають отвертої боротьби з вельможами та коронною шляхтою, мимо того треба ще ждати...

— Ах! Доки ще ждати? — гукнув пан Дзік.— Ви, русини, завсіди ждете, наче кріпак на панський нагай, та й тільки. Ось ви підійміть нарід, а побачите, що ждати не було на що. Де ж сила, яка могла б вас побороти?

— У Польщі завсіди знайдеться сила на збунтованого хлопа! — відповів козак.— Нема її на татар, але на хлопа є, бо турок, татарин і лях — се союзники проти спільного ворога — українського мужика!

Пан Дзік понурив голову, наче від стиду.

— Терпцю треба і часу, начинати годі! — повторив козак.— Придаavimo татар, позбираємо під нашим присудом більше народу, а тоді аж прийде день суду...

Настала мовчанка. Холодні, ясні слова козака зображували наглядно напрям змагання Сагайдачного, і досвідний шляхтич добре відчував їх правдивість.

¹ Аслан-город (Аслан-керман) — міцна турецька фортеця на острові Тавань.

— Ось вашності відповів осаул Дорошенко! — сказав то хвилини гетьман.— А я, як кошовий і гетьман, не з'ясував би тобі краще нашої скрути. Ми не можемо начинати боротьби з Польщею, маючи за плечима татарву. Будь вона при нас, друге діло, а поки що... годі!

В голосі гетьмана звучала ласкавість, співчуття, смуток, аж після останніх слів змінилося лице, змінився і голос. Він встав і звернувся до козаків:

— Підете всі,— приказав,— у староства: Барське, Проскурівське, Тернопільське, Тереховлянське та всі околичні і дасте поміч, провід та опіку всім, кому надоїв шляхетський рай. Виходців оселите на Тясміні, бо се землі мого знайомого, теж козака.

Юрко спаленів. Якесь дивне — ніби тривожне, ніби радісне — почуття огорнуло його. Ось дають лад православні православним, руською мовою, не чуть клятої лящини! Бог, гетьман і ми!..

Кинув оком на Івана і вперше від нападу татар на Іванівку побачив погоду на його лиці, а в очах іскру захвату і довір'я. А гетьман говорив далі:

— Полковники й отамани, яких військо є з ними, мають пильнувати всіх шляхів, по яких їздять польські пограничники, щоби ловити та перепродувати втікачів. Коли зловите шляхтича, гультая чи татарина, усім... мотуз! Наш терпещь скінчився!

Козаки, мужики та шляхта заворушилися і подалися до дверей. Гетьман стояв спокійно, заложивши руки за пояс, доки вся товпа не розійшлася. Тоді вийшов і він, сів на коня та повільно, наче володар по вулицях своєї столиці, поїхав до моста на річці Рові, де стояв замок старости. Проводило його кільканадцять козаків зі смолоскипами, яких блиск шупко освічував його величну появу.

У замку панував між тим гарячковий рух. Блїмали світла, темні постати бігали туди й сюди, почувалися прикази та прокльони. Саме коли Сагайдачний під'їздив до замку, з відкритої брами вискочив їздець і чвалом прямував у город. Був се Олекса. Він зняв шапку і звістив:

— Усе гаразд, батьку!

— Кровінський?

— Сидів зі старостою при столі. Почувши, з чим я приїхав, зірвавсь й утік верхи до Проскурова.

— Чому ж вони не їхали разом? — дивувався гетьман.

— Не знаю! Коли почув своє ім'я з моїх уст, побілів, як стіна, виплював вино на обрус, ухопив магерку і пігнав за конем. Тишкевич бажав, видно, щось путнього відповісти, але я сказав йому, що гетьман прохає про діла, бо слова

були вже на комісії. Тоді він з дуже приязним усміхом обіцявав усе і вийшов, а в сю мить зчинилася в замку така Содома й Гоморра, що я сам мусів відшукувати свого коня. «Сагайдачний іде!» — кричали пахолки і кинулися грабити панське добро. А пан староста... ось глядіть, батьку, він там!

З брами замку виїхало чвалом кілька возів, окружених комонниками, і завершило на дорогу до Проскурова. При виді гетьмана їзди наче збожеволіли. Засвистіли батоги, звірята витягнулися, як струни, й уся кавалькада щезла в п'ятьмі дуже швидко.

Сагайдачний усміхався.

Відтак відвернувся до Юрка й Івана, які враз з Кіркором слідували за ним.

— Бачите, вашмостьове, — сказав, — що в нас є вже зав'язки ладу та держави, краще майже, ніж в Польщі. Бачите, що злочинець тікає від лиця влади, чого в Польщі не буває. Тому не бійтеся, пане Угерницький, за свою займанщину на Тясміні. Є там доволі землі для вас і для нас, а й вам корисніше буде з нами, чим без нас. Самі бачите, що тут сей, хто з козаками тримає, того й Острозький або Збаразький не рушить з місця ніяким кадуком¹, ні гайдуком.

Юрка вразили ті слова.

— Ми не з тих, ваша ясновельможність, — відповів сміливо, — ми не з тих, що приходять сюди зі заходу дороблюватися наново потраченого майна. А якщо вашій ясновельможности треба землі, то ми не лише частину, але і все подаруємо, кому прикажете, хоч би й вам.

— Горда з вас штука і благородна, се гарно! Гордість — то боєвий кінь, зарозумілість — то жидівська хабета, але ти, пане Угерницький, землею не покидайся! Усе протрять, але землі держися, бо доки вона в твоїх руках, досі вона є землею України. Коли хочеш, гинь сам, але землю остав синові та виховай його як слід у вірі та мові батьків. Бо не про тебе тут ходить, ні про нього, а про землю. Вона, бач, матір'ю для всіх!

Говорив се приязним, батьківським тоном, і спомину не було про жарти. Після всіх людей, яких пізнали молодці за час своїх мандрівок, гетьман видався їм якимось вищим еством; саме так, а не інакше зображували собі вони маестат. Та проте ся стать була незвичайно близька їх душам почуваннями, гадками, словами, і вони ніби вдома ютилися біля нього, наче при боці батька...

¹ Неправне надання посілля іншому власникові за життя першого.

Аж ось гетьман покликав Олексу і поїхав з ним передом через місто, Кіркор прилучився до молодців. У городі вже все спало, і їзди не здержувалися ніде. Брама стояла отвором, бо вартові повтікали разом зі старостою. Без перешкоди виїхало товариство у степ. Смолоскипи погасли вже давно, зате на сході показався величезний помаранчевої краски місяць і розсвітив шлях.

Ідучи, розказував Кіркор півголосом Юркові й Іванові про заходи Сагайдачного, який по всій Україні, на Поділля, Волині, в Галицькій та Перемиській землі мав своїх людей, які помогли йому в праці. Він піднявся важного завдання — згуртувати роз'єднані частини народу під козацьким присудом та в сій цілі стягав на Україну останки руської шляхти та якнайбільше мужиків, щоби згодом із мечем в руці відбудувати державу святого Володимира.

— Я вірменин,— кінчав Кіркор,— я сам і мої діти стаємо під напором наших сусідів поляками. Але серцем ми завсіди з вами, бо ви так само поневолені в сьому світі, як і ми. Ось і тепер гетьман має до мене повне довір'я, і я знаю, що він постоїть за мене всюди і завсіди. Се не з ляхом справа. Та ще й се одно знайте! У Стамбулі більше бояться і шанують козака Голоту, чим польського гетьмана, ну... і більше люблять його. Тямучість та сила викликають подив та прихильність Високої Порти¹, а підле лизунство приймає вправді кожний із візирів чи пашів, але ним гидиться. Козака сажають на кіл, у тюрму, на галеру або продають за дорогі гроші. Ляшка держать тільки для викупу або вживають до домашньої прислуги, що вважається ганьбою. Так-то, бацчите, і Сагайдачний о много більша особа між турками, чим польські вельможі, та має вплив навіть у дивані² й у хана. Як хто в світі може вам допомогти, то хіба він один.

— Де ж ваш табір? — спитав Іван.— Нам треба туди...

— Уже під Брацлавом! — відповів Кіркор.

¹ Порта (Оттоманська Порта, Велика Порта, Висока Порта, Високий Поріг) — Туреччина, почесна назва султанського уряду; походить від Порти — брами палацу в Константинополі, де перебував до 1918 р. турецький уряд;

² державна рада (уряд) у султанській Туреччині.

ІХ

СТАТИСТИ

Сагайдачний з товаришами дігнав каравану Кіркора під Шаргородом на перевозі. А каравана та була чимала. У самого Кіркора було п'ятдесят возів, тяжко навантажених медом у бочках, воском у кругах та в'ялою рибою. Був се, як показували папери та пернач від беглербега¹ Дауда-паші, ладунок, призначений саме для нього. Кірко мав його доставити до рук капудан-паші Галіля у Варні. При ньому було, як виказував спис учасників, п'ятдесят візників, стільки ж парубків до коней та для оборони ладунку, сто пар коней до запрягу і десять запасних верхових бахматів з двома пахолками. Сими двома пахолками мали бути Юрко й Іван. Всі прочі учасники мали ще поверх того верхові коні, збрую, вози з припасами — словом, каравана виглядала радше на воєнну виправу, чим на купецьку поїздку. Треба було хіба звести битву, щоб розграбити навантажене добро. А й то ворог мусів би був виступити з переможними силами, бо кождий візник чи парубок мав самопал або півгак та пістолі.

Дивувало то вельми Юрка й Івана, бо на возах не видко було нічого ціннішого. Дивно їм було те, що кошовий отаман їхав з купцем, наче сам перевозив який крам. Вкінці дізналися, що в Чорному Лісі на Уманщині має відбутися велика нарада, але з ким та над чим, не знав ніхто.

У Брацлавщині застали все в великому замішанні, бо між населенням стали ходити вісти про великий похід турків на Поділля та Україну, а вслід за сим почалася загальна втеча. Шляхта, польська служба з фільварків з паном Струсьом та Калиновським — на захід, а останки мужицтва тікали на схід, у козаки. Пустіли цілі села. Брацлавські міщани та козаки в королівщинах та панських добрах сиділи спокійно і тільки мужикам радили тікати перед опирями, польським та турецько-татарським.

— Тікайте, люди! — казали козаки. — Тікали б і ми, але нам не ялося. Татари нам не новина, а баборізові зась до нас! Комісія, бач, ще не покінчена.

По селах їздили якісь люди, які нароком ширили тривогу, і швидко в цілому окрузі не стало підданих. Хто з панів не втік, оставав перед жнивом зі самими дармоїдами-гайдуками та пахолками. За Брацлавом проїздила каравана через кілька непопагених та нерозграбованих сіл, але ні

¹ Намісник турецького султана в європейській частині Туреччини.

живої душі не було в хатах. Вкінці прибули в околицю Чорного Лісу, яка належала вже до Уманського староства. На першу ніч здержалися мандрівники у степу недалеко лісу і розташувалися табором. Від виїзду з Бару аж досі не мали молодці нагоди поговорити гаразд зі собою, бо аж нині дозволено вперше поставити шатра, а Кіркор відступив одно для них та Олекси Коршуна.

Мимо цілоденної подорожі Сагайдачний та Кіркор навіть не злазили з коней, лишень тепер поїхали далі на схід, де на виднокрузі чорнів ліс. Олекса давав порядок усьому. Візники годували, поїли та чистили коні, парубки розводили костри, варили кашу, розставляли варти. Юрко й Іван посідали при вході до шатра біля невеликої ватри та довгу хвилю приглядалися рухові в таборі.

Над степом піднялися тумани, з недалекого мокляка обзивався деркач та гупало, а їх голоси ставали щораз виразніші в міру того, як слабли гомони в таборі, і всі стали збиратися біля козаків. Небо прибрало зеленаво-синю краску, а на його тлі все виступало темними п'ятнами: дерева, бур'яни, вози, коні, люди. Найбільш чудували Юрка справність парубків Кіркора у виконанні завданих робіт, і він зразу стежив пильно за їх рухами. Але звільна, наче туман зі широкого степу, який вечором окутує все білою габою, налягла і на їх душу хмара гадок і споминів. Пригоди, нові люди та події прислонили дещо собою біль та неспокій. Жива діяльність стала благодатно впливати на уми; розпука звільна переходила в глибокий, але поважний смуток, який у здорових одиниць являється замість зневіри та красить молодече чоло зрілою повагою. З тою повагою і з сим спокоем ішов Юрко просто на смерть, у люту, безпощадну пащу ворога християнства. Наче той козак, що зі шаблею в зубах спинається по високому чердаці турецької галери під час, коли за ним потонула чайка,— ішов він рятувати Галю. Але в його постанові не було вже почуття, що він іде відбирати її для себе... Його нове оточення дивно відбивало від давнього. Там, на заході, люди ломили всі найсвятіші закони людства та природи, щоби вдоволити тільки власні бажання чи забаганки, а тут всі особисті змагання містилися в крузі народних справ. Не дивно се було у Сагайдачного! Гетьман Війська Запорозького не повинен був мати своїх особистих примх, але Кіркор, візники, парубки, козаки, міщани, старий Дзюк? Чи ж дивно, що і почування молодця губилося в тому морі, а він сам починав займатися загальними справами?

У ще більшій мірі проявилось то в Івана. Він не любився ніколи, а тепер встидався навіть роздумувати над

своїм горем. Юрко, бач, втратив суджену, Іван — лише сестру, а один жаль другому не рівня. Тяжко було Юркові сказати собі «Вона пропала!», а відтак жити далі. Але Іван бачив вже перед собою ясну ціль і знав, що в стремлінні до неї забуде люте горе і найде в козацькому гнізді і для себе теплий куток, а доля народу стане і його долею. І ось тепер заговорив до товариша, який німо вдивлявся в сходячі зорі.

— Що ж, брате, їдемо?

Юрко здригнувся і повторив мимоволі:

— Їдемо!

По хвилині, одначе, звернув лице в сторону Івана і додав:

— Долі конем не об'їдеш, тому краще самому настріч їй виїхати. Що судилося, тому й бути!

— Се правда! — замітив Іван. — Все-таки вільно і людині дечого сподіватися, а другого ні. Отже, я бачу, що наше горе в дечому переживається. Кірко і Конашевич впливові, знатні люди, хто знає, може, вони й допоможуть нам досягнути нашу далеку ціль!

Слова Івана подіяли на Юрка, наче удар батога.

— Ссс! Не тикай присохлої рани, бо заболить! — відповів схвильованим голосом. — Не буди надії, якої майже вже вирікається душа. Остав рішення Богу і молися йому, безсмертному, та й тільки! Ми робимо, що в наших силах, але надіятися на них може хіба дурень!

— Чому дурень? — противився Іван. — Імієй уха, не чуєш, а маючі очі — не бачиш. Чи гадаєш, що мудрий Кірко в'язав би ся з таким, що їде викупляти бранців з ножем за халявою? Він сказав тобі, прецінь, що Галі не викупиш, якщо вона Бялоскурському потрібна до якихось лайдацтв. А що, мимо того, їде з тобою, то, видно, надіється. Чому ж не слід надіятися нам?..

Юрко зірвався і став ходити туди й назад, далі вхопив себе обома руками за голову і стояв, закривши очі долонями. Коли їх відняв, на його лиці, у блудному виразі очей та у дрожанні уст відмальовувалося все, що діялося в його душі. Насилу успокоївся, вкінці затиснув п'ястуки, зціпив зуби і сів.

— Пожди! — почав. — Ти кажеш?.. Але ні... Ти городиш пусте... Але все-таки... може... може, ах! Твої слова, Іване, рвуть серце більш, чим само нещастя.

В його голосі звучала страшна нетерплячка, з якої так і біла вся велич горя, весь неспокій, вся розпука, безнадійність. Бо ось знову озвалось в душі Юрка те саме слово проклятої певности, та сама свідомість дійсности, як тоді, коли виїздив із Лошнева.

Сором та вічна ганьба для Галі, для твоєї дівчини, твого життя, твого серця... Вічна ганьба та гниль проклятого, поганського гарему — житла якоїсь татарської чи турецької скотини, а тобі, хлопче... головою об стіну!

Совісно стало Іванові, що мимохить позривав перев'язки з душевних ран приятеля. Щоправда, не гадав він, що Юрко є одним із людей, які не забувають, але і не вирікаються нічого в житті. Знав він, що вдача його приятеля ніжна та м'яка, в разі потреби м'якість змінюється в залізо та камінь,— але не знав, як-то любов змінює людську душу, а зокрема в Юрка.

— Жаль мені, брате,— сказав,— що начав з тобою розмову про будуче. Жаль і прикро! Встидайся, ти ж не баба, а козак, і козаком останеш, чи знайдеш Галю, чи ні. Кождий рад її визволити, я не менш, чим ти. Та все-таки повинен ти тямити, що козак добуває долю, а не добуде, то сам гине або мститися, але... не заплаче!

Юрко понурих голову.

— Я знаю! Але ось я від усього життя одного тільки бажав, а й то не діждався. Та просто до бабія мені ще далеко. За свою месть заплачу, хоч би власним життям, піду хоч би до Стамбула, хоч би від стіп падишаха пірву Бялоскурського, хоч би мав і здохнути відтак на гаку.

— Добре! Се гарно, що своєї кривди не думаєш дарувати. Подумай однак, що гарячкою тут нічого не вдієш, уважай, щоб ти через неї усеї справи не занапастив.

Юрко перейшовся кілька разів перед шатром, вкінці сів знову при боці товариша.

— Говори! Я так лише розгарячився. Вибач мені, я завжди спокійний і лиш там, де річ іде про Галю, трачу голову.

— Видиш ті вози з бочками меду? — почав Іван.— Мід, як мід, але встроми пальця у нього, та недалеко заїдеш, бо ось на напівп'яді під медом друге діло...

— Друге діло?

— Еге ж! А чув ти, як Олекса казав вчора Омелькові Кривопиському, якому куля зі самопалу вигаратала усі зуби з правої сторони: «Здалека, Омельку, з люлькою від меду, бо не найшся, а луснеш». Розумієш ти то?

— Не дуже!

— А ось бачиш, де вози стоять?

— Звісно, стоять під вітром, щоби кіпоть та воня не засмородили меду. Так казав Сагайдачний.

— Ага! А куди кіпоть дійде до меду — через деревляне дно?

— Хіба ні! Що ж, отже, є в тих бочках?

— Який-бо ти недогадливий, Юрку, звісно, що порох!

— А!

— А чи бачив ти коли, щоби віск був такий тяжкий, як той? Я позавчора вдарив ножем об один круг, та найшов під тонким пластом олово.

Юрко тріпнув пальцями з нетерплячкою.

— Усе те гарно, — сказав, — але я не бачу в тому ніякої потіхи для себе.

— Дивний-бо ти, Юрку. Кому ж везе Сагайдачний зброю? Везе її або волохам, або якомусь бунтівникові проти Високої Порти, а в одних і других, певно, є знакомі у Криму та у Стамбулі. Від них можна буде дістати листи, поміч, вкінці хіба я знаю що? Все-таки поспробувати можна.

Юрко засміявся з огірченням.

— А мовчав би ти краще, якщо нічого путнього не знаєш. Я не бачу ніякого зв'язку між сим оловом а Галею. Тому лиши мене в спокої з моїм горем, нехай втихає, а коли втихатиме, тоді, може, і я придумаюся до чого людям.

— Лихо діяло б ся на Україні, — замітив Іван, — коли б усі нещасні відсувалися від неї. Всі, що попанили та поляшили, відцуралися її, тепер покинуть її і нещасні, а хто остане? Тирса і чайка? Вітер і могила?

— Не кидай мені в лице того гіркого закиду, — відповів Юрко зломаним голосом, — не в кожного кам'яне серце в грудях.

— А хіба ти подобаєш на момсика або похнюпу? Є у тебе чимало рішучості та сили, лише ось, як бачу, волі нема.

— Може бути! — зітхнув Угерницький. — Воля знайдеться, коли спокій прийде. Я не з тих людей, що вирікаються щастя, не порушивши вперед неба і землі, щоби його добути. Не добуду його, оглянуся за чим другим, але доки не впевнюся про його загибель, не буде мати ніхто з мене потіхи. Є люди, що небагато від життя вимагають, але те «небагато» мусить найтися.

— В Бозі надія, знайдеться! — перехрестився Іван.

— Амінь! — закінчив Юрко і замовк.

При огнях став якийсь голо співати думу про козака Байду. Кількох козаків пригравало йому на теорбанах складно та гарно. Голос був молодий, сильний, звучний. Чудова то була музика. Всією душею приймав Юрко у себе звуки, гадки, образи. Він співчував Байді, що кинув турецькому цареві у вічі слова: «Твоя дочка погана, твоя віра проклята!» І він так вчинив би, і його не заманив би той загадковий, величний і страшний світ — царство падишаха. Уся душа здригалася, коли зображував собі «турецьким добром», себто коврами, подушками, мозаїкою, золотом та сріблом прикрашені, амброю та жіночим тілом пахучі

кімнати, в яких красавиці з усього світа ждуть із тугою обіймів володаря — власника гарему. Йому вдалося, що бачить серед них Галю, тривожно засунену в куток, як тужливим зором глядить на занавісу, чи з-за неї не вийде той, що має стати прокльоном усього її життя та відділити її від гарної будуччини непробитною стіною ганьби... Але ось повис на гаку Байда, взяв лук, стрілив царя, царицю і погіб... Але слава не поляже до кінця віку між козаками, на вольній Україні. І Юркові видалися ті степи, крізь які їти доводилося, якимись коханими, любими. Він зрозумів тепер шум трав та очеретів, спів птахів, свист вітру у балках та байраках. Се й була та пісня слави, що лунає у степах про погібших героїв, то були пісні тих всіх, що погинули у татарській і турецькій неволі, то був голос крові, висаної опирем з живого тіла України.

Десь у віддалі почувся тупіт коней. При огні замовкла пісня, козаки лежали мовчки і вслухувалися у тишину літнього вечора, як вміють вслухуватися лишень жильці сих безкраїх степів, сини її родючої чорної почви. Вони вертають, так сказати б, до землі, з якої вирости, завмирають на її груди і приймають в душу та серце всього її генія, усі її болі, бажання, думки, надії. Відтіля-то взялися і ці всенародні зриви, які часами без приготування, без вступу, без поклику проводирів підіймають рівночасно всіх українців до діла — всенародного діла. Ті зриви родяться, як степові анемони у пухкому чорноземі, запахом свіжої землі всякають в душу хлібороба, міщанина, козака, зацвітають в глибині чудною квіткою надії, а в даній хвилині видають прегарний овоч — одностайний подвиг всього народу.

Мовчали козаки, вслухуючись у степову думу, а з віддалі доносився тупіт коней чимраз виразніше, ближче, але рівномірно, одностайно, наче шорох капель дощу в осінню сльоту, наче такт похідної козацької балади.

Аж ось почувся брязкіт металевих частей упряжі, запити вартових і відповідь прибулих. До огню приступило п'ятьох мужів. Двох перших, у багатих деліях та червоних сап'янцях, з багатими самоцвітами, садженими карабелами, були, видко, польськими панами, і то магнатами. Смушеві шапки з чаплиними китицями та брильянтовими аграфами положили оба на тім'я по-козацьки, а підкручені вуса та підголені чуприни надавали обом вигляд лицарських, воєнних людей. Одначе оба молодці знали, що сей вигляд — то лишень верхній блиск. Доволі було глянути на випещені рученята їх ясновельможностей, щоби пізнати, що вони займаються більш чаркою та грою, чим всім іншим. Тому-то ні Юрко, ні Іван не думали уступати з дороги прибувшим.

Аж коли побачили двох других, зірвалися оба і з шапками в руках кинулися вітати. Був то Сагайдачний і отець Андрей.

Сотки питань тиснулося молодцям до уст. Відки взявся старенький аскет тут, на пограниччі Диких Піль, і то уже в дві неділі по їх виїзді з Лошнева? Яким чудом перейшов він сей величезний простір через спустошений край? Видко, мусів відразу за ними виїхати, післаний якимсь більшим та могутнішим володарем, чим сам король, бо він без власної волі не оглядався на нічий прикази. Одначе годі було приступити до нього, бо п'ятий з прибувших, Кіркор, давав їм знаки з-за плечей гетьмана.

— Позвольте, хлопці, нам свого шатра на хвилину. Ті ясновельможні і всесвітліші князі бажать собі з нами розмови, а у мене нема саме своєї хати.

— Все, що наше, і що маємо з вашої ласки, ясновельможний гетьмане, готове на ваші услуги! — відповів Угерницький з поклоном і збирався було вийти з шатра.

Але гетьман здержав їх.

— Не втікайте від нас, хлопці, — усміхнувся, — останьте тут і вчіться, як кують гаряче залізо на святий меч для козацтва.

Попель і Кіркор присунули кілька скринь з товаром, і на них посідали всі прибувші. Гетьман Петро дивно відбивав від тих вичепурених магнатів, а так само й отець Андрей здавався людиною зовсім окремої породи в порівнянні до сих двох гостей. Здавалося, два зовсім відмінні, зовсім чужі світи зійшлися тут на розмову... Ось-ось — і ударять в сей сірий, чорний берег ті податливі, лискучі та шумні хвилі... і розсипляться у немічну пиль...

— Ви знаєте, мості старший Війська його королівської милости Запорозького, за чим ми приїхали, бо в сій матерії ми вже перетракували. Просимо, отже, о респонс¹, — сі слова сказав вищий ростом магнат, прегарний собою чоловік, який міг мати двадцять п'ять-шість років.

— Так, — відповів гетьман, — про всі бажання вашої княжої милости мав я письмо з Корця.

— І що ж ви на ті бажання кажете?

На уста Петра Конашевича заблукався блідий усміх.

— Що ж маю казати? Мало-то чого забагається чоловікові на віку. На ваші бажання відповів би я двома питаннями. Якщо ваша милість і його милість князь Михайло Вишневецький зволять на них відповісти, можемо говорити далі.

Князь Корецький кинув гордо головою.

¹ Відповідь.

— Дивно мені,— проговорив, мов від несхочу,— про що тут вашність питати забагається. Справа ясна, як сонце. Впрочім, питай, пане старший, а ми постараємося відповісти, о скільки нам то видасться потрібним.

Сагайдачний відпняв шаблю, яка йому вадила, і поставив в куті шатра. При тому заблестів червоний, мов грань, величезний карбункул, вправлений в ручку оружину. Був се камінь великої ціни, цінніший, може, чим уся виставна одіж магната. Вишневецький простяг руку по шаблю і став нильно приглядатися самоцвітові, а між тим гетьман питав:

— Про *primo*¹, чи ваші ясновельможности роздумали гаразд над наміреним походом? Чи розважили всі його «евенти» для Річі Посполитої, Молдави, Високої Порти? Чи знають, що се може бути *cassus belli*² для султана? Чи зібрали відповідні середники³, гроші, зброю і людей?

Корецький почервонів нагло з досади, наче почув яке обидливе слово, і встав.

— Ба, вашність, питаєш нас, наче *gracceptor*⁴ своїх «жаків». Ми не діти і з імприми уже вийшли. Не думай, вашність, що ти один на світі. Крикну — і тисячі стануть на поклик...

— А що буде, як почує той крик Річ Посполита? — спитав холодно Сагайдачний, а в кутиках його очей блиснули жовтаві огники.

— Річ Посполита? — гарячився князь Самійло.— А де ж вона? Ген за Сяном, під Краковом і Варшавою. Кажете, пане старший, що вона кричатиме? Хай кричить, здорова! Корецький і Вишневецький не стануть оглядатися на крики різних п'яних худобахлів або і сенаторів, яких першеліпше підплачене розжене на чотири вітри. А чи найдеться у всій Річі Посполитій сильніша від нас *manus armata*⁵, то ще питання! Ходім, швагре, наша комбінація оказується невідповідною. Треба буде прошульгувати похід по пограничних селах і містечках, там зберемо, як колись бувало на кресах, прибухлих молодців...

— Так,— змішався Кіркор,— але ваші милости назбирають п'ятсот, може, тисячу мужів одчайдухів, опришків, сабатів, татар, поляків, волохів, дещо хлопської голоти, що пішла у козацтво по останнім татарським набігу, і на тому кінець. Чим їх уоружити, нагодувати? Як їх повести? Як

¹ По-перше;

² привід до війни;

³ засоби;

⁴ учитель;

⁵ оружна сила.

справитися зі старостами пограничних замків? При тому дізнаються про вашу виправу і турецькі власті заздалегідь, а що тоді?

Корецький сів, Сагайдачний усміхнувся, Вишневецький поклав шаблю гетьмана в кут і вперше заговорив:

— Ти, любий шваг্রে, загарячо береш всю справу, а при тому не естимуеш як слід своєї позиції в світі, яку, без сумніву, і егомость пан старший відповідно оцінити вміє. Відповідай на питання, постав наші домагання, він послухає нас, ми дамо йому за те, що захоче, і запевнимо у всіх його дезідератах нашу протекцію, а певно дійдемо до бажаного «евенту» всієї імпрези.

Корецький бурмотів щось через хвилину, зняв шапку і потирав густу чорну чуприну. Вишневецький зі змудженим виразом лица гладив свою гладко, на іспанський спосіб підстрижену борідку і мовчав.

— Ви знаєте, пане старший, хто був молдавським господарем передше? — спитав вкінці Корецький.

— Знаю, — відповів гетьман. — Константин Могила.

— Знаєте також, що то господарство віддав султан Степанові Томші, а Могили мусіли тікати в Польщу. І князь Вишневецький, і я жонаті з двома дочками господаря, Регіною і Катериною. Наші роди в порозумінні з обома другими зятями — паном Самійлом Потоцьким та краківським паном¹ Мишковським — рішили прогнати того султанського хизуна, а край поділити між себе. До того маємо потрібні гроші, около чотири тисячі оружноі служби, ренкодайних і жовнірів.

— Кілько всього війська? — вмшався гетьман.

— До двох тисяч! — відповів князь. — Калькулюю, що та сила замала, щоби повалити *inqueiteiu potentiam*² турецького цісаря, і тому звертаємося до вас, моє пане старший, щоби ти, звисний зі своєї експеріанції *in re militari*³ та у процедурі з татарами, подав нам помічну руку і прийшов нам в сукурс людьми, зброєю і стрільбою, а ми, зі своєї сторони, вас у всіх ваших потребах контентувати обіцюємо, якщо нас своєю ширістю сконвінкувати⁴ зумієш.

— На моє питання, — замітив гетьман, — даєте мені відповідь менш-більш таку: «Так, хочемо йти на Молдаву, але ти, Петре, дай нам все, чого потреба». Правда?

Оба князі, збентежені, мовчали.

¹ Краківським каштеляном;

² величезну могутність;

³ воєнній штуці;

⁴ зобов'язати.

— Ви забули, видко, титул, яким самі ви мене привітали,— продовжав гетьман,— а саме титул старшого Війська його королівської милости Запорозького. Знаєте, отже, що мене поставили тут, на кресах, для ладу, а не на те, щоби розсварювати Річ Посполиту з її союзником із-над Босфору. Як же тут погодити одне з другим? Я повинен радше веліти ваші милости закувати в кайдани і доставити його ясновельможности пану гетьманові Жулкевському як небезпечних ребеліантів до укарання.

Слова сі сказав гетьман грізно, рішучим голосом, наче справді задумував ввести в дію шойно висказаний намір. Корецький глянув зі страхом у сиві очі Сагайдачного, а й Кіркор і оба молодці дивилися з зачудуванням на «січову лисицю», щоби вгадати, до чого вона гне. Один Вишневецький розгадав тут загадку й усміхнувся.

— Ваша ясновельможність! — сказав.— Ми називали вас старшим над козаками з привички, забувши, що ми не самі. Ми прийшли на ділі до гетьмана України. Королівський старший не потребує нічого знати про те, що робить гетьман.

Сагайдачний кивнув поважно головою.

— Коли так,— відповів,— то можу поставити вашим милостям друге питання. Які користи дає мені за мою поміч?

— Ргіто, гроші! — кликнув Корецький, який, завстидавшись своєї незручності, бажав затерти некорисне вражіння другими.

— Ваша милість таки справді зволють забути, що мають перед собою слугу! — закпив гетьман.— Слугу, якого купують грішми на якесь-то лайдацтво. Мене за гроші не купите! Ви дайте плату краєві, який вас має спомагати, а не мені. Чого ж може від вас сподіватися Україна?

Тут Вишневецький тріпнув згїрдно пальцями.

— Nescio¹, що б там вам, ясновельможний пане гетьмане, на сьому проклятому хамстві могло залежати. Розумію то добре, що край треба гарно загосподарювати, щоби від державців могли тим більшої правити тенути². Але побиватися за золотими свободами для хамства, то, вибачте за слово, деменція³. Бо хамство є невдячне і потурає тільки звірячим інстинктам, і надається лише до ціпа, вил, плуга, неволу, гаті. Пфуй, ясновельможний гетьмане! Се incredibile⁴, щоби чоловік так небуденного ума і так пшедньої

¹ Не знаю;

² податок;

³ безглуздя;

⁴ неймовірне.

фантазії так дуже свій шляхетський посполітував гонор, мішаючи себе з хамами та ликами і називаючи усе те Україною. То вже не деменція, то просто сімен¹ на тілі золотої нашої свободи. Се...

Але не скінчив своїх слів, коли побачив зміну, яка зайшла на лиці гетьмана. Воно поблідло, зуби задрожали, між бровами указалася глибока брижа гніву, а очі засвітили недобрим огнем.

— Доволі того! — сказав піднесеним голосом гетьман. — Не тикайте, ваші милости, того, чого не розумієте і не зрозумієте ніколи. Україна є для мене тим, чим для вас ніколи не була й не буде Польща. Се не дійна корова, від кої хто тільки може доїть у власний глечик. Україна — се поставник у церкві, де кожний, навіть найбідніший, хоче, може і повинен поставити свою свічку. Вона для мене усе: король, сенат, рід, добра, майно, розкіш, бо у мене всього того нема... Воно є тою стопленою грудкою золота, яку погорілець найшов у згарищах своєї хати... але, правда, ви не зрозумієте того, — додав по хвилині спокійніше, — шкода моїх слів... Тому оставте ваші ради і обіцянки для мене, а відповідайте на другий мій запит.

— Enfin! — сказав недбало Вишневецький. — Бажали ми дати вам, ясновельможний, господарство намість Олександрові Могилі, бо він і так нерадо до того горнеться, а нам ходить головно о добра, а не о клопоти правління, одначе тепер самі не знаємо, що вам обіцяти. Кажіть самі, чого вам треба? Протежії, впливів?

— Ні! — відповів холодно гетьман. — Ми не думаємо бунтуватися, але і не думаємо про що-небудь просити. Бунтувати нема проти кого: по-старому в Річі Посполитій нема сили покорити сороктисячну силу козацтва, яка стає на перший мій поклик, ані спинити тих шістдесят, які розкинулися по королівщинах — духовних та панських добрах. Нема про що і прохати безсильного володаря. Треба самим взяти то, що нам належиться. Йдеться, одначе, про те, щоби магнати на власну руку не шкодили нам у ділі обнови життя українських земель. Нема й у них, щоправда, сили зруйнувати козацький лад, але їх оружні банди заллють волости кров'ю, поपालять міста і села, поруйнують церкви, а саме тому вважав би я перешкодити. Я не хочу крові України, і ви, ясновельможні, зволите дати пароль і присягу на святий хрест, що до українних справ устрявати не будете, ані не візьмете участі у комісії, яку ладить гетьман Жулкевський.

¹ Злочин.

— Які ж у вас наміри, в чім саме маємо вашмостям не шпити встрентів?¹ — спитав Корецький.

— По-перше, в приверненні православних єпископів...

— Як-то? Прецінь, у вас є єпископи! — здивувався князь.

— Так, але уніати!

— А хіба ж то не все одно?

Тут підніс голос о. Андрей.

— Все одно! — закликав. — Як можете, ваша милість, таке казати? Унія — то запад, хитрий тлетворний запад, іже от благочестія устраняет, ересями отравляет і соділюает отступниками от православния віри. Унія — то лакімство на латинську мудрость, іже безчестять простоту і премудрость Божію. Се поганський красномовний Арістотель, лживії діалекти, філософское киченіє, се вавилонськія страсті музики і проче цвітнорастучое зеліє, іже погубляє душу і клидає її у нідра сатани. Тому уніатськія владики нам не владки. Благочестиві братства самі взялися за возстановленіє благочестія і кличуть ось через мене, смиренного раба Божія, помочи рицаря Конашевича з усім воїнством його, кажучи: «Утверждаємо і украшаємо церков, утверждает і украшает душу свою».

— Сопсего², — закінчив Вишневецький, — що вашмостям бажалося б мати власну церковну зверхність. Але несію, guomodo³ зможете обійтися без латини у сій Річі Посполитій.

— Ми самі, — відповів о. Андрей, — постараємося про дисципліни, в них же нуждається наша молодь.

Вишневецький здвигнув раменами.

— Ваша милість, — замітив гетьман, — зволить нагадати собі слова короля Стефана Баторія, коли його папез до введення унії аби згола й латинства інцитувати бажав. Не хочу я, каже, у згідне contubernium⁴ обох вір вводить незгоду. Ми хочемо злуки зі западною церквою і западним світом, але не з тими, не через тих, що вже дали і дихнути не дадуть руському племени на його таки власній землі. Зважте, ваші милости, що між блаженної пам'яті Баторієм а теперішньою хвилею лежить тридцять літ гнету і... ну і Соляниця.

Вишневецький зблід і закашлявся. Він здавна хирів і, мимо молодих літ та чепурного вигляду, не ворожив довгого віку.

¹ Перешкод;

² признаю;

³ не знаю, в який спосіб;

⁴ співжиття.

— Кінчи, ясновельможний гетьмане,— сказав, з трудом переводячи дух.— Бачиш сам, що ми не порозуміємося щодо інтенцій і рацій. Погодімся, отже, в самім ділі.

— Гаразд,— відповів гетьман.— Ми й так забагато говорили. Я заміряю приступити до братства Київського з усім Військом його королівської милости Запорозьким, заложити друкарню, піднести братську школу і поставити православних єрархів. Патріарх Теофан обіцював їх посвятити, а ви, панове, маєте на те згодиться.

— Про мене! — вирвався Корецький і махнув рукою, як хтось, кого усе те ні крихітки не обходить. Але князь Михайло глядів глибше від свого легкодушного шурина і підняв змучені очі на гетьмана.

— Далеко й високо міряєте, мості пане гетьмане! — сказав.— Але, проте, годі не похвалити інтенції. Вона високої міри, а для Річи Посполитої вельми небезпечна.

— Авжеж, що не тільки ваша, панове, родинна імпреза,— відрізав гетьман.— Мої інтенції бажать дати королеві свобідний край, а ваші стягають на нього інкурзію поганства. Годитесь, отже, ваша милість?

— Годжуся!

— Ще про одно позволю собі помолестувати їхмость панів. Мені треба післати в Крим довіреного чоловіка, а знаю, що ваші милости мають ковпак хана Джанібек-герая і пернач Алі-паші, який жде саме на мене з флотою при дніпровському гирлі.

Вишневецький усміхнувся.

— Радо послужу вам, ясновельможний, тими речами і вірю, що союзник такої sagacitatis¹, як ви, чимало нам поможе.

Жовтаві огоньки блиснули знову в очах гетьмана.

— Якщо мене послухаєте, поможе, як ні, то зле буде з вами, бо се гра на власну голову, на горло і майно тисяч. Уважайте, проте, щоби не покпили справи. Ви не козаки. Раз поб'ють вас — пропало! Ви не станете по-козацьки і десять раз на ноги, мов коти, якщо вас побідять.

Корецький обурився і, почервонівши, бажав знову протестувати. Але князь Михайло успокоїв його.

— Уважай і dicse puer²,— сказав,— ось говорить за тебе чоловік, який ніколи ще в житті не промахнувся.

— По приході в Молдаву проженете швидко Томшу, бо у вас буде більша сила, як у нього. Волохи — нарід без волі і душі, нарід рабів, справжні безвольні турецькі раї. Вони

¹ Чуйности;

² учися, хлопче.

нам у дорозі не стануть. Великий візир пішле найближчого нашу Силістрії проти вас, і ви його побідите, бо старий Ібрагім-паша — пияк і хабарник, тому беги посилають йому цюнайгірших людей та найслабші коні, а він глядить на то кризь пальці, бо за се одержує готовий гріш. Але відтак, — тут Сагайдачний зморщив брови і підняв руку, — відтак прийде або беглербег румільський Дауд-паша, або Іскандер-паша, угорський намісник, а се тугі люди. Один відзначився у перській війні, другий воював з римським цісарем. Тоді пильнуйтеся! Не тратьте часу, збирайте не багатства, а військо, і перш усього, — гетьман встав, — не надійтеся ніякої помочі з Річи Посполитої. Тут буде й так страшений крик, що ви розбиваєте щойно з таким трудом склеєну згоду. По-друге, не покладайтеся на ренкодайних, ані на волохів, лише на тих людей, які ждуть вас уже під Хотином і Сучавою в двох полках.

Розмова була скінчена. Гетьман добув з-за пояса писану, задалегідь зладжену умову, її прочитали і підписали, а відтак вийшли оба магнати з Кіркором і отцем Андреем. За ними пустився іти й гетьман, та швидко вернув до молодців і подав їм зелену оксамитну, золотом нашивану шапочку і короткий пернач.

— А ось вам, хлопці, ключі хоч би до Бахчисараю, — сказав, а заки одубілі зі зачудування і щастя молодці змогли отямитися, почвалав за прочими.

На жаль, не судилося їм уже бачити отця Андрея. З його слів при переговорах догадалися вправді, що його десь відразу після їх виїзду на Схід вислали до гетьмана православні братства, але тільки й усього.

Тої самої ночі покинув Сагайдачний табір, з магнатами та отцем Андреем поїхав у незвісному напрямі. Над ранок рушився і табір, і величезна, з кількохсот людей та коней зложена каравана попрямувала найкоротшою дорогою у Перекоп.

Х

ВИСОКА ГРА

Синяві клуби пахучого диму добувалися з булькотячої наргіле¹, яка стояла на низенькім, багато перловою масою викладенім стільчику. Побіч, на другім, дещо вищім, але, видко, тої самої роботи, стояв срібний піднос, а на нім ма-

¹ Турецька водяна люлька.

ленька чарочка та високий вигинчастий турецький імбрик з кованого срібла. На великій пухкій подушці сидів рослий муж у тюрбані та широких турецьких шароварах, але без каптана, який лежав поруч нього. За поясом у нього торчав дорогоцінний кинджал та один пістоль, багато кований сріблом. Другий такий самий лежав поруч на подушці.

Одначе, мимо сеї східної обстановки, пізнати було відразу, що сей муж не турок, ані татарин. Не було в його руках тої східної поваги чи міни, якою відзначаються мешканці Орієнту, вони мали в собі зате щось вимушено оживленого, ніби панського і чванькуватого.

Через хвилю глядів сидячий на стіну, де багаті орнаменти спліталися у мережки, коврові узори, творили коня, звізди, полоси, своїми правильними і zarazом хаотичними сплетами манили, бавили, а вкінці обмотували око і ум видця і звільна вводили їх у безчуть — сон. Ум сидячого не давався, одначе, заманювати в сей чарівний круг, бо не находив в ньому принади. Бистрі очі швидко звернулися в сторону дверей, де недвижно сидів на коврі малий хлопчина, з вигляду татарин, зі скісними очима та вистаючими лицевими кістями. Він кивався безустанку взад і вперед, мов маятник, видко, дрімав.

Знадвору не доходив до кімнати ніякий гомін. Не чути було ні криків перекупнів та погоничів, ні прокльонів скороходів, які випереджали лектики багачів і розганяли народ, що товпився по вузеньких переулках Кафи. У пристани, де стояв відділ флоти під проводом Чікалі-паші, ладовано на кораблі поживу для яничарів та веслярів-каторжників. При сьому грала яничарська музика, свистіли переразливо сопілки, гудів бубон...

Але з усіх сих гомонів у парадну кімнату не доходив ні один. Навіть лучі сонця спинювалися та розсівалися на грубім соковитім тлі невеликих вікон, які виходили на подвір'я.

Муж, який сидів на подушці, думав, а думки його були, видко, дуже невеселі, бо раз у раз стягалися грізно брови і затискалися уста.

— Пся маць! — ворчав раз у раз, тер чоло рукою та пускав з тихим булькотом густі клуби диму зі своєї наргіле. По хвилі відломив чубук і плеснув у долоні. Мов ошпарений, зірвався хлопчина і прибіг до пана.

Він зложив руки на груди і похилив голову.

— Мустафа-бей не приходив? — спитав з нетерплячкою в голосі пан.

— Ні, ефенді! — відповів скромно запитаний.

— А Абазе-бей?

— Йок, ефенді¹, не було його.

Пан тріпнув пальцями. Хлопчина глядів зі задуманням, що хтось уполудне так дуже гарячується, і у кутиках його уст показався злісний усміх. Але його пан замітив се в одній хвилі. Лице вигладилося. Він погладив хлопця по лиці і спитав ласкаво:

— Халі, емек газир мидир?²

— Еввет, ефенді, газир дир³,— відповів з поклоном Халі. Рівночасно відчинилася завіса, і в кімнату увійшов той сам татарин, який недавно був у пана Бялоскурського у Коросні. За ним поступав поважно у турецькім наряді високий чорний муж — Івашко.

Оба вони поклонилися і посідали по обох боках господаря.

— Халі, вуамін кагве!⁴ — приказав.

Хлопчина побіг до кухаря за кавою, а всі три присутні поважно накладали люльки. Івашко сягнув до підносу, але, глянувши у срібний імбричок, поклав його назад.

— Ракі!⁵ — сказав з усміхом і налив Мустафі чарочку.

У посудині, в якій звичайно держали каву, була горівка. Мустафа радо випив чарочку, одну і другу. Пророк заборонив був вправді пити вино, але горівки ні, бо за його часів ще її не було. В очах татарина блистіла радість задля вдоволеної пристрасти. Ракі з Ляхистану⁶ була чималою рідкістю у краях ісламу. Івашко не пив нічого і насмішливо глядів на господаря, який, видко, сильно роздратований, дрожачими пальцями накладав люльку і навіть очей не зводив з Мустафи.

Вкінці принесено каву, усі понадпивали густої, чорної, пахучої течі з маленьких стаканчиків і затягнулися димом.

— Габер вар-ми?⁷ — спитав по-турецьки господар дрожачим зі зворушення голосом.

— Чок габер дір!⁸ — відповів Мустафа спроквола і замовк, киваючи головою, наче у подиві.

— Які ж то вісти? — спитав по хвилі мовчанки господар. Він замітив, що Мустафа не називає його «ефенді», ані не відповідає, як нижчий вищому: «Ти знаєш, пане»,

¹ Ні, шановний пане;

² Халі, чи їжа готова?

³ Так, мій шановний пане, готова;

⁴ Халі, налий кави!

⁵ Сильний алкогольний напій, подібний до французької анісової горілки;

⁶ мусульманська назва Польщі;

⁷ чи є новини?

⁸ є багато новин!

лишень, як рівному,— значить, вістка недобра. Але татарин повторив се двічі:

— Чок, чок габер, фена габер!¹

Вкінці підняв палець догори.

— Насух-паша елю!²

— Елю! — крикнув господар, а лице його поблідло. Абазе-бей насупився.

— Чи Акмеші-ага заодно мусить нагадувати собі пана Яна Бялоскурського? — спитав їдко.

Пан Бялоскурський обер піт з чола, але не дався успокоїти одним словом.

— Помер, помер? — питав.— А від чого він помер?

— Від того, що надто багато ходив по султанських садах.

Акмеші-ага зрозумів. Насуха-пашу убила садова сторожа султана, т. зв. бостанджі. Був се для нього страшний удар. Насух-паша був великим візиром і зятем султана, особою наймогутнішою у всім цісарстві. Сам султан боявся його і не раз не міг спасти перед його гнівом власних людей. Але ось він не сповістив султана про козацький напад на Синоп, і падишах озлобився чимало на нього та побив його будзиганом. Він дізнався від великого Муфтія, від свогого ходжі і від Кізляр-аги про всі справи Насуха. Все-таки становище найбагатшої людини у цісарстві було ще не захитане. Від нього сподівався саме пан Бялоскурський якогось дохідного місця при війську, в управі держави або на дворі. Він пообіцював йому здати якнайдокладніший звіт про безсильність Річи Посполитої, про шляхи, якими мали йти султанські війська на Польщу, бо Насух-паша бажав затерти вражіння від миру з римським цісарем в Шіткаторок коштом Ляхистану. За те сподівався нагороди, а тут отсе якийсь чортяка вмішався у сей гарний план. Чікалі-паша, який саме тоді був з відділом флоти у Кафі, мав поперти його змагання.

— Як же ж то сталося? — спитав удруге.

— Аллах є всевідучий і премудрий. Він один знає, який йому кісмет писаний. Тому не слід нам слідити за ходом волі великого падишаха. Аллах бажав, падишах приказав — і сталося. Коби Бог умножив його силу і славу навіки!

Мустафа схилив голову, Акмеші-ага і Абазе-бей також.

— А прецінь... — начав по хвилі Бялоскурський. Татарин кинув головою взад і цмокнув.

¹ Дуже багато новин, погані новини;

² Насух-паша помер.

— Йок! — сказав і показав рукою на Івашка. — Він усе знає, бо я від нього усе те почув.

— Івашко? — здивувався ага і з такою злістю глянув на свого бывшего пахолка, що сей аж широко усміхнувся зі вдовolenня.

— Так, — сказав, — я знаю те від Берама, конюшого, Насуха, який недавно приїхав...

— А з чим? — вирвалося у аги.

— Сен білір мендім!¹ — відповів бей насмішливо і продовжив оповідання.

— Муфтій, ходжа і Кізляр-ага підшіптували падишахові всяке, а каймакам Ахмед Етлакмі-заде і райс ефенді Бізіджі-заде помагали їм. Ви знаєте оба, що Джанібек-герарай...

Але тут Мустафа встав, видко, обурений.

— Басміллах!² — закликав. — Не хочу я чути всіх святих тайн султанського та ханського сараю. Хто багато знає, той недовго живе на світі. Аллага ісмерладик!³

І скорим кроком вийшов.

— Стара лисиця боїться, щоби його хто не зрадив. А ось перед годиною розказав я йому все.

— Пощо? — спитав Бялоскурський, який між тим кинув тюрбан в кут і став швидко бігати по кімнаті.

— У нас є у Царгороді справи, бо ми належимо до прикордонників Джанібек-герая...

Бялоскурський здержався у проході і зблід. Він нагадав собі, що переписувався з Могамед-гераєм, а саме Могамеда попірав Насух. Він зробив, отож, ще й другу дурницю, яка могла коштувати йому дуже багато, може, навіть життя.

Івашко удав між тим, що не помічає збентеження свого бывшего пана, і продовжав.

— ...Джанібека-герая, який продав підступом Могамедові Берама. Берам вкрутився в службу Насуха і поміг йому навіть отруїти його ворога Мурада-пашу. Від того часу не мав Насух вірнішого слуги від Берама. Але ось знаєш, вашомість, що хлопська кров, яка пливе у жилах вельможі, жене його у безмір — я се чую і знаю, що і мені, хто знає, чи не така сама доля писана. Візир Насух приїхав до сараю як бальтанджі, вийшов відти як чауш, і так підходив все вище і вище, доки не став зятем султана і найбагатшим чоловіком у краях ісламу. Се скрутило йому в'язи, бо він не вмів вкрити свого багатства, а, противно, показував на кожному кро-

¹ Ти...

² Ім'ям Аллаха!

³ До побачення (дослівно: «Хвалимо Бога»).

ці, що має більші скраби, чим сам падишах. Він гордився сим, що у нього були кращі коні, соколи, самоцвіти, чим у тестя, а тут між тим султанський скарб світив пустками; чи ж дивно, що Муфтії, ходжа і Кізляр-ага мали легку роботу? Між тим великий візир задумав, як кажуть, посадити у Бахчисараю на ханським престолі Могамед-герая і, спровадивши його у Царгород, усюди з ним їздив. І ось використали нащадка його вороги і сказали, що Насух-паша забажав посадити потомка Джінгіс-хана на престолі Османів... Падишах страшенно озлобився, а коли ще раз на ловах сокіл Могамеда пірвав султанському соколові з-перед носа добичу, Ахмед сказився і порішив смерть Насуха. Та сей знюхав письмо носом і зажадав скарати своїх ворогів, а коли султан не хотів, тоді він, звичайно, хам, по-хамськи до падишаха: «Або буде по-моєму, або я складаю візират. Печать возьме хто-небудь з твоїх рабів, а мені остане отруя». «Зраднику, то се правда, що ти отруїв Мурада!» — крикнув султан і відійшов. Тоді саме велів Насух Берамові розставити коні аж до Албанії, щоби втікти, а сам остав ще один день у Стамбулі. Але сей день був його погубою, бо тої саме днини убили його бостанджі, післані Ахмедом.

— Розуміється, Берам зрадив наміри візира! — вмішався ага. — Щоб він був радше околів...

— Тсс! — писнув бей поспіхом. — То не Річ Посполита. Там кричать, але нічого не роблять, хіба безсилим та слабим, тут не говорить ніхто, а діють всі. Тут падають перед усіми найвищі голови, які вирости понад товпу. Тому мовчіть, вашмось, бо, як візира погубив конюх, так вас може погубити хоч би ось сей Халі!

— Як-то, то султан не судив Насуха в дивані? — спитав Бялоскурський прибитим голосом.

— Ні! Другої днини, коли візир мав проводити падишаха (коби Аллах умножив літа його царювання) до мошеї, Насух зголосився недужим. Тоді післав Ахмед свого бостанджі-башу зі соткою вояків, і ті заопікувалися здоров'ям візира.

Акмеші-ага ходив по кімнаті якийсь час, вкінці налив собі горілки і випив.

— Спасибі тобі, Івашку, що розказав мені усе як слід, — дякував. — Тепер знатиму, чого держатися. Сейчас напишу до Муфтія, бо я його знаю... ти чого смієшся?

А Івашко сміявся злобно і радісно разом.

— Ні, ага, не втічеш! — сказав з вдоволенням. — Муфтії умер саме перед двома тижнями, його брат Ессад наслідував по ньому, а того запеклого мосліма і турка не переконає ані перекупить ніхто. Се справжній турок, не потурнак!

Зламаний, закривши лице руками, упав ага на подушку.
— Значить, згину,— крикнув з розпукою.— О Боже! На те я їхав сюди з Польщі, щоби тут гинути через якогось конюха,— я, що кпив собі з короля та не вагався навіть королєнцям оказувати контемпту¹, сміявся з цілого світа, з людей і Бога. Горе мені!

А Івашко тішився. Він мав уже в кишені іменування на райса² галери, яка належала до відділу Чікалі-паші, у найближчому часі задумав привести у дію свої наміри, про які не знав ніхто, хіба він сам.

Але до сього треба було йому багатства Бялоскурського. Тому своїми словами відбирав йому послідню надію.

— Так-то, так! — говорив.— Я завсіди казав, що Польща — се край малих злодіїв-карликів. Тут не те! Тут кожде слово важить більше, чим у Польщі діло, а хто бажає підійти вище, той повинен бути тигром у гадючій шкірі. Тут волю вищого мусить відгадати, або пропала голова. І мусиш її сповнити або того вищого повалити і самому стати на його місце. Насух упав, а за ним разом упали і всі його поклонники і не один, хто колись до них належав.

— Хто ж став великим візиром? — спитав ще ага.

— Могамед-паша, який уже є у поході на Персію, а його місце заступає, властиво, Галіль, капудан-паша турецької флоти, вірменин.

— Га, се свояк Чамчана з Ярославля! Чи ж усе пекло сприяглося проти мене? — крикнув пан Бялоскурський у розпущі і, вхопивши імбрик з горівкою, випив усе, що було в ньому, а відтак вибухнув плачем. Хлипаючи, встав з подушки і кинувся до ніг Івашкові.

— Івашку, брате, нагадай собі мою доброту, мою приязнь, нагадай собі, що я увів тебе у вищі круги нашої Річі Посполитої, тебе, нікчемної кондиції лика. Сальвуй мене з обежи, а Матка Боска винагородить тебе, і я не забуду тобі того, поки віддишу в грудях, поки гроша у калиті... Ти бував уже тут у тому пеклі, знаєш усі входи й виходи, рятуй мене!

— Ха-ха-ха! — зареготався Івашко голосно.— Як на побожного мосліма, гарно молишся, ага!

Запанувала мовчанка. Бялоскурський глядів перед себе тупо, без виразу, без думки. Він зрозумів дуже добре, що промовляє до каменя. Тому встав і сів знову на подушку. Його думка працювала усильно, але годі було що-небудь вигадати. Він знав, що в турецькому світі провини не забувалися нікому й ніколи! А й у ханаті не держав хан Джані-

¹ Погорду;

² капітана.

бек-герай людей, про яких знав, що сприяють Могамедові. У сей же чи інший спосіб вмів він усувати навіть впливових людей. А він, Бялоскурський, вплив той саме втратив. На морі, по всіх пристанях володів також його недруг — капудан-паша Галіль, свояк його непримиримого ворога. Чамчан, певно, знав, де Бялоскурський дівається. Ба, й Беата, певно, звістила те, кому треба. Жінка, мов падишах, віроломному чоловікові не дарує ніколи... Хіба вертати в Польщу, а радше тікати, і то тікати лиш з душею, без гроша при душі і знову зачинати на старі літа г ядіти фортуни на те, щоби умерти худобахолком?..

Івашко відгадав душевні муки Бялоскурського і зрозумів їх добре. Бялоскурський, бач, відразу по приїзді перейшов на іслам, а дочку замкнув у гаремі разом з кількома купленими на базарі невірлицями. Відтак негайно написав до всіх достойників, які мали вплив у дивані султана, одержав від них відповідь, дарунки, відзначення. Одним словом, став звісною особою у Кафі. Він не подумав про се, що великий візир в Туреччині був меншим паном у дорогоцінній кімнаті, чим козак у своїм хуторі на Україні або польський шляхтич у своїм «дворку». Він не подумав про се, що турки — то нарід лінивий, спокійний, навіть добродушний, але що не вони правлять державою, а тисячі потурнаків з усяких країв і народів, які, продаючись за гріш і значіння, не мали ніколи милосердя над собою. Чим більше їх гинуло, тим більше багатства оставало до поділу між других. Всіма можливими способами старалися вони підкопувати значіння своїх суперників і добивалися достоїнств султанових рабів, якими не хотіли ставати родовиті османи. Відти-то й бралися ненастанні переміни на дворі падишаха, де одна підступна жінка, один зрадливий євнух мав більше власти, чим сам султан. Султан часто-густо навіть і не знав про справу, а двірські партії правили при помочі ренегатів, як хотіли. Турецький нарід глядів на усе те, наче ситий лев, який, уполювавши буйвола, бачить, як ним граються вовчі щенюки. Оті-то ренегати, потурнаки заливали кров'ю величні палати султанів, вони унаслідили усі найтемніші здобутки візантійських каверз, вони були тим опирем, який ссав кров покорених турками й татарами народів. І від того опира не сподівався пощади пан Бялоскурський, коли раз опинився між побідженими.

Але усе те, чого не знав або над чим не подумав пан, подумав пахолком, і Івашко пішов зовсім іншою дорогою. По приїзді він порозумівся відразу з Махмудом Чікалі-башою і за поміччю Галіля-паші одержав місце капітана галери. Загадкою було лише, відки знає Івашко Галіля, але про се

Іс говорив гайдук своїому панові ні слова, а свої заходи пояснив йому ось як: «Хто думає про моряка у державнім перевороті? А все-таки моряк буває у Царгороді, Синопі, Трапезунді, на Родосі, в Афінах, Александрії, Тунісі, Очакові, Варні, Кафі, Смирні, Акконі і знає багато дечого, чого не знає зв'язаний з суходолом дворянин». Івашко рішився у слушний час віддати свої услуги побідникам ділом, не словом і взяти нагороду так, щоби про се не знав ніхто, і попри то приготувати виконання власних планів, які мали дати йому велике значіння, багатство і, може, ще щось. Він мовчав, нічого не питав, але нюхався з усіми і кожному зумів зробити якусь прислугу. Він спритно пересмикувався поміж партіями у Стамбулі і Бахчисараю. Кожда з ним при побіді мусіла його винагородити, а ні одна не знала, що він служив і її противникам. Насух-паша уважав Івашка своїм прихильником і, певно, був би дав йому місце при дворі, коли б Івашко того бажав. Але той не хотів сього ще тепер. Візир вірив Берамові, який був другом Івашка. Між тим Івашко знав також Муфтія, і він розказав йому про отруєння Мурада-паші Насухом. Берам був слугою Джанібєка, який від Мустафи та Івашка дістав у Стамбулі вісти з Криму. Але Мустафа і Берам були вірними слугами хана і зраджували йому Могамедові наміри. Між обома противниками стояв і тут Івашко, який попри усе постарався уже, що султан почув від Берама його ім'я, а хан подарував йому за вірну службу отару овець з пастухами. При тому він від першого свого виступу у Криму, де здавна мав між татарами і вірменами знакомих, поводився як справжній мослім, ходив до мошеї, давав милостиню, сповняв приписані намази¹ і умивання. Ніхто й не сумнівався, що він мусульманин з діда-прадіда, а, що важніше, ніхто й не припускав, що він українець, так мало підходила його вдача до загальнозвісних ціх української вдачі.

Дивлячися на розпуку пана Яна, усвідомив собі Івашко свою вищість над «малим злодієм». Він сам, певно, не втрапив би голови у скруті, а завсіди найшов би якусь дошку рятунку і якусь драбину до значіння і власти. Та свідомість власної сили була йому дуже по нутру, і він забажав її показати тому і так уже нешкідливому чоловікові. Тому поклав руку на плече Бялоскурському і сказав, наводячи слова Корану:

— Не побивайся, аго! Аллах великий і ласкавий. Принай, що нема Бога над Бога, а Мухаммед є його проро-

¹ Щоденна мусульманська молитва, яку сповняють п'ять разів на день.

ком¹. Він спасе тебе, якщо слухатимеш слів мудрости і поміркованости. «Справді, навіщу вас страхом, голодом, утратою майна, душ і плодів, але стійкому звіщу спасеніє»².

Він говорив поважно, наче який ходжа у школі. Пан Ян слухав його з повислими вусами та червоними очима, але уважно і доволі бадьоро. Він швидко прийшов до себе.

«Він, певно, захоче Агнешки!» — майнула йому думка крізь голову, і мимоволі засміялося йому щось в душі.

«Наймудріша людина стає віслюком через жінку! — подумав. — Хто б думав, що той твердосердий чоловік може когось любити?»

Між тим Івашко говорив дальше, уважно й поволи, щоби не сказати правди.

— Я спасу тебе, якщо зможу у найближчих днях поговорити з Мустафою. Я обіцюю ханові виїхати з Кафи з флотою і пустити козаків на побережжя. Вони сейчас нападуть на Трапезунд, Кафу, Самсун або і Стамбул, а се відверне увагу султана від Криму. Свята згода з Польщею розхитається, а тоді татари знову, як у тім році, підуть на Волинь, Поділля або Молдаву. Татари обловляться, хан назбирає гроша, ненависні генуезькі купці присмирніють, а за все те попрошу твоєї голови — голови могого «каїні баба»³. Панна Агнешка...

— Доволі того, Івашку, *sufficit*⁴, — закликав пан Бялоскурський весело, не бачучи усеї неправдоподібности таких намірів. — Годжуся на усе, бо бачу, що ти один маєш силу і волю двигати нашу фортуна угору. Передаю тобі у руки дівчину і майно, орудуй ним, як воля, остав мені лише життя, достаток і мій гарем! Пізніше, коли розживешся, а по моїх промахах поросте трава або прийде війна з Річчю Посполитою, нагадають собі мене, і тоді я знову впливу!

Відвага вступила у серце пана Бялоскурського. Він подав руку Івашкові, і оба спільники заключили союз. Чи щирий? Не знати, але Аллах є всевідучий і премудрий... Оба союзники курили люльки. Рівномірно бухали клуби диму, ритмічно булькотіла вода у черевах водяних наргілів. Акмеші-ага віддихав уже свобідніше, але думки його не були спокійні. Той його сусід Абазе-бей, Івашко, — то був страшний чоловік. Поминувши те, що зумів у цілім тім хаосі турецьких переворотів найти стежку виходу і виплисти на становище хочай і не визначне, та зате безпеч-

¹ Слова молитви;

² сура Корану, стих 150;

³ тєстя (дослівно: тата);

⁴ вистачить.

се, поминувши се, він не зрадив ні словом про свої плани або погляди перед будучим тестем. Бялоскурський був йому вдячний, подивляв його, але чув, що між ними лежить пропасть, якої не виповнить ніщо — навіть біле тіло панни Агнешки. Тому став поволи в душі аги будитися страх.

«Невже ж я з рук ворога, якого ще не було і який, хто знає, може, мені і не грозив, попався в кігті дияволу?» — подумав. Скоса став поглядати на свого сусіда, не знаючи, з якого кінця начинати розмову, коли Івашко вийняв з рота букштин від цибуха і сказав:

— Ваша милість зволють ласкаво покликати панну Агнешку до селямлику¹ і уб'ємо справу на місці. Я не бачу потреби сидіти у Кафі. Тут знає нас забагато людей, а крім того, здається мені, що по Синопі і Очакові черга на Кафу...

— Як-то? — крикнув пан Бялоскурський. — Вашмосьт супонуеш, що козацьке гультяйство може туди інкурзію² вчинити?

— Так. У пертурбації послідніх днів не дізналася ваша милість про се, що приїхала велика каравана з Польщі з караван-баші³ Кіркором. Каравана не станула у ніякім абдест-хана⁴, лише на горбках поза стінами города⁵.

— Яка ж з сього конклюдія?

— Така, що у городі небезпечно, а Кіркор знає про се. Алі-паша не остоїтья проти козаків, бо з ними буде сам гетьман... Вкінці краще спітніти під кожухом, чим мерзнути в атласі.

— Правда єсть! — кивнув головою пан Ян з признанням і велів Халі покликати Агнешку.

— Так само радив би я сю Попелівну чи яку там дівку взяти зі собою і продати декому за добрі гроші або подарувати за які користи.

Пан Ян усміхнувся вперше від довшого часу.

— Її саме на те і взяв я з Іванівки під Теробовлею. Тут вона відгодувалася і стала така гарна, що навіть мені моїх п'ятдесят літ видаються дрібницею при її проспекті⁶. Думаеш, ось-ось і заіржить старий кінською манерою⁷.

Івашко усміхнувся злісно.

¹ Кімната для прийняття, чоловіча половина будинку, де саме сиділи оба спільники;

² напад;

³ провідник каравану;

⁴ заїжджий двір;

⁵ Кафа лежала в долині над морем, а городська стіна проходить у значнім віддаленню від города хребтом доволі високих горбків;

⁶ виді;

⁷ на спосіб жеребця.

— Вдоволіться, вашмость, витертими одалісками¹. Не змучишся, а будеш рад. Вони тобі всяку контентацію² подадуть без фатиги³, а тут утомишся, а то й по плечі набереш. Краще вже взяти гроші або що інше.

Пан Ян зареготався.

— Та, певно, ти сам, Івашку, полакомитися хочеш?

— Я — ні! — відповів холодно бей.— Але як добре піде, то Галіль-паша або новий візир...

— Інш Аллах!⁴ — закликав пан Ян.

У кімнату ввійшла Агнешка, тихо, нечутно, у золотом шитих турецьких черевичках. Волос упняла на висках золотим обручем з величезним рубіном на чолі. Підчорнені очі видавалися глибокими, як море, чорними, мов ніч, а горіли неначе огнем Джегенни. Їх темна краса відбивала ярко від кармінових уст та білих, наче слонова кість, зубів. Вузька, пристаюча до повних форм тіла, майже зовсім про-світляста опинка ослонювала долішню часть тіла, якої обриси зовсім виразно виступали, наче з-за хмарки місячне світло. Опинка та сягала лише пониже гарних, повних, наче овоч, грудей. Два круглі, гранатами саджені щитики з великими рубінами посередині покривали грудні бородавки, а від них дві вузькі, перлами нашивані борти, перекинені через плече, піддержували спинку. Проти турецького звичаю, не мала Агнешка під опинкою шароварів, а волосся, розпущене свобідно на плечі, укривало усю стать дівчини аж до колін. Бялоскурський зірвавсь, і аж уста відчинив з зачудування.

— Беата, далєбі Беата тому двадцять літ,— промим-рив, а очі засвітилися йому якимсь злим огнем.

Але не меншим було вражіння, яке поява дівчини зроби-ла на Івашка. Він зблід і затрусився увесь, випустив чубук з руки і мимохіть витягнув руки наперед себе.

А Агнешка підійшла до батька і, зложивши руки на груди, віддала йому належний поклін.

— Чи подобаюся тобі так, батьку? — спитала лукаво.

— Виглядаєш, як Венус! — заопінував пан Ян.— Лише так... як би то... Треба би офіцини краще накрити, бо Іваш-ко ще готов сказитися.

— Ха-ха-ха! Скажи, таточку, хто кращий, Галя чи я?

— Куди їй до вацьпанни,— відповів Івашко, який нагло покраснів, мов грань.— І думаю, що нема у світі краси,

¹ Невільницями;

² вдоволення;

³ труду;

⁴ якщо Аллах дозволить!

Іва б могла зрівнятися з твоєю. Не дивуюся тепер, що стільки поетів співало про жіночу красу. Справді днина, коли тебе відслонятиме перед моїм оком, буде для мене хвилию раю, бо якій буду готов хоч би й на смерть. Гляди, красавице, на хам, лик, але тільки жару та любови, кільки криється у моїм серці, не найдеш у всіх шляхтичів світа. Ось у мене більше сили піднятися вище, чим вони. У краях падишаха більше цінять силу, спосібности та розум, чим рід. Ходи за мною, я кину під твої ніжки усі багатства Сходу, рабів, золото, самоцвіти, власть, вплив, я заволодію світом, щоби стати посліднім з твоїх рабів. Вислухай мене, гурід¹ моя, подай мені в сьому житті розкоші Едему², а я тобі віддам душу...

Він вкляк і жадібно цілував її рожеві повні ніжки. Змішаний з сильними арабськими пахощами запах її тіла одурював його, відбирав йому тямку. Івашко, той кам'яний, немилосердний чоловік, що не знав пощади, ні чуття для нікого, лебедів, як дитина, а вкінці став хитатися. Його очі зайшли кров'ю, наче у скаженому гніві, усе тіло дрожало судорожно, лице то блідло, то червоніло, аж синіло. Гидко було глядіти на нього в сю хвилию. Саме у хвилі найвищої підйоми енергії у людини, коли він добуває собі товаришку життя, саме у хвилі, коли виходить на світ найглибша її тайна, тайна любови,— саме у сій хвилі з лица Івашка біла лише змислова пристрасть, яка опанувала усе його єство і скидала його ще нижче з позему злючої, безжалісної людини до уровня самця.

Але Агнешка не дуже цікавилася душевним станом або прикметами Івашка. Вона бачила лише його покору, а жар його пристрасти, який бив від всеї його постати, запалював і в неї огні молодой пристрасти, нестримной крови. Вона відвернулася з коротким, уриваним, нервовим сміхом.

— Забуваєшся, козаче! — сказала.— Хто вам позволив?..

— Позволь, Агнешко,— вмiшався пан Бялоскурський,— що представляю тобі твоего чоловіка. Після звичаю, не повинна ти його бачити, ні він тебе, але що ви побачили себе — то нічого. Завтра приїде кадій³...

— Нині, аго, нині! — благав Івашко.— Сейчас!

— Ні нині, ні завтра! — рішила Агнешка невідклично.— Доки не позбудетеся з гарему Галі або доки не візьме собі її батько, досі не стану я жінкою Івашка.

¹ Райська красавиця;

² раю-неба;

³ кадій (каді, када) — духовний мусульманський суддя.

У її голосі звучала зависть. Глибока, страшна зависть плиткої, але гарної жінки, коли бачить другу, гарнішу, благороднішу і розумнішу, але лише податливу і менше вабну суперницю. Така жінка знає, що маків цвіт краси зів'яне скоро, а зі змисловим жаром улетить і любов. Але вона знає і се, що її суперниця саме тоді набере повабу, яка навіки прикує до себе мужа не лише тілом, але усею душею, і ніяка зверхня принада не відбере їй уже назавсіди ласки володаря. Він або взагалі ніколи не відвернеться від неї, або швидко верне туди, де благородний огонь правдивого, усе ество людини обіймаючого чуття огріває його душу. Вона знала, що Івашко в сій хвилі скочить в огонь за нею, але за місяць-два відвернеться, а пізнавши невільницю Галю, пристане до неї усім еством навіки. Тому ненавиділа її і бажала її позбутися.

Івашко встав.

— Гарзд! — сказав. — Завтра не буде Галі в сім домі, а ти будеш мою.

— Імшеллах! — закликав пан Бялоскурський.

В сій хвилі почувся у передсінку гамір. Хтось сварився з Халі, який бажав здержати прибувшого. Агнешка кинулася до дверей у стіні, які вели до дальших кімнат пана Бялоскурського. Акмеші-ага підійшов до входових дверей, накидаючи тюрбан на голову. Одначе не наложив його. У передсінку чулися кроки мужа, пан Бялоскурський випустив тюрбан з рук і подався взад... Перед ним стояв Юрко.

Він стояв, похилений наперед, вдивляючись у лице пана Яна лискучими очима. Його лице було бліде і на вид спокійне. Але унутрі душі шаліла буря. Перед ним був його лютий ворог, який йому, безвинному, відібрав щастя усього життя і кинув його у неказанну гидь-погань. Сей чоловік упав у його життя, неначе шуліка у гніздо співучої пташки, збурив, спустошив його, обдер з усієї краси, усього добра, а полишив лише пекучий жаль, сором і безмежне, страшне, до розпуки зближене обурення, якусь звирячу, скажену лють. Треба було усіх сил духа, щоби удержати на прив'язи змія жорстокости, який зродився у серці Юрка Угерницького, а зродившись, дер і рвав стіни невтомно, завзято, люто. Серед купецької валки, серед небезпек та пригод Дикого Поля підгоїлася дещо важка рана. Тепер вона отворилася, мов огняна гора, полум'я і дими обняли голову, кров залила мізок, здавила віддих, скорчила руки, і зі здавленого горла людини вийшов лише більше до харчіння, чим до мови, подібний запит:

— Де Галя?..

А пан Бялоскурський одубів і, відхилившись взад, витягнув руки перед себе, наче той, що на порозі власної хати стрітиться з барсом, який шкірить зуби, витягає страшенні кігті і з дрожачими задніми ногами присідає до смертельного скоку. Ось так виглядає і убійник, коли у гарячковому гні покажеться йому його окервавлена жертва і питає:

— «Де душа моя? Де молодість, сила, краса?»

Та пан Бялоскурський був гірш убійника, бо він смертю не облегшив горя своїй жертві.

— Де Галя, де, де вона? — питав Юрко раз у раз і поволі посувався до аги. В міру наближування прибирало лице знову природну здорову краску, голос ставав чистим і звучним — тупа звіряча скаженість перемінювалася у злість і бажання мести. Також і пан Ян звільна приходив до себе. Члени тіла вертали до природного положення. Інстинкт самозаховання прояснив ум аги і підсунув гадку про страшну небезпеку, яка грозила його життю. У широко відчинених очах аги появилися перші іскри отямлення.

— Де Галя? — гукнув Юрко востаннє вже перед самим лицем ворога і витягнув руку, щоби вхопити його за груди. Наче гадюка, загрожена рукою чоловіка, кинувся пан Бялоскурський взад.

«Він або я!» — майнуло йому крізь голову. Стрілою побіг в кут, де лежав на подушці пістоль.

— Не понюхаєш її, чапкіне¹, — сказав і пустив в рух колісце. Дзенькнуло колісце, посипалися іскри, але вибуху не було. Підсипаний порох не запалився. Юрко, збентежений зразу утечею ворога, стояв хвилину без руху. Але іскри, які викресало колісце, неначе просвітили його, одним скоком найшовся при подушці... Душа сказалася з переляку у пана Бялоскурського, та в тій хвилі нагадав собі другий пістоль, який стремів у нього за поясом. Один движок — і у кімнаті грянув вистріл.

Одначе непевною рукою кермована куля не влучила нікого, а пропала у м'яких складках занавіси, яка заслонювала двері. В сій хвилі почув пан Ян, що підіймається в повітря... Відтак — що летить. Нелюдський крик вирвався з його грудей, але рівночасно зі страшним лотомом гепнув собою об землю і вривав головою до важкої стоячої спижевої лампади. Надлюдська сила вселилася у молодця. Мов дитину, підняв він пана Бялоскурського угору і кинув ним до стіни. Бухнула кров, розбризкалися кусники мізку по пестрих, узорчастих стінах. Дригнуло ще тіло раз і другий, руки і ноги корчилися судорожно ще якийсь час, відтак

¹ Злодію.

устало і те. Пан Ян Бялоскурський, Акмеші-ага, другий баша, а може, і візир був вже лише трупом.

Незважаючи на те, побіг Юрко далі в глибину дому. Заглядав за кожду занавісу, у кожний кутик — шукав Галі. Не бачив він, що Халі давно уже покинув селямлик і вибіг до городу. І якраз, коли у одній з кімнат почув людські голоси, між якими, як здавалося йому, почувся і голос Галі, якраз, коли її личко майнуло йому поперед очі, мов привид, у повітрі свиснув аркан, а кількох парубків кинулося на молодця і зв'язало, мов барана, мотуззям.

ХІ

КІСМЕТ¹

Зімлілу Галю увозила скрипляча арба разом з татарським ясиром все даліше і даліше. Товпа бранців з пов'язаними руками ступала босоніж Чорним шляхом, заливаючи сліди кров'ю і сльозами. Коли хвилями будилася дівчина зі свогого безпросвітнього горя, то чула довкруги себе стогін, плач, зойк. Сі гомони нагадували їй знова порожнечу, у якій жила вона, — сама-одна у татарській паші, де ждала її ганьба, неволя, смерть душі і чуття, а вкінці, вкінці, десь-колись по літах муки — спасителька-смерть.

Її везли... Чому ж се так? Довкола свистять нагайки над упавшими з втоми бранцями, на шляху валяються трупи порізаних, які не могли даліше іти за ордою. Їх різали на пострах другим, щоби, бач, не внадилися удавати безсильних, лише бігли до останнього віддиху за своїми панами. Їм смерть, труд, розпука, їй — вигода. Чому се так? Галя не бачила сих Дантівських сцен. Не бачила матерів, яких татарин за волосся відривав від трупа дитини. Не бачила по нічних постоях сцен мордування і насильства, які розгравалися при червонявім світлі огнів. Сим разом не берегли татари жінок і дівчат зовсім. Було їх доволі і на продаж, і для особистої розкоші. При тім лилася струями зрабована по селах горівка та мід, і п'яні крики озвірілої товпи опришків лунали в нічному повітрі. Дикі оргії святкувала татарва у таборі, оргії, в яких примха або напівсвідома забаганка п'янюги рішала судьбу або й життя нещасної бранки. Щодня, побіч тих, що померли від втоми, полишали за собою трупи жінок і дівчат, часто навіть десяти- або дванадцятилітніх дівчаток. Одні самі відбирали собі ганьбою зломане зли-

¹ Призначення, судьба, доля.

денне життя, других різали і пороли самі татари у скаже-
нім, звироднілім любовнім шалі. Не бачила усього того
Галя. Пекло сонце, віяв вітер, дощ сік різками, та вона не
чула того, бо грубе полотно покривало арбу будою. Біля
неї порався старший уже чоловік, високий, мов тичка, з жов-
тим, поморщеним лицем, який говорив неймовірно тонким,
високим, прямо жіночим голосом. Він говорив багатоламан-
ною руською мовою, але Галя не звертала на нього уваги.
Все-таки по кількох днях удалося йому привести її до того,
що вона прийняла деяку поживу, а тупий біль і німа розпу-
ка виллялися рікою сліз. Була се наче злива по довгій
томлячій жарі. Тоді товариш Галі засміявся:

— Ну, коли плачеш, пек єї, чок єї¹. Ось ти глядіти много,
много кізляр² іти з нами. Ім біда, ті усі хірдізляр³ їх бити,
мучити... тебе йок⁴, ясак⁵! Не можна, не вільно, заборонено!

І старий євнух цмокав з одушевленням, наче захоплю-
вався ласкою, вчиненою дівчині.

В нього були якісь східні пахощі та ліки, і він при їх по-
мочі умів наводити на Галю сон або спонукувати її до їди.
Вкінці одної днини, коли він знову одушевлявся вигодою,
серед якої відбувала Галя всю дорогу, спитала дівчина:

— А від кого мені ся ласка і навішо?

— Го-го! — засміявся ласкаво євнух. — Великий ага,
могучий ага, — ба, він башею буде — казав так робити.
Акмеші-ага казав, го-го, великий ага. А ти, звичайна собі
кіз⁶, станеш одаліскою від великий Чікалі-баша, що то
єсть на кораблях у Кафа.

Зразу світ померк перед очима дівчини, але по якомусь
часі отямилася. При усій глибині і м'якості чуття було у неї
багато духовної сили і відпорности. З властивою жінкам гнуч-
кістю ума, який не раз вміє примінитися до обставин там,
де найбільш дебелий муж не бачить можности виходу, Галя
порозуміла, що небезпека їй самій поки що не грозить та що
й на будуче не слід їй журитися собою. Одначе навіть на
думці не постало у неї, щоби примиритися і погодитися
з ганьбою, і тому уложила собі цілий план свого посту-
пування на будуче.

Коли минув перший жаль за утраченим раєм та затерли-
ся дещо справжні сцени мордів і пожеж під час набігу, на-
гадалися дівчині її сумніви та побоювання, які висказувала

¹ Дуже добре, вельми добре;

² жінок;

³ злодії;

⁴ ні;

⁵ не вільно;

⁶ жінка.

вона колись Юркові. І дивно: у душу її завітав на гадку про се неначе якийсь спокій... Так, вона надіялася чогось страшного, якогось горя, нещастя. Тепер, коли воно сподіялося, видалося їй се лихо легшим, чим колись. «Жити, доки дасться, але не пережити ганьби!» — ось що оставало для неї. Як же ж жити у сій геєнні, в яку везла її скрипляча арба?..

У душі відновлювалися різні картини минувшини. Головну роль грав у них Угерницький. Його гарне, усміхнене лице, його руки, слова, діла — усе те було змістом споминів Галі. Гарні були сі спомини! З них опала уся буденщина, уся сірина побуту, а остала лише чиста, гарна поява благородної людини. Ба, ще більше, чим людини! Картина молодця ставала для дівчини чимсь надлюдським, навіть божеським, ставала символом нескazanного щастя, снаги, сонячної будуччини, життєвого добра взагалі, а розпука задля розлуки з любим та його безповоротної втрати змішалася у глибокий, тихий смуток. Сум той затемнював душу, наче чорна хмара зоряний небосхил, наче мертвий приморозок, убивав він цвітку життєвої краси, але не відбирав сили волі та тямки. Сумно, але спокійно глянула Галя у будуччину, а її самотнім стремлінням було роздобути ніж, щоб оборонити себе перед ганьбою або й самотім умерти. Її глибока релігійність чомусь-то не робила їй закидів. Самовбивство не видавалося їй гріхом, бо у неї більшою була відраза до сорому та ціна чистоти, чим любов до життя. У ній жила одна з сих геройських душ, які радіють, люблять, тужать і надіються самотім та ніколи не відступають від раз повзятого рішення, з сих душ, яким любов і ненависть товаришать аж до гробу.

Впевнившись щодо своєї долі, Галя стала прохати у євнуха їди. Сей утішився зразу.

— Ха-ха-ха! — підсміхувався. — Ти, чічко, знаєш добре, що ти худа нічого не варта, два динари... три... помивачка... жінка для бостанджіа¹ або гальтанджіа²; а ти товста перепелиця... як місяць уповні... так ти гуріханум від великий капуда-баша! Го-го-го, мудрий кіз!

Але дівчина бажала чимраз більше їди, хотяй сама не товстіла. Євнух зачудувався, але швидко вислідив, що Галя роздає поживу між дітей та слабших жінок. Він дуже озлобився, приніс Галі лише її звичайну, доволі велику пайку, а до сього ще різних бакалій³ і сказав:

¹ Огородника;

² рубача;

³ солодоші;

— Ти лихий, недобрий кіз! У тебе диявольські гадки. Хто тебе казав давати вобаб¹, дахтилі і хліб тамтим... скотина?

Але Галя знала, що відповісти, і, відсунувши тарілку з поживою, сказала холодно:

— Якщо не даси стільки, як вчора, то я не їстиму! Се ж мої брати!

— Брати! Куди там брати! Се лилик, се кепек², се... тьфу! А ти... гурі, ганри від велика баша, ти... о! — І євнух підняв горі палицю і широко відчинив очі.

Але остаточно поставила Галя на своїм. Не одну жінку і дитину спасла від смерти, а деколи навіть брала зі собою дітей у арбу, на превелику розпуку євнуха Урхана. Та вкінці і він погодився з примхою будучої улюблениці якого великого гарему, і сам приводив їй потребуєчих потіхи і помочі. Під кінець дороги устали навіть нічні оргії, бо Галя заявила, що не може по ночах спати і не бажає собі пиятики та убійств в таборі.

У Перекопі чамбул остав з бранцями, але Урхан з Галею та кількома вартовими їхали далі степом, який уже став жовкнути від сонячних лучів літа. Цілими днями не стрічали подорожні і живої душі, крім отар овець і татарських чабанів, які уднину дрімали у тіни розвішеного на жердці вовняного покривала, а вечорами при криваво горючих кострах вили дикі степові пісні або вигравали на сопілках якісь карколомні мелодії. Від часу до часу стрічали на широкому шляху каравани бранців, бачили лежачі по боках дороги трупи нещасних, а над ними хмари вороння. Здригаючись, відвертала Галя очі від тих картин, але вони не робили на неї вже того вражіння, що передше. Людський дух привикає й до найбільшого страхіття, якщо бачити його часто. Наче битий шлях поміж двома рядами дерев, проходило життя дівчини поміж рядами страшних картин нескazanного горя, горя, для якого нема назви в людській мові. Але як у огні сталиться залізо, як у бою заправляється борець, так і ніжна вдача дівчини змінилася за сей місяць і одержала з молодечею силою та молодечим огнем старечу розвагу, повагу, а навіть хитрість.

Вкінці в'їхала арба на вузьку гірську доріжку, що вела через східне підгір'я на побережжя у Кафу. Гарячий воздух похолоднів значно, рослинність набирала звільна весняного блиску, маленькі струмочки показувалися чимраз частіше, а на їх берегах паслися серни, олені, сайгаки. Чер-

¹ Печене м'ясо;

² пес.

ди рогатої худоби, табуни коней стрічалися чимраз частіше, а на схилах гір на скелях, наче ластів'ячі гнізда, лежали татарські саклі. Не раз забігали мандрівникам дорогу жильці околичних сіл, питаючися, хто їде, з чим і до кого. Старий Урхан говорив їм кілька слів, і вони розступалися відразу, прицмокуючи устами і кажучи:

— Якші, якші¹, поїжджай далі.

— Алляла ісмарнядік! — відповідав по-турецьки Урхан, і село за селом оставало за подорожніми.

Аж третьої днини, відколи в'їхали в гори, побачила Галя уперше в житті море. Але велич того явища не подала їй розради у її печалі. Ба, навпаки! Воно указало їй у цій величчї її горе, безповоротну розлуку з усіма, хто лише думав чи мріяв про неї чи був предметом її думок та мрій по той бік Яйли. Той велетенський водяний туркус був каменем надгробним її щасливих днів молодости, був бездною, яка ділила її від батьківщини, родини, чести. Усі ті добра оставали по тім боці синьої пропасти. По сім були лише сором, бездушне звіряче клигання у гаремовій духоті, смерть душі, безнадійність. Ось чому не гляділа Галя на се, колись руське, море, лише в глибині власної душі відшукувала давні рішення, віднаходила силу умерти в слушний час при виборі між ганьбою а смертю.

І вона найшла її. Без усміху і без сліз увійшла вона у гаремлик² Акмеші-аги, де саме панна Агнешка нашивала собі якусь одежину золотими бортами. Вона відложила роботу і стала згорда оглядати прибувшу. Відразу вкрасилася у її серце нехиті, і се було перше вражіння, яке зробила на Агнешку Галя. Від першого погляду не любила її ляшка; свідомість тої ворожнечі виразилася б у слова: вона гарніша, чим я!

І з чисто жіночою бистрістю стала Агнешка розбирати в душі наслідки тої нової появи.

«Хто знає,— думала вона,— може, батько сказиться і захоче на місце усіх тих наложниць, якими я помітую, дати мені мачуху, яка помітувати буде мною? Він завсіди був падкий на жінки. Якщо у тої русинки є розум, а здається, вона має його доволі,— то моє царювання скінчилося. Проклята упириця!»

Будь на її місці Беата, то вона, певно, подумала б про усунення суперниці усіма можливими способами. Вона не завагалася б ужити клевети, ножа, отруї. Одначе, при усім зіпсутті, не було в Агнешки енергії матері. Вона не чулася

¹ Добре, добре;

² жіноча половина.

в силі боротися з противником такими обосічними засобами. Вона сама боялася отруї, ножа і мішка, у який на Сході люблять зав'язувати жінок і топити в морі, боялася каверз гарему, клевет, доносів, уповала лише на всі поваби, красу, веселість, дотеп та умілість грати на лютні. Ось чому жіночий інстинкт казав їй заховати нехить у серці, а з приятним лицем наблизитися до тої, що мала стати її необмеженою володаркою.

— Відки веде тебе, дівчино, Аллах? — спитала легким голосом. — Сядь, спічни та розкажи. Амра принесе нам ташлі¹, налле ширбету² та наложить наргілю пахучим джебеллі. З його клубами нехай з твоєї душі улетять сумні гадки, а з аромом нехай завітає у неї спокій.

Наче серна, що втікла перед вовками, оглянулася Галя на всі боки, заки сіла.

— Чому оглядаєшся? — спитала Агнешка. — Ага' відбуває свій кир³ і сюди не прийде...

— Я не аги боюся, а купців або посіпак, що заведуть до гарему свого, хто купить мою красу та мій дівочий встид...

Агнешка відітхнула. «Значить,— подумала,— вона не для батька...» І якесь приятніше почування збудилося у її серці.

Галя розказала їй про свою долю. Агнешка захоплювалася подіями і пригодами, а головно воодушевлялася тайними зносинами Юрка і Галі проти волі батька, оподалік від людей і світа, а вкінці так радісна і так величава розв'язка.

Вона зітхнула і, випавши зі своєї магометансько-турецької ролі, заговорила:

— Ах, вацьпанна, можеш сказати, що не надаром пережила молоді літа, бо, певно, що ви не любилися так довго, не зазнавши ніякої «щасливости», правда?

— Звісно, що ми були щасливі, мов Божі ангели у раї... Агнешка замахала руками.

— Я ні, не про те... я питаю, чи там... межі вами не було нічого... ну, як би се сказати... поважнішого... ви знаєте, прецінь...

Холодом повіяло на Галю від сих слів. Вона наче доторкнулася слизької гадюки.

— Не знаю, що ви розумієте під щасливістю! — сказала. — Ми не розуміли під тим нічого, чого не можна назвати по імені.

¹ Солодощів;

² овочевий сік, який п'ють з холодною водою;

³ пополудневий відпочинок.

Але Агнешка, увійшовши у свій улюблений круг зображень, не зважала на зміну, яка зайшла у поведінці Галі.

— То зле, то дуже зле, превелика шкода. Нагода минула, а тут ніхто не знає, який йому кісмет судився. Ми ніколи не бачимо того, хто має стати нашим паном. Тутешнім жінкам те усе одно, бо вони і так не покидають ніколи гаремів і не бачать нікого, але ми... польки...

— Я не полька! — відповіла Галя.— Для мене розцвіло щастя при боці одного вибранця моєї душі. Для мене любов — се Боже діло, а не горівка, якою упиваються люди у всіх коршмах.— І її очі глянули суворо на розпалену і розніжену оповіданням любовних пригод Агнешку.

— Ах! — закликала по хвилі Агнешка.— Як гарно ти се кажеш. Видко, не занедбували твої прецептори¹ науки. Упоєння! О так! Любов — то вино, мід, ба, більше, чим мід, се горівка, гашиш, се шал! А я, нещасна, не переносила сього. Раз лучилася нагода, і ся минула безповоротно. Раз, перед нашим виїздом сюди, був у нас один молодий шляхтич Єжи, Юрко — по-вашому. Кажу тобі, чудовий мужчина...

— Юрко! — скрикнула Галя нагло і поблідла, наче платок білої рожі.— Юрко? Ах, і могому було ім'я Юрко!

— Так, Юрко Угерницький! Він став ренкодайним у мого батька. Я його страшно полюбила і раз навіть поцілувала його...

— А він... він тебе також? — запитувала Галя.

— Ах ні! Ще ні! Він чомусь-то бочився на мене, хочай я добувала усіх способів, яких научилася від моєї мами. Одначе я, певно, була би добила солодкої хвилі, сповнення моїх мрій, коли б не се, що ми розлучилися. Він утік від нас і оставив тугу по собі у мене, а батько так перейнявся його утечею, що сам чимскоріш винісся з Коросна... Але що тобі?

Галя плакала. Наївні слова Агнешки страшно рвали її серце. Отже, він, той її вимріяний герой, знав... ту дівчину, і вона бажала добути його для себе... ся негідниця, ся безглузда чепуруха, ся гуска! О, сього не дарує суперниці ніяка жінка.

— О ні! — відповіла.— Дуже душно тут зробилося, мені ніяково, але то вже перейшло. Розкажуй далше!

— Ти втомилася дорогою! Иди і спічни!

— Противно, я відвикла від замкнених кімнат, мені через хвилину бракло повітря до віддиху.

— Так ходім у сад.

¹ Учителі.

— Ні, розкажуй! Мене дуже цікавить твоя минушина. Що ж, він не хотів тебе?

— Не хотів! Чим ближче я до нього присікалася, тим більше він усувався, а коли раз поцілувала його, то він, болван, відтрулив мене і побіг за товаришем... Коби був хоч на одну нічку вернув... Я через кілька ночей не засувала ні дверей, ні вікон і, подумай собі, не прийшов. А тепер батько хоче мене віддати своєму бувшому слугі, який тут є уже беєм і має перед собою чималу крестичиву. Ну що ж, піти піду, але все-таки, що хам — то не шляхтич. Піду, бо мушу, бо вже мені час... а сей хам нічого собою. Тугий, здоровий, чорнявий.

Розійшлися. Галя пішла у самотню кімнату, але п'яні співи пана Бялоскурського, регіт його невірниць, гра на джієнурі¹, флейті та брязк тамбурина не давали їй спати. Але над раном зморив сон дівчину, і вона заснула у щасливій свідомості, що нікому і ніколи не удасться життєвою грязюкою опоганити вимріяний образ її дорогого хлопця.

Ліниво, одноманітно, безпросвітно стали минати дні за днями. День у день, ніч у ніч — усе те саме, усе однаке. Здавалося, що час не посувається вперед, що не стало у Бога помислів, щоби уводити зміни у поодинокі дні життя. Нудьга, мука налягли на Галю, але, з другої сторони, заострили її умілість помічати всякі появи, на які в інших обставинах вона не звернула б уваги. І так перш усього замітила, що Агнешка всіми силами не хоче допустити до того, щоби ага часто її оглядав. Сей повинувався дочці, бо, впрочім, вона, властиво, була панєю у хаті. Вона давала припоручення і прикази, вона карала винувних, і всі слухали її приказів та терпіли її примхи без спротиву. Зате зачула раз Галя розмову дочки з батьком, в якій Агнешка жадала від батька, щоби раз уже позбувся Галі зі свого гарему.

— Вона марніє узаперті! — говорила. — Тепер вона г'арна, сам цвіт, а за місяць-два висохне, пожовкне, грудь зів'яне, ягоди опадуть, при очах покажуться курячі «лапки», і хто тоді її возьме?! Баша відішле її тобі, а євнухові прикаже дати бастонаду².

— Не можна, Агнешко, ще баша нічого не обіщує, ще не час, — відповів ага, — ясіндзька³ хай потерпить ще якийсь час. Чи бранка, може, тобі допікає?

— Та ні! Але я не люблю її. Вона може знайти Івашка, бо бачиш...

¹ Рід балалайки;

² вибити киями по п'ятах;

³ панна.

— Ага! — засміявся батько.— То вона небезпечна? — зацікавився.

— Вона гарна! — зітхнула з жахом Агнешка.— Ви оба бачили її лише раз чи два у тих самих шматах, в яких прийшла. Я не дала їй нової одежі, але боюся, що вона колись сама возьме собі те, чого забажає...

Галя чула доволі. Обурена, хотіла було відразу розправитися з зависливою ляшкою і вияснити їй, що вона воліла би сто раз умерти, чим за продати себе хоч би й не знати кому. Як низьким, підлим видався їй круг понять Агнешки. Як далекими від її почувань були стремління і зависти, надії і обава гарної ляшки. Вона бачила виразно, що між ними не то про приязнь, але і про якесь порозуміння не може бути бесіди.

Слідуючої днини прийшов враз з Урханом другий євнух, грубий, мов бочка, з трьома підборідками, що звисали йому на груди. Товсті, лискучі, обвислі ягоди та розтовстілі всі м'ясисті частини тіла чинили їй усю появу того євнуха противною. Євнух підійшов до неї і став прицмокувати малим червоним отвором, який находився на місці уст. Опісля простягав короткі, товсті руки, щоби її обмацати, неначе товсту безрогу, яка призначена на заріз. Але вона вдарила його по руці смоктальцем від наргіле.

— Ау! — запищав євнух.— Язик¹, що за лютай, прелютай кіз! Але гюзель, пек гюзель². Ти мудро вибрав, Урхан. Твій ага вибрав хорошо, дуже хорошо. Аферім!³.

— Коли ж вам її прислати? — питав Урхан.

— Не знаю, коли саме великий баша захоче понюхати ту прегарну цвітку могучого Ляхистану (коби Аллах спалив невірних і усі волости їх), поки що ти намовляй її, щоби перейшла на іслам. Вправді пророк, якого слава і блаженство нехай вічно зростають, каже, що жінки можуть собі вірувати в що хочуть, але наш ефенді — генуезець з роду, а такі мусульмани⁴ не люблять невірних, які ще не відчинили очей на світло, що пливе з Мекки, ще більше, чим ми, вірні з діда-прадіда.

Опісля приказував дівчині пройтися по кімнаті, і вона послухала його. Євнух заодно прицмокував, дивлячись на неї, а вкінці казав їй роздягтися...

Зразу не зрозуміла, чого від неї хочуть, одначе, коли Урхан з'ясував їй, про що ходить, кров ударила їй до го-

¹ Горе, яка шкода;

² гарна, дуже гарна;

³ славно!

⁴ ренегати-потурнаки.

лови, і уперше від свого приїзду вибухнула уся її молодеча сила з цілим розгоном у непотамованім гніві.

— Проч мені відси, злодії, поганці! Щоб вас так у пеклі зі шкіри роздягали! О, ще не вродився той, хто здійме з мене ту послідню плівку сорому!

І, вхопивши малий стільчик, бажала кинути ним у грубезного євнуха. Сей метнувся тікати, але спіткнувся і впав зі звуком чвертки вола, киненої на землю. Аж хляпнуло на долівці від сього упадку, а чотири короткі, грубенькі кінцівки замаяли у повітрі. Здавалося, що се груба черепаха, яку збиточний хлопець покладе на хребет. Худий, високий, мов тичка, Урхан вибіг за двері і з-за котари слідив з переляком за рухами дівчини. Але Галя не вдарила лежачого череваня, який пищав, наче кіт у шатрі, і рачки ліз до дверей, соплячи, наче ковальський міх. Її око угледіло щось, що випало з-за пояса євнуха, коли падав на землю. Був се недовгий, але острій, мов бритва, турецький ніж. Махом схилилася і підняла його. Заблеяв не своїм голосом черевань і вкотився за занавісу.

А Галя, вичерпана вибухом гніву, сховала ніж на серці і, кинувшись на подушки, заридала гірко, тяженько. Аж тепер наближалася до неї ся стоголова татарсько-турецька гідра, аж тепер простягав по неї руки другий опир руського народу, і знову приходило їй боронитися за свою честь. Та тут не було вигляду, ні надії на поміч — хіба у Бозі,— і дівчина тихими сльозами прощалася з життям.

А між тим грубий євнух піднісся і сказав до Урхана, який ще довго не міг очуняти з переляку:

— Аферім! Та кіз варта багато, дуже багато мішків грошей. У неї не знати, що більше,— краса чи сила. Вона ж не буде простою одаліскою. Хто знає, чи вона не стане ще першою жінкою баші. Він таких жінок ще не видав, а і я також; а я ж бував уже і в осідку щасливости падишаха (щоби Аллах умножив його побіди) і бачив не одну ханум¹. Ти, Урхане, станеш славним, тому бережи її, як ока в голові, бо така жінка — се неначе мішок з блохами², якого годі устергти. Чого одному боронить ножем, кігтями та зубами, се віддасть другому ні за що, прив'яжеться до нього, лише ним буде жити і стане не лише його жінкою, але його душею. Бо лише така жінка має волю і душу. Старайся отожд, щоби тим «кимсь» був Чікалі-баша, а ніхто другий. Усім прочим — вара від неї! Розумієш мене?

— Єввет!³

¹ Жінку;

² арабська поговорка;

³ так.

— Гляди ж!

Грубий євнух упорядкував свою одіж, погрозивши пальцем Урханові, вийшов. Він знав, що Галя має його, ніж. Чому він не відібрав їй небезпечного оружжя? Чи бажав забезпечити її тим від напастей у домі аги? Чи, може, думав сам при її допомозі добитися ласки якого ще вищого достойника, якщо вона уб'є Чікалі-башу? Хто знає!

Важко засумувалася Галя після сих відвідин грубого євнуха. Вона знала, що по тих оглядинах, певно, прийде купець, і вона рішила не вийти поза поріг своєї кімнати під ніяким предлогом.

В кілька днів опісля Агнешка принесла їй чудовий одяг з турецьких шовків і адамашків, барвистий, прибраний золотом, сріблом, жемчугами та самоцвітами, сережки, діадему, кілька перстенів, дві золоті бляхи, углублені, наче чаша, які відповідали зовсім видові жіночої груди.

Галя бачила вже примінення сих прикрас при строях Агнешки. Вони мали звертати увагу видця саме на сей перший поваб жіночого тіла — круглу, упругу грудь. З відразою відкинула вона усі ті прикраси, той однострій розпусти і гнілі, проклятих колись великим пророком та обожнюваних його вірними. Але відтак вибрала дорогоцінний перстень і дала кадіві за те, щоби він дав їй знати, що діється в домі.

І ось на другий чи третій день каже їй хлопчина, що ага чомусь-то дуже не свій, що ніччю приходили різні люди і щезали так само потемки, закутуючись у плащі. Якась небезпека загрожувала, видко, домові аги.

Тоді дівчина вибрала з одіжі, принесеної Агнешкою, найтемнішу та, попоровши, перешила її на звичну юбку, які носили на Україні шляхтянки. Не знати чому, здавалося їй, що вскорі придасться їй ся одіжина. І вона не помилилася.

Одного дня почула вона гамір, крики та ломіт у селямнику, а по хвилі заговорили у сусідній кімнаті два голоси — мужеський та жіночий. Без труду пізнала Галя, що се Агнешка говорить з якимсь мужем. Був се Івашко, якого Галя і не знала.

— Царице моя! — благав Івашко. — Бачиш, уся моя душа горить, а все тіло в'яне з туги за тобою. Позволь, щоби я покликав кадія. Нехай заспокоїть се одно-одинокое бажання мого життя, а відтак, про мене, убий мене! Я високо міряю і далеко зайду, але на один твій движок остану твоїм покірним рабом і нічим більше. Покину усі замисли а, обнявши твої божеські коліна, скоротаю весь вік при них...

— Ха-ха-ха! — засміялася Агнешка. — То ти уже забув рішення, яке повзяв тому хвилину?

— Ні, не забув, але я не можу... не можу ждати. Я усе, усе зроблю, що хочеш, але не кажи мені ждати... не кажи ждати! Клянуся тобі Богом і пеклом!

— Ха-ха-ха!

— На кости мої і батьків моїх!

— Ха-ха-ха!

— Де вона, ся дівчина, якої ти бажаєш позбутися? Я зараз возьму її і продам на базарі...

— Не можна, вона батькові потрібна для Чікалі-баші!

— Ах, Чікалі-баша не pomoже уже Бялоскурському. Якщо не спасу його я, то і сам Ібліс¹ не врятує його. Де вона?

— Де вона?! — залунав нагло голос, на звук якого Галя скочила до дверей. Пізнала сей пам'ятний для неї а так дорогий голос Юрка.

— Юрку! Юрку! — кричала, біжучи.

Одначе, заки вбігла у кімнату, знялася метушня, гамір та крик не до описання. Товпа парубків тягла до дверей людину, яка з усіх сил пручалася та бажала вирватися. Лискавкою кинулася Галя за ними, але залізна рука Івашка відтрулила її. Тоді наглим рухом сягнула за ножом і, добувши його, ішла до дверей, готова отворити собі дорогу силоміць.

Злісно сміючись, глядів на неї Івашко. Агнешки не було, бо вона, дізнавшись про смерть батька, вибігла передягнутись. Одначе, в міру, як Івашко приглядався до Галі, змінювалося його лице, скорчене судорогами гніву і пристрасти. Воно вигладжувалося звільна, і подив огортав його. Велична краса дівчини мусіла поділати на нього, хотяй з іншого боку, як поваби Агнешки. І Галя відчула се вражіння, яке зробила її поява на Івашка, бо нагло сховала ніж за пазуху і кинулася йому до ніг.

— Чоловіче! — благала. — Якщо у тебе є крихітка милосердя, дрібка серця та любови Бога, визволь того молодця від його катів. Я дам тобі за нього усе, що хочеш... навіть себе! А не хочеш, то пусти мене саму туди, а я визволю його або й сама згину разом. Се мій суджений!

— Ах так? — зацікавився Івашко, і якась нехіть, так сказати б, зависть прошибла його. — То пан Угерницький — се твій суджений?

— Так, перед Богом і людьми!

— Ну, то ти забудь його, красавице, бо він уже повінчаний!

¹ Сатана.

— Що, як? — крикнула Галя, наче громом уражена. — З ким?

— З каторгою на моїй галері! Він убив мосліма і заслужив на смерть. Але я дарую йому життя.

Галя бачила у відповіді Івашка, що вона не упрости його, і лють обхопила її, мов полум'я. Зірвалася й видобула ніж з-за пазухи. Його вістря стреміло у гарній, набираній золотом піхві. Вона відкинула піхву і, заки Івашко докінчив слова, підняла над ним свій ніж.

— Коли так, то проч мені з дороги, бо вб'ю! — крикнула, не тямлячи себе.

Івашко відскочив взад і усміхнувся.

— Га, коли хочеш побачити свого любка, то добре. Гасан!

З-за близької завіси вийшов високий, кремезний парубок у короткім одязі, з голими руками й ногами, що виглядав, наче пегліван¹, яких держать для забави турецькі султани й вельможі. Могучими звоями оплітали тут м'язи грубі кости парубка. З широким усміхом на лиці підходив він до дівчини, яка з перестрашу відступала під стіну.

— Бери її, занеси на галеру і пильнуй, як ока в голові! — приказав.

Тоді пегліван кинувся, наче барс, на свою жертву і оплів її раменами. Ніж заблестів, скрикнув силач, але обійми не звільнили. Лише ніж упав на землю, вирваний з рук дівчини. Гукнувши радісно, ніс силач безсилну до дверей, як малу дитину. Свою широку, мов лопата, руку поклав їй на уста, щоби не кричала. Надармо намагалася дівчина підняти ніж зі землі. Залізні рамена силача давили її, наче полоз сайгака у степу.

— Ну, швидко! Люди йдуть, не чуєш? — напирив Івашко.

Справді, з селямлику стали наново доноситися оклики, а гамір більшав і наближався з кожною хвилиною.

Та силач чомусь не спішився. Він здержався, рука, яка лежала на устах дівчини, опала, а у веселих, сміючихся очах великана нагло появився вираз смертельного переляку. Він поступив ще крок, ще два, а його відносно мале, на грубезній шиї посаджене лице поблідло в одній хвилині, мов віск. З його рук скотилася дівчина, яка вправді не знала, яка-то сила розв'язала руки її ворога. Вона вмить скочила на ноги і, піднявши ніж, оглянулася за Івашком. Але ось побачила, що Івашко, також поблідлий, глядів на силача з кута широко відчиненими очима.

¹ Силач-витязь.

— Кинь ніж, кинь! — крикнув. — Він отруений, погубиш себе, коли лише царапнеш шкіру вістрям. витягаючи руки проти себе, відступав до дверей настріч голосам надходячих людей.

Одначе Галя не йшла за ним. Її зір приковувала страшна дія, яка розгравалася перед нею, сцена боротьби між великаном і отруєю. Силач ще стояв, але раз у раз хитав собою то в сей, то в той бік, завертав довкола очима, а могуті м'язи рук то корчилися, то розтягалися, неначе при гімнастичних вправах. З горла нещасного став добуватися стогін, який по хвилі перейшов у крики страху, звірячої тривоги перед смертю, яка ось знічев'я непереодолимою силою підривала могутий корінь його тілесного буття. Нагло дрогнуло усе велетенське тіло, лице почорніло і наче обернулося вмить, очі станули стовпом, з уст поточилася піна... Ноги заплуталися о себе, і з ломотом, властивим мертвим тілам, грянув великан на землю. Ще один нелюдський рев умираючого потряс душею видців, кілька судорожних рухів — і великан сконав.

Коли кільканадцять осіб вбігло у кімнату в оживленім розговорі, очам їх представився потрясаючий вид. Посередині валявся труп силача зі скорченим, почорнілим лицем і вишкіреними білими зубами, з'їженим волоссям та витріщеними очима. В куті лежала зомліла дівчина, а під стіною стояв недвижно блідий, мов смерть, Івашко.

— Взиваю тебе, кадіє, видати у мої руки усе майно, яке остало після смерти Акмеші-аги, могого батька! — кричала Агнешка. — У нього нема ніяких спадкоємців, крім мене. Уведи мене урядово у посідання того.

— І я домагаюся того, я — Агазе-бей, райс¹ султанської галери. Якщо треба порук за правду слів тої дівчини, то ось вона!

Агнешка, яка вспіла, вибігаючи, накинути на себе широку чадру, станула при Івашкові. Між тим кадій зі сивою бородою, у довгім кафтані та широкім тюрбані простяг руку. Всі замовкли.

— Не по се прийшов я у сей дім, щоби порядкувати наслідство, — сказав повагом, гладячи бороду, — бо Аллах в премудрости своїй постарався уже і вибрав наслідника для Акмеші-аги. А є ним його величність могутий хан усіх орд, син і брат небесних тіл, якого слава підіймається аж до неба і гомонить аж до окраїн землі. Великий пророк каже: ось який прийме даш ми їм. Життя за життя, око за око, ніс за ніс, ухо за ухо, зуб за зуб і заплата за рани... Хто не

¹ Флотський воєначальник (капітан галери).

судить після того, що зіслав Аллах, той є несправедний!¹. Власник тої хати був приятелем великого злочинця — візира Насуха-паші, якого падишах (коби Аллах одарив його найвищим щастям у сім і на тім світі) засудив на смерть за крадіж і убійство, за убійство його вбили, а з ним рядом мають згинуть всі його друзі. За крадіж його майно вернуло до скарбу великого падишаха, а майно його друзів також має перейти в посідання падишахом поставлених намісників і володарів. Отсим переходить усе, що остало по злочинцеві, у власність Кримського царства.

Агнешка була б, певно, упала, коли б не піддержав її Івашко. Ось з-під її ніг усувалася остання дошка рятунку — майно. Тепер була вона лишень жебрачкою у власти Івашка. І він покористувався щасливим складом обставин. Він посадив її на якусь подушку і підійшов до Галі, щоби взяти її під опіку, доки кадій не опечатає дому і не спише рабів.

Нагло з гуртка вийшов якийсь по-турецьки одітий молодець і станув між Галею та Івашком. Наче мерця побачивши, відскочив бувший гайдук назад. Пізнав Івана.

— Чи сам сатана розбиває нині мої наміри? — проворчав.

— Стій, Івашку! — сказав шепотом Іван. — Де Юрко?

— Запитай її! — відповів, вказуючи на зомлілу дівчину, а сам, кивнувши на Агнешку, подався до дверей.

Іван мимоволі глянув на лежачу дівчину...

— Галя, Галя! — крикнув, мов божевільний, і ки-нувся приводити її до пам'яті.

— Що се? — питав кадій, обурений поведінням молодця.

— Се моя сестра, пірвана агою з моєї хати! — відповів Іван.

— Обвинюю агу за чікарму², — вмішався поважний муж з чорною бородою, який виступив з-посеред присутніх і вийшов на середину кімнати, указуючи рукою на дівчину. — Ся кіз — се моя дочка, а сей молодець — се її муж. По закону беру собі її назад, але щоби скарб хана не потерпів втрати, складаю на руки кадія тисячу цехінів³ як ціну бранки і башвербі⁴ за християнку у краях ісламу.

Поважний кадій усміхнувся і взявся уважно до пере-числювання грошей.

— Язіджі!⁵ — звернувся до малого, худого чоловіка. —

¹ Коран;

² пірвання жінки є одним з найбільших злочинів на Сході;

³ старовинна венеційська і турецька золота монета;

⁴ подушне;

⁵ писарю!

Спиши, що бачиш, і додай, що хірзізляр¹ вбили агу ще перед нашим приходом, а дочку купця Кіркора віддали ми власникові по закону. Усе проче опечатуємо до дальшого приказу. Аллах є справедливий і премудрий.

Справді, Аллах оказався дуже мудрим, бо Кіркор та Іван взяли Галю. Івашко щез, а з ним разом і Агнешка і доволі велика скриня, яка стояла під ліжком аги; кадій хватив подушне лише за підданих падишаха, але не за підданих польського короля, а ханові оставив дім, гарем і товари.

Зате по Юркові і слід застиг. Галя знала, що його Івашко ув'язнив, одначе, як достукатися до Івашка, не знав ніхто.

Кісмет!

¹ Опришки.

Частина третя

ІВАШКО

I

НАЙДЕНИЙ СЛІД

У нідрах диявола, у бездонній татарській паші найшов Іван Попель свою сестру Галю, наче стрілець найде навгад у гушавину пущену стрілу — ненадійно, чудно, навдивовижу. Просто вірити не хотілося у правду тої щасливої події, і обоє молоді довго гляділи на себе у німому подиві задля невислідених стежок Божої волі. Але зате й страшною вагою наляг на обох і Божий допуст — мов коли стрілець, що найде стрілу і підійме її, стане нагло перед кривавими прижмуреними очима барса, що шмагає боки хвостом та присідає на дряжачі ноги, ладячися до смертельного скоку на нещасливого нахідника. Юрко Угерницький пропав, наче камінь у воду, пропав майже у тій самій хвилі, коли найшлася його суджена.

«Кісмет», — сказав би бісурманин. «Злоба», — сказали собі Кіркор, Галя й Іван, та всі вони вірили, що кінець-кінцем таки удасться звести знову до купи то, яже сочета Бог.

Дізнавшись про нещастя, Галя отямилася сейчас і обтерла заплакані очі, щоби не бентежити своїх товаришів та не спинювати їх у пошуках пропавшого. На щастя, Юрко, йдучи до Бялоскурського, не брав зі собою грошей, і вони були у Кіркора. Порадившись та перешукавши увесь дім відгори додолу, Кіркор рішив іти до турецького валія¹ по дозвіл перешукати пристань на базарі. За годину вернув купець, легший у яких тисячу золотих, але з дозволом та кавасом² валія.

Вийшли на вулицю у саме полудне, коли життя у місті було у самому розгарі.

У вузенькій вуличці, при якій мешкав небіжчик Акмешіага, аж кишіло від кінних та піхотинців. Мимо того, що Кафа була осідком генуезьких купців, населення її складалося

¹ Правитель округи, турецький чиновник;

² солдат, воїн, охоронець.

головно з греків, татар, турків, вірмен, кавказців та жидів. Улище тут і там ішов пішки або сидів у носилці хтось з генуезьких побілі¹, одітий у чорну одежу, при шпазі та у шапочці зі струсинними перами. Їх бліді лица, наче викуті зі слонової кости, з погордою гляділи на товар прислужників у пестрих східних одягах, турбанах, чалмах. Наче колишні візантійські цісарі та патриції, заховували вони непорушний суцпокій серед нескананного гамору, яким окружили їх товариші. Перед ними бігли берберийські скороходи, розганяючи товпу бамбуковими тростинами, побіч них кричали, просили, плакали та розказували щось голосно вірменські та жидівські орударі та перекупні, а хитрі греки намагалися осягнути ті самі цілі кількома півголосом висказаними словами, дбаючи, одначе, щоби ті слова враз зі змістом дісталися певно і безпечно та лише до покликаних ух генуезького півбога. Від часу до часу слоново-кістяний божок повертав голову і приговорював два-три слова, а вслід за сим розскакувалася юрба баришівників: одні бігли поглядіти до другого купця на свій товар, другі — просити іншого гуртівника о потрібну доставу, інші бігли за грішми або несли гроші — і все на основі слова генуезця.

— Ти перевезеш камінь турецьких бакалій у Перекоп і віддаси його синьйорові Джованні Монцені для князя Збарзького у Барщині, а ти дістанеш десять колод пшениці у пристани від мойого орударя Абрума. Гроші заплати вірменинові Киянові на прибережній вулиці.

Або:

— Потребую двісті люда білих татар до весел на галеру для Генуї та з десять дівчат, але справжніх дівчат, білих, молодих, ясноволосих для мойого дому... сейчас... Гроші від Кияна за посвідкою мойого евнуха Мустафи...

Раби принесли лектику, довкола якої почала вкортці збиратися нова юрба перекупнів. Вони захвалювали кадило, тафту, адамашок, оксамит, шкіру звичайну і сап'ян, кордибан і дамасценський булат, мальвазійське вино та іспанське срібло. І знову генуезький півбог кидав слова, наче невмолимі присуди царгородського падишаха², або, не відповідаючи, глядів на вичілки-балкони, що над його головою доходили майже до ократованих вікон протилежного ряду домів і заслонювали собою вузеньку ленточку синього неба, яку видко було з подібної до рівчака вулички.

Перед ним татарські погоничі ослів хапали за хвіст свої звірята та били їх палицями, жидівські перекупні тиснулися

¹ Шляхетні, знатні вельможі (в розумінні генуезька верхівка);

² титул турецьких султанів.

до стін та брам, ховаючи піднос зі скрутками тютюну та овочами. Лише арнавти ¹, каваси, яничари та турецькі урядники не вступалися, лише дотикали чола, уст і грудей пальцями, знаючи, що той гівбач, який має у кишені їх зверхників та власть над підданими своїх довжників, все-таки й потребує їх і завжди готов полатати своїми аспрами ² та динарами їхню нужду та вдовольнити бажання розкошей султанів з казок 1001 ночі...

Над усіма тими людьми між високими стінами на європейську моду побудованих домів лежав удушливий сопух. Давляча духота полудня розпарила відпадки ярини та м'яса, які кождий викидав на вулицю, відходи ослів, волів та людей, звірячий та людський піт. Все те мішалось з туманами пороху, які повставали з висушеної та розтертої ще весняної грязі у напівсталу мішанину, яка давила грудь та дразнила ніс препогоною вонню. Недалеко пристани воня ставала просто невиносимою задля гниючих здохлих риб, раків та скальбок, полишених рибачками, або відпадків варених *frutti di mare* ³, які генуезька кухарка викидала під ноги людей та звірят по обіді чи вечері. Божок у лектиці підносив до носа шовкову хустку, напоєну амброю або рожевим олійком, а Кіркор з товаришами затикали носи, переходячи.

Вкінці вийшли з вулички на малий базар. Був се давній базар генуезької колонії — торжище, подібне до західноєвропейських торговищ. Лише що тут не було купців у беретах, що сиділи за столами за рахунковими книгами, не було купців сукна, заліза, ароматаріїв та шкірників, тільки поважні бородаті лица вірмен, жидів, турків та греків, які сиділи і приймали покупців чаркою та люлькою, наче гостей при похоронному обряді. Ні продавець, ні покупець не показували по собі, чого їм хочеться. Вони мовчали, пили та курили і аж опісля, згадуючи багацько разів Аллаха та його пророка, торгувалися о ціну товару годинами — вони ж мали час! Спішитися не стоїть в житті на землі, бо усе записано в книзі призначення... Тому-то товар, оцінюваний купцем на 100 динарів, продавався по двох годинах за 30, по годині за 80, а потім таки за 100, залежно від того, чи купуючий мав час, чи ні та чи потребував товару конечно. І знову згадували Аллаха, у якого не вірив ні один, ні другий, бо один був вірменином з Самсуну, а другий греком з Євпаторії.

Під аркадами, що окружали всю торговицю, продавано усі багатства Сходу, усі вироби Заходу, усі овочі Півдня та

¹ Вартови;

² дрібна турецька монета;

³ плоди (дари) моря.

плоди Далекої Півночі: кадила й пахощі, дамасценки, фландрійські сукна, венетійські скла й кристали, московські й сибірські соболі, дактилі, фіги, помаранчі, шкіри тигрів з Мазандераму, риж, пшеницю, оливу, вина, черкеські дівчата, чорних євнухів-різанців, порох, олово, золоті ковтки¹, персні, ціадеми з індійськими самоцвітами, бірюзою та жемчугами, сріблом ковані предмети з Медіолану, з Біпокані та Мостару й багато-премногу усяких плодів та виробів...

Під невеликими шатрами при дубових стовпах сиділи міняйли-генуезці, які щойно дороблювалися майна, ошукуючи недосвідних обрізаними цехінами, дукатами, луїдорами, дубльонами та пістолями. Наче різні роди збіжжя, у шкіряних мішках стояли довкола них турецькі динари, аспри, дїргеми, угорські та польські золоті дукати і тинфи, німецькі таляри, московські гривні та рублі. На столах видніло чимало фальшивих монет, які ошуканий міняйло поприбивав цвяшками, щоби буцімто показати міняючі гроші, яка судьба стрічає у цього купця підроблювані монети. На ділі у кожному мішку було фальшивих грошей більше, чим волосся у бороді пророка,— коби Аллах умножив йому у безконечність блаженства свого раю. Усе те було невідлучне від діл міняйла, як невідлучною є тїнь від дому кадїя, що судив обманців своїм правим судом. Суд сей опирався на обчисленні, чи позивальник або пізваний віддасть більше правдивих грошей до оцінки писареві суду султана,— якому коби Аллах давав завжди побїду над невірними.

На базарі Кїркор увійшов до кількох склепів, яких власники, побачивши арнавтів та каваса, добували з сандиків² мішочки з бакшишем³ для представників власти, бо думали, що Кїркор шукає у них украденого товару. Скільки такого товару у них було, того не знали ні вони, ні валі⁴, бо лише Аллах є всевідучий і всемилостивий, тому все-таки краще було забезпечити собі прихильність тих, що могли навіть зі заплаченої куплі зробити вкрадене, укравши її таки на очах. Великою бо є сила арнавтів, а ще більшою — ласка падишаха на тих синів Іблїса, сатани, чи як там звати його бідному купцеві.

На жаль, у всіх купців, знайомих і незнайомих, не найшовся ніякий слід, хоча Кїркор не лише обіцював, але і давав (і то у неприсутности каваса) суму, за яку кождий був би йому радо відступив найкращу 14-літню черкеску або

¹ Сержки;

² скриньки;

³ могорич, гостинець у магометан, подарунок грїшми, хабар;

⁴ губернатор провінції.

цілу партію тугих українських робітників до огоредів чи до весла.

— Нема його тут! — сказав до Івана. — Вони сказали би, що хтось має молодого шляхтича у полоні, бо знають, що я заплатив би за нього і їм, і власникові бранця. Видко, він або на базарі рабів, або у пристани.

І усе товариство подалося широкою прибережною вулицею на базар, який знаходився близько Керченської брами, на сході, у магометанській ділянці города. Тут видніли білі, а, радше, жовтаві та брудні кам'яні брили без вікон та вичілків, з плоскими кришами, над якими простягнено полотняну занавісу для охорони від лучів сонця або від дощу. То ще бруднішими вуличками, чим у генуезькій частині города, снувалися худі, вимоклі, шолудиві собаки, нюхаючи за відпадками у поросі та грязі або заводячи криваві бої з зайшлими з других вулиць чужими псами. Ся частина міста була наче кусень Стамбула, перенесений з-над Золотого Рога над чудовий кафинський залив, лишень що у ньому недоставало того безвивідного гамору вільного міста, яке було мостом між Європою а Азією та столицею наймогутнішої держави світа. У магометанській Кафі усе життя збиралося на базарі біля Керченських воріт. Тут починалася також і тягнулася перснем довкола генуезько-грецько-вірменської та турецької частини татарська дільниця, положена на узбіччях горбків, яких верхами переходила наїжена вежами городська стіна. Оттут всуміш з татарами почасті ще у місті, почасті уже за воротами жили тисячі всіляких волоцюг-голодранців, циганів, черкесів, курдів, потурчених болгар та сербів, прогнаних з орди за трусість або кражу, ногайців і особливо багато обіднівших польських потурнаків, що у країні падишаха та хана найшли намість сподіваного візирату лише бастонаду та нужду. Усі ті люди містилися у неймовірно маленьких норах, всуміш з худобою та дітьми якогось бідняка-татарина, який служив гамалем у пристани або був рибакком. Величезний торг невільникими та всілякими плодами, потрібними до виживлення голодної татарви, удержував усі ті тисячі і, певно, дав би їм був з часом і добробут, якби не десятки шинків, каварень та всіляких плюгавих яскинь у приморській частині тої дільниці. Тут-то теж, як і в Акермані, організувалися по найбільшій части походи на Україну, Подоння, Поділля та Волинь. Великі генуезькі купці та багаті польські потурнаки скликували при помочі ось тих подонків міського гультьяйства всіляких других бідних, обдертих кримців, що примирали з голоду в своїх аулах, попродававши коні, збрую, а часто навіть і дітей. Ось там, у тих подібних радше до пропастей, чим

до вулиць, переулках, організувалася виправа. Учасники доставали коня, кожух, мотуз, лук, аркан, кинджал, часами шаблю, спис або стару, заржавілу пищаль, більш небезпечну для стрільця, чим для ворога, вибирали ватажка, заключали перед кадієм умову з сим, що давав їм потрібні припаси, і серед свисту сопілок та крику усею зграєю п'яної товпи загін виправлявся у похід. Якщо виправа не згинула у степах, розбита козаками-запорожцями або придворними козаками польських пограничників, то вертала домів з ясиром. А тоді знову зачинався для усіх тих голяків час наживи при продажі, перепродуванні або купівлі рабів-невільників та невольниць. Але найбільше свято наставало для всіх, коли хан з усіми мурзами та ордами вибирався походом у землі Річи Посполитої. Не один з сих обідранців наложив при тому головою, проте не один вертав з майном. Польські потурнаки були тоді провідниками загонів і самі наводили кровожадну татарву на села та двори. А при повороті скільки-то гроша плило у діряві кишені кафинських подонків, які зміни можна було побачити у їх одіжі, поведенні, у їх хатах, їді, напийках, привичках — хвала Аллахові, що змінює усе, хочай сам остає незмінним! Вчорашні обідранці походжали нині повагом, з довгими люльками, у шовкових турбанах, атласових фереджіях або золототканих турецьких каптанах, голодомори сиділи по каварнях, п'ючи каву та їдючи татли ¹ по ситім та п'янім обіді, а бездомні замешкували у ханах ², куди замовляли собі їду, шарап ³, музику, цвіти, дівчата.

А всі ті зміни завдячували кафинські подонки тій сирій кількадесяттисячній масі рабів, зігнаних на величезну торговицю біля Керченської брами.

«Оставьте всяку надію усі, що увійдете сюди»,— написав на високій, у мавританському стилі збудованій, величавій в'їздовій брамі базару геній многотерпимої, бездольної України. Усі ті маси ясиру, чоловіків, білої челяди, дітей — се цілопальна жертва усього народу за будуччину. Так, за будуччину, бо по сих тисячах людського товару мусіли прийти тисячі свобідних людей-месників та поселенців-хуторян, щоби зібрати багате жниво з политої рідною кров'ю землі, а, станувши на домовині проклятого опиря, що її виссав, виглянути крізь вікно руського моря у світ свободи... Цілопальна се була жертва, уосіблення посвяти та самопожертвування, яке виявляв геній народу,— бо ледве чи з того дан-

¹ Десерт;

² заїзд, готель;

³ вино.

тівського пекла коли-небудь хоч якась вісточка, не кажучи уже людина, вертала на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, між люд хрещений — або й там дальше, де зі стягненими бровами та здавленими кулаками дужався молодіючий народ з одігим у ярку кирею величі опирем лядської підлоти, нахабности та варварства.

Оставьте всю надію!.. — кликало до тих тисячів безхмарне небо, яркі краски одягів купців, дивовижні будівлі, чужі лиця... кликали круглі, вибалушені очі вірмен, греків, жидів, їх незрозумілий шваргіт, а такту додавав свист дротяного батога, що спадав з неминучою точністю на спину і лиця усіх, що не бігли куди слід за проводирем — скісноокиим жовтолицим татаринном.

Увесь базар був обведений високим парканом, якого вершок був наїжений гострими ключами. Здовж нього ходили варти — арнавти валія та вартові, удержувані купцями а набирані до стереження бранців. При вході сидів при віконці маленької будки базарджі¹, що відбирав торгове від купців та доставників. Цілий майдан посередині ділився на кілька співосередних кругів, обведених балясами, подібно, як по українських торговицях на худобу. Здовж тих балясів стояли рядами шатра, у яких сиділи купці, а до балясів прив'язувано непокірних бранців, яких сковували по два. Прочі сиділи спокійно, без прив'язи, під вартою стражників, поділені за статтю й віком.

Оттут саме побачили Іван і Галя річи, які їм досі й у сні не снилися. Страхіття нападу забулися, а, впрочім, пам'ять та вражіння наглих ударів судьби затираються у людській пам'яті розмірно швидко. Сердешні рани гояться, остає лише свідомість, що ніхто у світі не витерпів ще такого лиха. Душу людини налягає смуток, а довкруги уст являється постійно морщина сумного усміху. Але ось досі потрясло душею щось нечуване, страшне, якесь горе, яке о ціле небо перевищує усі болі людини. Вона забуває тоді за себе та своє лихо; се незрозуміле для неї задля своєї величі нещастя потрясає її так, що вмить забувається власне її, а серце отворяється на горе ближніх. Сумне лице Галі поблідло, вона зітхнула важенько і, обкинувши зором базар, сказала до своєї душі:

— Встаючи й лягаючи, дякуй Господові, що не дав тобі засісти під тими шатрами... Твоє горе — се травинка супроти лану пшениці...

Довгими рядами сиділи та стояли парубки, мужі та підростки, одіті лишень у короткі штани, щоби не закривали

¹ Власник базару.

М'язів та грудей. Вірменські, грецькі, італійські, жидівські купці зганяли бранців то по одному, то по кількох при помочі найнятих у татарській дільниці посіпак та показували їх купуючим. Купуючі, то купці зі Стамбула, Синопу, Трапезунту, Самсуну, з грецьких островів або Італії,— були се вдебільшого турки, греки або вірмени. Вони клали головну вагу на силу невільників, яких потребували до весла, ношення гягарів та води або до управи ріллі. Бранці мусіли підіймати приладжені заздалегідь тягарі, тягнути за могуз, прив'язаний до тугої сталевної пружини, для спроби сили. Ті купці купували й жінок, і то, може, ще радше, чим мужчин. При цьому не гляділи вони, одначе, на красу, зате оглядали бедра і груди, рамена і стегна. Тих жінок потребували вони до розплоду рабів на продажу та до домашніх робіт дома та в городах. Холодним зором обкидували вони товар оком знатоків, спорили про їх силу, відпорність, але ні одному з них не прийшло на гадку, що той товар — се люди.

От і купив якийсь генуезець кількох мужчин та дві жінки і заплатив ціну купцеві. Слуги генуезькі добувають м'які кайданки, щоби закувати куплю та погнати її на корабель... Коли нагло нелюдський рев роздається між оставшим «товаром», і з-поміж зовсім спокійних бранців вискакує молодий ще чоловік, кидає на землю посіпаку, який саме заковує у кайдани одну з жінок, а, вирвавши йому з рук ланцюг з перстеньми, обіймає лівою рукою жінку за стан, а правою розмакує і кричить:

— Се моя жінка! Кому яке право до неї? Вона моя!.. Хочете, беріть нас обох... здохнемо де-небудь все одно, але разом, так, як Бог приказав!

Йому відповідає ридання жінки, що горнеться ще востане до тієї могутньої груди. Рівночасно, на відгомін ридання, у довгих-довженних рядах бездольних почувается якийсь ні то плач, ні то зітхання, якесь ніби скавуління здихаючої собаки. Се не вираз співчуття, а звук звірячого ляку перед розлукою дітей від матерів, чоловіків від жінок, братів від сестер, се вираз самолюбного жаху людини, яка бачить перед собою власну будучину...

Нечуваний поступок раба заставляє враз усіх задубіти з чудування та замовкнути, і через хвилину здається, що ось уся тисячна товпа людського товару прокинеться, неначе спросоння, і стане в ту мить хижим звіром, що, смертельно ранений, розриває останки сил підступного побідника...

Витязь обкидає зором окруження, глядить помочі для себе, але находить лишень злякані погляди рабів, розпукою та жалем скривлені уста жінок, бліді личка дітей... Годі ждати підмоги від овець проти вовків... І голова мужа наклонюєть-

ся над жінкою, а уста його простягають до її чола останній поцілунок... Бо ось роздається хриплий голос, а вслід за тим паде аркан на шию витязя... Одначе і ремінь рветься у могутніх руках, мов павутиння... Тоді хильцем підступає ззаду якийсь посіпака, і нагло побідник своїх катів підіймає руки високо вверху, наче бажаючи насилу дістати з неба помершу Божу справедливість, і валиться коміть головою у порох торжища. З плечей булькає кров, ноги копають через хвилинну землю, жінку насильно тягнуть за собою слуги... Чути свист батогів... А по хвилі двох гробарів тягнуть гаками стерво у пристань для акул та крабів. І знову торг пішов далі своїм ходом...

У довгих, фалдистих одягах походжали по торзі поважні, бородаті купці з Анатолії, Сирії, Персії, Єгипту. Вони гляділи тут звинних та зручних хлопців до коней або верблюдів, орударів до купецтва, наставників над муринськими¹ рабами у гарячому підсонні. Вони казали купованим бранцям бігати, скакати, ставили їм через переводчиків-поляків різні питання і часто-густо вислухували і їх просьби купити разом з ними ще кого — як батька, маму, сестру чи брата. Сим покупцям треба, бач, було не лише праці, но і вірності купленого раба. А вірність ся була дуже дешева. Кількадесятьтисячна юрба невільників обнизила їх ціну дуже сильно. Де хліба було доволі, як саме у тих панів, там не тяжко було купити намість одного раба хоч би й десятьох. Завсіди можна було відпродати їх опісля з зарібком.

Купивши когось з рідні раба, набував за те купець необмежену власть не лишень над тілом, але й над душею рабів. Як-то вже він йому дякував! Як обіймав та цілував руки та ноги свого добродія! Як малої дробинки щастя треба на те, щоби бездольному пекло раєм вчинити!

Молоді італійські побілі та старі грецькі й жидівські купці заходили зате у шатра засібніших продавців, куди провадили їх найняті фактори, і там при спущених занавісах відбувався торг дівчатами та хлопцями, яких уже по дорозі відділено від других і які визначалися красою. Оттут відбувалися оглядини, яких уся безсоромність була для незіпсованих жіночих умів просто незрозумілою. Купуючий оглядав кожду подробицю купованого тіла, бо кожда нестача жіночій красі впливала на ціну. Вкінці кладено найбільшу вагу на те, чи продана людина була ще дівчиною, чи ні, і тут стрічалися оба, купець і купуючий, з рішучим опором навіть тих, що, дотикані грубими руками, ціловані нечистими устами та биті батогами, утратили по дорозі свою

¹ Негритянськими.

жіночу стидливість. Та тоді приступали два або три євнухи, яких держав кожний продавець одалісок, і насильно переводили оглядини, які убивали у дівчат останки встиду і заміняли їх у податливий знаряд¹ розкоші для пересичених і часто статевно звироднених власників гаремів.

По торзі ходили також у супроводі арнаутів та кавасів орударі капудан-паші, які купували рабів до каторги на галери. Вони не торгувалися, лише вибирали на око потрібне число веслярів і платили, скільки хотіли. При сьому звичайно зрікався купець заплати під умовою, що йому заберуть лишень двох-трьох рабів. Таким чином, великі суми, які виплачував султанський скарб на флоту, оставали наполовину в руках дефтердара² та великого візира, третю четвертину задержував капудан-паша, а останньою ділилися райси з кавасами. Купець позбувався немилих гостей дарунком кількох рабів, а флота падишаха була завсіди на час заосмотрена у потрібні мотори.

Скільки страшного, неказанного горя міститься отут, на сій брудно-білими шатрами покритій площі! Скільки лютого-прелютого болю зродилося у серцях сих хвилевих її мешканців! До сліз за погибшими батьками, дітьми та рідними долучувалося ще море кривавих, гірких сліз тих, що плакали за живими. Варварська катівська рука розривала найсвятіші вузли крові та любові і кидала батьків і дітей у безвихідну чужину, де без роду й імени доводилося погибати всім, мов здихаючим собакам у степу. Батько гнів живцем у робітничих будах Синопу, мати колисала татарські діти у вбогій домі Яйли, кости сина покоїлися у сірім намулі Нілу або біліли у сипучих пісках Сахари, а непорочна, мов весняна фіялка, краса дочки, обплъована, опоганена старим, знищеним, заслиненим та каправим розпусником, в'яла у півтіни бездушного гарему в Хорезмі. І сліду не остало по тих тисячах, які, приковані до весел, возили довгі бистрі галери по синьому, наче небо, Середземному морі. Вони валилися один по одному у сині хвилі, у пащі акул, у кліщі крабів, у дзьоби восьмиротків, а на їх місце ставали другі. Хто полічив ті хороводи душ, хто змірив сі ріки крові, які виссав сей страховинний опир з родючої української почви?..

Плачі, зойки та стони, свист батогів, проймаючі верески дівчат, крик дітей, накликування дозорців, брязкіт гроша... Господи! Де ділася твоя всемогучість, доброта, милосердя? Невже ж ти лишень фантом або глухий кумир, якого ру-

¹ Спосіб;

² генеральний збирач податків, чиновник, що відає фінансами.

шитъ з мiсця хiба топiр iконоборця? Чим є лови на невiльників у Африцi супроти тих тисяч часто-густо навiть письменних людей, яких вирвали хижi руки з лона родини та одним махом змiнили у звiрят? Як страшною є вiдвiчальнiсть тих, що, оборуживши сi тисячi народу, не мали сили захистити iх вiд того страхiття!

Горе! Горе! Горе!

Чим вiдповiсти на се нечуване, неймовiрне насильство? Чим заповнити ту страшну щербу в народi, чим загладити сором, чим усмирити бiль? — Га! Хiба прокльоном, страшним прокльоном умираючої людини, який сповнюється завжди безбожною хулою шанованому Богови, а винуватим — смертю!

.

Дiйшовши до середини базару, Галя станула i, поблiдши, вхопилася за серце, наче мiла.

— Що тобі, доню? — спитав Кiркор, якому вдача дiвчини й вона сама вельми подобалася.

— Страшне, се страшне, се нечуване! — проговорила по хвилини, запинюючись.

— Так! Се страшне, — пiдтвердив вiрменин, — а найстрашнiше тому, що за кiлька день з усiх тих тисяч нi слiду не остане в Кафi. Усе розпливеться, наче весняний снiг, i потоне у державi падишаха, перського шаха, в Италiї, Испанiї та Хорезмi, наче жменя камiнцiв, кинена у море. Одначе не сумуй! Бог у своїому милосерддi не допустить до того, щоби сих сорок тисяч невiльникiв пропали для рiдної землi...

— Як-то? — запитав Иван з оживленням, яке вказувало наглядно, яке вражiння зробили на нього картини з усього дантiвського пекла. Його очi заблiстiли, а рука мимохiть вхопила за плече поважного купця.

Той усмiхнувся.

— Пожди! Побачиш незабаром, а поки що глядiть того, за чим прийшли.

— Ах! — вiдповiла Галя. — Серед того горя мовкне власний бiль у грудях.

— То недобре! — замiтив Кiркор. — Бо нiхто не знає, кому писана гiрша доля: тим тисячам бранцiв чи Юркови!..

Галя не вiдповiла, бо навiть не зважала на слова Кiркора, бо ось бистрий зiр її побачив нечаяно при входi у якесь шатро вiрменського мiняйла малого хлопця у червоних штанцях та синьому, шнурами нашиваному каптанi.

— Халi! — крикнула.

Хлопчина відвернувся а, побачивши її, притьмом прибіг до неї.

— Халі! Дитинко моя, скажи мені, ти знаєш, що сталося у домі аги, правда? Дістанеш цілу жменю червінців, якщо розкажеш усе...

У гнилому оточенні гарему Акмеші-аги та других потурнаків вирослий, скороспілий хлопець підняв свої лискучі чорні очі на дівчину, і збиточний вираз, який у них постійно звик був малюватися, уступив місце якомусь м'якому, ласкавому поглядіві зрілої людини, що гляне на справжню непорочну красу. У ньому відбивається і уподобання, і живлове спочування, і радість, і... півсвідома любов.

— Я скажу тобі,— відповів хлопчина по хвилі, а його голос дрюгнув. Так любо та солодко не говорив, бач, до нього ще ніхто.— Я скажу тобі, та ти не давай мені червінців, а поцілуй мене, як... мати!

Судорожно обняла Галя Халія, а її пекучі сльози змішалися зі сльозами бездомного хлопчини.

— То ти, синочку, знаєш, де є той, що вбив агу? — спитав Кіркор.

— Знаю, бо я біг за тими, що його взяли і повезли галевою.

Світ померк перед очима Галі.

II

У КАТОРЗІ

Юрко пробудився з безтями з лютим болем голови. Біль сей був наслідком ударів, якими щедро наділили його були посіпаки Івашка-бея¹. У його ухах гуділо, наче у млині, і довгенько не знав він саме, чи се ще доводи безтями, чи, може, вже й дійсність. По довгій хвилі рішився вкінці відчинити пухлі очі, і нагло страшна гадка прошибла усе його ество... Довкруги темрява... ще й невиносимий біль...

— Я осліп! — крикнув з розпукою і бажав руками діткнути пустих ям...

Але руки були зв'язані, ноги також. Насилу кліпнув повіками раз і другий, а рівночасно почув, що ціле його поміщення потряслося, наче порушене рукою великана або землетрусом.

¹ Турецький або татарський вищий військовий ранг; в широкому розумінні слово «бей» нерідко вживається як рівнозначне «панові» і ставиться після імені.

І вмить молодець успокоївся.

«Можу рухати повіками, маю очі,— подумав.— Я на кораблі, який їде, ось вода б'є об стіни судна...»

Він почав рухати головою, а відтак силкувався підняти догори зв'язані ноги, щоби сісти. По довгих трудах удалося йому одне і друге. При сьому намацав ногами коло себе якісь бочки та скрині і об них оперся спиною.

Ненастанний шум у голові продовжався, та все-таки у сидячому положенні легше йому було. Поволи відпливала і кров з голови, а по якомусь часі тямка вернула зовсім. Се біль обмежився до місця ударення або зранення. Намість півсвідомих, уривкових гадок почали образи в'язатися з цілістю, молодець став собі пригадувати події й думати.

Та сумні, чужі, прикрі були сі гадки. Він тямив Галю, чув її голос, бачив, може, навіть через хвилину її злякане лице, та все се тривало тільки хвилину. Майнуло, мов привид, і щезло... Що сталося з нею? Що буде з ним?

Неймовірність стала правдою, він найшов її, свою втрачену, ба, й оплакану уже зіроньку. Але його вхопили посіпаки й затягли сюди. Що стане по смерті аги з нею? Га, певно, піде й вона на сей страшний кафинський торг, про який стільки наслухався дорогою. Невже ж він так завинив, убиваючи пана Бялоскурського? І тут почалася для молодця мука, гірша, чим неволя, біль та сей невиносимий шум. Йому здавалося, що він своєю загонистістю запропастив її долю, а й сам втонув у сьому кривавому морі без хісна і без надії.

«Себе міг я, впрочім, занапастити,— думав,— та се була, видно, Божа воля, але її... Я за сей гріх покутуватиму весь вік, та не спокутую. Що ж скажу, коли там, угорі, запитають мене: «Як міг ти для своєї мести посвятити долю та будучність такої невинної голубки, як твоя Галя?...» Моя?.. О так, моя вона була, та чиею буде весь вік?»

Червоні, криваві плями стали мигати поперед очі зв'язаного, він гриз до крові свої зчорнілі губи, зболілі члени тіла пружилися, а ремені врізувалися ще глибше у напухлі м'язи. Лютий біль переміг його вкінці і заставив на хвилину позбутися думок. Їх низка вірвалася, біль у голові відізвався силою, і через хвилину ество молодця боролосся з напором сеї хвилі тілесного болю. Аж побороло його, а мимовільні стони ставали чимраз слабшими, біль утихав.

Тоді уперше почув Юрко, що, крім шуму у голові, з обох боків його почувається ще ритмічний шум води, що ударяє об стіни судна або об неї ударяють весла. В міру того, як меншав шум у голові, ставав другий гомін щораз то силь-

ніше, а вкортці почув молодець і тихий свист, який у рівних відступах часу розлягався над його головою так само правильно, як і удари весла.

«Пливемо...» — подумав. І під такт весел та свиставки почала хвора уява Юрка снувати картини гарної та страшною минувшини. Мати, батько, Галя, Іван, панове Цебрівські, р. Андрей, сестра, Бялоскурський, Зглобіцький, Залушковський, Рамбулт, пані Беата, Івашко, Кіркор, Сагайдачний, Олекса — всі вони пересувалися крізь його голову, наче хмари по небосклоні, гонені на весну західним вітром. Одного лише бракувало у тих півсонних мареннях — його самого. Він неначе не існував зовсім, його не було. Голова уста-ла боліти, руки й ноги задеревіли, очі заплющилися знову, а по якомусь часі й сі постати, що указувалися очам його духа, блідли чимраз більше й більше, вкінці одна по одній стали щезати... аж щезла й остання. І тоді видалося йому, що паде у пропасть.

Сильний удар ногою в бік збудив його. Розплющив очі, і в сій хвилині ударило його зір світло ліхтарні, яку держав у руці високий, грубий турок, з доволі чорною бородою, у синьому каптані та білому турбані.

— Вставай, гяуре! ¹ — сказав турок чистою руською мовою. — Вставай і йди за мною!

Мимоволі порушився молодець, і з зачудуванням побачив, що руки й ноги свободні від ременів. Боліли ще його вправді сугави рук і ніг, але шум у голові перестав. Не було також чути свиставки та шуму весел, лише хвиля хвилями з плюскотом ударяла об стіни судна.

Киваючися з вичерпаня на ногах, слідкував Юрко за турком до отвору у стелі, що світився здалека. З трудом пересувалися оба поміж бочками, пачками та мішками, якими завалене було усе нутро корабля, доки не дібралися до східців, які вели угору. Станувши на помості, заплющив Юрко очі, бо соняшний блеск сонця облив його звідусіль та осліпив привиклий до темряви зір. Коли прозрів знову, побачив, що знаходиться на передній частині галери. Тут здіймався обведений поруччям чердак, на якому стояли гармати. Під тим горішнім помостом чердака було поміщення для залюги: гармашів, яничарів, які саме під сю хвилю спочивали, не маючи нічого до діла. Вони сиділи біля гармат, курили люльки або стояли бездільно при дверях свого помешкання та на східцях, які вели долини на чердак. Вони були добре уоружені шаблями, пістолями та ножами, а рушниці стояли при осібному ставнику на горішньому помості біля гармат.

¹ Презирлива назва усіх іновірів, які не сповідують іслам.

Широкі голубі шаровари, багаті пояси та високі чалми з нашитими піхвами на ложки надавали усім тим мужам вельми воєнного вигляду. З їх високих та грізних постатей так була брутальна сила бутного, жорстокого побідника, яка виступала тим яркіше у порівнянні до двісті п'ятдесятьох каторжників, що сиділи перед ними, приковані до весел. Вони сиділи на поперечних лавочках по обох боках кладки, яка лучила чердак з кермою.

Кладка ся спочивала на движимих сходах, була на хлопа завширшки і тягнулася від передньої щогли на чердаці аж до великої посередині судна. Тут лучилася з критим хідником, якого стеля була продовженням кладки. Хідник доходив, таким чином, аж до керми, де стояв керманич. Східці вели і тут на горішній поміст, де находилася каюта для райса,— з того помосту давав він прикази.

Внутрі були дві кімнатки: одна — для десятиох моряків, яких треба було до обслуги вітрил та керми, а друга — для офіцерів, тобто яничарського аги, начальника, керманича та конюшника. Передню часть кладки можна було здійсмати, коли треба було усунути щогли. В звичайний час творила часть кладки разом зі стелею хідника одноцільний поміст, по якому ходили й бігали вояки, моряки й дозорці.

Весел було п'ятдесят два, по двадцять шість з кожного боку. До кожного приковано по п'ять каторжників, які хапали за деревляні ручки, приправлені до кожного весла. В жаркі дні розвивано над веслярами полотняний дах, який прикріплювано дс краю помосту та верхків стінок, що ослонювали каторжників.

Під сю хвилину, коли молодець станув на помості, веслярі не працювали. Сильний північно-східний вітер дув у великі прикуті вітрила, які висіли на обох щоглах, та гонив довгу, вузьку та острозбудовану галеру, мов птицю, по гладкому морі. Весла були підняті догори, а над ними, покулившись, куняли каторжники. При виді тих нещасних стиснулося серце Юрка. Оттут бачив він уперше гирло потвори, у яке падали рік-річно тисячі молодих, здорових людей.

Життя на галері бувало страшне та недобре. Ненастанний труд, лиха пожива, часті побої вигублювали той людський товар гірш пошести. Як лиш захворів хто з каторжників, сейчас кидали його на спід судна, і ніхто ним уже не журився. Ба, й нащо було хворим видужувати? До дальшої каторги? Вони самі радісно вітали прояви нудоти і клалися з усміхом на устах у надії на скору смерть. Для них не було ніякої будуччини, вони знали про се, і тому хотіли самі умирати. За день-два приходили моряки й викидали трупа у море. Вчасніше не приходив ніхто. Дозорці й яничари

знали, що хворий не одужає ніколи, бо не хоче, хіба що Аллах його забажає, а тоді однако не треба недужому людського старунку. Кісет!

На нагих хребтах веслярів видніли незліченні синці та басамани¹ від батогів — ціла історія їх страждань. Деякі сліди ще зовсім свіжі, а там, де шкіра потріскала, роїлися хмарою мухи, щоби поживитися кров'ю та потом.

Юрко глядів у лица каторжників, та лиць у них не було. Були лишень якісь косматі, марні, несказанно брудні маски з погаслими очима та довгим, розчірханим волоссям, яке аж капало від вошей та закривало навислими жмутками сю частину лица, якої не закрив дикий, непорядний заріст. Крізь чорні, спрагою та гарячкою стягнені губи не добувалося ні одне слово. Усі мовчали, бо й про що ж стали би говорити та з ким? Хіба лиш від часу до часу почувався стон у грудях котрогось нещасного, що терпів від недавніх побоїв.

— Ходи за мною, — сказав наставник до Юрка і повів його кладкою на корму.

Оба пішли попри шоглу і вскорі увійшли у кормову каюту, яка находилася під поміщенням для капітана. Тут найшли керманіча з двома помічниками та чотирьох дозорців, які не мали саме роботи. Їх батоги лежали поруч них, а вони грали в кости з керманічем на розстеленім коврі. Один з помічників держав у руках довге правило керми та глядів на компас, уміщений в осібній коробці.

— Бей приймає? — спитав наставник.

— Ні! — відповів керманіч. — У нього інша робота! — Тут худорлявий потурнак-грек усміхнувся. Тому приказав нового весляра післати між запасних до кухні.

Кухня находилася назаді корабля під каютою керманіча. Тут царив кухар ашджі Ахмед з чотирма помічниками і варив у казанах страву для всієї залоги, а осібно у сковородах та горшках — для райса та офіцерів. В куті стояла величезна діжа, в яку зливано усі помиї та відпадки, — се була їжа для веслярів.

Крім п'ятьох куховарників, сиділо на східцях, що вели на поміст, ще кількох каторжників, одітих лише у полотняні штани, а впрочім, нагих. Се були запасні веслярі, до яких причислювався поки що й Юрко. Здебільшого були се албанці та греки, і один з них з довгою, сивою бородою подобав на українця.

— Здоров був, козаче! — сказав, коли наставник віддалився.

¹ Смуга на тілі від удару.

— Здорові були, батьку! — відповів молодець.

Старець засміявся нишком.

— Хе-хе-хе! Батьку, кажеш! Ні, не батько я, не батько, гей, ні! Мені щойно тридцять п'ять літ мине на зимного Миколи. Що чорна борода побіліла, се не диво, коли біла спина почорніла.

— Ти тут довго, брате?

— Два роки, і вже найстарший каторжник, тому-то й взяли до запасних.

Дістатися між запасних, а потому при найближчій нагоді між портових робітників було верхнім бажанням каторжників, та ось у сьому й біда, що хіба один на тисячу добився такого вивищення.

Замовкли оба та стали собі приглядатися. На Юрка зробив сей молодий старець у порівнянні до своїх товаришів велике корисне вражіння. Перш усього його зверхній вигляд носив сліди завзятої боротьби з вошами та брудом, чого не було ні в албанців, ні у греків. Тіла одних, як і других, були просто дозвіллям для всіляких насікомих, а при тім складом бруду, незмиваного місяцями. Лице каторжника було погідне, вправді не тою погодою молодости, що, повна надії, глядить у будуччину, але погодою діда-козака, який, погубивши молодість, здоровля, силу у лютій боротьбі з ворогами свого племені, заніс своє останнє добро, непорочну душу дитини за монастирську ограду, щоби так само постала, якою вийшла з лютих боїв, віддати Всевишньому з живо забутої у житті заслуги. Була се людина, за якою замкнулося життя, наче червона книга. Вона велика, груба, важка, та не видно її жовтих чи сірих листів, лише золотом кований та самоцвітами прикрашений предмет. З потаєним жалем глядів Степан Кюрчинський на молодця та дивувався, що у нього оставили одіж, білизну і навіть чоботи. Се йому видавалося вельми замітним, і він став запитувати Юрка, яким світом дістався він у каторгу. Коли Юрко оповів, лице Степана прояснилося.

— Ага! То значить, що райс візьме за тебе окуп, се очевидно. Молися, козаче, і уповай, а, певно, вернеш, відки прийшов. Бачиш, ось і одіж тобі не забрали.

— Ах! Бог би з тебе говорив, Степане! — закликав Юрко і перехрестився.

А Степан посумнів та покивав головою.

— Так, так, так,— сказав спроквола...— вернеш, вернеш на ясні зорі, на тихі води, у світ хрещений, побачиш рідню, Дніпро, Тясмин... Гей, Тясмин!

— Тясмин? — запитав Угерницький.— Чому ж саме? Відки ти знаєш?

Степан бажав саме розказати дещо про себе, коли на помості заграла трубка наставника. Запасні каторжники вмить вхопили кібли з поживою для яничарів та моряків і понесли їх на чердак. Кухтові понесли поживу офіцерам у сковородах та горшках, а сам кухар у великому коші на тарілках та полумисках поніс вечерю райсові у каюту.

Юрко пішов зі Степаном, щоби його не спарували з ким другим, і ніс разом з ним чималий казан баранини з рижом. Коли ішли по східцях, замітив Юрко, що носильщики раз у раз погружали руки у гарячий риж та добували відти кусні м'яса.

— Бери й ти кусень! — шепнув Степан.— Краще хай з'їдять по тобі, чим ти по них.

Юрко послухав, хочай при сьому попарив собі руку. Одначе аж опісля поняв, що се значить мати дещо кращої поживи, коли побачив за півгодини обслинені та обпльовані кости та вишкрібки рижу, які кинено у цебри, призначені для каторжників.

— Бачиш,— сказав тоді Степан,— се наша пожива!

Юрко глядів з відразою на брудні, неозначеної краски помії та бридкі охляпи, що становили цілу поживу веслярів.

Чотирьох хлопців треба було, щоби двигнути цебер з тою поживою, за ними поступав дозорець з батогом та помічник кухаря з великою деревляною варехою. Увесь той похід поступав здовж помосту і зупинювався поруч кожної лавки. Тоді п'ять чорних, брудних, жилявих рук протискалося з несказанно брудними, бо ніколи не митими мисками настріч надходячим. Велика вареха поринала у казані і наливала у миску повно юшки з якимсь навгад захопленим відпадкою та кількома кусниками розмоченого хліба. Се було все.

Серце рвалося глядіти в сі глибоко позападані, мутні очі, що хвилями горіли дикою жадобою їди, їди якнайбільше, хоч би й сеї прегидкої юшки, щоби лишень залляти та зацитькати сього найлютішого ворога усеї живини — голод.

Веслярі дрожали під ударами батогів, які розтинали, мов ножем, шкіру на тілі, тряслися, наче від пропасниці, зуби ударили об себе, мов у дикої звірюки, що ладиться до скоку, а очі гляділи, мов на ворога, на того, що одержав більшу кістку або більший кусник хліба. Здавалося, ось-ось кинеться зголоджена людська собака на товариша та вирве йому з рук сей кусник завидної страви. Але й про се подбали мудрі слуги падишаха, у якого було чимало знаменитих шмагальників. З неминучою точністю спадав кінець батога на хребет саме того, хто хоч би лишень одним движком ока-

зав непослух чи невдоволення. Удари такі сипалися на каторжників при всякій нагоді як кара, упімнення або й простий поклик, і за кожним разом оставали по них криваві пасмуги.

По випорожненні одного казана приносили запасні другий, третій, доки вкінці кожний каторжник не одержав повної миски. Остаток віднесено назад до кухні, де кожний з носильщиків міг поживитися досхочу. До того одержували вони ще часами кусник сухого хліба, жменю фіг чи що інше. Се були також привілеї, на які завидували усі каторжники запасним.

На превеликий подив Юрка, набрав собі Степан повну миску «страви», а й Юрко вчинив те саме, хочай і не знав, нащо се. Коли вже оба опинилися на східцях, які вели з кухні на поміст, відставив Степан свою миску і, добувши з кишені вкрадене м'ясо та хліб, з'їв усе дочиста. Те ж саме вчинив і Юрко.

— Тепер віділлємо дещо юшки з наших мисок, буцімто ми вже з'їли,— пояснив Степан,— а проче роздамо нашим, яких тут є добра половина. На других галерах у Кафі є їх ще більше, але наша приїхала сюди зі Стамбула, де бувають греки, албанці, серби, волохи, мадяри, венеціани. Наші є, бач, найбідніші, бо у них найбільше сили та витривалости, і їх беруть завсіди до весел, а тамтих прочих до легких робіт. Тому-то їх більше й гине...

— А чи дозорці не заборонять нам давати милостиню? — запитав Юрко.

— Ні! Віра Магомета о много краща від віруючих, Вона каже давати милостиню, і ніхто не заборонює давати її навіть злочинцям.

І Степан з Юрком пішли на поміст. Дозорець, перед яким станув Степан з мискою, махнув лише головою і відійшов хмурно геть. Степан знав напам'ять усіх земляків на галері, а вони знали його. Та ніхто з них не рвався до їди, бо всі знали, що одержать її найслабші. Погляды глибокої, несказанної вдяки винагородили Степана й Юрка за їх добру волю, і були вони такі ширі, такі м'які, такі якісь... дивні, що, вертаючи, Юрко мав сльози у очах. Довго глядів на нього Степан, а далі поклав йому руку на плече й сказав:

— Добрий ти чоловік, Юрку, шкода лишень, що тут пропадеш, як і я, наче собака під тином. Тому мені здається, що ти повинен би попробувати виплутатися. Поговори з райсом, напиши лист до хати, може, що з того й буде. Бачу, що ти не простий чоловік, може, навіть шляхтич, а се завсіди щось значить у тих панів з Ляхистану.

— То наш райс? Як називається? — спитав Юрко, який

не знав, що Івашко є райсом галери, бо при приході на корабель був непритомний.

— Абазе-бей!

— А...ба...зе...? Ага?

— Та ти його знаєш?

— Знаю! Се гайдук Бялоскурського, Івашко, він не лях, а русин.

— Гм! Тепер то вже розумію, чому-то він тебе не посадив відразу на лавочку та ланцюг. Ну! Торгуйся з сим окаяним, а якщо й він тебе знає, то, певно, погодиться... Відки ти його знаєш?

Юрко став оповідати усі свої пригоди. Мовчки слухав Степан оповідання, а далі каже:

— На сих землях, що тобі дав король, за сей час осіла чимала козацька слобода, а я саме з неї походжу. Саме як я вибирався на Січ, донеслося до нас, що наші землі віддали якомусь там панові, тому чимале було у нас із-за того збен-теження.

— Як-то, чому? Що вас обходить пан?

— Пан, звісно, скаже робити панщину або забиратися геть, щоби на землях осадити підданих. Звичайно, піддані, яких привезе пан зі собою, розлізуться йому до року, нових дасть Біг, з Поділля, а тоді приходиться спроваджувати нових або продавати майно якому вельможі, що одержує цілу армію гайдуків та придворних козаків, а сі не пускають підданих з села. Лише деякі не рухають козацьких слобід та хуторів, а зате завсіди за гріш, кожух, мірку гороху, фунт олова чи відро горівки найдуть доволі бідняків-козаків, бурлаків, утікачів, які беруть землю на відробок або й стають на панському лані як робітники, та таких панів мало. Се православні дисиденти або чужинці, а таких між панами небагато. Ось чому й ми непокоїлися і благали Бога та Матінку Його Святу, щоби той пан, заки заїде на Тясмин, скрутив собі карчило десь у самітньому куточку. Тепер, бачу, що нічого було боятися. Напротив, не прийдеш ти, прийде другий, а той не буде такий добрий, як, напевно, був би ти.

Юрко усміхнувся.

— А навіщо вам там у степу пана? Не буде доброго, так злого по шапці — і кінець.

— Та воно так буває не раз. Найпоганіший лях мусить у нас зм'якнути, бо у нас своїому чи чужому кривити душею не вільно, а як вільно, то тільки один раз... Але, бачиш, добрий, розумний пан на Україні — се вельми потрібна людина. Він у нас швидко сотником буде або й полковником стане, він даватиме усьому лад, а що у нього і власна сила, і вплив є чималий, то він нашого брата-козака

старостам чи підстаростам або й звичайним собі панкам в поталу не дасть, вдову оборонить, сироту пригорне, у татарву з гармат плюне, бо куди там нашому пограничникові до гармат!

— Тому-то й Конашевич так намовляв нас поселитися на Україні.

— Весла в руки! Разом берись! Готово! Раз, два! Раз, два! — залунав голос із помосту.

Корабель заколихався, обертаючись боком. Сухий го-мін роздався на помості, плюск та скрип весел, удари босих стіп на помості, відтак проймаючий свист сопілки — один, другий, за третім усі весла рівночасно ударили об воду.

— Ходи на поміст! — сказав Степан. — За хвилю й так покличуть.

— А ти відки знаєш?

— А ось чуєш — вітер.

І справді, вітер, який увесь час дув з північного сходу та ніс галеру на своїх крилах, мов ту птицю, ставав тяжким ворогом з хвилею, коли ніс корабля звертався на північ. Заки галера не сховається за полудневий виступ Криму та не попливе здовж побережжя, треба було позивати вітрила та познімати щогли.

— Спускай вітрила! — заgrimів голос керманича. — Запасні, киньте поміст!

Шпортаючися та падаючи, побігли запасні нагору. Оттут в одній хвті усе змінилося. Довгі прапори, що перед тим гордо повівали з вітрильних жердок, тепер вертілися та лопотіли, наче під ударами батогів. По щоглі та щоглевих линвах спиналися моряки, наче малпи. Уся галера працювала, мов божевільна, по хвилях, що рівномірно, під подувом одностайного сильного вітру укладалися у подовгасті, рівнобіжні, на позір легкі та низькі вали. Коли, одначе, галера станула боком до вітру, довгий, низький її дзьоб врізувався в сі вали, наче клюв птиці, а тоді нагло, немов який злий дух вселювався у ту хвилю, з шумом, гуком, мов скажені, запінені вали гнали приступом на боки галери і з лотом ударяли об судно. Їх бризки обдавали веслярів, заливали лавки та витікали відпливовими отворами назад. Тіла веслярів, потяті батогами, корчилися та здригалися від морської води, що, наче огнем, палила їх рани. Уся галера раз у раз похилялася вліво під напором хвиль і вітру, і було очевидним, що недовго вдержить той двійний приступ живлової сили.

Вкінці зі щоглів стали поволи опускатися вітрильні жердки разом з вітрилами і сейчас почули й полегшу. Корабель, щоправда, скавав, мов навіжений, та вже не хилився так

небезпечно набік. Моряки позбирали у брижки вітрильне полотно та поприв'язували його до жердок, а тоді кинулись запасні виймати ставні, що підпирали передню часть помосту між чердаком і середушою щоглою. Ставні розібрано вмить, поміст щез, а у свобідне місце, наче застава на рогацці, стали опускати щогли. Поверх них наскоро поклали знову дошки помосту, і на кораблі успокоїлося все. Яничари по-виходили зі свого поміщення під чердаком з малими коверцями в руках, а рівночасно з корми почувся добре звісний Юркові голос Івашка.

— Правовірні! Ось сонце заходить, пора і нам подумати про моґріб¹, щоби наші стежки були стежками тих, яким Аллах дає свою ласку, а не стежками тих, на яких він гнівається та які блудять навмання. Хвала Аллахові, панові світа всемилостивому й милосердному, цареві у день суду! Йому служимо та його взиваємо на поміч!

Наче спіле колосся, похилилися усі чалми й турбани, й усі поклякали чи, радше, посідали навколішки з лицем, відверненим від заходячого сонця.

Рівночасно з-за плечей Юрка піднявся ага яничарів, з довгими струсиними перами на чалмі і заспівав дзвінким чистим голосом вечірню молитву вірних:

— Ас-саям алейк! Алейкум саям! Аллагу акбар! Хаййя аля-с-саят! Ля іляга ілля Алагі, Мохаммед расулю-ль-лягі! Аллаг акбар! Хаййя аля-с-саят! Ля іляга ілля Алагі!²

Усі правовірні били поклони, підіймали руки горі та молилися, веслярі гребли в такт веслами, вітер свистів, хвилі ритмічно розбивалися о бік судна, а дзвінкий голос співаючого яничара панував над усіма сими гомонами, наче скрипка над музикою. Солодкі тужливі звуки молитви дозволяли глянути в усю глибину магометанської релігії, яка виросла в душах її творців-арабів серед безводних піскових пустинь, де людина відчуває себе так безмірно самотньою та самотньою супроти величі та всесилля грізного, меткого, караючого божества... Також на чутливу душу Юрка вплинули звуки молитви і розжалобили його. Після душевних та тілесних болів огорнули його безчуття, якась душевна втома. Та втома, що налягла на його серце, наче шкаралуща, була наслідком сього досі невиданого, нечуваного і так ворожого оточення, у якому не находив він навіть найменшої дрібниці зі свого дотеперішнього світа. Навала вражін —

¹ Вечірня молитва;

² заклик до молитви: «Мир Тобі! Мир Вам! Бог найвищий! Спішіть на молитву! Немає божества, окрім Бога, Мохаммед післанець Бога і Бог найвищий! Спішіть на молитву! Немає божества, окрім Бога!».

се найкращий лік на усі душевні болі. Аж ось почув він молитву — пісню, співану молодцем, хто знає чи й не української крові. Слів не розумів і так, та розумів усю тугу, увесь крик пригнетеної життям людини, що крилися у переливах мелодії. І вслід за тим, наче степовим вітром навіяне, військо привидів та марень обсіло його душу тугою. Очі бачили останні лучі заходячого сонця, які наповняли розплавленою міддю долини гір валами хвиль, та дух буяв десь зеленими степами, сідав при самітньому огнищі та слухав дивовижних казок про турків, татар, відьом, опирів, чортів, ляхів та всіляку іншу нечисту силу або линув ще дальше і несміло сідав у іванівському садку, куди так гарно заглядали вечорами зірки та куди вела доріжка до Галі.

— Ось що гарне у турків — се їх побожність! — перервав Юркові Степан.— Бач, й не диво. Лиш одна віра держить усі ті народи під кормигою падишаха. Не будь її, усе те розлетіло б ся. Він, бач, не лишень цар, но й патріарх своєї віри.

В сій хвилі намаз скінчився, і турки-яничари та моряки пішли спати, зробився рух на помості. По кладці збігали дозорці й веліли по двом або трьом веслярам заснути. Прочі гребли дальше, але удвое поволіше. На щастя, судно пливло уже під ослоною кримського берега. Від берега ішла з вітром хвиля, та не така уже висока, а й вітер ломився об гори. Галера поплила рівніше та тихше.

Юрко й Степан вибралися й собі спати, коли нечаяно надбіг лухтик від райса і приказав Юркові іти у каюту. У першій хвилині Юрко стиснув п'ястуки, кров ударила йому до голови й затьмила зір, але він опанувався швидко, згадавши свою цілковиту безсильність. Смілим кроком увійшов на корму і застукав у двері.

— Гір! — почувся голос зісередини.

Юрко увійшов.

На червонім шнурі звисала від стін каюти срібна лампада, у якій горіла олива. Лагідне світло обдавало струнку стать Івашка, що сидів з підігнутими ногами на пурпуровому дивані. Стіни та підлогу вкривали рівно ж червоні коври, завішані турецькою збруєю. На сьому тлі дуже виразно виступали острі черти смаглявого мужа. Ніхто не сказав би, що сей турецький капітан не турок, ні албанець, лишень українець з Руського воеводства. Напроти входових дверей були другі, які вели у властиве мешкання райса. Ся правдива кімната була лишень селямником, де відбувалися наради і де видавано прикази.

— Добрий вечір вашмості! — сказав Івашко приязно.— Милости просимо сідати.

Юрко задубів. Як-то? Сей злючий чоловік вітав його так по усьому, що було між ними? Прецінь було очевидним, що Івашко ворогує на нього, і то неабияк. Відки ж се привітання? Аж язика забув у роті молодець, так що Івашко засміявся.

— Дивуєшся, вашмось, що я до тебе говорю, мов до людини? Я міг би говорити, як з собакою,— нагаєм. Ну, сідай, то й поговоримо саме про те, чого нам на будуче держатися. Бач, усе довкола змінилося, тож варто над тим і подумати. Слава Аллахові, що змінює усе, хотяй сам не змінюється.

Юрко отямився, до чого найбільш причинився послідній висказ Івашка.

— Добрий вечір тобі, Івашку! Сідаю, бо собі сього бажаш, і балакатиму, доки захочеш, бо твоєю є сила. Але не вимагай від мене, щоби я лукавив перед тобою, як ти ось переді мною, взиваючи Аллаха, у якого не віриш. Тому доки балакатиму — досі говоритиме Юрко Угерницький, а не запасний весляр твоєї галери.

— Ха-ха-ха! — зареготався Івашко.— Вибачай, вашмось, але я не бачив ще людини, яка так дуже упиралася б при своїому. Ну, хай буде по-твойому. Я знаю усю твою минувшину і знаю, що ти справді так живеш, як кажеш. А що я саме таких людей ще не бачив, тому запросив тебе сюди. Я бачив, що ти у одному напрямі сим, чим я у другому. Ти мені не заважаєш, ані не шкодиш, а людини убити в Теревовлі не убив. Тому не думай, щоби я тебе посадив до весла або бив канчуком...

— В такому разі я справді не знаю...— начав Юрко.

— Як і чому сюди дістався! — докінчив за нього Івашко.— Ось я тобі розкажу і те, та перш усього напийся вина та закуси досить!

Після звичаю взяв сам з підносу, який стояв перед ним, кусень баранини, а проче лишив гостеві. Вина не пив, бо пророк не дозволяє вірним пити шайтаном та гяурами видуманий шарап, зате гостеві налив повну чарку.

Юрко не хотів пити, одначе випив одну, другу чарку зі смаком та слухав уважно слів Івашка.

— Вашмось убив Акмеші-агу, мойого тестя... Так, не чудуйся, вашмось,— мойого тестя, і тому заслужив ти на кару, і то кару смерти перед законом. Одначе понад людським та Божим законом є ще вищий закон — се воля або, що більше, забаганка падишаха, коби Аллах не скупив йому радощів а вічної щасливости у сьому житті! А саме ся воля падишаха засудила на смерть Насуха-пашу та усіх його поклонників, до яких належав і «свентей паменці» пан Бялоскурський. Сповняючи волю падишаха, ти вчинив

прислугу державі, а я вище ставлю її добро, чим власну пристрасть.

Тут по лиці Івашка перебігла насмішка.

— Попри се вчинив ти прислугу й мені, бо зробив мене наслідником чималого-таки майна аги, яке хто знає кому було б дісталось, якби не твої дужі руки та бронзовий ліхтар. Прислуга та і тим більша, що я не знав, що рішення султанського дивану про майно приятелів Насуха було вже в руках кадія. Тому думав я аж за кілька днів або тижнів, тобто, коли рішення прийде, поділитися майном з кадієм, виконавши попередньо присуд падишаха.

— То, знати, ти сам убив би був його? — крикнув наляканий Юрко.

— Чи ти, праведнику, що знаєш більшість справок Бялоскурського, станеш, може, його боронити? — закип Івашко.

Юрко замовк.

— Ага був і так пропащий, а його майно і дочка мені вельми потрібні...

— Ти раз уже говорив про се...

— Так! — перервав Івашко. — І тепер теє виконую, що задумав. Я завсіди осягаю свою ціль, бо не перебираю в дорогах, які до неї ведуть. Ти, вашмость, завсіди добираєш дороги, якими у світі не ходить ніхто, хіба ваші легковірні та легкодушні брати на Україні, з яких луплять шкіру ляхи, литовці, турки, татари, навіть жида.

— Що ж сталось з Агнешкою?

Івашко указав на двері до своєї кімнати і засміявся.

— Вона там... платить данину морю. Кара Деніз¹ не жартує, а непривичному усі кишки переверне догори ногами. Ти і їй вчинив прислугу, бо батько обнижував її вартість, як деревляна оправа цінний діамант.

— Чи се лише діамант?

— Ха-ха-ха! Може, й ні! Се може бути і звичайне собі скло. Та у сьому не біда. Його завсіди можна буде зі зиском поміняти на щось друге. Жіноча краса у Туреччині — се цінніший товар, чим у вас у Польщі індигинат². Але я вертаю до свого. Бачиш, вашмость, що я не міг як правдивий турок показати того, хто пророчим духом передчув волю падишаха. Вправді, я міг би був покарати тебе й мимо сього, але саме падишах подбав про тебе, посилаючи кадія і Кіркора. Ти найшов сестру, Кіркор підплатив кадія, який добре бачив, що вже майном аги не поживиться, тому я приказав

¹ Чорне море;

² надання шляхетського звання.

тебе вкинути сюди. Я не знав, що мене вишлють таки тої самої днини до Очакова і Стамбула та що я мало не усе майно аги буду міг забрати зі собою. Маючи тебе, міг я Кіркора зацитькати або спонукати до сього, щоби він заткав рот кадієві чи валієві. У найкращому случаї міг я сподіватися через тебе впливу на окруження хана. У тебе й Івана був, бач, пернач та зелена шапка, а сього у Криму кому-будь не дають. На всякий случай міг я сподіватися високого окупу...

— Та от помилився, Івашку. У мене було всього кілька тисяч дукатів на викуп Галі. Їх мав Іван. Але так чи сяк окуп одержиш, якщо забажаєш, чи від нього, чи від Кіркора, який стягне собі відтак гроші від батька та Цебрівської.

Івашко махнув рукою.

— Тепер, коли усе складається так, як я хочу, не треба мені окупу вашмості. Скажеш мені, вашмость, одну річ, а я тобі до весни верну свободу та велю відвезти на Україну.

— Питай, відповім!

— Де Беата? — спитав Івашко і вп'ялив зір у лице молодця, мов бажаючи відгадати з нього відповідь.

А Юрко не відповідав. Наче лискавка майнула йому крізь голову. Івашко, видко, знав, що вони стрічалися у степу. Відки? Певно, від татар, яких розбили бранці під проводом Олекси. Будь-що-будь він знав, що вона жива, і бажав лишень знати, де, щоби її ограбити. Тому, намість відповісти, спитав:

— А нащо тобі сього?

Лице Івашка потемніло.

— Видиш, вашмость, я міг би тебе присилувати сказати те, що хочу, але я сам не роблю сього, бо знаю, що ти скажеш се добровільно, і тому тільки прошу тебе замість приказати.

Голос Івашка ставав з кожною хвилиною гострішим, але Юрко не багацько робив собі зі сього. Ясним поглядом глянув він у вічі Івашкові, і сей, наче нечиста сила при виді хреста, спокірнів умить.

— Якби ти мене бажав силувати, то дав би доказ цілковитої глупоти. Такі люди, як я, дуже добрі і податливі, але вони бувають і страшно вперті. Згадай Бялоскурського, Зглобцького, татар, ну, або хоч би й себе в Теревовлі.

Івашко мовчав.

— Та я, бачиш, сказав би тобі, де Беата пробуває, хіба з вдяки за те, що ти мене «трактуєш», як шляхтича і як чоловіка, хоч міг би мучити нарівні з каторжниками, тільки, бачиш, я не знаю, де вона ділася...

Івашко підняв голову.

— Я знаю, що вашмость за нею не побіг,— перервав,— і

тому хочу лишень знати, як-то вона втікла від татар і куди менше-більше звернулася...

Друга лискавка роз'яснила Юркові думки. Івашко був, прецінь, у порозумінні з Беатою, вона сама йому те сказала там у шатрі за Проскуровом. Видко, Івашко бажає їй дати знати про смерть пана Яна...

— Гаразд, Івашку, я скажу тобі, що знаю, бо вже й догадуюся, нащо саме тобі того потрібно.

— Догадуєшся, вашмосьть? То дивне! — завважив злісно Івашко.

— Так, Беата говорила мені про пакт між нею а вами...

— Пов'язався кіт з лиликом...— кпив Івашко.

— ...А що пана Яна нема, то ти хотів би її найти. Правда?

Вираз зачудування появився на лиці Івашка. Його злісний вираз уступив швидко. Він усміхнувся, наче жалюючи Юрка за його добродушність, і сказав:

— Так, так, саме тому треба мені се знати. Половина достатків пана Яна, які переховує ще пані Беата, належать до мене. Якщо вкажеш мені, вашмосьть, до неї дорогу, одержиш свободу без окупу, бо якщо я сам о ті гроші не упімнуся, то їх, певно, не побачу. Вашмосьть знає, прецінь, паню Беату та словність польської шляхти.

Не дуже бажалося Юркові вірити Івашкові. Нагла зміна на його лиці повчила його, що поза сими надіями має Івашко ще інші плани, яких не зраджує поки що та на яких йому більше залежить, чим на особі бранця. Тому рішився використати се хвилеве корисне бажання.

— Добре! Я вірю тобі, Івашку, хоч се доволі рівнодушне чи таки справді, може, тільки так. Тому скажу тобі навіть, куди удалася пані Беата, розставшися зі мною, одначе під умовою...

— Ов, ще й умова? — не витерпів Івашко, і знову потемніло його лице, мов чорна хмара.

— Так, умова! Я мушу знати, що сталося з Галею, яку пан Ян у себе держав, та де поділися Кіркор, Іван та вірменська каравана. Я се мушу знати, бо від сього зависить стійність мого життя, яке ти мені даруєш.

Івашко вмить успокоївся.

— Каравана остала у Кафі, і дівчина аги є у ній...

— Ах! Господи, слава тобі! Тому слухай.

І він розповів Івашкові про стрічу в шатрі біля Проскурова. Коли згадав Смілянщину, Івашко встав і підійшов до маленького круглого віконця у стіні.

— Смілянщина, Смілянщина, Тясмин, ліси! — бурмотів кризь зуби і раз у раз бігав по кімнаті туди й назад, наче укладаючи який новий план.

Між тим Юрко вкляк біля дивана ¹, на якому сидів і мовився довго Богові, дякуючи за спасення своєї Галі. По добрій хвилі встав, а Івашко, який нетерпеливо ждав кінця сеї розмови з Богом, заговорив сейчас живо:

— Ну гаразд! Спасибі тобі за вістку! Вона для мене дуже гарна й корисна, тому випущу вашність на волю з весною, поки що останеш як помічник Степана, хіба що волів би на сей час убрати турбан та відчинити очі на світло, що йде з Мекки.

Тут Івашко з посмішливим виразом лица склав руки на груди, похилився до сходу і додав:

— Без того я не посмів би невірному жити свобідно між яничарами та моряками. Хто знає, може, між ними є будучий каймакам ² або старший візир.

— Ні, ефенді! — відповів молодець. — Навіть жартом не можу сього вчинити, бо з віри, хоч би й чужої, не годиться кпити, я не рукавичка, ані брудна сорочка, щоби її раз у раз міняти. За такий жарт міг би й мені колись хтось жартом сказати: «Ти для лакімства нещасного, для вигоди потурчився, побусурманився, ти потурнак, зрадник, гірш католика і потурнака!» І що я тоді відповів би йому?

— А що ж відповім я, Чікалі-паша, і тисячі тисячні? — спитав хмурно Івашко.

— Нічого! — відповів Юрко. — Нічого, бо вам, туркам, ніхто сього не скаже у краях падишаха.

— Значить, вашність, нізащо не остав би в землях султана навіть за вигляди на візират?

— Борони мене, Боже, та Його провидіння, щоби я покинув рідну землю, тоді коли вона збирає усі свої сили до бою з заклятими своїми ворогами, польськими та татарськими опирами. Добраніч, ефенді...

III

ЗАГОВІР

Слідуючої днини утих дещо вітер, і галера плила вправді все ще на веслах, але о много рівніше та спокійніше. Яничари та моряки, яким нічне колихання не давало спати, досипляли тепер на помості та у своєму поміщенні на чердаці й підкладкою. Дозорці робили свою роботу, як звичайно, свист батогів не утихав через увесь день. То тут, то там треба було

¹ Тут — у значенні килим;

² правитель повіту, округи.

«помастити» колеса, щоби добре їхали, і дозорці мастили пильно та совісно. Кухарі варили їсти, а Юрко, Степан та прочі запасні носили припаси зі складу до кухні та їду з кухні на поміст. П'ять разів на день кликав ага віруючих до молитви, і за кожним разом виходив Івашко зі своєї каюти, щоби відбути прилюдно привичний намаз та обливання.

— Собака,— ворчав Степан.— Певно, християнином не молився так набожно, як ось тепер! Але так буває завсіди: хто не слухає доброго слова, слухатиме собачої шкіри. Хай би він лише раз залишив молитву!.. Се не те, що у нас: молися, бра', як хочеш і коли хочеш.

Море було ще дещо розбурхане, але зовсім пусте. Ні сліду кораблів або галер. Лише біля самих берегів видко у ранніх годинах рибацькі човни.

Після обіду покликав «дюменджі» до себе Юрка і Степана і приказав їм одітися в широкі червоні шаровари, папучі та довгі сині каптани. Вони мали служити райсові та офіцерам. Півгодини після того Степан сидів на кладці та полірував лусковий нагрудник аги вовняним платком та крейдю, а Юрко повагом напихав люльку райсові, сидячи на платформі перед каютою. Коли приніс люльку бееві, сей засміявся.

— Бачиш, вашмость, що додержую сього, що сказав. Сам вирозумієш гаразд, що більше вчинити не можу. Нині уночі або завтра ранком будемо в Очакові, а там, здається, недалеко будуть козаки...

— Козаки? — крикнув Юрко.

— Тсс! — здержав його Івашко.— Не кричи, вашмость, бо почують... Там можеш вискочити на берег — і шукай вітра в полі! Мусіш мені, одначе, приобіцяти одно.

— Івашку! — відповів Юрко, а лице його паленіло.— Не вчинив я тобі ніколи нічого злого, ні я, ні Іван — се правда. Все-таки ти міг би тепер мене не знати і посадити до весла, продати за гроші або хоч би жадати окупу. Я сього тобі ніколи не забуду, хоча й не розумію причин твоїх діл.

Усміхнене лице Івашка споважніло.

— Я й сам не знаю, але чомусь моя вроджена злоба замовкає, коли бачу перед собою людину без злоби і самолюбства. Я не завагав би ся посвятити їй для своїх планів, але ніколи не зміг би без потреби їй шкодити. Кажуть, що потурнаки та інші брехуни і зрадники,— тут Івашко знову гірко усміхнувся,— не люблять чесних людей. Я чомусь ні...

— Се ти з матернім молоком виссав, Івашку! — сказав повагом, із перейняттям Юрко.— Руська кров говорить з тебе, і вона дужча, чим вшіплена ляшнею злість.

— Може бути,— сказав по надумі бей,— може. З тобою

Говорю — мені сейчас нагадується біла, соломною крита хатина та моя збідована мати... Забувається Аллах та його пророк, турки, османська політика... Але по хвилині привиджуються знову міські пахолки, що батька спорили нагаями, потім його смерть, вигнання матері з передміської хатини і моє блукання, моє життя у Анатолії, радісний поворот, а на родині місто радості — побої, нужда, закукурічені пани, що проклинали хама, сліпороджену худобу, копали мене ногами, плювали в лице, коли їм зле услужив... — і я знов турок тілом і душею. Вибачай, не кожний вдовольється на смертному ложі надією на Небесне Царство. Я його не бачив і не розумію, та одно поняв я добре: що горе на світі тому, хто надіється на Бога! Бог — се цар якогось світа, у якому нема людей. Будь у нас Бог, не було б людей, бо Бог хіба не творив би місто людей диких звірів та не був лише осадчим пекла, помічником сатани.

— Івашку! Що ти кажеш? — крикнув переляканий Юрко. — Се ж хула... Се...

— Се правда, на яку я бачив тисячі доказів, яка мене болить не менше, чим тебе. Тому, де бачу, там щезає й моя злість, бо мені здається, що сам Бог, про якого вчила нас колись мати, живе лишень в уяві дітей та в душах таких, як ти. Я не тямлю діточої віри, не розумію твоєї, але я люблю її і усіх її поклонників, бо її поклонники не є мені ворогами. О, як солодко вірувати, що не увесь світ є мені ворогом. Але ось правду сказав ти. Материне молоко обзивається у мені м'яким почуванням. Йому я не піддамся і з раз вибраної дороги не зйду. Хотяй, отже, пускаю тебе зі Степаном на волю...

— Зі Степаном?

— Так, сам-один не дав би собі егомосьть пан Угерницький ради у Диких Полях. Не тішся, одначе, наперед, може бути, що нам і не доведеться вийти на сушу в Очакові. Тоді мусітимемо ждати до другого року. За се обіцюеш мені поїхати до Петра Конашевича. Знаєш його?

— Чи знаю? Звісно, що знаю, бо від нього мали ми пернак і шапочку...

— Ну, то гаразд! Йому поклонися і розкажеш, що знаєш про мене. А накінці скажеш йому, що я його друг і що може на мене числити у всякій потребі, особливо, де розходиться о... ну, якби-то сказати, о боротьбу...

Очі Юрка блиснули, він поклав руку на плече чоловіка, який був паном його життя і смерти, і сказав:

— Не крути, Івашку, кажи правду, де йде о добро України! Ти потурчився, побусурманився, забув Бога, Матінку Його Святу, та рідної землі не забудеш ніколи, бо ти, щоправ-

да, недобрий чоловік, ворог Христа, слуга диявола, но ти не підляка — не лях!

— Гей! Не лях я, не лях.

Огонь скаженої лютости змінив лице Івашка на хвилину у прямо диявольську маску. Він вхопився за голову та зір-
вався з дивана.

— Судно наліво під вітром! — закричав моряк, що стояв на сторожі біля ліхтарні, яка находилася на криші каюти райса.

— Ти поняв мене, вашмость? — спитав бей, виходячи.

— Поняв!

Судно, яке стрітила галера, було великою галіоною ¹, що везла харчі та начиння для робітників до Очакова. Від райса дізнався Івашко, що румелійський беглербег Дауд-паша велів відновити на Дніпрі Тягинку та Аслан-керман проти козаків Польщі та наругу, яка сама мала доставляти робітникам беглербега поживу. Галіона не могла з причин противного вітру доплисти до Очакова, тому намагалася доїхати у лиман річки Телигол. Івашко видав приказ плисти просто до острівця Кінбурну ² напроти Очаківського заливу.

Тої самої днини двох веслярів упало під нагаями дозорців — один вірменин, а другий албанець зі Скодри. Обоє кинуто у спід корабля, де вірменин ще перед вечором помер, а албанця, якому розковано руки, найшли повішеним на гаку. Сейчас запасні викинули трупи у воду. Та у хвилині, коли тіла бевхнули собою у воду, заворушилася хвиля довкруги, звідусіль стали напливати якісь потвори. Їх плавці раз у раз показувалися над водою, а хвилями видко було і широко відчинені, з рядами страшних зубів уоружені горла. Були се акули, які переверталися у воді на спину, щоби досягнути здолу свою добичу. Два тіла розплинулися прямо, наче віск у сковороді. Через хвилю здавалося, що вони ще живі, — се акули рвали зубами їх на члени, руки й ноги металися, наче живі, аж усе щезло, і тільки велика, товста червона пляма остала на поверхні.

Юрко затрусився і поблід увесь, дивлячись на се; Степан похмуро відвернувся.

— Якщо останем тут ще рік, не мине і нас те саме, — проворчав.

— Бог ласкав! — відповів Юрко.— Хто знає, може, й незадовго покинемо каторгу та знову побачимо наші зорі, води й рідню. Не кидай, брате, надії!

¹ Галіона (галеона, галліон) — найбільший вітрильний корабель;

² Кінбурн (Кильбурун) — фортеця біля Очакова на однойменному півострові.

— Бо тобі, може, воля цвіте, мені вже ніколи! У тебе є гріш, свояки, а у мене «шапка-бирка, зверху дірка, соломою крита, вітром підбита». На нас, бідаків, нема Божої ласки у недолі! — І Степан махнув рукою.

— Гріх тобі таке казати, Степане! Ось послухай!

І він розказав товаришеві сю частину розмови з Івашком, де сей обіцяв їх обох випустити на свободу. Сей аж остовпів, почувши те все, день ходив, мов запаморочений. Кілька разів обірвав за се батогом або папучом, одначе усе те не робило на ньому вражіння. Коли запала ніч, він вийшов за Юрком на кришу каюти, і там ждали оба дня. Каторжники напереміну спали й гребли веслами усю ніч. Аж ось на сході зарожевіло небо, свіжий, холодний уже вітер подув сильніше зі сходу — і перед очима товаришів розвернувся вузький довгий півострів Ялі-Комлі, порослий лозиною, піщаний та плоский. Був се просто відсип Дніпра, який саме тут осаджував та згортав пісок і намул. Коли сонце зійшло, оплила галера далеко у море, у сягаючий пригірок, і вплила у залив, у який вливаються Дніпро, Березань, Бог¹ та Інгул. На кінці півострова лежав маленький острівець Кінбурн, низенька піщана надма серед мало що солоного моря. На острівці аж роїлося від шатер, човнів, людей. На березі Ялі-Комлі видко було також цілі каравани верблюдів, возів, ослів, навантажених чималими в'юками. Мимо вчасної пори човен та пороми возили ненастанно ті в'юки з Ялі-Комлі на Кінбурн, де переладовувано на широкі, плоскодонні байдаки. Всюди видко було галери, які пильнували роботи та стерегли її від нападу. Навантажені байдаки їхали на веслах угору заливом у дніпровське гирло. На березі стояли рядом гармати на лорах без коліс, видко, приладжені до перевозу у замки. Всюди видніли шатра старшин зі золотими півмісяцями на шпильях. Крики наставників лунали у воздуху та мішалися з криками мев, чайок, пеліканів, диких гусей, журавлів та всілякої другої пташні, яка летіла у вирій, а у перелеті тут усіла для відпочинку та набирання сил. Аж тепер нагадав собі Юрко, що вже настає осінь, і там, на півночі, жовтий лист устилає землю, а зимові ворони кричуть на оранці. Оттут не було ще її. Коли втих холодний північно-східний вітер, потепліло відразу, і дружини робітників весело хляпалися у воді. Послушна кермі галера полишила направо усю юрбу робітників та кораблів і поплила просто на північ. Не була се легка плавба, бо маса води, яку приносили ріки України, перепливали заливом на отвертий простір... наче яка велетенська ріка. Напівперек струї прямувала

¹ Давня назва Південного Бугу.

галера до вузького в'їзду в Очаківський лиман. По обох боках здіймалися понурі темно-сірі маси — се прибережні форти, ще дальше за ними на стрімкому узбіччі велетенська маса мурів з півмісяцем на шпильях веж — се Очаківська твердиня. З темних амбразур визирали чорні гирла гармат, а вершками пересувалися турбани варт, які безнастанно пильнували тої головної опори султанської власти на Білому Березі.

— Ело гашт уле іллаї¹ — закликав райс, коли портові варті спустили ланцюги, якими був замкнений в'їзд до пристани.

Усі вірні поклякали на своїх коврах і прославили ім'я Аллаха та його пророка, а хвилину опісля галера причалила до набережної. Миттю піднято щогли та вітрила, вивішено прапори, попідношено весла. Мов мертві, повалилися каторжники біля своїх весел на поміст і позасипляли камінним сном. Одначе ніхто зі залоги не вийшов на сушу, тільки кухар з двома кухтиками на купно свіжої поживи та райс з двома яничарами та Юрком, що ніс за своїм паном дорогу, самоцвітами та золотом прикрашену нарگیлю і невелику шкіряну подушку. Він ішов просто до твердині, якої спустний міст опустився перед ним... Та все-таки не удалося йому увійти до самого беглербега Румелії Дауда-паші, бо сей ще спав. Ніхто з придворних беглербега не знав Івашка, а його ім'я не було йому звісне. Мимо того, найстарший євнух Дауда не рішився піти будити свого пана, але тоді Івашко сказав спокійно й рівнодушно:

— Не м'їм чібуком потороцать тобі п'ятки каваси, коли не послухаєш: тому й мені нічого спішитися. Шкода було б гарного чібука, — розсміявся, — правда?

— Аллах акбар!² — закричали раби беглербега і стали напирати на євнуха, щоби той збудив-таки пашу.

Між тим Івашко сів собі на свою подушку, взяв нарگیлю, подану йому Юрком, і під час, коли оба яничари станули по боках його, наче вартові з мушкетами, бей окружився клубами пахучого джебеллі.

Але недовго прийшлося йому ждати. Може, за чверть години прибіг той сам євгух і, шагнувши глибокий поклін, заговорив:

— Прости, ефенді, що собачий твій раб не пізнав твого високого достоїнства. Звольте, газретін, увійти до селямлику беглербега, який дожидає дорогого гостя.

Мовчки пройшов Івашко у супроводі євнуха й Юрка че-

¹ Поїхали!

² Боже всемогучий!

рез майдан твердині, де саме відбувалися ранні вправи яни-гарів. Мимохіть здержався і з дивним блиском очей прилядався довгим лавам рослих мужів, які на даний приказ з математичною точністю виконували військові рухи. Їх бутний вигляд та войовнича стать мусіли кожному подобатися, та не видно було уподобання в очах Івашка. Він пересунув рукою по чолі, немов відганяючи якийсь прикрий спомин, чоло насупилося грізно, а кулаки стиснулися. Зі зачудуванням глядів Юрко на нього, але бей швидко отямився і увійшов поважним кроком через укриту браму на друге подвір'я твердині, яке лежало вище, чим перше. Оттут, у властивому замку, був селямлик Дауда-паші. Румелійський беглербег пробував у Очакові лишень короткий час, тому й не мав зі собою усеї двірні. Євнух, панський повірник Кяс, язіджі, кілька рабів та одна чи дві невільниці — се було все. Тому-то він і не мешкав у палаті, яка стояла посередині вищого замку, лишень у вежевих кімнатах північно-східної башти. Вправді, Алі-паша просив його до конаку¹ у гостину, бо Дауд-паша був висланцем падишаха та стояв вище від нього, але Дауд чомусь не захотів з того користати.

Вузенькими східцями серед темних, понурих мурів вийшов Івашко на третій поверх вежі. Тут не було нікого, лишень при вході стояли вартові арнавти. Тут пустив євнух Івашка передом, а сам станув поруч вартових, щоби не допустити нікого до дверей пана.

На м'якому коврі сидів, спершися на шовкові подушки, споро сороклітній чоловік, видно, вірменської крові, з чорними лискучими очима та чорними бровами. На ньому був багатий турецький каптан та широкі сині шаровари, в руках люлька та чарка з кавою.

— Сагагі газднейніз хаюр плеун, ефенді?² — поклонився Івашко поважно, але не невільничо, от як молодший поклоняється старшому.

— Не хабер?³

— Сен білірсін, ефендім!⁴

— Приходиш від Галіля-паші?

— Ти сказав, пане!

— Чому не приходиш сам, без рабів?

— Се не раб, а, впрочім, він і так не уміє по-турецьки.

— Чок єї, пек єї!⁵ Відправ його.

¹ Урядовий будинок, державна установа, великий будинок, особняк і т. п.;

² Чи велів прибути, мій пане?

³ Яка вістка?

⁴ Ти знаєш, мій пане!

⁵ Дуже добре, прекрасно!

— Ти знаєш, пане, що його нам буде потреба.

— Так? Ну, сідай та покріпися!

Івашко сів побіч паші, налив собі кави у чарочку та звільна, покурюючи люльку, смоктав її, видко, з розкішшю.

— Приходиш від Галіля-паші? — спитав Дауд.

— Ні, я доперва туди їду, бо прийшов час сповнення його і твоїх мрій з часів Ечміадзину.

Наколи б ідовита гадюка була вранила пашу, не підскочив би був вище, чим ось тепер. Його очі засвітили, борода затряслася, ніздрі дрожали раз у раз під напором здавленого віддиху.

— Як ей? Що то? Язик! ¹ Він зрадив мене, він — Аванес?

— Єввет, ефендім! ² — усміхнувся Івашко загадково.— Зрадив вас на своє і твоє добро.

Вірменин вхопився за голову.

— Що він знає про мої наміри? — говорив не своїм голосом.

— Нічого, але у дивані «ніщо» не одному скрутило в'язи. Шовковий мотузок також ніщо, а все ж...

Івашко повагом простяг руку до паші. У руці видніла маленька, чудовими браслетами та золотим філіграном викладена проста безцінна ікона... з Ечміадзину.

Вид тої ікони поділав на пашу, наче олива на розбурхане море. Він вхопив ікону, притис її до лона і уст, сховав її на серце за пазуху, а відтак довгу хвилю сидів недвижно з головою в руках.

— Коли ікона у тебе — значить, ти один з наших. Чому ти, однак, не говориш мовою вірменів? Не забув її і я, не забув і Аванес чи там Галіль-паша.

— Ні, я не з ваших, але я з України.

— Лях? — кликнув з переляком паша.

— Ні! Не лях, а русин, а ось тепер те саме, що й ми всі,— турок, підданий падишаха, якому най Аллах дає побіди всюди, лишень не там, де нам її не треба.

Паша віддихнув:

— Басміллах! ³ А я уже злякався. Сеї ляшні тут між нами, наче вошей у правовірного, наче пєску у морі. Кождий торгує душею і продає її за охляп з панського стола, а за гріш — любов, зраджує усіх і завсіди, хоч би й десять разів на добу. Проклята, підла грязюка людського роду!

— Що ж хочеш, пашо! Тому у цілій Порті нема у вищих урядах ні одного ляха. Найпідліший грек не зважиться

¹ Яка шкода, горе!

² Так, мій пане!

³ Ім'ям Аллаха!

повірити ляхові хоч би жіночі шаровари... Та ти мені повір, я справді той, що має дати знак до бою.

— Що ж приказує Галіль?

— Не кінчити самому замків на Дніпрі, тільки здати вистачить на оборону Алієві. Сам, забравши усе військо, особливого всіх яничарів, вирушиш до Персії вже тепер, щоби на тебе великий візир не ждав.

— Не розумію! Прецінь, як ми ударимо тепер, то персів розженемо на чотири вітри, і війна скінчиться за кілька місяців.

— Галіль постарається, щоби ви того року не билися, а дали час персам та георгійцям приготуватися.

— Ага!

— Наколи б не удалося, то знаєш, може, зиму у вірменських горах. Твоєю річчю буде звести похід ні на що. На весну він і так розлізеться з голоду, несподіваних морозів та вогкості, про яких ніхто з яничарів не знає і не сподівається. У поході усе залежатиме від проводу. Тому ти найкраще візьмися до якоїсь облоги. У переведенні намірів можеш повірити лише Сідханові, емірові курдів.

— Хто ж ще має брати участь у поході?

— Ділавер-паша з Діярбекіру і Текелі Мугамед-паша з Вану.

— Текелій? Його можна би мати за деякі уступки.

— Без сумніву, се маляр, дай йому багатий пашалик, дівчину, вино, то усе вчинить для тебе.

Паша кивнув головою на знак згоди.

— До справи берися по-вірменськи, а не по-турецьки, їдь завтра...

— Ще нині!

— Нині не можеш, бо мусіш того отут молодця з товаришем відіслати козакам.

Дауд-паша глянув уважно на Юрка, відтак усміхнувся, але заперечив головою.

— Ні, не можна, жалую, але се ні на що не придалося. У степах роїться від татарів, над долішнім Дніпром є тепер до тридцять тисяч робітників, перевізників, моряків та вояків. Козаки пішли уже домів і перед кригою на весну не покажуться. У нас тут ще тепло, але там, на півночі, вже осінь. Тепер ніхто не переб'ється відси на Січ.

— Чуєш, вашмось? — звернувся Івашко до Юрка.— Не маєш чого висідати на берег, не переб'єшся. Козаки вернули домів, аж до весни нема чого їм надіятися. Але я попрошу пашу о листи до Стамбула, і вашмось поїде з нами як висланець Дауда-паші і до польського заступника у Порті. Згода?

Світ померк у очах Юркові, але згодився. На приказ паші принесли слуги стрій генуезького нобіля для Юрка, а язіджі виготовив потрібне письмо до пана Коханського, у якому поручав пана Юрія Угерницького його ласкам. Юрко мав привезти пану Коханському відомість, що замки на Дніпрі вже ставлять та що турки жадатимуть від Польщі покорення козаччини на Україні тоді, коли турки подбають про замкнення Дніпрового переходу у султанські землі. Оба патурнаки повчили Юрка про весь дотеперішній хід подій у дивані, про упадок Насуха, який бажав війни з Польщею, та про нового великого візира Могамеда, який пер до війни з персами.

Аж тепер відчинилися очі молодця на значіння Івашка та його плани. Він стремів попросту до розбиття Польщі при допомозі Туреччини та до розбиття турецької імперії через збільшення значіння поодиноких її частин. Тому пов'язався з могучими вірменськими потурнаками Галіль-пашею і Дауд-пашею, які мали спонукати Туреччину до війни з Польщею, поваливши візира. Сам Абазе-бей мав стати намісником Ерзеруму, зібрати усі війська зі своєї провінції і під яким-небудь предлогом підняти хоробрих проти султанської власти. З сього могла випасти свобода для вірмен, несторіан і монофізитів у Сирії, незалежність України та знищення кримського ханату. Тому саме постарався Галіль-паша для Івашка про місце райса при флоті Магмуда Чікалі-баші, який опікувався чужинцями зі західних держав у Стамбулі. Чікалі вислав його до капудан-паші Галіля з просябою прислати більшу флоту проти сподіваного весною нападу козаків, а Івашко скористав з того і вступив до Очакова, щоби почати перші кроки по стрімкій стежці, що вела або високо, мало що не на престіл суверенної держави, або ще вище — на гак у Стамбулі.

Юрка осліпила просто велич замірів сеї дивної людини, у якій усе було загадкою, осліпила його тим більше, що він виразно бачив, як румелійський беглербег, найстарший між усіми намісниками в Європі, є, властиво, тільки шумирним знаряддям в руках райса звичайної собі галери...

Ні яничари, ні арнавти не дивувалися зовсім, побачивши зміну в одязі та становищі Юрка. У краях султана такі зміни лучалися часто. Нині робітник, завтра бей, позавтра баша, візир, а там — і шовковий шнурок або шкіряний мішок чи отруя: усе те по заслuzі, усе в ім'я державної мудрости прибічної ради падишаха. Язіджі беглербега ніс за ними у шовк завинене письмо і аж на кормі віддав його молодцеві з поклоном та словами покірного прощання. Дозорці, які ще попередньої днини вважали його тільки напіввіль-

ним слугою райса, клонили тепер голову перед висланцем беглербега. Івашко, за яким тої самої днини ранком Юрко ніс нарگیлю, ішов тепер з Юрком запідруку і гуторив з ним, мов із рівним. Одні яничари дивилися косо на гяура, але ось, заки ще кухар вернув з міста з кошами та мішками, надійшов приказ, щоби усі яничари з агою висіли на берег. Їх місце мали зайняти звичайні баші божуки Алія-паші. Ага послухав сейчас і вивів своїх п'ятьдесяток мужів, а тридцятьох пестро одітих та всіляко уоружених піхотинців увійшло на їх місце. Півгодини опісля галера відчалила від берега та розвинула вітрила. Вітер, який стих був дещо над ранком, повіяв знову, і судно стрілою понеслося по плинних валах — до Стамбула.

VI

КАПУДАН-ПАША ГАЛІЛЬ

Скоро та рівно плила галера, гонена струєю та вітром на південний захід. Весла спочивали, а каторжники звільна приходили до себе після дводневної важкої праці. Місце яничарського аги зайняв дюменджі та накликував вірних до молитви розбитим, баранячим голосом, що скрипів, наче правіло від керми. Моряки пильнували вітрил, при сильнішому вітрі спускали дещо прив'язи, щоби вихор не пірвав полотна або не поломив шоглів. Коли втихав, прив'язи притягали до боку судна, так що вітрило ставало якраз проти вітру і виповнювалося ціле стисненим повітрям. Стрілою гнала галера, а тишина панувала на помості. Баші божуки їли або спали, дозорці грали в кости у каюті керманіча, а інші разом з ключником сиділи у кімнатці під хідником та також не показувалися на помості.

Над кормою, на криші капітанської каюти, біля ліхтарні, там, де звичайно стояв вартовий, сиділи на коврі Івашко і Юрко. Бей поучував, що йому казати та робити у Стамбулі. При сьому оказував стільки проворности, зраджував таке знання обставин, що Юрко не стерпів вкінці і запитав:

— Слухай, Івашку, ви так знаменито визнаєтеся у всіх арканах османської статистики, що мені видається просто непонятним, як се усе можна було пізнати за несповна місяців...

— Я не уперше тут.

— Я чув се, що не уперше, і від пана Бялоскурського, і від вас, та ось, мимо сього, не розумію, як ви могли так собі з нічого стати так важною особою у цісарстві.

— Се довга історія, та хочеш, вашмось, знати, то послухай. Я перед тобою нічого не буду скривати, бо ти, певно, станеш мені союзником, коли почуєш, чого саме я бажаю.

Тут Івашко розсівся вигідніше й начав:

— Літ тому двадцять ось той сам гладенький пан Струсь, теребовельський староста, бажав відкупити від могого батька його дімок на передмісті, бо хотів поставити собі там палац, а коли не хотів продати, пан Струсь велів його спрати нагаями так, що батько на третій день помер, Магістрат порадив матері продати хату, а коли вона не годилася, викинули гайдуки бідну запрацьовану людину на мороз із хати, бо се було в січні. Коли я брався не пускати панських посіпак у хату, оббили й мене до безтями і викинули з хати на сніг. Ледве суваючись на ногах та руках, добилися до коршми старого Якіма, який нас і прогодував. Аж весною моя мати оставила мене одним-одного на білому світі у п'ятнадцятому році життя. У коршмі старого Якіма, який, щоправда, не був ще тоді старим, бували тоді, як і тепер ще не раз, візники, що возили у караванах товар у Акерман або й у Перекоп. Раз навинулася саме така валка, і я, не бажаючи об'їдати свого добродія, шагнув з ними у степи. Але ось судьба не дала мені спокійного життя, як не дала й спокійного духа. По дорозі напали нас татари, порізали візників і купців, ще заки злучилися ми з караваною у Каменці. Мене та ще кількох молодших взяли у ясир та продали у Перекопі орудареві турецького вельможі, якого звали усі Чорним писарем, Кара язіджі, який саме підняв був ворохобню у Азії. Йому віддав я кілька важних послуг, і він дарував мені волю. Саме тоді кипіло в усьому османському царстві від ворохобні. Один по другому повставали вони то у Анатолії, то в Сирії, то в Єгипті, то в Архіпелагу, а я познакомився гаразд з внутрішньою безсильністю Туреччини. З рук до рук переходив я, пізнавав звичаї та обичаї, всюди бачив я лишень користололюбивість, жадобу власти, розкоші, кровожадність, жадобу, морди та грабжів у військах падишаха, крайню безсовісність його урядників та сю дивовижну мішанину ісламу та страху, яка держить при купі краї Оттоманської Порти. Та ось попри те усе помітив я одно, а саме, що найпоганішим урядженням турецької держави є яничари, ті діти християн, яким відібрано усе, крім звірячої сили, яку використовують якраз для цілей самих тиранів. У них перша саме зовнішня сила Порти, яка є якраз противенством внутрішньої безсили. Хто знищить яничарів, сей уже тим самим розіб'є і царство. У моїй голові ясно зарисувався зовсім простий план: кинути сю одиноку у світі вишколену та стійку воєнну силу на гнилу Польщу, роз-

бити її одним махом та винести усю ясновельможну сволочу стервище. Відтак позбирати докупи усіх ворохобників та розбити ослаблену війною силу яничарів. Ворохобників було, є і буде завсіди доволі, та вони не вміють збиратися докупи. Один покидає або і зраджує другого за візират, товсте намісництво або хоч би й за прощення гріхів. Послідній мій пан Алія Джамбулат покинув товаришів, коли старий Чікалі дав йому в намісництво Галебу. За те його й замордували зрадою посіпаки Чікалі-паші при найближчій нагоді, а його син ледве утік до Дамаску з частиною війська. Отут пізнав я Галіля, агу яничарів, вірменина. Будучи тоді скарбником Алія Джамбулата, сина Гуссейна, урятував я його від посіпак Чікалі і порадив йому се, що він і вчинив. Галіль і за те служив у яничарів в Дамаску. Коли Алі зайняв город силою, усіх яничарів вирізали і вивішали Алієві сейбани.¹ Галіль, як ага, сидів якийсь час у в'язниці, і тут удалось мені добути його довір'я. Він бачив у мені також поневоленого раба султанату і звірився мені, що він не забув, що його коліска стояла в Ечміадзіні та що саме за завзяте прив'язення його рідні до Христової віри видерли його насильно родичам. У нього був ще друг, теперішній Дауд-паша. Оба вони любилися і мріяли про месть. Тоді я показав Галілеві дорогу, яка мала його довести до сповнення мрій, і обіцяв їм помощи. Галіля випустив я крадькома з в'язниці. Він утік і вернув невдовзі з військом візира Мурада, який і вбив Алія, а всіх його полковників покидав у в'язниці, де велів їх присипувати живих землею. Від сього й назвали його «копачем керниць». Був би і я туди пішов, як скарбник ворохобництва, але Галіль випросив мене. Я лишив йому гроші Джамбулата, які вспів сховати у безпечне місце, і приказав йому помощи Насухові усунути небезпечного для наших планів непідкупного та діяльного Мурада. Мурада отруїли, але Насух — була се надто велика скотина, з яким не можна було говорити інакше, хіба сріблом або... Галіль підкупив візира агу, а сей під'юдив султанку Валіде та муфтія, а що Чікалі помер уже в 1605, тому взялися ми до Насуха. За сей час був я в Польщі, де намагався найти союзників у народі, але найшов лишень потоптаних рабів без сили та волі, не таких, як іванівські хлопи, яких вашмость бачив, або таких, як хлопи Бялоскурського у Коросні, розбишак та п'янюг. Найшов я також різних панів, та усякий з них дбав лишень про свою кишеню. Такі пани, як Рамбулт, Залушковський, Зборовський, Зглобіцький,— се майже уся Польща.

¹ Сейбани, секбани, сеймани — військові підрозділи, одна із трьох основних частин, на які ділився яничарський корпус (охоронці).

Прочі — се ковтуни, люди без душі та серця!.. Мимо сього, що я більше мав досвіду та знання у статистиці, пани веліли мені бути наставником, райфуrom¹, післанцем, і ані бесіди не було про се, щоби кого до чогось важнішого втягувати. Тоді найшов я пана Бялоскурського і рішився вернути з ним сюди, знаючи, що він має скарби, про які й сам не знає. Є се коронні дорогоцінності московських князів, про які багато говоримо, та ніхто нічого путнього не знав. Бялоскурський їх украв у Москві, та не міг продати, бо за ним стежили пильно усі старости, а львівські та варшавські золотарі боялися на непевне видавати такі величезні суми. Тому Бялоскурський рішився сам поїхати на Схід і там продати сі клейноди. Поки що сховав їх у своєму замку в Смілянщині, саме там, куди поїхала Беата. Вона, бач, знає, що сі скарби там, одначе не знає, де вони заховані. Але я знаю се, бо я мав за ними їхати на Україну, коли окажется можливість потреби їх у Стамбулі. Під час могого побуту в Польщі не засипляли справи мої союзники Галіль та Дауд і підкупством, зрадою, отруєю та ножем, лизунством та доносами проторили собі дорогу до влади. Завдяки козакам, Могаммед-Гіреєві та нашим заходам Насух упав. Наш добрий друг Могаммед є візиром, Галіль — капудан-пашею, Дауд — беглербегом Румелії. Але що ж, візир не хоче війни з Польщею, послає тільки татар, а се мало. Він заглядівся на Схід, бо знає, що там лежить ключ до могутности Османів, а не у Польщі. Нашою ціллю є, отже, позискати нового муфтія Ессада та кізляра-агу для наших планів. Коли серай буде за нами, візир Могаммед упаде, Галіль стане візиром, а я — намісником Ерзеруму. Тоді розпочнеться війна з Польщею, а опісля війна між Абазе-пашею і султаном. Що буде, не знаю, одно лише є певне — то се, що ріками потече кров польська й турецька, тисячі яничарів ляжуть головами, а за сей час позбираємо і ми, вийняті з-під усіх прав, останки наших сил до бою з гнетом, підлотою, нахабністю, брехнею та гниллю польської Річи Посполитої. Може, тоді вдова та сирота у безпеці проживуть віки під соломяною стріхою, а бездомна дитина не занепашуватиме свого життя та спасення на вислугі поганцям...

Ні одним словом не переривав Юрко Івашкові. Аж тепер поняв він, що значить сильна, незломна воля у світі, як мало є людей, що зуміли б чогось хотіти, і то справді хотіти та кидати усі сили у одному напрямі, не оглядаючись ні на що. Аж тепер пізнав молодець, що може одиниця серед загальної

¹ Слово в рукописі нерозбірливе і тут, мабуть, подано не точно.

мірноти. Чим був Івашко? Рабом без роду, маєтку, значіння, кождий з його однодумців міг десятьом таким скрутити в'язи одним движком руки, а все-таки ніхто не завидував йому, ніхто й не думав виломлюватися з-під його впливу. Кожний чув, що повести справи не зуміє ніхто так, як ось сей безрідний раб. І Юрко сказав собі: «Ось і я поможу йому та чинитиму усе, що він мені прикаже, бо за усі ті змагання нагородить мене і совість, і, певно, Бог не забуде про мене на своїому судищі, коли викажуся успіхами і скажу: гляди, Вседержителю, я послухав зрадника-бузувіру, та се було для добра тисячів турецьких, татарських та найбездольніших польських рабів».

— Яку ж роботу одержу я у виконанні усіх сих намірів? — спитав.

— Ти мусиш дізнатися, чи Польща піддержує Вишневецького й Корецького у Мультанах¹ та скільки у Жулкевського війська. Варто би також знати, чи козаки допоможуть Польщі у війні з нами, чи ні?

Розмова тягнулася даліше. Наче двох союзників, розмовляли Івашко та Юрко, якому простою, може, видавалася гадка, що ось тут біля нього один гайдук носить у своїй судьбі судьбу половини світа.

Дальшу розмову перервали кухарі, які просили до обіду. Юрка запросив Івашко до себе та велів забиратися кухтикам геть. Степан мав usługувати при столі. Коли кухтики вийшли, відчинилися двері до другої кімнатки і до Івашка вийшла з каюти Агнешка, думаючи, що він, як завсіди, так і тепер, сам-один.

За сих кілька днів змінилася Агнешка до непізнання. З дівчини змінилася у жінку, яка під впливом довго ожида-них ласк розпливається у ніжности та у відданні своєму вибраному. Вона підбігла до Івашка та закинула йому руки на шию. Високі груди оперла о його груди і ніжно та палко цілувала його уста. Зі сміхом відсунув її Івашко.

— Раз я казав вацьпанні, щоби при людях не показувалася, а то муть думати, що ти лишень моя невільниця.

— Ах, чи я не невільниця твоєї любови, Яне? — заклікала солодким голосом дівчина. — Чи я дбаю про се, що скаже світ? Ти один мені паном і царем, світом і людьми.

— Н...но так, так! Але, бачиш... не при усіх...

— Ах! — крикнула Агнешка, побачивши Юрка, який з усміхом приглядався любовній сцені. — Добрий день ваш-мості!

¹ Давня назва Молдови.

Юрко поклонився. У першій хвилі видавалося йому нечуванним, що дочка так ласкаво вітає чоловіка, який вбив її батька. Але нагадав собі трупа пана Залушковського та його жінку, згадав сцену у Короснянському острозі, а отсе на очах бачив, як бруняві руки Івашка обнимали стан панни Бялоскурської і дотикали повної, упругої груди, як своєї безперечної власности,— і поняв усе. Дочка, яка не мала у собі енергії та сили матері, була йому вдячною за се, що він увільнив її від батька, який держав її узаперті і міг віддати якому старцеві або пережитому розпусникові. Ось вона свободна, пішла за молодим, здоровим чоловіком, а більше, чим змислової розкоші, не бажала її душа.

Нагло Івашко засміявся глухо:

— Бачиш, вашмосьть? Туреччина обіймає Польщу, а Україна приглядається. Ха-ха-ха!

Юрко здригнувся. У голосі Івашка звучала злоба. Якась страшна, невмолима злоба, злоба, що не заважається перед нічим, для якої навіть найближчі є нічим супроти стремління та раз повзятого наміру. Він відгадав, що Івашко, який розкошується красою ляшки, презнав її вже наскрізь і гордить нею. Бо й справді. Чи не була Агнешка уосібненням Польщі, її моралі, а її душа чи не була прообразом польської душі, якому вона являється у всьому й усіх поляків? А сей бувший гайдук, геніальний простак, жорстокий, мов тигр, хитрий, мов вуж, а сильний, наче тур,— чи не був се символ Туреччини, яка, наче чорна, важенна хмарюка, висіла над овидом Європи?

Посідали до обіду. Степан подав страву на низьких стільчиках, а сам вийшов і станув при дверях, щоби не допустити ніякого мусульманина до каюти, бо ніхто з них ніколи не забув би райсові прилюдного обіду з гяуром та жінкою.

Розмова велася здебільшого між Івашком та його любкою, яка сама годувала його власними руками, цілувала й пестила. Він усе те сприймав з вдоволенням, але вкінці, обмивши руки, закурив люльку і відсунув її від себе.

— Йди геть, доволі вже сього, ось поспитай краще пана Угерницького, а він розкаже тобі про маму Беату, якій спас життя.

— Батько хотів, певно, щоби татари привели її сюди, а тут запроторив би був її разом зі мною у гарем,— сказала на те Агнешка злобно.— Я сама узаперті з мамою... дякую красенько... Вона б мене загризла, а може, й отруїла з зависти.

Івашко усміхнувся собі у вуса, Юрко спаленів.

— Сі небезпеки уже тепер вацьпанні не грозять! — відповів.

— Не грозять, кажеш, вацьпан? То вашмость хіба не знають Беати. Мені все здається, що крізь вікно каюти між морськими пацятами¹ бачу я її лице, як пливе за нами. Завсіди здається мені, що чую її голос: «Вацьпанна, йди тут; вацьпанна, роби се й те; а зась вацьпанні до сього» — тобто сняться мені стусани й ляпанці. О вацьпан, не знаєш моєї мами...

— Воно правда,— згодився Юрко,— що вашмость пані були дуже немилим імпердентом у намірах еймость пані Беати, але, бачите, все-таки... се мати!

— Мати, мати,— розгарячилася Агнешка.— Я уже вашмости розказувала раз, яка се мати, та й сам казаган бачили...

Тут біле лице панни Агнешки зчервоніло, мов грань. Івашко глянув на неї, відтак на зовсім спокійний погляд Юрка і засміявся.

— Не паленій, Агнешко, я не буваю без причини заздрісним, а якщо маю причину, то у мене є знаменитий лік на жіночу невірність — черкеська нагайка.

Слова сі поділали на Агнешку, наче удар батога. Вона поблідла та кинула на Івашка погляд притоптаної гадюки.

А Івашко усміхнувся, як тоді, коли тортурою добував зізнання з жида Абрамка Єпеня. Він добре бачив погляд Агнешки, але, видимо, її озлоблення бавило його. Та швидко змінився вираз лица дівчини. Вона глянула солодко на свого володаря і ніжно обняла його за шию.

— Не гнівайся, Ясю! Ти знаєш, що я твоя тілом та душею і нікого більше у світі не люблю. А що мені свого часу єгомось пан Угерницький незвичайно подобався, то се хіба не гріх.

І глянула визиваючо й вабно на молодця.

— Що подобався, се не дивно,— усміхнувся Юрко.— У вашому тодішньому оточенні був би подобався навіть і пан Задрипа, возний теребовельського гроду.

Івашко зареготався.

— Тям се, моя зіронько,— додав їдким тоном, який мимохіть пробивався у веселих на позір словах.— Тям се, що я хочу лишень твоєї любови...

— Ох, ти маєш її усю, неподільно.

— А я вірности припилъную сам.

Цікаво було глядіти на ту пару. На перший погляд здавалося б, що палка любов залила у них все проче переможною хвилею живлової сили, здавалося, що між тими двома нема місця на ніякі побічні стремління, наміри або хоч би й думки. Гордість з посідання красавиці — з одної, безмежне

¹ Морські пацята — дельфіни.

віддання — з другої сторони читало б око поверховного відця. Але Юрко глядів глибше. Він надто добре знав світ, з якого вийшли обі сі личности, і бачив, що тільки хвилию пристрастей злучило сих двох на короткий час. Агнешка взагалі не спосібна була до глибшого почування. Природне у її народі самолюбство лучилося з нестачею внутрішньої сили духа та волі у дивну мішанину. Вона не вміла ні любити, ні ненавидіти — уміла тільки пожадати сохвилини чогось іншого, наче наївна дитина. А він? Він пожадав те саме і ненавидів її, як і усе окруження, з якого вона вийшла, і, видимо, ждав лише нагоди, щоби зробити з нею те, що робив небіжчик пан Ян: замкнути за кратою гарему або позбутися її за які інші користи.

Юрко став розказувати про свою пригоду за Проскуровом. Коли згадав пана Кровінського, Агнешка підскочила.

— Кровінський? Низький, чорний, череватий? — спитала.

— Так! Вацьпані знають його?

— Ще й як! Він часто приїздив до моєї мами, коли не було тата...

— То значить, що Кровінський крутився тоді по околиці? — спитав Івашко.— Ну, то вже, напевно, вони понюхаються. Треба буде уважати, щоби вони удвійку не нашли того, що нам належиться. Але як?

Замовк і задумався. А, знаючи уже, що її любому небезпечно перешкоджати, вийшла з кімнати, але, виходячи, послала Юркові від уст поцілуя. Юрко вийшов також на поміст. Івашко остав сам.

Чотири дні опісля, вечірньою порою, стежиною, яка вела через Влянги Бостані до дільниці Єні-Капу, ішли, закутавшись у довгі плащі з каптурами, Івашко і другий ще — низький, доволі заживний чоловік, який з трудом тільки поспішав за худорлявим, довгоногим товаришем.

— Бісміллах! — шепотів сохвилини про себе, переводячи дух.

— Не трать відваги, ефенді! — говорив на се бей.— Ми йдемо важкою дорогою, але вона веде нас до високої цілі. Усякому правовірному більш повинен лежати на серці іслам, чим навіть найближча рідня. Хто слухає Аллаха та його посланця, сей осягнув велику можливість (п'ята сура Корану, вірші 33. 71) без огляду на се, чи се людям подобає, чи ні.

— Коби тільки ся висока ціль не довела нас зависоко,— замітив нишком товариш бей і показав на ходу великим паль-

тєм поза себе, де на темному тлі неба високо блимала ліхтарня на найвищому шпилі Єдикули, тобто Семивежного мімку, де держано політичних проступників.

— Ся небезпека грозить кождому, хто засідає у дивані, а ірєцинь є люди, які для особистих користей усіми способами ірємлять до того, щоби туди дістатися, оскільки вищою є наша ціль. За неї варто й потерпіти.

— Пек єї! Ти високо міриш, а «Аллах не любить пишних» (16, 27). Також муфтії Ессад не любить гяурів, але не любить і потурнаків.

— Не мої се гадки, лише Галіля-паші, а він яничар. Є лише устами та руками його.

— Пек єї! Ти його устами й руками, отже, з'їш і возьми пайку з усього, що осягне він. Але що осягну я?

— Іскандер-паша піде у Мультаїни як сердар¹, а Томша багатий пан. Кізляр-ага скріпить вплив, який, певно, утратить, коли Могаммед-паша остане на візираті, а ти, Гассане, ірєцинь їх брат.

— Пек єї, чок єї! — закликав грубенький турок радісно. — Я, маленьке деревце «кючік агадж», радо сховаюся у тіні високого дуба, а для мене вистане і ся дрібка тіни. Я для себе не бажаю нічого.

Так гуторячи, оба мандрівники минули дільницю Єні-Капу та вийшли на вулицю Дивану (Диван Йолі), яка вела на площу Айя-Софія² та Ат-Мейдан (Гіподром). Наліво остали Старий Серай, де мешкала султанка Валіде, та великий базар. На північному небосклоні видніло сім мінаретів мошеї султана Солімана та її величава копула — твір найбільшого турецького будівничого Сінана³. Аж ось заясніло перед ними зарево, а по хвилі заблистіла перед ними мошея Айя-Софія, скупана в тисячах світел. Світла її горіли щоночі у піст Рамадану⁴ на копулі храму Юстиніана на славу падишаха — каліфа, у пам'ять ... Авраама. Різнобарвні лампади горіли ясно, а відблиск їх розсвічував усю площу. Ат-Мейдан лежав направо, напроти недавно виставленої мошеї султана Ахмеда. Тут розійшлися оба мужі. Гассан побіг до свого брата кізляра-агу в Ескі-Серай, а Іваш-

¹ Сердар, сераскер — командуючий діючою армією, воєначальник;

² Айя-Софія — турецька мечеть у Стамбулі (кол. храм Софії в Царгороді, побудований у 532—537 рр.);

³ Сінан Коджа — австрійський архітектор, який прикрасив Стамбул вісімдесятьма мечетями, бібліотеками, караван-сераями та іншими спорудами;

⁴ Рамадан, Рамазан — дев'ятий місяць мусульманського місяцевого календаря, а також суворий піст, якого релігійні мусульмани дотримуються від сходу до заходу сонця цього святого для них місяця.

ко звернув направо, на Ат-Мейдан, де жив капудан-паша Галіль. Не стукав до входових дверей, тільки зайшов відзаду, де був збірник води, окружений стовпами, і тому звали його збірником «тисяча одного» стовпів. На стукання відчинилося у задніх дверях маленьке віконце, у якому показала сива борода старця.

— Хто там? — запитав. — Тут живе капудан-паша Галіль. Іди своєю дорогою.

— Відчини, кізляре, відчини!

— Відки приходиш?

— З Ечміадзину!

Забряжчали ланцюги, якими забезпечено замок при дверях, і Івашко увійшов. Вузькими, темними східцями побіг угору, доки не найшовся перед оксамитною занавісою, яка прислонювала собою двері. Івашко відкинув її і увійшов у малу, вистелену грубими коврами кімнатку. При маленьких стільчиках сиділо на диванах трьох мужів. Івашко поклонився низенько і сів напроти сидячих при дверях. Біля усіх не сидав з поважання до господарів і ждав у покорі запитання. Але його чорні очі так і бігали під густими бровами та слідили за кождим рухом присутніх. Посередині дивану сидів, може, шістдесятлітній, кріпкий ще тілом муж з сивою бородою, у довженному шарафані та величезному білому турбані на голові. Кругле лице, чорні очі з синявими білками, грубий ніс, сильний заріст та повільні-повільні рухи вказували, що се турок з крові й кости. І справді, був се сам муфтії Ессад. По правій стороні сидів високий, худий, перебраний за турка албанець — Мірідіт дефтердар Бакі-паша. Ліворуч Ессада сиділа невеличка стать з орлиним носом та яструбиним лицем — вірменин Галіль. Він мав на собі дорогоцінний одяг, а в руках довжезний, самоцвітами саджений чібук. Але при турбані красувалася перлами та рубінами нашивана піхва на яничарську ложку. Галіль-паша звик був часто говорити:

— Я — яничар, меч і щит падишаха. І хочай подобалося йому вивисшити мене, негідного його слугу, понад заслугу, та я таки ніколи не забуду яничарської казарми біля Ескі-Серая і завсіди, і завсіди, і завсіди, наче дервіш у монастир, радо верну туди, бо я жовнір, а не крутій.

Ті самі слова повторяв він і перед своїми, та тоді слова «ніколи не забуду» скреготали, наче меч, що виходить з піхви. Ессад, який довгий час з погордою приглядався Івашкові, забрав перший голос:

— То ти є сим райсом флоти Чікалі-паші, що висланий був до капудан-паші з Кафи? — спитав.

— Ти сказав, ефенді.

— А чи знаєш, ти, Абазе-бею, що каже пророк у четвертій сурі свого божественного Корану? Певно, не знаєш, бо ж ти не уродився у вірі, яку прийняв для приподобання цареві світа падишахові. Аллах каже устами пророка: «Глянь! Ті, що вірять, відтак стануть невірними, опісля знову вірують, а потім збільшують свою невіру,— сим не простить Аллах і не поведе їх дорогою» (136). І так добре ти вчинив, що відчинив очі на світло, яке пливе з Мекки, але зле ти чиниш, що робиш се лише тому, бо бажаєш собі власти. Пророк каже: «Хто стремить до власти, то власть належить завсіди до Аллаха. Тому я не люблю людей, що потурчилися, а в глибині душі остали гяурами» (35.II).

Старого покинув звичайний спокій. Його очі засверкали люто, борода затряслася, а рука, стиснена у кулак, витягнулася в сторону бея.

А бей склонив голову, і ні один м'яз не дрогнув на його лиці.

— Прости, ефенді, мені, що своєю появою не вгодив тобі. Не такий я нещирий, як тобі здається. Не уперше я тут. Коли був уперше, моїм найбільшим опікуном був світлий паша Галіль. Віри тоді я ще не змінив, але пізнав її доволі добре. Аж вернувши додів, пізнав я, відки пливе світло правдивої віри. І аж тоді приїхав я удруге сюди як мослім¹, якого усе життя посвячене Аллахові та його славі. Тому не відтрусуй мене від свого благородного серця, стороже правої віри, бо я не для власти потурчився, а для слави пророка. За мої услуги не бажаю нічого. Майно Джамбулата, яке міг я задержати собі, будучи його скарбником, віддав я мослімові, який за них поставив дім молитви. Слова Божої книги, які наводиш, знаю добре і тямлю, що у тій самій сурі каже пророк ще й таке: «Хто бере собі радше невірних, чим вірних, як друзів, то, може він глядить у них чести?». Бач, честь належить виключно до Аллаха!

— Аллах! — зачудувався муфтій.

— Так, ефенді, я не кую каверз з невірними, але кують їх другі і звертають меч падишаха проти... пустині замість ужити його проти найбільших ворогів ісламу. Саме тих ворогів я знаю і приходжу тобі їх показати. Я власти не бажаю, бо знаю, що вона належить до Аллаха. Але знаю і те, що «до нього підіймається добре слово та чисте діло, і він вивищує його. Та ті, які задумують лихо, потерплять строгу кару, а їх каверзи погинуть» (5.35).

— Іншаллах!² — закликали усі присутні.

¹ Мослім, муслім — мусульманин, магометанин;

² якщо побажає Аллах!

Грізно піднята рука муфтія упала. Він поглянув ласкавішим оком на Івашка, який все ще сидів проти них зі зложеними на грудях руками. Галіль-паша махав руками та давав знаки Бакієві, а сей сказав кілька слів до муфтія.

— Га! — сказав по хвилі Ессад. — Аллах один знає, що «скриваєте се, що обавляєте» (16.18), але тямте усі, що віруєте: «Бійтеся Аллаха та говоріть щирі слова, щоби він помагав вам у ваших ділах та простив вам гріхи!» (33.70).

Івашко склонив голову ще нижче.

— Ефенді! — почав. — Коли я востаннє покидав краї ісламу, світив меч пророка, наче зірда ангела Азраеля¹ над усіми землями. Від мавританських берегів до Хоразану, від Єгипту по Дністер на голос муедзина² хилиться голова вірних, мов спіле колосся. Дрожали у своїх ліп'янках царі та королі Заходу, коли роги сопілки та бубни звіщали прибуття наших послів. Дух Солімана радіє у раю з величних плодів його кривавого посіву...

Присутні слухали з напруженням слів Івашка. Ессад підняв очі горі, наче молився у екстазі, бо його думка блукала по лісі вічних споминів з минулої уже доби, розцвіту могутності Османів. Він бачив сей величавий Байрам³ сили блиску, у якому купалася босфорська столиця, а в груди його збиралася хвиля одушевлення та гордість. Він раз у раз гладив свою довгу бороду та поважно кивав головою. Худощавий Бакі-паша глядів недвижно на Івашка, бажаючи зразу переловити який фальшивий тон у його бесіді, а відтак став захоплений сим мнимим його одушевленням. Навіть його суха душа безумовно вірного та чесного султанського дефтердара позабула на свою природну підозрілість. Баша мовчки потягав дим і мовчав. Але найбільше був зачудований Галіль. З природи верткий та подвижний, сидів, наче окаменілий, і з нечуваним подивом слухав слів бєя. Як нескінченно інші звуки добував він тут зі своїх уст!

«Що за ум! Що за хитрість! Що за сприт!» — говорив про себе старий вірменський потурнак і просто виходив зі себе з радості, бачучи у лицях обох других слухачів вже тепер виписаний виразними словами успіх.

А Івашко говорив даліше.

— Але, о язик! По кількох роках вернув я знову у краї падишаха, та що побачив я? Крізь живі мури людей злої волі не пробивається ні один луч світла до очей того, що є наслід-

¹ Ангел смерті у мусульман;

² муедзин, муеззин — служитель релігійного культу в мусульман, що скликає з мінарета віруючих на молитву;

³ мусульманське свято, турецький Великдень.

ником пророка на землі. Місце велетня Соко...¹ зайняли люди в роді Насуха, які відвернули всевідучий зір падишаха від спадщини, переказаної йому Соліманом, володіння над усею Європою,— на Схід, де халдеї та шиїти з трудом держаться лишень у своїх убогих а недоступних криївках. На ту нужду повернули вони цвіт сили царства, де він і вигибає від морду та голоду, бо ворогів дасть Біг... А за се ж, підкуплені золотом Заходу, сі зрадники, сі харцизи, що п'ють пророком виклятий шарап, заключають мир — мир у Жітва Горок.² Не знаю я, ваші вельможности, що вчинив би великий Соліман, вставши з гробу та прочитавши грамоту договору, але думаю, що замість мошеї, збудованої на пам'ятку побіди, звелів би Сінанові поставити другу Єдикулу, а замість помножувати полки яничарів — виставив би полк катів-шмагальників і, кленуся головою мого батька, бракло би шовку у сьому році на тоненькі мотузки... Магмуд Другий зате, певно, вернув би ся за Босфор, і у Аяя-Софії вили би по нинішній день грецькі попи густими голосами, а по вулицях товкли би ся, як колись, приклонники ріжних ересей о одну букву свого ложного закона. Католики-латиняни обдирали би металеві бляхи з церков, крали золото схизматикам, а з-за Босфору глядів би на се, наче ситий, як святий, султан і казав би до свого великого серця: «Хвала милостивому та милосердному Аллахові, що побиває невірних. Якщо ті самі невірні мають затемнювати уми моїх наслідників, то краще я їх не знатиму».

— Так, так! Ти правду кажеш, бей! — сказав Бакі.— Насух, Ахмед-паша Єтликчі-заде, а може, і візир Могаммед, Чікалі та Геліза-ефенді язіджі-заде взяли гріш, а се?...— крикнув, буцімто у ярости, Галіль.

— Сей мир — се похорони величі Османів...

— О ні! — крикнув нагло Ессад, який увесь час сидів, слухаючи виводів Івашка.— Ні! Сі іблісові каверзи — се не смерть, се тільки недуга, а великий пророк вилічить її. Вже ті, що жили перед вами, кували каверзи, та Аллах вхопив їх дім враз із підвалинами, а криша завалилася на них згори, і кара прийшла на них відти, відки її і не надіялися. Ось що каже пророк, і я вірю йому, як і вірю в те, що найдеться вскорі і меч, який розріже той боляк на тілі ісламу.

— О так, так! — закликав Івашко і встав, наче осяяний Божим світлом.— Бачу перед собою мужів, які се зможуть вчинити, коби лише схотіли...

— На Аллаха! — сказав Ессад нишком до Галіля.— Дух

¹ Слово в рукописі нерозбірливе;

² назву в машинописі, мабуть, подано не точно.

Божий вселився, видно, у сього чоловіка. Хай скаже він перший, що думає, а ми розглянемо сказане.

— Бею! — сказав поважно Галіль.— Правду сказав ти, що лилики та кроти, а, радше, гадюки затемнили зір пана панів, великого падишаха. Правда і се, що ми бажали б отворити йому очі на се, що діється. Але правдою є й те, що ласка Аллаха є на тобі у сю хвилину. Тому скористай з неї і скажи, що видумало серце твоє на спасення ісламу.

— Ласка Аллаха! — закликав Івашко, наче оп'янілий сими словами.— О, якби ви обчислили ласки Аллаха, то ви би їх і не долічилися: бач, Аллах справді повен прощення і милосердя!

— Амір! Амір! ¹ — докинули присутні.

Настала хвилева мовчанка. Опустивши голову на груди, Івашко примкнув очі, наче збирав гадки чи радився свого сумління. Усі визирали на його перше слово, наче з його уст мало прийти спасення для усеї захитаної держави Османів. І справді, Ессад вірив у се свято, Бакі-паша ішов сліпо дорогою, яку вказував йому муфтії, а Галіль аж дусився з радости, бачучи, як легко удається Івашкові се, що коштувало би голову навіть великого візира.

— Надто малою є наша сила,— начав Івашко тихим голосом,— щоби могли зірвати заключений мир, бо до сього треба сили і волі падишаха. А обі вони запродані гяурам та їх наймитам... Нам треба повалити перш усього тих зрадників, а потому усю силу кинути на цісарство німецьке. Коли султан стане на чолі півмільйонного війська, хто тоді питатиме про мир у Жітва Горок? Наше військо збирається у Сирії, але не треба, щоби Могаммед-паша відніс побіду. Якщо він до весни не візьметься до нападу, то перси зберуть силу, потрібну до відпору, і відіпруть його. Треба його, отже, задержати через зиму у зимовищах. Ти, ефенді, як великий муфтії, можеш се вчинити при помочі звіздаря.

— Машаллах! ² Що се має до війни за Угорщину? — здивувався Ессад.

— Вельми багато. Ми не можемо здобути західного роєвища народів, бо наслідком зради многих достойників дивану татарський хан став непевним союзником, а безсильний Ляхистан не в силі зборонити козакам виходити на Чорне море. Але ось здобудемо Ляхистан, а тоді певно спинимо козаків у їхніх нападах, забезпечимо собі владу над Мультанами, Волощиною та Угорщиною, а тоді з трьох сто-

¹ Повелитель! Повелитель!

² Те, що побажає Аллах!

рін можемо ударити на світ гяурів — о, коби Аллах вигубив їх накорінок та скинув у джегенну.¹

— Іншаллах! — закликали усі присутні.

— Ти забуваєш, одначе, сину, — вмішався Ессад, — що проти козаків ставлять два замки на Дніпрі і Алі-пашу з великою флотою та що у Ляхистані сердар Істанісля Зілкуш з великим військом приїде в поміч бунтівникам у Мультанах.

— Ефенді! Коли хан у сьому році огнем і мечем перейшов половину Ляхистану і не побачив проти себе й піднесеної шаблі, у Зілкуша було тільки триста вояків, а беї та пашове з криком «Аман! Аман!»² усі тікали з душею, наче воробці перед шулікою, або ішли в ясир, як барани. Будь у Джанібека хоч десять тисяч війська, то, певно, муедзини заспівали би молитву з вежі варшавських костьолів.

— Що ти кажеш, бею? Ляхи — могутий народ.

— Ха-ха-ха! Могучий народ, який навіть напівбезоружної орди не в силі здержати! Де дівся розум у вас, дорадники падишаха, що рік-річно купуєте у Кафі та Стамбулі рабів з Ляхистану? Могучий народ, який навіть самоволі козаків спинити не в силі!..

— Ну! Козаків і ми не можемо спинити, — докинув дефтердар Бакі.

— Не можемо, а чому ж се? Бо так само не можемо спинити сих кількох тисяч ускоків зі Сегни. Не вміємо спинити і перелітної птиці. Треба від сторони Польщі ударити на їх степові уходи, обсадити усі замки військом, спалити чайки, зруйнувати Січ. Треба здобути Сегну, а ускоки розлетяться. Треба знищити гнізда птиць, то вони винесуться туди, де не буде нас. Сі замки та флота — се пусте! Побачите, що з весною флоту розіб'ють, замки поपालять, і знову слізьми і кров'ю обіллються улуси хана або й наші пашалики.

Тут Галіль, видно, не втерпів і замітив:

— Кажеш, бею, що десять тисяч війська вистане на Ляхистан, а на самих козаків треба десять разів більше.

— Певно, що так, козаки — се не ляхи, се справжні пеглівани супроти підлої, брехливої, трусливої, але безличної ляцької зграї; я сам не з козаків, але бачив їх і знаю. Все-таки ніж ззаду більш небезпечний, чим спереду. Якщо відітнемо їх від Києва, Черкас, Чигирина, Бару, Умані, Канева та Білої Церкви, то усі вони оставлять землю нам а підуть собі під руського царя. А впрочім, чи знаєте ви, вибранці Аллаха, чому козаки ходять на нас війною?

¹ Джегенна, геджена — пекло, геєна вогненна; тут — турецька в'язниця, тяжкі муки, страждання;

² Змилуйся! Змилуйся!

— Чому, чому? — питали Бакі, Ессад, а навіть Галіль.
— Бо мусять тікати від гнету ляхських вельмож та їхніх посіпак, які з героями поводяться, як з рабами. Вони мусять грабити, бо Польща силою пре їх до сього, не пускаючи їх у свої волости та не даючи їм поживи та збруї.

— Значить,— думав Ессад,— Польща не може їх знищити, а не хоче живити.

— Так, вона боїться їх і ненавидить, як тільки може ненавидіти, кривдить покривдженого, але вона і потребує їх як безплатного війська у скрутному положенні. Тому вказаним було би взагалі оставити їх у спокої, пообіцявши безпеку від Польщі й татар або втягнувши їх у війну з ляхами.

— На Аллаха! Се чудова гадка! — закликав Галіль.

— Пек гюзель, чок гюзель! ¹ — доказав Бакі, а Ессад кивнув головою.

Івашко замовк. Усі чотири мужі, здавалось, роздумували над словами бей, вкінці відізвався капудан-паша Галіль до Ессада:

— Ти, ефенді, постарайся о се, щоби дервіш Тайс відложив похід Могаммеда до весни та щоби султанка Валіде й кізляр-ага пригадали падишахові про Вишневецького, Корецького та Могилу. Як каже Абазе-бей, десять тисяч війська вистане для Польщі, на чолі їх хай стане Іскандер-паша. Розбивши ворохобників, хай не вертає назад, тільки жде, аж ми порозуміємося з козаками та покінчимо війну з персами. Тоді прийде крайній час на зражений та брехливий Ляхистан. У посіданні його земель двигнемося за два-три роки на царство і покоримо увесь запад.

— Іншаллах! — закликали усі присутні утрете.

Івашко, наче обезсилений, смоктав каву та з замкненими очима сидів, опертий о подушки, зате Ессад, Бажі та Галіль радилися над подробицями. Увесь провід нав'язаної каверзи узяв на себе Галіль, який знав уже, що султанка Валіде, кізляр-ага, кадій з Галати, мурин, завзятий ворог чужинців, та Іскандер-паша — любимці султанки — будуть за ним. На сих сходах рішився зворот османської політики зі Сходу на Захід. Над Ляхистаном стала збиратися чорна туча, вагітна громами та вихрами.

¹ Дуже добре, прекрасно!

У ТІНИ ПАДИШАХА

Серед дніпровських плавнів виріс на острові високий, кристалий дуб. Широко розклатося понад землю його розлого гілля, а під його тінню розвернувся цілий світ ріжнього-преріжного життя. Рої комах наколюють листки, виводять гусільнички, кукли та служать поживою сотень пташок, що гніздяться у дуплах та розвалинах галузок. Їх хори пліняють ухо, їх краски — око прохожих, які і не бачать спорів, бійок та колотнеч, що вибухають щохвилини між нестро опіреними любимцями людей. Грабіж, убійство, зрада бувають між ними мало не щоднини, а часами страшні трагедії розгравуються під зеленим склепінням, якщо на вершку дерева загніздиться канюк. Розкішно сидиться у тіні дуба, любо та тихо пливуть у ній думки та мрії утомленої дорогою людини. Тому-то й любовні пари саме тут назначають собі сходи, мандрівник спочиває тут по дорозі, а й інші люди, глянувши туди, кажуть: «Ах, се той дуб на острові, се чудове місце, бував я там не раз!»

Усе на світі переживається, перериваються і форми, у яких виступає державне та духове життя. І коли ці форми заскоружнуть, зігниють, заражуючи усе довкола себе, тоді з-посеред придавленої, на позір бездушної та мертвецьки спокійної товпи встає обновник-реформатор або проповідник нової віри. Високо стане він над товпою і запалить своє світло від небесного, Божого огню. Наче комета, явиться він на небосклоні та осліпить своєю появою усі уми... Але що ж? Діло велике, спасенне, новий закон, нова віра остануть наче дорогою поволокою, та сам її творець умре. І що ж діється? До поволоки з невірничим почитанням у словах і лажіством у підлих серцях підходять ті, що весь вік жили у тіні великого чоловіка, бо, щоби поняти духа сих фраз, на се треба було його ума. Співаючи гімни, з кадильницями у лівих руках підходять жреці до великого діла архієрея і, добувши правою рукою з-за плечей ніж, крають сей безцінний твір великого творця собі на ганчірки... І ось покривається туманом нове божество — Будда, Ісус, Аллах, а місто них являються легіони богів, святих, факірів, місто святих книг — цілі валяви пояснень, місто віри — забобон... Бо людство подивляє і боготворить ідею, та не розуміє її.

Сіла над Босфором велична столиця Сходу, забезпечена полчищами яничарів, сіпагів, мамелюків,¹ зі золотим

¹ Мамелюки, мамлюки — особиста гвардія єгипетських (пізніше — турецьких) султанів, що набиралася з тюркських і кавказьких рабів у XIII—XIX ст.

мечем-півмісяцем на шпилі. Заснували її великі мужі, наповнені святим одушевленням для віри пророка. Вони ішли у бій пересвідчені, що сповнять Боже післанництво на землі, розбиваючи темне, зледащиле, десятками ересей роздерте східне християнство та пережитки блискучої держави сельджуків. Той, хто в'їхав по тілах вірних і невірних у Айя-Софію, — се була наче рука, що держала кривий меч-півмісяць пророка над зледащилим світом, се був той дуб, що крилатим галуззям сягав неба, а був його новий пророк, що голосив нову правду між розбратаними братами.

І високо виріс падишах! Наче півбог, засів він у золотій хмарі, так, що з-поза нього не видко і меча пророка. Але і його не видко, бо ось поміж нарід а володаря всунувся новий світ — світ жреців, які крають власть султанату, його майно та багатства, його ласку й неласку на ганчірки... Гарем, евнухи, диван, намісники, улеми¹ — усе те розбиває велич султанату на кусочки, з великого льва робить опиря, який ссе кров власних підданих, виморює цілі села й городи, ограблює цілі краї, ослаблює цілу державу і всі навколишні краї. Усі ненавидять його, гидяться ним, а якби не боялися, то роздавили б без жалю й пощади, бо усі ті звірства в ім'я сих перших ширителів ісламу — усі вони стоять у тіні падишаха.

.

На терасі величавого кйоску у Ескі-Сераю, на грубому коврі під синім шовковим наметом на пуховиках сидить жінка. На лиці її, побіч слідів минулої краси, хвилями появляється неначе відблиск гніву та ненависти. На колінах, одітих у широкі шаровари, покоїться голова середнього росту мужа з довгим туловищем, короткими ногами, довгою сивавою бородою та впалими очима... Видко, одначе, що зів'ялість лица, і очі, і волосся не є наслідком літ, тільки страшного, гнилого життя у гаремі. Султан Ахмед не вдоволявся одною або кількома жінками, але у тихому гаремі святкував оргії, які підкопали його здоровля та завели на край могили. Воля, сила, діловитість — усе те потонуло у пуховиках одалісок та ічоглянів².

— Ана!³ Чому ти не пестиш мене? Я утомився, сумний, бідний, а ти сидиш, як мій покірний ходжа, і не говориш ні словечка.

Слова сі виходять, наче з уст розпещеної дитини.

¹ Мусульманські викладачі у богословських навчальних закладах;

² придворний візира або султана; тут — гомосексуаліст;

³ мати!

— А чим ти втомився, джан? ¹

— Ах! Сими персами, козаками, ляхами, одні у дивані пруть до війни на Сході, другі хочуть, щоби я йшов на Захід, а мені не хочеться ні сього, ні другого. Я спати хочу!

І султан клонить голову на коліна султанки Валіде, яка усміхається згїрдно та худошавою рукою гладить волосся сина.

— Я казала тобі, сину,— говорила тихим, солодким голосом,— що недобре є віддавати владь одному мужеві та його приверженцям. Тепер усі невдоволені і просять тебе, щоби ти вкоротив владь сього, кого сам вивисшив, правда?

Дитина на колінах мами стала кривитися і сопіти, наче її різало у череві.

— Аллах! І ти також те саме кажеш? — застогнав.— Прецінь сей «хтось» є моїм зятем.

— Саме тому! Ти занадто перехилився в сторону великого візира.

— У-у-у-у! — забубонів султан, наче невдоволена дитина.— Могаммед-паша є мій дамад². Невже ж маю його скинути з візирату, як Насуха?..

— Та ні, але відсунути на якийсь час...

— Йок! Не хочу, він мій зять. Що скаже Фатма...

— Фатма ще дитина.

— Але вона колись виросте, а тоді що вона скаже, коли почує, що я без причини її чоловіка усунув з візирату?

— Дивний ти собі, джан, їй усього п'ять літ.

— То що з сього? Він мій дамад.

Лице Валіде виражувало нетерплячку і злість.

— А знаєш ти, джан, казку про лисів та вовка?

Лице султана зяясніло.

— Казочку? Ах! Ана, розкажи мені, розкажи!

— Годі тобі, джан, слухати казок. За годину треба буде іти у диван. Музеллі-чавш³ приїхав з вісткою від Польщі, господаря мультанського з пильними вістями. Але я розкажу тобі, що є у сій казці.

— Розкажи! Розкажи! — репетував султан і знову поклав голову на коліна.

— Одного разу найшли лиси здорового верблюда,— розказувала мати.— На радощах почали вони пирувати. Але вскорі показалося, що сильніший відбирає пайку слабшому, а слабший гине з голоду. І сказали вони: виберім собі султана, який ділив би між нас по рівній пайці м'ясо і

¹ Дорогий, любий;

² зять;

³ чавш, чауш — урядовець в Османській імперії.

не давав кривдити слабших. Усі згодилися і вибрали султаном вовка. Першої днини ділив вовк усе як слід, і усі лисиці раділи зі справедливості султана. Але вже другої днини подумав він собі: на Аллаха! Ось я верховоджу над дурнями, а сам є хіба найдурніший зі всіх. Хто ж присилує мене ділитися з сею слабиною? І тої самої днини прогнав усі лисиці, які прийшли до поділу. Обманені своїм султаном, думали лисиці зразу, що він, наївшись досхочу, другої днини знову стане ділити м'ясо. Але другої днини було те саме. Тоді звернулися лисиці до льва, який недалеко сидів у своєму леговищі. Сей озлобився і пішов зараз проганяти вовка. Як тільки вовк побачив льва, пустився тікати, тільки се не допомогло йому. Лев наздігнав і роздер його на шматки.

Ахмед не відповідав, тільки лежав зі замкненими очима; Валіде питливо гляділа у його лице, намагаючись відгадати відповідь. Вкінці голова порушилася.

— Твоя казка, ана, гарна. Але вона приходить запізно.

— Запізно? На добро і навернення зі злої дороги ніколи не є пізно!

— Вовк — се Насух, лев — се я, але Могаммед не є Насухом, се мій зять. Ось що!

— І вовк ділив добичу по правді першої днини. Нинішній Могаммед є вчорашнім Насухом. Нинішній Насух може бути завтрашнім Могаммедом. Хто стоїть за Могаммедом? Чікалі, Граціяні, гяури та деякі непевні потурнаки. Всі правовірні, справжні слуги Аллаха є йому противні.

Ахмед зірвався.

— Справді! Кізляр-ага говорив те саме. Але, бачиш, все-таки Могаммед — се мій зять. Доки Фатма живе...

— Ти знаєш, джан, що вона слабовита...

— Але жива!...

Вираз скаженої злості згнідив на хвилю правильні черти Валіде. Попсовані зуби показалися на хвилю з-поза почорнілих губ. Але солодка ласка вернула сей час на лице, коли султан запитав:

— Ана! А що ладить мені нарід на Байрам?

— Чудо, не дівчину, п'ятнадцятьлітню черкеску, з чорними мигдалуватими очима, з грудьми, наче пуп'янки рожі, з раменами та ногами, наче зі слонової кости, палку, солодку, наче глоток шекері калгве по важкій утомі, наче шербет і рагат-лукум по подорожі у пустині.

— А... а курочку вона уміє зарізати так, щоби текла кров... багато-багато крові... і то так не відразу — шах! — і кінець... тільки довго, так, щоби кров текла, а курочка трипалася. Зуміє вона таке? Що?

— О, уміє! Я сама навчила її...

— Ах! — прошепотів султан дрожачим зі зміслового подражнення голосом.— Пора йти у диван...

У величному поході ішов султан Ахмед до Нового Сераю, де мало відбуватися засідання дивану. Попереджували його скороходи, одіті у короткі, тісні штанці, куртки без рукавів та помаранчеві турбани. За ними — відділ яничарів під проводом аги, а вкінці султан на коні у казково багатій, горностаями підбитій фереджії, величезному турбані з безцінною діамантовою запинкою при чорній китиці, оточений духовними та світськими достойниками. Вправді не було великого візира, але по правій руці їхав муфтії, а по лівій — каймакам у меншому турбані, на якому блистіли низки жемчугів та самоцвітів. Зсередини турбана виглядав вершок червоної шапки. Була се краска, видко, дозволена тільки двірським достойникам, бо мало не всі мали її. За фереджії, які усі мали поверх каптанів, пишались у найрізномродніших красках, бо мода приписувала, що фереджія має бути іншої краски, чим каптан. За достойниками їхала служба у коротших, піднятих каптанах, з блискучими запинками та гудзиками, опоясана пестрими шаллями та поясами. Похід замикав відділ бостанджіїв під проводом бостанджі-башія Ібрагіма, того самого, що виконував за суд смерти на Насухові.

Султан їхав повагом, гордо випрямлений на білому арабському коні, і кожний правовірний, бачучи маєстат падишаха, казав до своєї душі:

Слава Аллахові, що велів мені жити під крилами такого величавого, могутого а так справедливого володаря — о, коби Аллах умножив його багатства і побіди до безконечности.

Через першу браму Сераю Баб-і-Гумаюн¹ в'їхала дружина на перше подвір'я, назване подвір'ям яничарів. Тут стояв з рушницями при нозі візир яничарів у білій чалмі, підбитій крицею, та сталевій кольчужі з широкими сцімітарами при боці. Над ним повівав величавий трикутний, кривавої краски прапор з золотим півмісяцем на срібному полі. Яничарська варта і музика остали тут, а султан в'їхав через Орта-Капу² у друге, колюмнадою обведене подвір'я, де звичайно бостанджії душили випавших з ласки вельмож, то є тих, яких викинула на мілину непереможна хвиля повного засідок, каверз та злочинів життя Сераю.

¹ Висока брама, звана Царською, на якій застромлювали голови страчених достойників і злочинців;

² другі ворота (брама) султанського Сераю.

Вкінці відчинилися треті, багаті, бронзою та сріблом ковані, Баб-і-Сеадет — «ворота щасливости»; слуги забрали коні панів, і усі увійшли у тронову салю. На високому престолі під зеленим прапором пророка, окружений сілігдарми¹, засів Ахмед. По правій руці засіли муфтії з улемами, по лівій — каймакам і прибічна рада, а дещо на боці — райс ефенді Гамза язіджі-заде з писарями. Поміст устелено коврами, стіни — червоним узористим сукном зі золотистими парчевими опонами. Над престолом — намет зі золотистими тороками та кутасами з самоцвітів, жемчугів і кришталю.

Коли усі позасідали, остав посередині високий, худощавий муж з визначно східним лицем, видко, вірменин або грек з Анатолії, — Ібрагім-чавш, який саме вертав з Варшави, де жалувався на вічні козацькі напасти та непокої у Мультахах. Ось тепер, віддавши поклін, складав звіт зі свого післанництва.

— Так-то, — говорив він, а язіджі пильно записував кожде його слово, — так-то ляхове прийняли мене й пошанували мене як слід, король не дав, одначе, вдоволяючої відповіді. Обіцяв вислати комісію на козаків, яка має їх приборкати, але і вирікається їх, кажучи, що се не його піддані. Жалується при сьому на татар, які пустошать землі Ляхистану, і думає, що козацькі напади — се тільки відплата за походи орди. Замків Білої Церкви, Черкас і Канева видати не хоче, бо се споконвіку земля ляхів, а будувати для нас замків на полудні також не хоче, бо і се земля королівська. Якщо Ваша Щасливість, — тут чавш знову поклонився, — не бажає собі війни з могучим Ляхистаном, то нехай не приказує своїм беглербегам вступати у його границі. Справді, безмежним і крайно безличним є засліплення сього короля і його народу!

Султан Ахмед вислухав звіту поважно і на вид рівнодушного. Так само каймакам, райс, ефенді та кількох інших спокійно сиділи далі на своїх подушках. Тільки капудан-паша почав вимахувати руками і говорив щось до Іскандера-паші, намісника ернявського, який сидів поруч, а муфтії витягнув з-під себе одну ногу, одіту в ясний папуч, і вхопився руками за бороду.

— Ти добре справився з посольством! — сказав по хвилі Ахмед. — За се підношу тебе до чину паші і даю ось сей каптан!

Кивнув рукою — і в сій хвилі вискочило кількох слуг поміж сілігдарів. Один станув з потрійним бунчуком за новим пашею, другий накинув на нього величавий, золотом

¹ Сілігдари, салердари, сігільдари — придворні зброєносці.

тканий каптан, третій овінув турбан низкою жемчугів, а вершок турбана — червоною китайкою. Паша підійшов до престолу, упав на лице, а коли султан приязно кивнув головою, зблизився навколішках і поцілував беріжок султанської фереджії. Радісним окликом привітали його члени дивану як нового товариша. Слуга з бунчуком вийшов, а новий паша відійшов на найнижче місце поміж пашами зараз біля райса ефенді.

— Чи всі почули мудрі слова нашого любимого Ібрагіма-паші?

— Чули! — відповіли хором присутні.

— Що ж думають про ту відповідь голови моєї держави?

По хвилевій мовчанці, яка запанувала у зборищі, встав каймакам Ахмед-паша Єтликчі-заде та, переплітаючи свою бесіду густо молитвами за здоровля та добро падишаха, старався виказати, що тепер, під час війни з Персією, годі більших сил уживати на півночі. Тому краще буде удержувати згоду з Ляхистаном, поки не покінчимо з персами. А се буде важко, а виставивши до весни замки на долішньому Дніпрі, замкнемо дорогу і козакам. В той спосіб заховаємо і гідність Оттоманської Порти, і зможем усю силу обернути на Тегеран.

— Пек єї! — кивнув головою султан.— Заховаємо гідність Порти так, як у мирі в Жітва Горок.

Всі одубіли. По дивані пішов тихий говір і стих. Ахмед-паша поблід і сів. Усі знали, що сей мир заключено під впливом Ахмеда й Насуха і проти волі великого візира Мурада. Муфтії підняв руку горі і додав:

— Пророк каже: «Невірні є найгіршими з усього сотворіння» (5.98). Та, видко, між нами є люди, які їх щадять.

— Так! Ніхто радо не засипує джерела, з якого п'є золоту воду! — сказав півголосом дефтердар Бакі-паша.

Приверженці муфтія посміхувались, люто заблестіли очі сторонників візира Могаммеда й Ахмеда-паші.

А султан злобно усміхався:

— Що ж скаже наш досвідний капудан-паша? — спитав.

Галіль-паша встав і віддав султанові належний поклін.

— Бісміллагі ар-рахмані-ер-рагімі! ¹ — почав.— Скажу: «О ви, невіруючі, не служу я сьому, кому ви служите, а ви не є слугами того, кому я служу. І я не є слугою того, кому ви служите, а ви не є слугами того, кому я служу. Для вас — ваша віра, а для мене — моя! Голова Насуха упала через лож, якою кидав у всевідучі очі падишаха і не думав, що він

¹ Те ж саме, що стягнений в одне слово арабський вислів «Бісміллах!» — в ім'я Бога милостивого і милосердного!

усе знає, хочай є довготерпеливий і ласкавий. Він і його наслідники не тямилі або не тямлять святої сури Корану про невірних. Браття! Гяури внесли між нас роздор, гяури є причиною усього злого у сонячних землях падишаха. І тому ми відвертаємося від них, а кидаємося на персів. Чи здобудемо там багатства? чи плодovitі землі? чи поширимо іслам? Ні одно, ні друге, ні третє. У вірменських горах згине військо падишаха, через пустиню не перейде і сотня яничарів, і усі перси вже є мослімами, які вправді не признають святої Сунні¹, але все-таки не є гяурами. Чи ж Гассан і Гуссейн не були потомками пророка? На пограниччі встане Текелі Могаммед-паша, Ділявер-паша та емір курдів Сідхан, щоби задержати похід шаха на Сирію. А тут, на півночі, що за сей час діється? Козаки знищили Синоп та побережжя Криму і Анатолії, спустошили Очаківщину і навіть, о язик, околицю Істамбула — на очах його святости падишаха... І що ж на се візир та каймакам? Будують замки. Ти знаєш, пане, що приїхав від румелійського беглербега Дауда-паші з Очакова, який тепер уже також у Галєбі, Абазе-бей з вісткою, що будова замків уже кінчиться. Абазе-бей сміється з сих замків і з Алія-паші та його флоти. Одним махом розіб'ють козаки флоту, збурять замки, і що тоді буде, коли наше військо буде під Араратом? Та се ще не все. Польський король пише, що козаки не його піддані, але пише також, що козацький край — се королівська земля. Отже, король або перший раз збрехав, або тепер бреше, або козаки є його піддані і він не хоче їх приборкати, або вони не є його піддані, а в такому случаї їх землі не є королівські, і султанські війська можуть на них робити, що їм прикаже падишах, не питаючи дозволу якогось там крілика з Варшави. Падишах може, пообіцявши навіть козакам ласку, взяти їх на свою службу. Вони, бач, також є ворогами ляхів. Було би добре пустити гяура на гяура, а коли ослабляться, накрити обох яничарською чалмою. Покоривши ляхів і козаків або хоч би лише ляхів і погодившись з козаками, станемо могучою ногою у Елассоні, Крими та Угорщині, посадимо беглербегів в Яссах та Германштаті, як маємо намісника в Буді, і вернуть часи Солімана великого у часі великого Ахмеда».

— Іншаллах! — крикнули всі присутні з правдивим або удаваним одушевленням. Султан глядів на подвижного капудан-пашу з подивом, але, видимо, прихильно прийняв його слова.

¹ Усні мусульманські перекази про діяння Мухамеда, що мають силу законів.

Втім повстав новоіменований Ібрагім-паша і поклонився. Всі глянули на нього з зачудуванням, що він наважується висказувати свої погляди там, де говорять тільки найповажніші.

Але Музеллі-паша почав сміло:

— Крім післанництва, маю я ще з ласки Аллаха відомости про події, які бачив власними очима у Молдові...

— Вісти подасть нам після приказу Ібрагім-паша, який з акерманськими військами помагає Томші,— замітив райс.— Він одержав ферман¹ з наказами.

— Ібрагім-паша — то пияк, що п'є пророком виклятий шарап! — крикнув почервонілий від досади муфтій.

— Се луна голосу Насуха, який купував йому се вино! — сказав Бакі-паша півголосом, так що усі чули кожде слово.

— Хай Аллах помилує бідних вірителів його і Ахмеда-паші! — докинув голосно Галіль.

Султан стягнув брови грізно, а його очі блукали від веселого та злобного лица капудан-паші та розгніваного муфтія до блідого, мов смерть, каймакама.

— Як-то, не вар, не йок?²

— Ти знаєш, пане,— відповів Галіль,— що поміж добре випханим мішком каймакама а руками вірителів є ще висока, груба і стрімка стіна...

— Око Могаммеда Другого пробило навіть стіни Істамбула! — сказав султан, а злобний усміх появился знову на його лиці.

— А ти, другий Ібрагіме-пашо,— додав,— розкажи, що знаєш.

Вірменин поклонився.

— Бачу,— почав,— що дехто бажав би укрити гадюку у кошикові цвітів, але не я. Ідучи з далекого Ляхистану до високої Баб-і-Сеадет, бачив я сумні останки військ Ібрагіма-паші і господаря Томші. Корецький і Вишневецький розбили їх зовсім і посадили на престолі Олександра, сина сумної пам'яті Яремії Могили, який коби вічно горів у Джегенні!

— Відки ж взяли вони стільки війська? — спитав султан.— Чи помагає їм, може, король?

— Ні! Ваша щасливість знає, що їм помагають козаки. Небагато їх, всього до двох-трьох тисяч, але се козаки — не ляхи ані не волохи...

Ібрагім-паша замовк нагло, а за ним замовкли і всі про-

¹ Ферман, фирман — указ султана;

² як-то — ні? (переклад неточний).

чі. Горде, поважне лице Ахмеда поблідло, під очима появилися темні підкови, очі замкнулися.

— Галіль-паша! — застогнав лишень.

Покликаний підбіг чим боржій до падишаха.

— Тобі усе,— заговорив султан уриваним і хрипливим голосом,— Іскандер-паша з Єрняв на місце Ібрагіма... десять тисяч війська... волохи, семигородці, мультаңці, Томша... хан. Алі-паша на морі, а ти... підкупства... Ахмеда довги... шануй візира-зятя... Х-р-р-р! — Глухим харчінням закінчив султан своє рішення...

Між Орта-Капу і Баб-і-Сеадет станули бостанджі у двох рядах. Яничарська музика станула за Баб-і-Гумаюн напроти Царбхане, де вибивано монету зі золота, забраного у скарбниці Насуха.

Вона грала кому радісно, кому сумно. Бо Аллах писав у книзі призначення, що тої самої днини Іскандер рушить на північ з ферманом, написаним райсом ефенді Гамзою, Галіль дасть місце каймакама Софієклі-паші, а Ахмедові-паші каже заплатити усі довги та віддати усе, що колись він та його приятелі украли зі скарбу падишаха,— а вкінці, що Абазе-бей одержить, як чавш Ібрагім, бунчук беглербега.

Німий вітрець колихав стрункі вершки кипарисів та розсипав по стежках пожовкле листя яворів. У непевному місячному світлі білили стіни кйосків та бесідок, наче привиди. Хвилями сильнішав подув і тоді, наче жаль за повнею літньої краси, пропливав поряд Ескі-Сераю. Якись цвіти підіймали ще головки понад грядками, але се були цвіти без красок та пахощів — наче будуччина людини, яка не любила. Одна лише воня уносилася у повітрі — се удушлива, терпка воня в'ялого листя. Було холодно і тихо. Над Айя-Софією горіла у різнобарвних світлах копула, але ані людські, ні звірячі голоси не долітали на горбок, де були палати султанки Валіде. Тільки здовж муру, який окружав її огороди та будинки, перекликувалися бостанджії, а їх голоси поривані звучали тільки хвилями, наче голоси хижих птиць.

Повечерявши, як пристало під час Рамадану, полягали спати усі, світла погасли, чували лише всевидючий Аллах на небі та тричі укаменований шейтан — між людьми. Він то у тиху ніч заводить свої герці у душах людей та спонукує їх до вчинків, які бояться денного світла. Ось він прийшов до Сераю і перш усього збудив султанку. Та вона не плеснула в долоні, не прикликала невірниць, не приказала принести

пербетів, кави або наргіле. Вона взяла тільки чорну фереджію і вийшла.

Відтак шайтан підійшов до малого павільйону, що крився у глибині кущів, та глянув крізь віконце.

На темних пуховиках у блідому сяєві місяця виступали повні, упругі члени тіла молодої жінки у судорогах розкоші. Чути було її приспішений віддих та уривані, беззв'язні слова, які вимовляють уста дівчини у хвилині забуття-безтями. При ній спочивав стрункий муж з чорними вусами та малою борідкою. Як він сюди дістався, не знати. Але Аллах є всевидючий і премудрий.

— Ах, уже пізно, я мушу йти! — зітхнула дівчина.— Невдовзі побіліє на сході небо, а тоді горе тобі, соколе мій, щастя моє, єдиний мій! Фатма також, певно, збудилася і плаче, а мене нема.

— А вона пила сей напиток, який я тобі вчора передав?

— Випила усе, бо був солодкий, наче мід, а Фатма любить солодощі. Та й візир Могаммед-паша приказав не жалувати їй солодощів, бо від того прибуває тіло.

Сильні руки мужа обняли тіло дівчини.

— Коли випила, то не збудиться! — сказав шепотом.— Тому натішмося ще собою, моя роже, єдина моя пташко, мій соловейку, хай напою уста мої солодощею твоїх уст, а ніздря — пахощами твого тіла. Хвала Аллахові, що сотворив такий жемчуг між дочками Єви на втіху чоловікові.

— Ах, Мураде! — говорила дівчина уривано.— Коли ти перед учера напав мене у корчах, думала я, що який марід¹ насилує мене або бажає пірвати у царство духів. Я боялася, але не боронилася, бо, бачиш, я вже від десять літ у гаремі, я навчена усіх любовних ласк, яких може забажати від мене падишах, а ще не впав на мене ні один луч з його очей. Тому я зненавиділа його та вдоволювала себе всіляко, але усе тільки побільшувало моє бажання щастя, ах, того щастя, яке даєш мені ти, Мураде.

*Тобі висказую увесь палкий мій жар,
Вислухай ласкаво тую розпалюючого серця,
Як довго грати може ся многа рука горя
Та усі муки любови?
Як дивно се ти, бажання моєї душі,—
То море, то жар шаліють мені у серці.*

Тому закликаю тебе на Аллаха та його пророка: візьми мене відси! Візьми мене як свою жінку, невільницю чи що друге, мені все одно. Я не видержу свого життя у духоті султансько-

¹ Тут, очевидно, має бути «мерет» — за значенням слова «телепень» тощо.

го гарему. Ті рої розпущених жінок, сотворених та вихованих до любови, а живучих без неї,— се пекло. Вони вдовольняють себе взаїмно, ріжними способами, та мені ті способи противні. Я, бач, від дитини тут не виросла, мене взяла на дванадцятому році життя з Георгії¹, розрізали шкіряний мішок на грудях і привели тут, де учили любовних штук, а любови не дали...

— Ах! Тому-то твоя любов така солодка, гурі моя! — закликав Мурад.— Значить, я вкрав її падишахові. О, справді, щасливий є той, що сидить за Баб-і-Сеадет на високому престолі.

Дівчина засміялася.

— Ха-ха-ха! Султан не потребує дівчат. Йому до впадоби щонайбільше малі дівчатка, голі, мов моє коліно, худі, мов тички, а дурні, мов цицькове теля, або старі, піднищені, що люблять різати кури та крілики. Недавно почав собі спроваджувати ічоглянів, а хто раз з ними пічне, сьому жінки байдуже! О, возьми мене з собою, у мене є багато самоцвітів та жемчугів, якими грається жінка Могаммеда-дамада та розкидає не раз по піску. Я ще багато-багато штук знаю, при яких солодка неміч, що огортає твоє тіло, здається бути супочинком між колінами райських дівчат пророка.

— Ти є моя, Енісо! — сказав муж, встаючи.— Ти слухаєш мене і любиш, тому візьму тебе зі собою, бо і я чую до тебе тугу і бажання. Тому зладь усе на вечір, а вечором приходи сюди...

— А Фатма?

— Ось тобі ще одна флящина з ліком на спання. Але на Аллаха! Уже сіріє день. Прощай, світло очей моїх! Прощай, бюль-бюль, аж до вечора.

*Повня була б подібна до тебе, та у ній є тіль,
І сонце було б подібне до тебе, та воно затемнилося.
Глянь, я чудуюся — та чи не багата любов у чудеса?
З усіми журбами, тугами, непевністю глянеш?
Чи не дивно, що до любки дорога коротка,
Та безконечно довга при повороті від неї?*

Ще один поцілуй — і чорнявий муж вийшов. При дверях підняв зі землі темну чадру, яку носили жінки, і пішов стежками до стіни, що окружувала Ескі-Серай. Там по мотузці, що звисав з вершка стіни між корчі, виліз нагору і оглянувся. Ніде ні живої душі. Один скок — і Мурад пішов спокійно у сторону Суліманії, якої сім мінаретів та велетенська копула чорніли на тлі сіріючого уже неба. Обійшов Ескі-Серай та звернувся скорим кроком наліво до пристани. Його кроки

¹ Давня назва Грузії.

духо лунали по вулицях та будили бездомних псів, які вилігувалися по рогах вулиць. Біля мошеї Баязіда вийшов за угла низький, грубий чоловік і, не вітаючися, пішов рукою з самітним пішоходом. По хвилині були уже в пригороді дільниці Єні-Капу. Тут ждав на обох човен, який поїз їх до галери, що стояла недалеко.

— Удалося? — спитав сей, що укривався біля мошеї.

— Так! Одержиш усе, що тобі обіцяли. Галіль-паша уже нині є на ділі великим візиром, вислугує скоро на Ахмед-пашу. Іскандер веде військо по Ібрагімові, а муфтії і кізляр-ага є тепер провідниками дивану.

— Хай Аллах благословить стежки твої вдень і вночі, молодий бею! — сказав товариш Мурада, коли сей спинався по східцях на галеру.

Мурад і Абазе-бей були одною і тою самою особою.

Між тим бігла Еніса до палати, де спала маленька Фатма, п'ятилітня жінка п'ятдесятьлітнього візира Могаммеда-паші, дочка султана Ахмеда і прегарної та покійної уже Гюзелі з далекого, у земному раї положеного Дамаску. Вона померла, бо її до сирійської жары привикле око не могло знести білизни снігу, що присипував кілька або й кільканадцять разів до року розкішні сади Сераю. Вона чахла, наче пальма у теплівні, висохла, посіріла і заснула, забута Ахмедом, товаришками, євнухами. Її донечку бачив султан раз чи два рази і велів виховувати, а коли треба було нагородити старого Могаммеда, віддали її за нього, хоча вона ще й говорить не вміла. Доросте, то увійде в гарем старця, як його перша жінка Фатма-ханум.

Але як невислідимі є стежки Аллага, так великою є хитрість шейтана. Приглянувшись воркуванню закоханої пари, полетів тричі укаменований Ібліс до палати султанки, де на м'якій подушці спала Фатма. І тут, глянувши, засміявся люто, страшно і відлетів, радий з побіди.

На подушці лежала Фатма, маленьке, худеньке дівчатко, але не чути було його віддиху у запашній духоті кімнатки. Ясний блеск лампади падав на бліде, жовтаве личко, викривлене у передсмертних судорогах, на витріщені, недвижні очі, ті страшні, неначе у зачудуванні застигли очі трупа, та на широко відкритий ротик. Зеленьява піна покривала борідку та біленьке шовкове покривальце, роздерте у кількох місцях при судорогах потемнілих худих рученят. Мов злочинець на паль, гляділа Еніса на сей страшний вид. Обома руками вхопилася за серце, а проймаючий крик виривався з її грудей.

— Що се? Відки се? Чи я сплю? Аллах! Се, певно, порошок Мурада, або — ні, се неможливе! Се чари, чари!.. Але

що сказати султанці, євнухам? Чи повірять кізляр-ага її оправданню?

У сій хвилі нагадала собі одну нову одаліску, яка не хотіла послухати приказу тодішньої улюбленої падишаха. Обурена фаворитка обвинила її о те саме, чого сама від неї бажала, а кізляр-ага велів принести великий шкіряний мішок і...

— Ах! — крикнула нагло дівчина і відвернулася від страшної картини, яку мала перед очима. Вона бажала утікти, укритися, шезнути.

Але в сій хвилині застигла на місці.

У довгій чорній фереджії, наче дух з того світа, у дверях кімнати станула султанка Валіде.

— Бачу, здійснилися мої обави та сумніви, підла суко, що кусаєш руку, яка тебе живить! — сичала, наче гадюка, стара відьма, піднявши угору свою кістляву руку. — Ти убила її! Гей! Євнухи!

Еніса впала на коліна.

— Пані, — белькотала, — великодушна султанко, вислухай мене!

— Мовчи! — крикнула оскаженіла Валіде.

І нагло пукло щось у серці дівчини, без чуття упала вона на землю.

Чотирьох євнухів увійшло мовчки.

— Султан утратив свою любиму донечку і плакатиме гірко за своєю малою пташкою. О язик!

Євнухи відповіли окликом розпуки.

— А ось убійця! Де кізляр-ага?

— Я тут, могуча володарко! — відповів голос з-поза неї, і муж, вельми подібний до Гассана та Іскандера-паші, виступив наперед.

— Ся рабиня, — говорила султанка, — мала пильнувати дочки падишаха; позаяк, одначе, праця навкучилась їй, отруїла дитину. Ви всі свідками злочину.

— Чи сейчас... тее? — спитав кізляр-ага з диявольським усміхом на грубих синявих устах.

Валіде кивнула головою. Ага махнув рукою, і, як звірі, кинулися чотири євнухи на лежачу дівчину та в млі ока зав'язали її у великий шкіряний міх. Відти поволікли мішок по стежці до брами, де на них ждало кілька бостанджіїв.

Злобно усміхаючися, гляділа Валіде за відходячими та з видимим вдоволенням слухала стонів, які стали добуватися з мішка.

— Іди і запали дві чаши зі смолою на криші мого кйоску, — сказала по хвилі до кізляра-аги, — і йди спати.

На сході рожевіло небо. З-під потрійних візантійських ще стін города стали висуватися рої тіней — се робітники,

подноси, злодії, жебраки, які йшли на свій щоденний зарібок у город. На Пері і Галаті перед домами генуезьких, вірменських, грецьких та жидівських купців та баришівників стали маяти смолоскипи, гуркотіти вози та ревіти осли і верблюди, з пристани виплила ціла низка рибацьких човнів — город будився.

Дрожачи від раннього холоду, стояв на помості своєї галери райс Абазе-бей і вдивлявся у високі мінарети Софіманії, що чимраз виразніше рисувалася на північному овиді. Новий несупокій малювався в його підсинілих очах. Нагло одригнув усім тілом і простяг руки наперед себе. На горбку, там, де стояв кйоск султанки Валіде, виразно заблищали два червоні світла — се горіла смола у мідяних чашах на знак, що Абазе-бей став пашею та намісником Ерзеруму. Великий візир Могаммед-паша не був уже зятем султана Ахмеда...

А на тихі глибокі хвилі Золотого Рога виплила лодка на чотирьох веслах. Коли приплила на місце, де було більше ніж двадцять сажнів глибини, весла піднялися угору, а з човна скинено у воду великий шкіряний мішок, до якого прив'язано величезну каменюку. З легким хлюпотом потонув мішок у глибині, а євнухи, наче боячися сього місця, завернули і стрілою поплили назад.

Коли сховалися під прибережними човнами, галерами та галеонами генуезців, упали перші золотисті лучі сонця на те місце, де застиг щойно розбурений жар чуття одної з тисячів нещасних жертв гаремів.

VI

ПІСКОМ У ОЧІ

Недалеко Галатської вежі у кімнаті великого, просторого та пустого дому сиділо у грудні 1616 р. трьох мужів при великому, заложеному паперами столі. Жовті листки пергаменту з привішеними печатками валялись на долівці, а лиця усіх трьох мали вираз напруження, викликаний цікавістю людини, коли вона пізнає другу. Соболева шапка з чорною китицею, багата шуба та високі, смушком підбиті чоботи вказували, що один з панів приїхав щойно з далекої дороги. І справді. На просторому подвір'ї конюхи опровожали стомлені коні, челядь вилаadowувала вози з припасами, коврами, шатрами та подарунками для турецьких достойників, чистила зброю. Се була дружина пана Тарговського, секретаря польського короля, який саме приїхав до відпоручника

Польщі у Порті пана Коханського. Сам пан Коханський сидів по другій стороні стола та звертався саме зі запитанням до третього товариша, який був відпоручник Дауда-паші з Очакова — Юрко Угерницький.

— То кажеш, вашмосьть пан, що Аслан-керман і Тягинка вже відбудовані? — питав пан Коханський, низький, грубий шляхтич з великим сигнетом на пальці, довгою, сивавою уже бородою та червоним носом.

— Так,— відповів Юрко, відкидаючи назад себе вильоти кунтуша вишневої краски, у який одягли його заговорники.

— Ніц то! — сапнув Коханський.— Все-таки «турок» жаданих субсидій від його милости круля та їхмосьть панів гетьманів не одержав! А чванилися! Завсіди кажу, що остаточно супроти воєнної готовости Річи Посполитої бісурманин «дуди в мех».

— Ба! — завважав насмішливо пан Тарговський, високий, блідий муж з великими очима та еспанською борідкою.— Був би одержав, якби у нас такі субсидії були до роздачі. Голий *latronem*¹ не боїться.

— Як-то голий, що-то голий? Хто голий? Коли-сь, вашмосьть, голий, то не думай, що на тобі стоїть і ціла найясніша Річ Посполита,— закукурічився пан Коханський.

Але пан Тарговський не відповідав на зачіпку, тільки розчитувався у письмі Дауда-паші. Прочитавши, поклав на стіл і звернув зір на Юрка.

— То, вашмосьть, знаєш пашу?

— Знаю.

— Відки ж така аміціція² між вами?

— У Дауда є в Теробовельщині свояки, до яких він признається, а я з ними приїхав.

— Пощо?

Юрко почервонів, мов грань.

— Що се? Допити? — спитав.— Чи я видаюся вам бути не тим, за кого подаюся?

— То ні, але вашмосьть супонуєш певно, що ти перший тут? Не один тут уже був. Нашої «браці» чимало всюди! І чимало вісток приносять.

Тарговський злісно усміхнувся.

— Чого ж, вашмосьть, сподіваєшся за свої вісти? — спитав.

Юрко зірвався.

— Пане Тарговський! Не мішайте мене зі своєю «брацею», бо я русин, а не поляк. За мої вісти не хочу нічого,

¹ Розбійника;

² приязнь.

протинно, у мене є ще інші відомості, якими був би з вами поділився, але коли так, то відходжу. Стелюся до стіп!

І, вхопивши шапку, звернувся до дверей. Але тут найшов перед собою грубе черево пана Коханського, який мимоволі нагадав Юркові пана Пеньонжка зі Сянока і сим роружив його гнів.

— Рах, рах!¹ — гудів грубий шляхтич.— Вашмость, пане секретар, трохи у гарячій воді купався, а се тут, у турнех, поп licet!² Ось поговорім, поради́мся. Ви не знаєте ще, що післанці круля егомості не раз годинами вичікують у селямлику простого паші або каймакама, а обличчя султана навіть не оглядають.

Усміх появився на устах молодця.

— Не гнівайся, вашмость,— докинув і пан Тарговський, простягаючи руку до молодця.— Вже в Едірне мене зачінали «наші», що бажали продати мені «язика». Що бісурмани завзяті на нас і шукають собі тільки okazji, про се знаємо уже від півтора року через егомостя пана Отвіновського, але що там тепер agitatur³ — не знає ніхто. Сідай, вацьпан, і розкажи, урази не ховай, а ми вдячні будемо і крульові егомості про вашмость пана згадати не забудемо.

Угерницький сів та прийняв з рук пахолка кухоль грітого вина з корінням. Пан Коханський приссався також до кухля, пан Тарговський порядкував.

— Недобрий з тебе чоловік, мості пане секретар! — сказав пан Коханський.— Добра крапелька ніколи не зашкодить, особливо у таких трудних імпрезах!

— О, справді, що трудні се імпрези та велике завзяття бісурман на нас,— відповів поважно пан Тарговський.

— Звісно, ми є, прецінь, заборолом християнства,— сапнув пан Коханський і випняв черево, обвинене пестрим слуцьким поясом.

— Так, певно! — докинув з досадою Юрко.— Ми заборолом християнства за козацькими плечами, а за всяку ціну бжаємо згоди з бісурманом...

Пан Тарговський глянув на Юрка бистро. «Відки вітер віє!» — подумав, але zarazом шезли останки сумнівів, які міг мати щодо Юрка. Круль та пан Жулкевський, які в'язалися з турками проти козаків, не думали, щоби козаки мали також бавитися у «статистів» і торгувати совістю та вірою, як вони. Доки ворожнеча козаків до бісурманів була більша від ненависти до поляків, досі не було їх чого боятися.

¹ Мир, мир!

² Не годиться!

³ Очікується, буде.

— Рацію маєте, вашмось, — сказав секретар короля, — тільки, бачиш, козаки — се також королівське військо.

— Ну, коли так, то чому обмежуєте його *punegum*¹ та не дозволяєте мешкати на волости?

— Ба, се інша справа: що козак, то не шляхтич, а коли усі підуть у козаки, то хто буде хлопом? Вашмось як шляхтич напевно се вирозумієш. Козаків треба, *concedo*², але їх треба до війни, а не до самоволі. Хай козаки опонують-ся *hostibus*³ у війні, але *bello perfecto*⁴ хай вертають, відки прийшли. Се порядок споконвіку у Річі Посполитій признаний. І шляхтич іде на війну, а по війні сіє гречку. *Quam at geh*⁵, то не мав би сього чинити лик або хам. Скажи, вашмось?

Юркові потемніло а очах.

— Так, рація! — відповів з усміхом, стискаючи кулаки. — Тільки, бачите, шляхтич вертає до свободи, а хлоп та лик — до панщини на нужди.

— Пфуй, мості панове! — загудів пан Коханський. — Найшли собі матерію: хамську шкіру. Ось краше розкажіть нам, що бачили у Криму!

Попили вина. Юрко став розказувати усе, чого його навчили Галіль та Івашко про готовість хана та очаківські приготування, про флоту Алія-паші та похід Іскандера-паші на польських ворохобників у Мультанах.

— Бідний пан Корецький! — зітхнув пан Коханський. — На дворі його батька був я колись пахолком. Багато тоді від нього «пляг на коберцу»⁶ та червінців назбирав. І він-то мене, за товариша у Мультиани та Стамбул посилаючи, на посла найяснішої Річи Посполитої випрошував.

— Хіба пан гетьман не піде своїм в сукурс⁷? — спитав Юрко. — Прецінь він недалеко, бо на Поділлі стоїть з військом.

Пан Тарговський встав і, скриплячи чоботами, став бігати по кімнаті. Вкінці махнув рукою і сів.

— Сукурс? — засміявся. — Який сукурс, яке військо? Сімсот вояків? Якраз тільки, щоби ескортувати до дивану посла з вірнопідданчим поклоном ленника, ось як волоський або мультавський чи семигородський князь.

— Все-таки у гетьмана можуть бути козаки.

¹ Чисельно;

² погоджуюся;

³ ворогами;

⁴ після закінчення війни;

⁵ що дозволено цареві;

⁶ «ляпасів, ударів на килимі»;

⁷ сукурс, суккурс — допомога, підмога.

— Ні, козаків нема! Вони, бач, показують уже, що вони тільки тоді, коли їм подобається, слухають гетьманських ординансів. Одначе хоч би й були, то годі було би помагати Вишневецькому і Корецькому, бо, видко, турки обернули свою увагу та велику свою силу на нас, а се небезпечно. Ще поки був Насух, Ахмед-паша, Гамза-ефенді... але тепер? Галіль, Ессад, Іскандер — се погано! Ні золотом, ні дівчиною, ні вином та дарунками... погано.

— Так, так, гине цнота у Високій Порті! — зітхнув пан Коханський.— До султана одна дорога через Валіде, а друга — через Галіля. До Валіде та Галіля — через Ессада, а до Ессада хіба через Аллаха та його пророка. Пфуй!

— То значить, що Корецький та Вишневецький не удержаться? — питав Юрко наче з жалем.

— Ні! Ба, ще гірше, чим ні,— відповів Тарговський.— Гетьман буде мусів вислати певних людей у військо, щоби воно покинуло панів, і обіцувати їм платню, якої, певно, їм не заплатили.

— Може, заплатить Могила! — замітив Коханський.

— Ха-ха-ха! Вацьпан з місяця злетів на наш «паділ», коли не знаєш, як-то воно буде. Могила віддасть усе панам, а пани дозволять воякам грабити, а гроша не дадуть з рук. Гріш вартніший, чим Могила. Військо розлізеться, а як прийде ворог, то найде тисячу-дві козаків — і тільки усього.

— Шкода! — не витерпів Юрко.

— Чи одного шкода? Мир мусить бути задержаний, бо недостатні *vires*¹, щоби починати страшну війну. А війна з турецькою потенцією вельми важка та *pericueosogum*². Турки, бач, не воюють так, як Цезар: *veni, vidi, vici!*³ Тільки поволі посилають пашу за пашею з баші божуками, сейбанами, сіпагами⁴, і коли сили, а що найважніше, терпець ворога вичерпується, тоді приходить візир або й сам падишах з яничарами — і кінець! Гей, здається мені, що вже бачу голову магната на Баб-і-Гумаюн. Коби лише і наш великий гетьман не пішов тою самою дорогою... Не завсіди удається здурити пашів челяддю, пахолками та шляхоцькою збираниною, яку показують йому з-за Дніпра, як воробцеві страхопуда.

— Так, так,— замітив Юрко.— Пісок у очі добре сипати другим, але якщо вітер відвернеться...

¹ Сили;

² небезпечна;

³ прийшов, побачив, переміг!

⁴ Сіпаги, спаги, сипахи, спагії — воїни-вершники, основна військова сила Османської імперії в середні віки.

— Слухай-но, вацьпан! — звернувся нагло Тарговський до Юрка.— Чи Дауд-паша має вплив на Галіля?

— О, і великий!

— Так ти Даудові виреплікуй, що гетьман тому не пішов проти Джанібєка, бо держав сили проти турецьких військ над Дністром та проти султанських ворохобників. Тому *saveatis*¹, щоби їх Іскандер-паша не вернув без голови до Стамбула, та хай не надіються найти Ляхистан непідготованим. Розумієш мене, вашмосьть, ходить о здурення ворога, а до сього бісурманина — се ж заслуга перед Богом та Маткою Його Пречистою. Поможі нам, а ручу тобі за Чигиринське староство.

— Чому саме Чигиринське? — вмішався пан Коханський.

— Бо я, будучи секретарем круля єгомості, знаю, що якийсь Угерницький дістав у нагороду за воєнні заслуги Тясминські уходи. Маючи в родині Чигиринське староство, вашмосьтьове до десятиох літ покумається з Маліновським або Конєцьпольським.

Юрко усміхнувся.

— Коли мій батько воював,— відповів,— обіцували йому староство, а по війні дали пустиню. Цікавий я, що дали би мені за мої брехні?

— Се зовсім друга річ; тамта воєнна заслуга, яку віддасть хто-небудь — німець, маляр, чех, але се треба справжньої атог *patriae*² і статистики, а до сеї не кождий надається.

— Все одно! — махнув рукою Юрко.— Дауд-паша має вплив на Галіля, але я на Дауда не маю! Ось що. Все-таки попробую повідомити йому дещо з сього, що тепер почув, а він певно «в мислі» інтенцію вельможних панів інформувати не залишить капудан-пашу.

— Певний можеш бути, вашмосьть, королівської протекції. *Memento*³: готовість наша велика! *Saveatis et!*⁴

Юрко кивнув головою і попив з кухля.

— А що казати про козаків? — спитав.

— Звісно, що! Їх знищиться...

— Но так,— вмішався пан Коханський,— але великий візир і диван бажають знати, що се за люди — козаки та чії се землі, де вони сидять.

Пан Тарговський задумався.

¹ Хай остерігаються;

² любов до Вітчизни;

³ пам'ятай;

⁴ хай остерігаються.

По хвилі став говорити.

— Козаки — не наші люди, се сволоч, заволоки з цілого світа — з Московщини, Криму, Мультан. Ми за них не відповідаємо, але їх землі — се наші землі, і про се знає кожний, тому зась військам султана до них.

— Добре, але чому козакам вільно там сидіти? — питав Коханський.

— Бо вони пильнують наших границь від татар — така є королівська воля.

— Значить, вони є королівським військом?

— Звісно, що так!

— Як же ж се погодити з експлікацією ¹ і екскузацією ² короля?

Пан Тарговський скривився.

— Немудрий ти, вацьпан: у сьому саме штука, щоби вони повірили у ті суперечности. Дотепер се удавалося, турки вірили у нашу силу, добру волю та у наші толкування. У сьому штука, щоби і тепер повірили.

— Une velibilo ³, — проворчав пан Коханський. — Діру у совісти треба чимось залатати. Дотепер латали ми ріжними речами.

— Ну то тепер треба полатати страхом.

— Перед сімсотьма вояками, — закпив Юрко.

— Mundus vult decipi ⁴, — усміхнувся Тарговський.

— Evgo decipiatur ⁵, — докінчив пан Коханський і сапнув з вдоволенням.

В сій хвилині увійшов у кімнату ротмістр ескорти, яка привела була пана Тарговського. Побачивши його, Юрко зірвався, наче опарений, — пізнав пана Зборовського, що подер був королівський лист пана Бялоскурського у Сяноці. Але стражник Зборовський не пізнав Юрка, але бачив і тямив його лице, тому радісно звітався.

— А! Гора з горою не зійдеться, а шляхтич завсіди найде другого, де і не надіявся. Кілько земель, гір, рік...

— То вашмось пан ротмістр знають пана Угерницького? — зацікавився пан Тарговський.

— Ще би! Багато значних переваг разом ми довершили! Ось ми разом з паном Бялоскурським... ага! А де пан Ян? У мене було би до нього діло.

— Бялоскурський? — запитав живо пан Коханський —

¹ Пояснення;

² вибачення, виправдання;

³ хай помиляється;

⁴ світ любить, щоби його обманювали;

⁵ отже, обманимо.

Ми так і думали, що він тут десь вирине. Що з ним діється?

— Помер, а радше, загинув,— була відповідь.

Наче хто знічев'я батогом швяхнув пана Коханського, так живо зірвався з лавки. Пан Зборовський почервонів, а очі його засвітилися.

— Коли, де, як? — почувися питання.

— Минувшої осені у Кафі вбив його якийсь приватний ворог, а відтак прийшов каді і забрав усе майно на основі султанського приказу про приятелів Насуха.

— Рани боске, рани боске!¹ — закричав нагло пан Тарговський, неначе нагадав собі щось.— То той сам Бялоскурський, що то в Москві?..

Блідий, мов смерть, пан Коханський кивнув головою наче над власною домовиною.

— Пропало, пропало! — бубонів.— Треба списати акт зейстя², щоби відтак не думав хто, що ми поділилися скарбом, за яким і король, і сойм, і московські посли попитують. Турецькі власти потвердять сей акт.

Настала мовчанка, Пан Тарговський сидів при столі та тер чоло руками, пан Коханський стояв з заломаними руками, наче над могилою первенця, тільки пан Зборовський усміхався хитро.

— Не слідно по вас, ясновельможні, звичайної у так високо поставлених персон експерієнції³,— сказав по хвилі.— Я знав свентей паменці егомостя пана Бялоскурського дуже добре, ми були з собою на «ти» і мало було у нас «арканів», які б не знали оба. Коли по поході на Москву рознеслася вістка про вкрадені клейноди, спитав я Янка, чи се правда. Він засміявся і сказав, що ні. Якби було справді ні, то він був би заляв, а не сміявся. Значить, він сі клейноди має або мав і продати не міг, бо донині у Стамбулі не був, а нікому не був би хіба їх повірив. Вони ще десь є і хтось їх колись найде. Не треба, одначе, щоби їх найшли турецькі власти, бо вони також зуміють їх украсти незгірше нас... так, незгірше нас, бо хіба ніхто з панів не думав би віддати їх бородатим кацапам для того, що крульові егомості забаглося їхнього престола. Для того перешукаймо гаразд дім пана Бялоскурського у Кафі, перекопаймо огород, але без відома султанських чавшів та кавасів.

— Хто ж буде, властиво, глядіти тих скарбів? Може, вацьпан? — питав їдко Тарговський.

¹ Рани Господні, о Боже!

² Акт смерті;

³ життєвого досвіду.

— Може, і я, може, вашмось пан, або пан Коханський, або і пан Угерницький, який також знає способи небіжника Яна.

Юрко обурився і зрадів рівночасно, бачучи долю Польщі у таких руках.

— Встид і сором вам, панове, говорити про чужі гроші, коли наша спільна отчизна в небезпеці! — крикнув, коли по бесіді пана Зборовського усі три стали радитися над столом. Ні один з панів і не глянув на нього.

Аж коли став збиратися до відходу, підійшов до нього пан Тарговський і просив ще раз о поміч у благородному ділі сипання піску в очі бісурманам та о заховання тайни скарбів московських царів. За се обіцював Юркові знову протекцію короля й гетьмана, то є найясніших та найнепопулярніших одиниць у Річі Посполитій.

У дільниці Єні-Капу, поміж вірменським патріархатом та церквою і вежею Белізара, поміж сотками інших домів, будованих по найбільшій часті з дерева, стояв тут, хочай невеликий, мурований будинок з великим огородом. Огород окружала висока, груба стіна, вершок якої їжився рядом довгих, гострих залізних кільців. Сам огород здичів був зовсім. Видко, нечасто жили тут дбайливі люди. Зате розрісся на славу. Величаві явори, кипариси та розлогі буки стояли по окраїнах упродовж стін, а посередині вибуяли лаврові та оріхові кущі, що приглушували собою прочу рістню. Тільки перед самим домом стояло чотири крислаті каштани, а під ними збудовано колись бесідку. Сумні порохняві її останки грозили ще й тепер заваленням усякому, хто забажав би, може, тут спочити. Дім той подарував Галіль-паша Івашкові, бо кінечним було, щоби намісник Ерзерему мав у Стамбулі власний дім.

Ще не наспіли ніякі звісні післанці з Арменії, а вже Абазанаша обняв рішучою рукою керму справ свого пашалику. Був у вірменського патріарха, говорив з вірменськими купцями Ерзеруму, Галебу, Трапезунту, Синопу та Смирни, і сейчас опинилася у його руках величезна сума готового гроша у турецьких та перських монетах. Рівночасно у таборі в Галєбі явилися перед дамад Могаммедом-пашею добровольці з Арменії, які бажали взяти участь у поході на Персію.

Одначе вслід за сим відкликано похід, бо дєрвіш Галіб вичитав у звіздах, що не годиться починати походу перед мартом. Добровольці відійшли, але по дорозі стрітили курдів еміра Сідхана, який забажав використати зиму та вір-

менським жнивом заповнити курдистанські саклі. Прийшло до боротьби, у якій курдів розбито. Будучи під наказами візира, не могли вони жалуватися, а пашалик Івашка уйшов на сей рік нападку курдів і позискав військову залого, щось вроді сейбанів. Зарадивши те, Івашко прилюдно викинув з хати вірмен і греків, які прийшли жалуватися на кривди від мусульманів, пожежі, морди, насильства. Він сказав їм, що невірні є гірш звірів і не мають права до життя, хіба що одержать його з ласки «віруючих». Тому усякому вказана дорога до переходу на іслам. І дивно, вірменські та грецькі міліонери не пішли на скаргу ані до візира, ані навіть до Ахмеда-паші, ані до Граціянія¹, тільки покірно згодилися на се і зложили ще раз чолобитну новому паші. У тому самому місяці вбито на паль в Ерзерумі п'ятдесят розбишаків, одітих у вірменські шапки та каптани. Та лише дехто з покликаних знав, що се були дев'ятнадцять курдів, один потурнак-грек, один жид, двох поляків, двадцять п'ятьох яничарів, які пустилися на розбої з зимівлі у Ван, і двох заптіїв² Івашкового попередника. Між вбитими на паль була половина злочинців, перед якими дрожала уся немусульманська людність Арменії та Курдистану. Попередники Івашка замість їх нищити ділилися з ними добичею так, як польські старости з пограничних замків відбирали козакам-уходникам частину добичі, здобутої на татарах. По такій масовій казни віддихнули усі спокійні люди на східних окраїнах султанських земель, а останки розбишацьких ватаг, яких сотні укривалися під кришами намісників у тіні падишаха, покинули мерщій Арменію. До Стамбула прийшов звіт про казнення вірменських ворохобників та успокоєння пограниччя, тому муфтій, кізляр-ага та їх приверженці на всі лади славили нового пашу. Дехто говорив навіть, що було би добре довірити такому діловитому чоловікові провід у Перській війні, але се говорили тільки люди, які стояли поза тісним кружком нової двірської партії. Провід остав при візирі.

Через усю осінь та початок зими піші та кінні післанці бігали з Ат-Мейдану до Єні-Капу, з Єні-Капу до Ескі-Сераю. Найшвидші галери їздили у Синоп та Трапезунт, аж одною з них від'їхав Івашко.

Дім у Єні-Капу опустів. Остав тільки нечисленний гарем, у якому верховодила Агнешка, та старий євнух, що привіз Галю у Кафу. Він мав приказ не перепинювати зносин «ганум» з Юрком, бо вони, мовляв, брат і сестра. Ось тут дізнав-

¹ Молдавський господар Каспер Граціані;

² жандармів.

Юрко про цілу подорож Галі з Іванівки у Крим, але так уже навчився панувати над собою, що ні словом не зрадився, бо Галя є його суджена. Несотворені речі розказував євнух про доброту та красу дівчини і жалував за нею.

— При ній був би я мав щодня плов, кускус, каву і союдоші у яка велика паша, вона ганум, а я кізляр-ага, а ту вона пішов, а я тут, о язик.

— Чи тобі тут так зле? — запитував Юрко.

— Зле? Йок! Не зле, добре!

— Так чого ж хочеш?

— Ну, вона була пек гюзель і така... така якась... мов жури у раю... мов ангел... що то душу вийме тобі з грудей, і гладить рука гладенька, мов крілик або киця...

Ох, що у Галі душа м'яка та сильна, наче шовк, тканий золотом чесноти та сріблом чуття, про се знав Юрко найкраще. Він опер голову на руку та казав раз у раз.

— Шкода, шкода.

— Єввет, ефендім! Шкода! Шкода! Вона там змарніє, жінка козак, шляхтич, хлоп — пфуй! Вона тут ганум велика паша, а я кізляр-ага! Гей, пропало!

— А чи моя кіз кардаш не є гюзель? — питав Юрко, який також дещо по-терецьки підвчився у Стамбулі.

— Пек гюзель, чок гюзель, але нема того, що там, ти знаєш, ефендім: крілик-киця.

І старий євнух засміявся сумно.

Так-то, коли надворі шалів вітер, а зимний дощ зі снігом смагав безлисті каштани перед домом, сидів Юрко перед залізним кошем, повним вугілля, кутив люльку, балакав з євнухом або мріяв сам про Галю. Вражіння новості, яке зразу відривало його ум від жури та грижі¹, уступало звільна, а місце цікавості та спокою зайняв тихий смуток — туга. І він сам не знав би сказати, що йому долягає. Виравді не міг був уосени вертати на Україну, але знав зовсім певно, що верне з весною як не кораблем, то з паном Тарговським і Зборовським. Вони, бач, не раз з ним сходилися у домі біля Галатської вежі, пили вино, курили люльки та балакали про війну у Мультанах та военні приготування Туреччини. Юрко бачив, як Івашків посів приносить плоди: Іскандер-паша розгромив поляків та Могилу, посадив Томшу знову на престолі у Яссах, Корецький сидів у Єдикулі, а його молода жінка пропала безслідно. Вишневецький помер, війська султана ждали тільки першої трави, щоби рушити на Дністер. Панове Коханський і Тарговський виреклися в імени короля пана Корецького, а коли він сам просив їх о

¹ Тут: гризота, журба, горе, біль, біда.

викуплення з неволи, заявили прилюдно, що він є зрадник і не може глядіти помочі у Річі Посполитої. Мимо сего, пробували усіх способів, просьб, підкупства, намов, погроз — усе безуспішно. Усе розбивалося о опір партії муфтія Ессада та султанки Валіде, яка не давала себе ніякими скарбами купити. Ба, Галіль-паша заявив їй навіть через Юрка, що скаже їх під ескортою відставити до Хотина, якщо не покортяться султанській волі. Тоді оба послы рішилися на крайність: освободити Корецького силою. Пан стражник Зборовський мав тим зайнятися, а Юрко мав бранця переховати у Івашковому домі. На жаль, пан стражник одержав на ту ціль двадцять тисяч дукатів, а слідуєчої днини бачив його Юрко, перебраного за грека, на кормі генуезької галери, що плила до Афін. Пан Тарговський і Коханський найшли тільки лист, у якому пан стражник ротмістр Зборовський заявив, що не може, як вірний підданий Річі Посполитої, до так нечуваного *crimen-y admittare manu*¹. Тому виїжджає, щоби здати у Варшаві звіт з підпільної діяльності польського посольства гетьманові і канцлерові. Сього звіту вправді послы не боялися, але все-таки двадцять тисяч дукатів і справа Корецького пропала. Так само не удалося найти слідів полоненої пані Корецької, і польські послы втратили вкінці усю надію, а тільки пильно помічали усі признаки тучі, яка збиралася над Річчю Посполитою.

Серед таких проб та старань минула зима, і настала коротка, бурхлива весна. Дощі та вітри вчинили немислимим вихід з хати, і більше, чим коли-небудь, сидів Юрко дома, ждучи вістки від Івашка.

Аж ось одної днини станув перед ним у довжезних шароварах та кольчuzі, колпаку та чоботах сивавий уже, але жвавий ще чоловік, і Юрко одним скоком найшовся при ньому.

— Степане, то ти? Відки тебе Бог веде?

— З Ерзеруму, з листом до тебе.

— Давай!

Далі післанець Абазе-паші зняв колпак й з-за плюшівки добув суверток паперу, заліплений воском. Мигом розломив Юрко печатку.

«Вельмиповажаний вашмость пане Угерницький! — писав Івашко.— Військо Магоммеда-дамада вигинуло від пізніх морозів, вогкості та голоду. У мойому пашалику лад і готовість до виступу майже уже цілковита. Звісти про се Галіля. Від минувшої осени козаки не покидають очаківських степів, але нападу на Кафу не було. Кіркор вернув у падо-

¹ Злочину прикладати руки.

пінсті до Теробовлі, Іван Попель є у Діброві під Чигирином разом зі сестрою, де ждуть на тебе. Тому ладься до виїзду на май, бо я мушу бачитися з вашим гетьманом ще перед походом на Польщу. Оставай у здоровлі. Івашко».

Юрко аж сплеснув у долоні. Радість огорнула його, мов полум'я. Обняв та обцілував Степана, наче рідного, велів принести їду та напитки і не впускати нікого. Але заки «далі» сів до їди, перш усього скинув зі себе колпак, фереджію та каптан і плюнув з досадою вбік.

— Тьфу на Аллаха та його пророка, на всіх халіфів та падишахів. Мушу перш усього виплюнути усю погань, якою каляв рот через два місяці. Тьфу, тьфу! Ох, аж легше стало православному християнинові!

— Ну, розкажи тепер про Івашка та його дорогу,— просив Юрко, коли Степан наївся досхочу.

Степан потягнув здорово грецького вина зі збанка, помакував і начав:

— Цікавий то собі чоловік, сей наш паша. Нібито не християнин, а на ділі чортзна-що у ньому сидить. Виє до Аллаха п'ять разів у днину, постить, а вечером їсть свинину та п'є вино. Але також і наших свят не святкує, не говіє, не молиться. Раз тільки сказав до мене, коли бачив танцюючих дервішів: «Бачиш, що з людьми зробить божевілля, зване вірою? Тільки вони мудріші за нас, бо у нас не ноги, а душа іде у переверти». І засміявся, а я не знав, що відповісти, але скажу тобі, Юрку: він не вірує у ніщо.

— Ах, прецінь сам казав, що вірить у душу.

— Я казав йому якраз те саме, а він на те: «Душа є у всьому — се правда: у рослині, звірові, у людині, у цілому світі є душа, але де є те, до чого моляться люди?» Одне покиньмо те. Приїхавши до Трапезунту, покликав усіх вірмен і наложив на них діш парассу¹ у нечуваній висоті, але вони сейчас зложили гроші без спротиву. Дивне, правда? Відтак відправив велику молитву у мошеї та босо відправив прощу до гробу якогось там марабута. Страшно з того тішилися турки. Але в кілька днів по приїзді почали шезати заплітї та каваси паші. Почалося слідство і відкрито заговор між арнавами і якимись опришками; арнавів вирізали наші сейбани, а опришки утікли. Ті опришки — се були перебрані вірмени. І так у цілому пашалику нема майже ні одного мусульманського вояка, а паша сипле грішми поміж турків та яничарські зағони у замку, молиться, а сам розсилає післанців на усі боки, дає провідників та поживу для армії і будує мошеї. Коли прийшла весна, вислав у Кафу з

¹ Данина, контрибуція, податок.

Трапезунту кілька галіон з вином, але у бочках був порох та кремені до рушниць. Тепер ладиться у дорогу, але я не знаю, куди. Може, ти знаєш, то скажи!

— Я думаю,— відповів Юрко (у голові його аж хлипала радість),— думаю, що повезе нас на Україну.

— Ах, Боже! — крикнув не своїм голосом Степан.— То він справді думає нас пустити на волю?

— Так, у мене з ним є умова.

Степан встав від стола і пішов, не прощаючись, у кімнатку, яку призначили для нього. Але не спав. Довго чув Юрко ще стук поклонів, які бідний каторжник бив з вдяки та радості.

І Юрко не спав. Він передумував усі подробиці, подані йому Степаном, та старався розв'язати загадку: яким світом відішле його паша на Україну тепер, коли татарва рушає з Перекопу, а флота Алія-паші пильнує Дніпровського лиману? На залізному коші багаття вкрилося золою, і тільки лампада розсвічувала дещо темряву. У мальоване вікно раз у раз вдаряв дощ, а вітер шумів та свистів у тиші каштанів. У кімнаті було тепло, тихо, привітно, і Юрко з душею, повною тихої радості, збирався до молитви та сну.

Нагло легкий шорох заставив молодця відвернутися. Перед ним, одіта у довгу, темну, рисячим футром підшиту фереджію, стояла Агнешка. Один рух — і з плечей та повних рамен дівчини опало покривало, і вона станула перед молодцем у тому самому одязі, у якому звела була з ума Івашка у Кафі. Від її появи повіяло амброю, змішаною з запахом молодого, сном розігрітого тіла дівчини. Ті пахощі наповнили вмить собою усю маленьку кімнатку, і Юрко зірвався і подався взад.

— Що-то?.. — белькотав... — Вацьпанна тут... о сій порі?

— Так... тут... о сій порі, а коли відси вийду, се від тебе залежить, бо я приношу тобі свою любов...

І рухом розпещеної кітки умостилася якраз у тому місці, з якого перед хвилиною встав Юрко, а відтак розсміялася тихим сребристим сміхом, тим сміхом, що зводить з ума усякого, хто не має на голові снігу з сімдесяти зим.

Кров ударила молодцеві до голови. Ось удруге кличе його ся красавиця, та не так, як першим разом, там, далеко, у Коросні. Се не була дівчина, яка з бажанням та жахом ждала любови. Се була дозріла жінка, яка свідомо тягне його у свої оп'янюючі обійми, жінка, яка не скривала під скромним одягом своєї блискучої краси, а розвертала її, як пропасть, що тягне до себе недосвідну людину, як жона Потіфара невинного Йосифа. Страшна се була спокуса, та ледве чи хто й опер би ся їй...

— Ходи! — прозвучав знову серед сміху голос дівчини.— Ходи, не бійся...— І дряпаючою рукою стала розв'язувати пояс, який вільно обтягав її божеські бедра.

Але ось сей рух без стиду чи сміх у такій хвилі вернули молодцеві утрачену тямку.

— Агнешка! — застогнав.— Не муч мене! Ти не знаєш, може, що у мене є суджена, яку я люблю більш усього життя. Се та сама дівчина, задля якої я вбив твійого батька.

— Ха-ха-ха! — сміялася Агнешка.— А мені яке діло до неї? Я хочу тебе, тебе! Я хочу з тобою геть відси їхати з сього пекла для жінок, а за те жертвую тобі себе саму, бо більше нічого не маю. Усе узяв Івашко. Я підслухала тебе і Зборовського і знаю, що ти міг би їхати з послами у Польщу...

У млі ока змірив Юрко усю безодню, у яку щойно не покотився, і очунявся зовсім. Минула хвиля слабости.

— Добре! — сказав.— Я поговорю з пашею...

— Ах! — крикнула Агнешка і поблідла уся.— Він споре мене нагайкою.

— Ні, не споре! Йому ні на що не придасться жінка, яка його не любить...

— Ах, я люблю його, він такий гарний, такий сильний, але він не дбає про мене!..

— То се така любов вацьпанни, що валяється по чужих спальнях без пояса?

Мов опарена, зірвалася Агнешка з подушки.

— А що ж то вацьпан — євнух чи проповідник? — спитала насмішливо.

— Ні! Коли б тебе любив, то доказав би, що ні одно, ні друге, але у мене є, крім крові та пристрастей, ще й честь.

— Ах, вацьпан, удаєш, бо боїшся Івашка, ха-ха-ха!

— Що його не боюся, се хіба знаєш найкраще сама, але я не хотів би його скривдити, хочай би навіть і не любив своєї Галі, бо він вчинив мені добро.

— А, то ви сей Юрко, про якого Галя говорила...

— То вона про мене говорила?

— Але ж говорила, говорила, якраз таке саме, як ви. Але що ж се пошкодить Івашкові, тобі або їй, що ми будемо любитися або поїдемо разом додому? Прецінь на мені вже, хвала Богу, знаку від сього не буде.

Юрко схилився і підняв зі землі фереджію Агнешки.

— Ось одягнися, вацьпанно, прилично і слухай,— сказав рішучим голосом.— Мені від твоєї краси чорно у речах робиться, у мене нема у тілі квасного молока, тільки кров, а я не бажав би, щоби вона взяла верх наді мною.— Тут заждав Юрко, аж Агнешка одягнеться у фереджію, а відтак продовжав:

— Я поговорю з Івашком, а якщо він згодиться, то попрошу пана Тарговського, який вертає до Польщі, а він візьме тебе.

— А який сей Тарговський? Молодий, гарний?

— Молодий і гарний!

— Ах, так? Не говоріть Івашкові нічого, та й я мовчатиму. Добраніч, «цнотливий Юзефе»!

І, злобно усміхаючись, вибігла.

Довго сидів Юрко, наче довбнею по голові ударений. Відчинив вікно та пустив у кімнату свіжого, холодного повітря і уклався спати.

Слідуючої днини Агнешка шезла з дому паші у дільниці Єні-Капу без сліду, а в день опісля пропав і євнух з обави перед карою.

VII

НА ВОЛЮ

Густі хмари гнали по небосклоні. Хвилями указувався клаптик синього неба і шезав у повіні мрячних бовдурів, мов привид доброї долі. Від часу до часу, наче блеск гарматного вистрілу, падав луч сонця на розбурхані, олов'яної краски хвилі. Тоді у віддалі у тумані указувався жовтавий високий беріг, пустий, безлюдний, сумний. А море скаженіло, бушувало, кипіло. Полуднево-східний вітер шмагав поверхнею моря всупереч струї, а з сього родилися короткі, круті, зовсім гокриті піною вали, які, здавалося, були не з води, а з олова — так важким та прикрим був їх удар об судно.

Наче оріховою лушпиною, кидали хвилі галерою. Оба вітрила розпущено, весла спочивали, а каторжники корчилися під острим подувом. На кладці не було нікого, тільки біля вітрильних прив'язей стояли моряки. На містку перед каютою не було також нікого, зате у кормовій кімнаті біля правіла керми стояло аж чотирьох людей. Супротивність вітру та струї викликувала малі бистротечні вири, які і крутили би судном, наче фуркальцем, наколи б не керма, але при держанні її лучалося, що правіло відкидало керманичів то в один бік, то у другий, мов м'ячі. Судно скрипіло, крізь кормовий отвір заливала вода хвилями поміст кімнати, керманичі сопіли і пітніли. Білі солоні бризьки раз у раз заливали їм очі, а з посинілих уст раз у раз вилітали Аллах, його пророк або цілі низки прокльонів та побожних окликів.

Важко працювали моряки, качаніли від холоду веслярі, вода раз у раз заливала палубу і кладку, з чердака стікала вода, полотняні покривала на гармати опливали водою, і ні одного турка не видно було наверху. Тільки біля передньої щогли стояли Івашко і Юрко. І, певно, у сю хвилю однаке почування витало у їх душах — туга за тим далеким, захмареним узбережжям.

— Пусто сьогодні на морі! — перервав мовчанку Юрко.

Івашко кивнув головою та загорнувся тільки дужче у свій довгий плащ з верблюжої вовни.

— Погані і галерам, і чолокам, — відповів. — Бодай-то їхати галіоною! З поворотом поїду уже з яким генуезцем.

Настала мовчанка, і знову оба вдивлялися з-під каптурів у далекий беріг України. З пірваних хмар став покапувати дощ, але видуте вітрило ослонювало обох стоячих під щоглою. Галера порола носом розбурхану хвилю — то з'їздила з валу долину, то врізувалася у бік слідуючої хвилі, то поринала задом у глибину, ніс високо торчав у повітрі, а вода з чердака спливала між каторжників. А не мали вони і тої потіхи, що Юрко, бо між ними не було українців, а далекий захмарений беріг був для них тільки одним проклятим краєм неволи більше.

— А чи вашмосьть пан зладили усе до дороги? — спитав нагло Івашко.

— Я? — спитав, наче спросоння, збуджений молодець. — Хіба я уже поїду домів?

І його очі блиснули блаженством, мов сей луч сонця, що час від часу розсвічував темряву.

— Так! Поїдеш, вацьпан, а я остану...

Юрко уважно поглядив на товариша.

— Від тебе зависить, чи останеш, чи ні, але що скаже твоя совість, коли оставиш недовершеною свою задачу?

— Ах, у мене нема сумнівів, брате, є тільки біль! Ще коби-то замість Агнешки був хто другий, то була би розрада, а так-то й волю, що утікла.

— То ти не шукав її?

— Навіщо? Я й тепер знаю, де вона. Я міг би обставити дім на Пері заптіями і дати пану Корецькому у Єдикулі товаришів. Торговський держить її у себе, але вже зачуваю, що і писарі польського посольства до неї заходять. Я думав, що її краса має душу, а тут між тим найшов уже першої днини у неї тільки те, що є у всіх дочок гаремів, наче вона не жила у шляхоцькому домі ляха, а у якомусь турецькому заперті. Самиця, та й годі! Я рад, що позбувся її. Але се дивне, — додав по хвилині, — що вона до вацьпана не присікалася у Стамбулі.

— Бувало і таке,— відповів Юрко,— та се буде, може, й причина, чому вона втікла до Тарговського.

— Ага! Я, бач, дивувався, що вона не лишилася при тобі, і дозволив їй до тебе ходити, бо думав, що ... то й заспокоїться. Але, бачу, краще повірити нестеріанському мужеві, чим повнокровній жінці. Недармо кажуть турки, що легше упильнуеш мішок з блохами, чим непутящу жінку... Та й каже арабський поет:

*Жінки — се чортом сотворені на нашу погубу.
До Бога тікаємо перед пугами диявола.
Вони є початком усіх людських лих
У справах світських і у справах віри.*

— Ба, не всі такі...

Івашко засміявся.

— У Польщі? Горе народові, що з таких жінок родиться!

— Яке дерево, такий клин! — докинув Юрко.— Се правда. Не дивно, що у Польщі не найшов я ні одного справжнього мужа, ні одної чесної жінки, ні одної людини зі серцем — чуттям.

— Тому я й волюю жити в Туреччині, чим у Польщі, а вертати туди бажав би я хіба як мандрівник, який їде у святу землю поглянути на місця, де небесний огонь потопив Содом і Гоморру.

З усіх слів Івашка звучало таке завзяття, така злість і ненависть, цю Юрко аж здригнувся. Але тепер уже не дивувався. Не був то уже той сам молодець, що, п'яний з розпуки та жадоби мести, розторошив злодія о бронзовий ліхтар. Його око глянуло у глибину життя народів, у причини і понуки, які викликували записувані з історії події. У його умі рисувалися зовсім ясно страшні ворожі сили, між якими виростала нова воля його народу. І ясно, виразно бачив він, як благородними є основи сього нового світа. Непорочна, свята велич народного стремління — се, наче Божа воля, яка з нічого творить світ, вливає у серця мужів, які володіють сим світом, велич і розум, та не заторюють річок джерела народної будуччини підлотою...

Під вечір, як далеко оком сягнути, пожовкло море від намулу великих рік України, які весняні свої води вливають у Чорне море. Вода, яка заливала хвилями поміст, була майже солодка. Дощ устав, бо вітер перемінився і подув просто з полудня. Паша приказав звинуті вітрила, а веслярі прийнялися за весло. Вчинили се тим радше, що рух розгрівав заков'язлі члени тіла. Крім сього, Івашко мав те дивацтво, що своїх веслярів кормив доволі добре і дбав про чистоту між ними. Взимі давано їм навіть овечі шкіри на хребет, так

що його чотири галери, які звичайно стояли у Трапезунті, визначалися між усіма справністю в рухах та скорістю ходу. Тому-то й тепер помчалася галера по розбурханих хвилях, мов дельфін. Морські ластівки та чайки зі скиглінням літали понад водою, а високо горі попід хмарами летіли з криком та курликанням журавлі з вирію.

Тихо, без вечірньої зорі запало сонце за хмарний овид, а коли на землю й море налягла ніч, галера колихалася при набережній очаківської пристани.

Абазе-паша заїхав у конак Алія-паші, якого флота стояла у очаківській пристани, чатуючи на козаків. Сторожі у Асланкермані та Тягинці, як також безліч сторожових човнів, мали дати йому знати про наступ козацьких чайок. Татари, які пізньою осінню ходили у Молдову, вибиралися весною на Польщу, і у степах аж роїлося від чамбулів та чат. Відділи баші божуків та сіпагів і навіть кілька сотень яничарів були у замку, а топгджії¹ день у день стріляли для вправи зі замкових гармат та робили собі знаки у поземеллі довкола замку. Мегендиси оглядали земляні роботи, рови, окопи, редути, уставляли тяжкі топи — словом, турки ладилися не на жарт вкоротити «своєюволью козаків» і через те підготовляли «забрання Ляхистану».

У городі Очакові кипів мимо вчасної пори року чималий рух. На базарі продавано поживу, напитки, одіж, зброю, порох, олово і навіть предмети розкоші: коври, пахоші або дорогоцінності. На майдані біля замку продавали татари невільників з Молдови та Волощини. Вони продавали дуже дешево, бо запотребування не було велике задля тодішнього пребагатого князя на Україні. Але і з сього скористали, як всюди, так і тут, генуезці і скуповували усіх рабів, яких тільки захопили, а транспорти посилали на Перу і Галату до Стамбула, бо знали, що султанська флота потребуватиме вскорі великого числа веслярів-каторжників. Зате тодішніх рабів, накуплених у Кафі, задержали купці таки там, у Кафі, у своїх домах, бо знали, що дрантивий товар з Мультан не найде покупу у порівнянні зі здоровим, спокійним, сильним та роботящим рабом з України. Переговорувати через рік сих двадцять — до тридцять тисяч бранців не робило трудности генуезько-кафинським дукачам, а зате які бариші добудуть вони по заключенні миру з Польщею, якщо король заплатить татарам щорічний «упомінок», себто гарач². Дивувало се, щоправда, усіх, що вірменські купці у сьому році

¹ Топгджії, капиджії — стражі, воротарі, охоронці замку, фортеці чи султанського палацу;

² гарач, харач — данина, подать.

не купували рабів, ані не виправлялися з товарами у Польщу,— але пояснювали собі се тим, що грозила війна.

Усі ті подробиці оповідав Івашкові та Юркові слідууючі днини язіджі Дауда-паші, який остав у Очакові через зиму. Івашко усміхався злобно і тільки раз перервав оповідачеві, звертаючись до товариша зі словами:

— Чуеш, вашмосьть. Торішній ясир остав у Кафі; не сумніваюся, що прокляті гяури, яких нехай Аллах нагодує чортячими головами у Джегенні, знову зароблять великі суми гроша на правовірних.

Юрко бажав саме щось відповісти, коли у кімнату увійшов Мустафа. Язіджі віддалився, а татарин сів на подушці, вказаній йому пашею, і ждав запитання.

— Не хабер? — спитав паша.

— Ти знаєш, пане! — була відповідь.

— Найшлася ганум Корецького?

— Ти сказав, пане! Найшлася, пане... тільки... тьфу — о Аллах, бережи нас перед тричі укаменованим шейтаном! — вона вагітна.

— Вагітна? З ким, з чоловіком?

— Йок, ... то есть... тьфу!.. Та знаєш, пане!

Івашко зареготався.

— Чуеш, вашмосьть, що сталося. Дочка мультанської долини, жінка польського магната вагітна з татарським конюхом. Ха-ха-ха! У Стамбулі понадриваються сміхуни.

Юрко поблід.

— Гріх тобі, пашо, сміятися з сього! Хіба ти не бачиш цілої огиди безмір того нещастя? — спитав дрожачим з обурення голосом.

Паша злобно глянув на молодця.

— Таке нещастя стріне кожного, хто довірить себе опіці ляха. Пірватися з мотикою на сонце, накоїти злочинів, від яких волосся дибом піднімається, а відтак падькати: ах, що за звірство, що за нещастя, що за кривда! — ось що уміють ляхи. Тільки, бач, світ — се не Польща. У світі підлота завсіди підлотою, злочин злочином, чи його поповнить лях, чи перс, я або ти. Тому коли з підлоти, нахабности, злочинів прийде кара, то не нам жаліти покараних.

— Ах! Се передвидів уже Сагайдачний,— відповів Юрко.— Він навіть передсказував Корецькому, що його жде, якщо не послухає гетьманської ради.

Івашко знову усміхнувся.

— Видко, отаман добре знав, що його не послухають, коли тільки жмінку козаків післав Могилі. Не бійтеся, вашмосьть, добре він знає тих, з ким грає у м'яча, і відіб'є кожний мет з місця.

Відтак звернувся до Мустафи.

— Візьмеш її і передаш агентові Граціянія, а він запла-
тить тобі двадцять тисяч дукатів.

— Чи маю їх принести сюди?

— Ні, лишиш їх собі у нагороду за усе, що зробив для
мене, і на будуче.

Мустафа упав Івашкові до ніг.

— О могучий пашо! Хай усі блага неба...

— Встань! — крикнув гостро паша.— Даю тобі, бо знаю,
що ти бідний, а можеш мені придатися. Ось передовсім од-
везеш того оттут молодця, висланця могучого капудан-паші
Галіля та особистого приятеля румелійського беглербега до
козацьких чат. Знаєш, де вони?

— Ти знаєш, пане, що я знаю усе, про що ти хочеш
знати,— була покірна відповідь.

— Пек єї! ¹ Що каже хан на козацьку готовість?

— Джанібек-герай відкликується до волі всемогучого та
всемилостивого Аллаха, який при помочі самих гяурів ви-
губив невірних у кримських городах. Ба, й забагато рабів є у
Кафі, тому впала ціна на свіжих невільників, а через постій
війська і флоти вельми подорожіла пожива від Перекопу
аж по Феодосію. Страшне буде літо, якщо не змилюється
Аллах. Хай буде його свята воля, Джанібек не стане напів-
перек дороги кісмету, якщо він має постигнути турецькі го-
роди.

— Пек єї! Ти мудро говориш, Мустафо. Джанібек пови-
нен би зробити тебе мурзою...

Очі Мустафи засвітились якимсь фальшивим блеском
ні то радості, ні то злоби.

— Аллах, пророк і хан — се три степені служби, яку
несу їм удень і вночі! — відповів, прикладаючи руку до
чола і грудей.

— Так, ти розумний і зручний чоловік. Проведи човен
поза Аслан-керман а одержиш нагороду.

Коли Мустафа вийшов, чорні брови Івашка стягнулися
на хвилю:

— Так, ти розумний і зручний чоловік, одначе ти знаєш
забагато...

Тої самої днини перед вечором Мустафа приніс до конаку
два великі мішки цехінів, які одержав від орударя Граціянія
як одкуп за жінку Корецького. Перед домом, куди завели
Корецьку заптії, зчинилося збіговисько. Вуличні хлопці, чу-
ри, конюхи, татарчуки кричали, свистіли, ревіли та регота-
лися не своїми голосами, виспівуючи наскорі зложену пі-

¹ Дуже добре!

сеньку, яка не благословила Іссу бей Маріям, що дав їй по різних панських присмачках татарську юшку, хоч не пахучу та не дуже чисту, але зате здорову... Бліда, мов смерть, поступала Корецька за кавасом беглербега, а, увійшовши у сіни дому, упала без чуття на долівку. Італійський наймит, татарський посіпака та український потурнак висвободили з соромної неволи дочку мультанських господарів, горду могилянку, яку занапастив лях. Замість престола та княжої ложниці — вонючий барліг татарина, замість величі — неволя та насмішка озвірілої товпи поган.

Мустафа не займався бранкою та її почуваннями. Він спішив зложити гроші до переховання у Абазе-паші та сповнити його приказ. Чому він саме до нього їх заніс, не знати. Здається, тому, бо знав, що Івашко його не обкраде. А може, бажав усипити тільки прозорливість паші, щоби відтак зрадити його... Не знати!

Івашко велів гроші поставити у скриню, а сам пішов прощатися з Юрком. Прощання було дивне. Юрко бажав, було, висказати паші подяку, та зворушення не дало йому промовити ні слова. Мовчав і Івашко, тільки глибокий смуток малювався на лиці сього дивного чоловіка. Ті оба мужі, так різні від себе — вірою, поглядами, стремліннями, — полюбили себе взаїмно.

— Не забудь Сагайдачного і Смілянського замку! — проговорив укінці Івашко з трудом.

— А ти не забудь обох опирів, що п'ють кров твого і мого народу...

І нагло оба кинулися собі в обійми. А злучила їх спільність ненависти та спільність любови — найсильніші понуки людських діл та почувань.

По якомусь часові сімох їздців виїхало з конаку доріжкою, що вела у пристань. Були се Юрко, Мустафа, Степан та чотирьох тугих мужів, видко, вірмен або курдів. Вони їхали чвалом, не зупиняючися навіть біля варт, які мали, видко, приказ пропустити їх без перешкоди. У пристани сіли на велику чайку, у якій лежало доволі об'ємисте човенце та сиділо сорок веслярів. Посередині була шогла з великим трикутним вітрилом. Попутний вітер пігнав чайку горі лиманом у сторону устя ріки. Яничарський червоний прапор повівав з вершка шогли, а біля нього висіла велика червона ліхтарня. Коли запала ніч, запалено ліхтарню, а то на те, щоби сторожові човни не займали подорожніх. І справді. Ідучи, зустрічали вони галери, вітрильні чайки, сторожові човни, на берегах раз у раз показувалися огні варт, та ніхто не спинював ідучих. На чердаці уклався Мустафа спати, а Юрко та Степан сиділи біля керманича. Вони не спа-

III. Якась гарячка огорнула обох, по лиці Степана спливали сльози одна по другій, наче у важкому горі, Юрко аж прожав з нетерплячки.

Жовта вода несла зі собою ще криги льоду, які таяли від теплішої морської хвилі та холодом обдавали тіло. Шохвили пропливали попри чайку пні дерев, гіляки або цілі плаваючі островці, зложені з гілля, порохна, намулу, в'ялого листа та моху. Вартові довгими держаками віддрулювали сі перепони, і чайка плила далше. Крім вартових, спали усі у човні, загорнувшись у кожухи. Пізно вніч шум води, лопотання вітрила та одноманітний свист вітру приспали і Юрка, тільки Степан не спав...

Аж засіріло на сході небо, і пільма ночі стала звільна відпливати на захід. Вітер утихав звільна, і чайка чимраз повільніше плила наперед. Перед нею з-посеред розбурханих вод підіймалися перші острови Дніпра. Тоді вартові розбудили Мустафу. Сей протягнувся, зівнув, відтак укляк на чердаці з лицем, оберненим ід сходові, та відправив приписаний намаз. Опісля добув із-за пазухи свиставку і свиснув тричі. На сей знак зірвалося усе, що жило, і кинулося до весел. Стрілою понеслася чайка по запінених хвилях назустріч островам, а Мустафа взяв з руки правіло керми і правив чайкою, ждучи на сніданок, який ладили його товариші, привезені від Абазе-паші. Вони покляли на лавку і трубий шмат дернини, а на ньому розвели огонь. При тій ватрі пекли говсту баранину на вербових прутиках, а коли м'ясо пришварилося, збудили Юрка. Усілися на кормі снідати, і аж тоді розглянувся молодець довкола. А вид був справді величавий.

По синьому зводі неба переганяв вітер цілі стада хмар, а їх тіни пересувалися по поверхні землі, мов похмурість по лиці людини. Як оком сягнути, покривала усе вода — але не синя вода моря, що, розбурхана піною, обдає плавця та ворочає судном, наче лущиною, на всі боки, ні — усі ті води кинула у одному напрямі якась велетенська сила, і вони стремлять у один бік, наче пручи приступом по приказу полководця. Зі страшенною вагою пруть вони вперед ненастанно, безпереривно, уносять зі собою усе, що спинює їх у дорозі. Ті води — се море, яке велетень переливає відразу з одного місця у друге. Ні одного, ні другого берега не було видно — вони губилися у ранніх опарах, які приймалися з водяних мас. Коли судно підходило до правого берега, почувався клекіт води та гук обвалів. То шуміли води по струях, то валилися у русло підмиті стрімкі береги. Тут і там з-під води, наче рамена мерців, простягалися чорні, перегнिलі гіляки осокорів та верб і навіть дубів, які весняні води звалили у

ріку на Козацькому острові, або на Тавані¹, і принесли сюди. Здовж того берега ішла головна течія ріки, і годі було чайці, що плила горі водою, держатися тої сторони. Вона відпливала на схід до лівого берега. Та тут губився моряк зовсім... На милю-дві ішли тут бунчами ріки плавні — ся безліч рукавів, річок, протоків, затонів. Тут не шуміла вода, тут співали лишень комиші, троща та очерет журливу думу про козацькі походи, бо тут, у тому хаосі острівців, лісів, лугів, піскових лав та річищ, виростала та розживалася козацька сила. Мільони птиць підлітали угору хмарою при появі судна та опускалися знову на воду. Гуси, качки, бекаси, слукви, пірникози, гупала, чайки, хохітви, бузьки, чаплі, журавлі, пелікани та безліч других крилатих мешканців плавні наповняли криками повітря, а з боліт і ліса обзивалося хрюкання кабанців та глухий рев тура.

Чайка в'їхала між острови, і вид відразу змінився. Замість отвертого моря бачило око уперше щось подібне до ріки. Дубовий ліс вкривав острови, але окраїни їх стояли глибоко під водою. Раз у раз зачіпали весла об верхки дерев, одначе не були се дніпровські гнилі, а живі верби, вільхи або зарості, що у звичайний час віночком окружували діброву острова. Так-то плила чайка горі річкою аж до Талинки, де станула коло полудня. Тут задержалася, і Мустафа вісів під час, коли товариші обідали. За годину вернув татарин з містечка, яке лежало на березі ріки між балкою річки Талинки а руслом Дніпра, і привів зі собою других сорок гребців. Дотеперішні вісіли і пішли у городок, а чайка поплила далі. На березі не видко було ні пастухів, ні купців, ні хліборобів. Крутилися тільки турецькі баші божуки та сіпаги очаківського беглербега — видко, спокійна людиність покинула городок на военний час. На укріпленнях видко було чимало гармат, які вимірено на ріку, куди мусіли би перепливати козацькі човни. Між лівим а правим берегом ненастанно їздили сюди й туди вартові човни, а на більш отвертих місцях, горбках, пригірках стояли фігури, тобто маленькі помости з дашками на кількох височенних стовпах. Під дашком стояв вартівник, розглядаючися на всі боки. Довга драбина лучила помостик зі землею.

Під вечір чайка плила здовж лівого берега острова Тавань, на якого горішньому кінці стояв замок Аслан-керман. Побачивши стіни та земляні вали кріпости, закликали усі подорожні: «Ель гамду іл-л-іллях!»², а веслярі підняли весла. Вони обтирали піт з чола, бо праця то була чимала — плисти

¹ Острів, на якому стояла міцна турецька фортеця Аслан-город;

² Хвала Аллахові!

проти течії. Тому живо заговорили між собою по-турецьки та серед сміху й дотепів спускали на воду човенце. У нього сіли Мустафа, Юрко, Степан і чотирьох слуг Івашка. Чайка завернула вліво, до замкової пристани, а човен поїхав вправо, до лівого берега ріки горі водою. Коли чайка найшлася у значнішому віддаленні, запитав Мустафа слуг руською мовою.

— Розуміє з вас хто по-руськи?

Гребці переглянулися поміж собою і живо забалакали якимсь зовсім незрозумілим язиком.

Тоді Мустафа повторив питання по-турецьки.

— Йок, ефендім!¹ — відповів найстарший з них, високий муж з орлиним носом та чорними очима хижої птиці.— Ми курди з Діярбекіру.

— Пек єї! Дуже добре! — замітив Мустафа.— Паша — се обережний чоловік, не любить, щоби йому хто заглядав під кубок з кістками.

Слова ті звертав Мустафа до Юрка, пристроївши лице приязним усміхом.

— Як-то? Під який кубок? — питав Юрко.

Мустафа засміявся голосно.

— Ти знаєш, ефенді, що грач-костира перемішує кістки, а відтак викидає на стіл, але не відкриває кубка, доки противник не покладе своєї ставки на стіл. Тому, бачиш, на галерах Абазе-паші, ні між його двірнею нема ні одного русина, ні ляха.

Юрко задрожав. Мав би, може, сей брудний, дрантивий татарин відгадати гру Івашка?!

— Абазе-паша,— відповів на вид спокійно,— сам походить з руської землі, тому русинів не любить. Се не дивно. Наколи б ти, Мустафо, прийняв нашу віру, то також не бажав би стрітити другого такого самого перевертня.

Мустафа обкинув Юрка хитрим, фальшивим поглядом.

— Йок,— сказав,— се не те. Ось видите, що вас він не боявся, а при сьому він не позбувся руських рабів, продаючи їх, тільки пустив їх потайки на волю... ефенді! Старий Мустафа добрі ще має очі і бачить много більше, чим хто думає...

Юрко зблід. Рука його мимоволі сягнула за пояс за кинджалом, але Мустафа зі своїм найсолодшим усміхом поклав руку йому на плече.

— Не бійся, ефенді, не хапайся за ніж, Мустафа не зрадить паші, бо Мустафа татарин, а не турок... Його величність хан — коби Аллах обсипав його усіми благами Едену² —

¹ Ні, високошановний пане!

² Еден, Едем — за біблійною міфологією, земний рай, країна вічного блаженства, благодатний куток, місце насолод, в якому жили Адам і Єва до гріхопадіння.

також не забув заходів візира Насуха скинути його, і престіл в Бахчисараю горить зараз під ним. Тому він бажав би його укріпити під собою. Усе те нитки основи, які держу в руках. По них міг би дійти до тканини, та волів би, щоби паша сам показав мені її, кажучи: «Ось, Мустафо, мій варстат¹, чи бажаєш стати одним з ткачів?»

Очі Мустафи блистіли у темряві вечора. Він пильно вдивлявся в Юрка, наче бажав вглядіти в його очах розв'язку тайн. Сей погляд притягав до себе зір молодця, мов очі гадюки, і Юрко чув, як слабне його відpornість.

— Вибачай, Мустафо!

— Ефенді! — крикнув нагло на нього провідник човна, який сидів попереду. — Ходи сюди, тут щось пливе на нас, чи не човен?

Юрко вигнався прожогом туди сам, бо Мустафа не міг покинути керми, і став вдивлятися у темряву ночі. З-за півраних хмар виглянув на хвилину місяць, а у його світлі побачив молодець величезну колоду, яка несеться течією просто на човен.

— Позір², Мустафо! — гукнув. — Бухта вліво! Ще трохи, так!

Величезний дуб, вирваний з корінням, проплив попри човен, зачіпляючи галуззям об весла. Небезпека минула, та в тій хвилині почув Юрко побіч себе шепіт провідника.

— Не бійся, ефенді, ми не мурзи, тільки вірмени. Абазе-паша знає, що Мустафі не побачити уже Аслан-города... Молодець оторопів.

Коли тигр у плодovitій землі Мазандерану збирається напасти на оселю, то крутиться довго довкола неї, досліджує усі стежини, переходи, корчі та криївки і ніколи не дасть людям захопити себе небачно. Кождий його рух напору обчислений, кождий крок обдуманий, а кождий скок смертельний! Таким видався Юркові Івашко серед своєї високої гри. Справді, усі митарства, каверзи, заходи та міркування польських статистів, усі головачі дивану не зуміли відперти удару, який задумав їм нанести сей тигр Мазандерану. Справді, безпечно було усякому у його тіни, а горе ворогові.

Зовсім успокоений вернув на керму, де Мустафа балакав зі Степаном про Україну.

— Вибачай, Мустафо, — сказав йому, — але ти думаєш, може, що я маю яку участь у планах Абазе-паші. Ти млишся. Паша є моїм другом з давніх літ, але тепер поміж

¹ Верстат;

² увага!

нами нема спільности. Я християнин, а він бузувіра, мені з ним лучиться годі.

— Хай буде і так! — відповів Мустафа, який, певно, подумав, що небезпечно було би наставати дальше. Він і так досягнув свою ціль, пізнавши по збентеженні молодця, що не помилюся у своїх підозріннях. А чи самого підозріння не було доволі, щоби перевішати половину дивану та з десятиох беглербегів? Чи за підозріння не платить не раз Алі-паша більше, чим за доведені факти? Доведена річ є звісна. Кождий знає, що з неї може бути. Але хто обчислить наслідки підозріння?

Між тим чайка плила здовж лівого берега Дніпра. Величезний комиш стояв тут стіною, а нічний легіт шумів серед сухої торішньої трощі. З-поміж неї виростили бивно молоді гони. У світлі місяця блистів ярко молодий шувар та світилися сочні листки іреня, наче посріблені. Вода плила спокійно і не була глибока. Вона переливалася тихо поміж островами водяних ростин, а місячне сяйво покривало блеском брудну краску води. Юрко вдивився у сю картину, наче у півсні. Ось се знову його рідна земля довкола нього. Висісти на берег та полинати ген далеко у Діброву до Галі... Нічого вже не спинить його. Турецькі зағони, замки, татарські чамбули остали за ним. Перед ним Дніпро, степи, воля. А там далеко, над синім Тясмином, ждуть на нього сині оченята його вірної дівчини — уся безкрай нескazanного щастя, спокою, земного раю! Аж там ждало його життя у цілій повні. Там козацький лад без панів та рабів, безпека, мир, там жадано сили усього народу, жадано самостійности. Ось з ними, козаками, піде і народ по славних слідах князів, про яких розказував йому і Галі о. Андрей у далекій Іванівці...

Нагло почувся за човном плюск весел та шум води. Рівночасно просто нелюдський крик вирвався з грудей Степана.

— Наші, наші! — лебедів.— Братіки, други... скільки літ... сліз, крови, сердешні мої, ми тут... тут...— і хлипання замкнуло йому уста.

З-поміж очерету висунувся на чисту воду човен, у якому сиділо кількох мужів. На головах видніли високі смушеві шапки зі заломаними вершками. Лучі місяця грали на блискучих дулах самопалів.

— Стій! Стій! — гукали голоси.

Весла піднялися горі.

— Піддавайся! Клади зброю!

— Підходіть безпечно! — вигукнув Юрко.— Ми свої!

— Який біс тобі свій? Хто ви?

— Невольники, які втікли з ясиру!

— Брешеш, сякий-такий сину, ану перехрестися.

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа! Слава тобі Господи, що сподобив нас почути хрещену мову! — крикнув Степан.

Човни пристали до себе, і Юрко зі Степаном перескочили у козацьку чайку. Степан тягнув ще зі собою доволі великий мішок, але Юрко не бачив того. За ним стояв Мустафа та вихваляв Аллаха і його пророка за поміч у виконанні приказу паші.

Одначе, коли тільки козаки замітили, що у човні є турки, сейчас придержали його гаками.

— Що се за люди? — питали Юрка і Степана.

— Се добрі люди, які нам помогли. Бувай здоров, Мустафо,— відповів молодець,— і не заглядай Абазе-паші під кубок, щоби не побачив замість виграної кістки — Азраїла!

— Аллах, Аллах, Аллах! — закликав наполоханий татарин, але в тій хвилі на знак отамана, що сидів при кермі козацького човна, козаки підняли клюки, і течія понесла турецьке судно доли водою. Юрко кляк посередині човна і став молитися. Степан плакав, сидячи на лавці, козаки мовчали, бо шанували зворушення утікачів. Судно пірнуло знову в очерет, тільки на дзьобі стояв вартовий, поглядаючи понад очерети на ріку.

Юрко встав.

— Добрий вечір, Юрку! Не пізнаєш нас, старих своїх друзів? — почувся нагло голос отамана.

Молодець здригнувся і подався у сторону керми. Отут на лавочці, курячи коротку носогрілку, з рукою на правілі сидів Олекса Коршун. Довго не випускали себе оба з обіймів. Відтак став Олекса розказувати усе, що знав про Івана і Галю. Вони осіли в Діброві у Тясминському уході та за частину Юркових грошей розводили господарку між тамшніми слобідками. Прочі гроші віддав Кіркор вірменським орударям, щоби винайшли і викупили Юрка з неволи, але невелика була на се надія...

Оповідання Олекса перервав якийсь далекий крик, наче крик убиваної людини. Юрко затрясся.

— Що се таке? — спитав Олекса.

— Ах, сей крик — се послідний відгомін турецького світа, що доходить до моїх ушей,— відповів Юрко і розказав укоротці усе, що пережив у Туреччині.

— Сей крик, що ми чули,— се крик Мустафи, якого Івашко велів убити своїм посіпакам! — закінчив оповідання.

Довго розказував Юрко, а Олекса слухав уважно.

— Гаразд! — відповів.— Гетьманові виплатилася зе-

лена шапка та пернач. Таких вістей, певно, і він не сподівався. Поїдемо до нього, через день переспішся у чайці, а хіба я уже зовсім не знаю нашого Петруся, як не накаже нам вечором походу.

На даний знак човен помаявся вузькою протокою поміж очеретом, відтак переїхав чимале озерце, окружене лозиною та шуваром, і в'їхав у устя невеликої річки. Аж вкінці зашуміли осоки, і на малому півострівці побачив Юрко відблиск огню.

— Ось там гетьман! — сказав Олекса.

З шуршанням виїхав човен на пісок. Олекса, Юрко та Степан зі своїм мішком висіли на беріг.

VIII БИТВА

При березі півострівця стояло кілька човнів. Дещо дали від берега горів огонь, а довкола нього лежало й сиділо кільканадцять старших козаків. Стільки ж само молодших крутилося біля човнів та виносило відси поживу, кожухи, збрую та порох, щоби не замekli від річної вогкости. Підійшовши ближче, побачив вкінці Юрко Конашевича.

Гетьман лежав, сперши голову на руку, біля огню. Яркий блеск освічував лице, якого черти так глибоко врилися у пам'яті молодця. Були се черти льва, який важить свої сили до нападу на ворога. Було се лице князя, який думає про добро повіреного йому народу. Якась важка думка вижолобила на чолі гетьмана глибоку борозду, а очі прикувало до себе полум'я огню. Товариші гетьмана мовчали, видко, не бажали переривати його думок. Вони знали, що думок гетьмана не обійме ніхто другий і ніхто не зможе розв'язати вузла труднощів, якого не розв'яже він сам. Самітно, бач, живе у світі сей, кому повірена судьба мільонів.

Довго стояв Олекса з Юрком перед Сагайдачним, а він все-таки не бачив їх. Його мізкуванням слонювали увесь зовнішній світ, наче серпанком планів, здогадів, побоювань, надій, і важким, бо майже неможливим видавалося найти вихід з тих сумнівів. Ось тут стояв він з добором козацького лицарства, готовий до нападу на Крим, Очаків, Синоп, Кафу або й Стамбул, а там, на заході, ненависні ляхи усіма силами намагаються показати туркам якесь військо хоч про око, щоби уникнути війни з Османами. У них нема ні сили, ні відваги, ні хоробрости, є тільки безличність, до майстерства доведена брехливість і незрівнянна умі-

лість підлешуватися кому треба. Будь у них козаки, Іскандер-паша рачки поліз би до Стамбула лизатися. А так там показують більше війська, чим є на ділі, а тут тисячі ховаються у очереті, щоби ніхто не знав, скільки їх. Дивно! Що ж вийде з сього походу на Чорне море? Без сумніву, війна турецько-польська. А що буде, як король забажає козацької помочі? Звісно, що! Козаки підуть і турків посічуть на капусту. Та тоді у першій мірі благородне польське лицарство скористає з хвилевої переваги і захоче знову тисячі козаків перемінити у рабів, а прочих у вартових пахолків по пограничних панських маєтках. Заждуть, як між козацтвом постає незгода, а тоді ударять... як над Солоницею... І ціла, з трудом, мозолом, зі сліз та крові, з жури та праці, силою та хитрощами двигнена будівля будучої України розвалиться, наче непокрита дерниною землянка у весняну зливу. Ось тому не треба, щоби козаки ішли у поміч «баборізові». Ба, але війна з турками — се не комісія. Тут мусить він, гетьман, послухати приказу... Та нагло якась гадка завітала у голову гетьмана, борозда на чолі щезла, а очі піднялися і глянули на обох стоячих перед ним мужів.

— Се ти, Олексю? — спитав. — А се пан Угерницький, правда? Чи не з Криму їдеш? Вітай, вітай! Милости просимо сідати і розказувати, що там у Криму діється.

Гетьман простягнув руку до Юрка, який похилився, наче бажав поцілувати руку гетьмана. Та сей не допустив:

— Лиши, сину, я не піп, ані батько.

— Батько, гетьмане, нам усім, а мені ще й рідним доводишся, бо завдяки твоїм дарам відзискав я те, за чим їздив у татарські улуси.

— А чув я, чув про пригоди панни Попелівної та твої, але, бац, чув я і таке, що ти попався у неволю. Яким же світом ти тепер тут?

Юрко поглянув на кількох мужів, які сиділи неподалік і прислухувалися розмові, та почервонів, не знаючи, що відповісти. Вкінці здобувся на відвагу.

— У мене тайне посольство до вашої ясновельможности, пане гетьмане, а я научився у Туреччині не вірити більше, чим одному язикові.

— Оставте, панове, нас самих! — звернувся гетьман до оточення.

— А що се за «секрети» привіз сей ляшок, що козацьких ушей боїться? — спитав злісно немолодий уже козак, з малими світячими очима, червоним носом та згідно стисненими вузькими губами.

Сагайдачний глядів хвилю на нього, а рука його звільна підійнялася, указуючи пальцем у ліс.

— Відійди, Богдане, і не забувай, що ми у поході! — сказав спокійно, але у очах його було видно щось страшне, бо Богдан Барабаш зблід і відступився. В сій хвилі прискочили до нього писар Пашковський та осаул Мамаєвич, вхопили його попід руки і відвели набік.

— Ось бачиш, хлопче, які тут у нас є різні люди, — усміхнувся гетьман згiрдно, — і з ним ще треба возитися... хотій, — тут гетьман засміявся, — часами і такі люди припадаються. А тепер сядь і розкажи усе, що знаєш.

Юрко усів біля огню і розвинув перед Конашевичем увесь план Абазе-паші повалити Польщу турками, а турків — ворохобною вірмен, татарів, волохів. Сагайдачний слухав уважно і усміхався. Коли Юрко скінчив, відповів:

— Перш усього тішить мене, що ти навчився забувати уже про своє горе там, де йде річ про спасення України, — се гарно. Відтак мушу признати, що Абазе-паша — се великий чоловік, який, певно, не згине на гаку у Стамбулі, ані не зігнє у Єдикулі, і знаю, що він осягне свою ціль. Та, бач, одно тут є важне, про що і він, і ти позабули. На розбиття Польщі не треба зовсім війська, вистануть гроші і татари. У війні з Польщею не ослабиться Туреччина, хіба що ми будемо у польському таборі — а тоді Польща розіб'є війська падишаха, а сама не впаде. Навпаки, вона зажде на яку усобицю-незгоду між нами і покладе на нас свою руку грабіжника, палія, злодія, убійника.

— Незгода? Ясновельможний, а хто ж стане проти тебе на Україні?

— Хто? Тисячі! Усі ті, що відвикли від праці та живуть тільки грабіжництвом у королівських війнах, на татарському пограниччі або як надвірні козаки польських панів. Хто звиш десяти літ тікав від панів та схід і ні разу не сіяв, не орав, не жав, той і опісля не буде працювати. А я вимагаю від моїх земляків не тільки хоробрости, а й праці. Та се ще не все. Уся чернь пре до війни з Польщею, яка, мовляв, є зовсім безсильна. Гей, пер би і я до неї і перший клав би головою за волю України, та ба, не штука розбити старий лад, але збудувати новий — на чому? на кому? На ляцьких панах, уніатських біскупах та попах, на козацькій голоті з московської війни? Тому я йду на згоду і злагоду з королем, доки наш православний, козацький лад не стане на Україні твердою ногою. Аж тоді вибухне війна, а тодішній гетьман України буде першим руським князем від трьохсот літ... Але на се можемо сподіватися за двадцять-тридцять літ, коли з нинішнього населення України зродиться свіже покоління свобідних, не поневолених на кожному кроці горожан. Усі поважні, образовані люди у краю, духовні, шляхта, ко-

заки — усе є за мною, уся чернь стає часами і проти мене, а саме, коли ворога нема близько. Розумієш нас?

— Розумію, гетьмане, але як так, то ти не допоможеш Івашкові у нічому!

— Напроти, поможу і більше осягну, чим він. До війни не прийде, доки не загоряться передмістя Стамбула. Усі борються над Дністром — се нічо. Одні бояться других та намагаються себе взаємно обдурити. Волохи, молдавани, семигородці непевні. Турки неохотно б'ються на півночі, поляки бояться і трусять, татари раді би тільки грабити, а не воювати. Де ніхто не хоче битися, там війни не буде. Я викличу війну, якої треба паші...

— А що буде, як турків поб'ють козаки? Прецінь і вони на сю війну підуть.

Сагайдачний усміхнувся.

— Саме і я думав перед хвилиною про се. Видко, у тебе, хлопче, голова не від паради. Ну і я видумав, що треба. Передай паші від мене вістку, що у першому поході ляхів на турків козаків не буде. Аж коли щонайкраще ляцьке військо розлізеться або вигине, а султан двигне яничарів та усю свою силу на Польщу, тоді стану я з усім козацтвом і ручу, що Туреччина не оглядала ще такого погрому, як зазнає. От тоді може паша почати і свою роботу на Сході.

Се сказавши, покликав гетьман старшину.

— Пане Барабаш,— сказав, коли підійшли покликани,— ви противні були походів на Крим, але послухали приказу і пішли. Та ось мені треба тепер на Україні певного чоловіка, який зумів би держати поспільство у ладі, пильнувати границь від чамбулів і польських комісій та опікуватися київськими братствами. Вертайте у Білу Церкву та давайте порядок усьому, доки я не верну з походу.

Блискавкою перебігли очі Богдана від гетьмана до Юрка. У них ясніла радість. Зате Пашковський почервонів з досади і з нетерплячки гриз губи аж до крови.

А Барабаш поклонився.

— Усе, що ваша ясновельможність мені поручила, вивопню щиро, без спротиву! — заявив голосно.

Се сказавши, відійшов та з замінним поспіхом став ладити усе до дороги. Та ледве відвернувся, писар кинув шапкою об землю і дрозжачим від обурення голосом сказав:

— Чи ти, Петре, сказився? Він підійме проти нас усю безробітну та безземельну Україну. Коли вернемо, так хіба відразу класти булаву прийдеться.

Сагайдачний засміявся.

— Ну так і що ж? Уступав я не раз, уступлю і тепер. Прийде генеральна рада за новий рік, положу булаву і від-

Щину з рік на хуторі. За сей час такого накоять Барабаші та бородавки, що мене волами знову потягнуть рятувати козацтво. І я порятую його тоді, як рятую усі стани на Україні.

Юрко зрозумів нагло усе. Сагайдачний бажав використати ненависть української черні до ляхів і тому пускав Барабаша між народ на час своєї неприсутности. Козацька чернь віддасть полковникові у руки власть на Україні вже тепер, а між тим Сагайдачний вжене Польщу в війну з турками. Взимі булаву дістане Барабаш або Бородавка і не дасть помочі полякам у війні. Турки поб'ють ляхів, але Польщі не розіб'ють — по битві прийде знову пора на Сагайдачного. Чи боронити народ від польської пімсти, чи вести переговори о козацьку поміч не зуміє хто-будь. Нищити — це штука, начати опір зуміє кожний, та штука се чимала — відбудовувати знищене, та не кожний зуміє довести боротьбу до успішного кінця.

— Дивно воно мені не раз, ясновельможний, що ти, замість дбати тільки про козаків, на всі боки кидаєшся, а через те всілякі «бородавки» тобі на носі ростуть.

Слова сі висказав високий, доволі грубий козак у синій киреї, з важким чеканом в руці та шаблюкою, що сягала йому аж до ліктя. Був се військовий осаул Мамаєвич, звівний зі своїх одчайдушних походів козак, близький товариш гетьмана.

— Дурний ти, Мамає! Нібито сонце сходить з-за козацького черева і заходить за оселедцем, чи як? Чи, може, ти бажав би, щоби я козаками так держав хамів і ликів у страху, як Річ Посполита? Не діждеш того, синку, хоч би ще раз так обдурвся від людської кривди. Козаки — се не Україна, а Україна — не козаки, що ти — то не черево, що черево — то не ти. Не ти для черева, тільки воно для тебе...

— А хто його знає, як воно там у нього,— почувся нагло голос за гетьманом.

Всі зареготалися. Молодий, вичепурений козак у кармазиновому жупані встав саме з кожуха, на якому спав, і, протягаючися, підхопив послідні слова гетьмана.

— Дорошенко! — крикнув Юрко.

— А диви, братіку, і ти тут! Яким світом?

Обнялися і віталися, а між тим гетьман давав пояснення Мамаєвичеві та Пашковському. Пашковський кивав головою, затирав руки та сміявся. Мамаєвич крутив вуса та випивав раз у раз черево. Олекса штовхнув у бік Юрка і сказав шепотом:

— Видко, стара січова лисиця знову придумала якусь нову штуку. Ось диви, Юрку, як усміхається! Цікаво було б знати, на кому від того стерпне шкура?

— Що ж ти, пане Юрку, робитимеш? Поїдеш далі на Україну чи, може, останеш з нами? — спитав Дорошенко.

— Я — з вами? Хіба ж ти не знаєш, що я з неволи, що мої дома вже й панахиду по мені прочитали! Мені домів пора! Дорошенко покивав головою.

— Та воно правда, тільки, бачиш, усе добірніше лицарство тут, торічний ясир ще у Кафі, флота Алія-паші в Очаківі, а у нас кожда шабля на чету...

Кров ударила Юркові до голови. Як-то? По стількох невгодинах, трудах, небезпеках, коли удалося йому чудом уйти смерті у бісурманській паші, він мав би лізти знову туди, у другу неволю або смерть? А Галя, родичі, майно?.. Юрко понурив голову і задумався. І ось перед очима станув йому потурнак Івашко, який міг би у розкошах гарему пережити усе життя щасливо й безжурно. Що йому Україна? Він її прецінь не побачить уже, а хотяй би і побачив, то хіба як ворог. Хотяй би і люди простили йому відступництво, то не простить Бог... А може, і Бог простить тому, хто і власного спасення не пожалів для рідної землі? Треба би запитатися отця Андрея!.. Так, але хто простить шляхтичеві Угерницькому, православному русинові, який покинув козаків, щоби спішити до дівчини? Ох, се був би сором! Не перед людьми, бо люди не подивуються невірникові, який тужить до свободи, але перед собою! Бо ж він, може, один ще, крім Конашевича, знає, яке значіння має похід на Крим у сю хвилю...

Серед тих думок почув на плечі руку, а коли оглянувся, побачив отамана.

— Нам час у дорогу, пане Угерницький, поїдете з Барабашем та кількома козаками до Білої Церкви. Ти знаєш, що супроти вісток, які одержали ми від тебе, годі довше відтягатися.

Гетьман усміхнувся, наче сказати хотів: «Не тягну тебе зі собою, ось ти сам...»

Молодець покраснів, мов грань.

— Ваша ясновельможність, дозвольте, що і я остану з вами...

Лице гетьмана заясніло.

— Я тебе не тягну, перед тобою рідня, дівчина, обов'язки, за тобою неволя, ти свобідний, хлопче, йди, куди хоч, а я тобі твоєї доброї волі не забуду.

— Мені не о твою ласку йде, ясновельможний, а о святу справу народу... я мушу йти, хоч би мало й пукнути серце з туги...

— Так, хлопче, твоя правда, се свята справа, справа будущини усього народу, а не тільки грабіжницького козаць-

кого хліба. Рідним сином станеш мені віднині, бо ти зумів поняти сю святість, яка й мила Богові або й пуше Бога... Я, щоправда, сподівався від тебе такого рішення, тому й приказав Степанові Корчинському їхати у Чигирин до твоїх.

— Ах, добрий батьку!..— дякував Юрко.

— Не дякуй, подякуєш нашій неньці Україні оце там.— рукою показав на полудне.

— А чи маю я сей мішок взяти зі собою? — почувся нагло голос Степана з-поміж козаків, що ладилися разом з Барабашем їхати домів.

— Який мішок? — спитав Юрко, зачудований.

— Та від Івашка. Він казав, що се ваші гроші. Десять тисяч червоних.

Сагайдачний і Юрко переглянулися і вмить оцінили сей дар, вартість того, хто його давав, як і того, хто, беручи, не знав про нього.

— Бери зі собою! — відгукнув Юрко Степанові.— Поздорови усіх, а гроші віддай Іванові Попелеві та його сестрі у Діброві. З Богом!

— Оставляйте у здоровлі, пане, хай Свята Пречиста приведе вас домів та своїм Покровом вас осинить.

Юрко не чув уже сих слів, бо, закривши лице руками, побіг геть у ліс...

Коли утихомирилася кров у висках, вернув Юрко до огню. Та тут найшов чималі зміни. Барабаша зі Степаном уже не було, зате під деревом крутилося до сотки оружних мужів у найріжнорідніших одягах. Турецькі каптани, польські кунтуші, козацькі киреї, кобеняки, московські шуби мішалися зі собою. Хто що мав теплішого, те й накинув був на себе. Зате на усіх були високі козацькі смушеві шапки, а по збрुї видко було, що се не прості козаки, а сотники або й полковники. Між усіми визначався велетенським ростом осаул Мамаєвич та лицарським виглядом Олекса Коршун. Серед сеї товпи стояв Конашевич і видавав прикази спокійним голосом господаря, що розділює роботу між наймитів.

— Ти, Бородавка, як і Барабаш, не бажав того походу, тому останеш і досвіта спалиш Тавань і нападеш на Тягинку. Коли ми около полудня переплинемо долі водою, відступиш і під вечір вирушиш під Очаків. Постараєшся знищити усе, що дасться, і робити стільки гамору, начеб вас було не тисяча-дві, а десять. Візьми зі собою своїх і Барабашевих людей і очистиш увесь правий беріг ріки від чат, чамбурів та прочої дрянї. Поняв?

— Поняв! Зоставайте і вертайте у здоровлі, ясновельможний гетьмане, і ви, панове товариство! З Богом!

Рудий та непривітний отаман відійшов зі своїми сотниками, а по хвилі почувся у морі очеретів свист очеретяних свиставок. За якийсь час з очеретів, наче качки на воду, виплило до двадцять чайок і поплило на той бік ріки.

— Мамаєвич підпливе зі своїми полками під Аслан-керман, а коли Тавань загориться, попливе за нами. Олекса Коршун зі своїми піде передом просто себе і нищитиме усі човни, які найде по дорозі. Я держатиму своїх позаду і ударю на флоту, коли тільки появиться. Тоді Мамаєвич мені допоможе, а Коршун стане на боці і вже буде знати, де і коли йому вмішатися.

План був ясний і простий. Турки, видно, не сподівалися, що козаки уже тут, і думали, що вони їхатимуть разом, як флота падишаха. Тому розставили множество варт, які мали звістити Алієві-паші про наближення ворога. Через те більшість менших чайок та байдаків, як ось сей, що ним їхав Юрко з Очакова, була між островами, а галера стояла аж при устю Бога біля урочища Ста Могил. Шість великих галіон було ще в очаківському порті, а прочі човни їздили здовж лівого берега ріки від Кінбурну аж до перших островів. Ось який був розклад турецьких сил, коли Юрко виїздив з Очакова. Через дальші два дні не могло багато змінитися, бо турки не сподівалися рівночасного нападу від суші і від ріки.

Видавши прикази, Конашевич умовився ще щодо знаків, якими мали прозуміватися поодинокі частини війська в разі невдачі, і півострівець опустів. Конашевич з Дорошенком, Юрком та Пашковським всіли у човен і поплили за другими лабіринтом озерищ, протоків та затоків лугового берега. Незнаючий десять раз збився б був з дороги, але козаки знали увесь шлях, наче стежку з хати та у клуню. Вкоротці виїхали знову на отверту воду. Були се Кінські Води, де стояли чайки. Уперше побачив тоді Юрко козацьку чайку.

Трапом судна був довгий та широкий, з одного пня білої тополі, верби або трепети довбаний човен. Його стіни підвищено та розширено на сажень довжини кокорами, тобто ребрами, які обшивано з внутрі і зовні непорушними обсипалками¹. Споїни та щілини позаливано смолою, а боки чайки обшиті довкола туго пов'язаними оберемками сухого очерету. Наслідком сього навіть повна води чайка не тонула у морі: козаки вискакували з човна у воду та, придержуючись одною рукою за край, другою вичерпували

¹ Обсипалки, обсипанки — стружка, зварена з клеєм.

воду. Перед і зад чайки був критий помостом. На чердаці стояла невелика гармата, а під помостом лежали порох та кулі у шкірою оббитих, непромокаючих скринях. Під кормовим помостом стояла величезна бочка киселю лежали сухарі та сало у мішках; тут був також квадрант¹ у осібній скриньці біля правіла керми.

Досвідні мореплавці бували керманичами та пушкарями, а поміж прочими козаками, які гребли веслами, було також завсіди кількох, що ніколи не покидали чайки. Вони мали затикати діри від куль моченими у смолі кілками, вичерпувати воду, а на случай наглої потреби могли навіть уставить на чердаці з кількох жердок рід шогли, щоби користуватися вітром. Усе було просте, звичайне, але незвичайно доцільне, бо козаки ніколи не перебували на морі довше, чим три-чотири дні підряд. Та, проте, коли прийшлося їхати, то ніяка буря не здержувала козаків від походу. І під час хуртовини давала чайка запоруку безпеки, і то о мно-го більшу, чим висока, хитка галера.

Та ледве Юрко мав час оглянути чайку гетьмана, колидесьь далеко над рікою блиснуло раз, другий, третій, десятый, а в хвилину по тому загули у віддалі гармати.

— Бородавка наступає на Аслан! — крикнув писар.

Проймаючий трикратний свист залящав в ухах Юрка. Оглянувся і побачив гетьмана, як дув з усєї сили у металеву свиставку. З ріжних точок берега відчалило двадцять чайок і поплило на річку. Юрко бачив їх виразно у світлі місяця. Вони плили швидко, вдаряючи мірово веслами у воду, без окликів та гамору. І дивно. Олекса Коршун сказав був Юркові, що усіх чайок було вісімдесят, але око бачило тільки дві або три. Усі прочі поховалися так справно, що незнаючий пройшов би поруч шеститисячного війська і не перечуваючи, що воно ось-ось.

Вслід за Мамаевичем вирушив Олекса, але його чайки плили не всі разом, а поодинокі або по дві, що двісті-триста сажнів. Вони мали рівночасно у ріжних місцях виплисти на ріку напроти Тавані та накинутися на турецькі сторожові судна.

Чайки Олекси поплили Кінськими Водами і зeszли вкортці з виду. Рівночасно від сторони ріки почалася знов стрілянина. Гуки були, одначе, острі і короткі, видко, стріляли з малих гармат.

— Се наші гармати! — сказав писар Пашковський.

Сагайдачний кивнув головою і пильно надслухував

¹ Стародавній, простий за конструкцією і в користуванні навігаційний прилад.

дали. Далека канонада утихла нагло, а зате у нічне небо вистрілили дві ракети. Ярке світло облило ріку, і, видно, турки замітили сейчас Мамаєвича, бо нагло загуділи гармати знову, та сим разом голосніше — видно, стріляно у сей бік... Козацькі гармати відповідали зрідка.

На сході почало сіріти.

Тоді Конашевич зняв шапку і поклонився до схід сонця. За ним послідували усі, що були при ньому, а відтак повлізали у човни. О яких п'ятдесят сажнів від півострівця стояла гетьманська чайка у висіченій серед очерету пристани. Була вона схована, що з ріки не видно було її зовсім. Мала вона на кормі жердку, на якій вивішувано прапор. Ось у сьому була і уся ріжниця між нею а прочими чайками.

— Ану, панове товариство, кому в дорогу, тому час! — гукнув гетьман, а козаки скинули шапки.

— Господи Боже, поможи! — крикнули в один голос.

Ще один свист зі свиставки гетьмана — і човен опинився у чайці, а чайка двигнулася вперед. Двісті кроків дальше розступилася стіна очерету, і показався чердак другої чайки. Вона поплила слідком за гетьманською. За хвилину появилася третя, десята, двадцята. Ні слова не говорив ніхто; крім тихого мірового шуму води під веслами, не чуть було ніякого гамору. Усе відбувалося вправно, без заколоту та непевности. Видко, учасники виправи не уперше їхали сею дорогою.

Між тим стрілянина на річці ставала чимраз гарячішою, а на сході стало небо рожевіти. Видко було уже цілу ширину Кінських Вод та дві стіни очеретів по обоїх їх берегах. Козаки без напруги гребли веслами, але не співали, як се було їхнім звичаєм.

Втім від сторони Дніпра почувлися стріли з самопалів. Мимоволі звернув Юрко туди голову і побачив на західному овиді зарево.

— Що се? — спитав писаря, який сидів поруч нього та мовчки покурював люльку.

— Хіба не чув? — спитав у відповіді Пашковський. — Се город Тавань. Бородавка підпалив Тавань, а опісля підступив під Тягинку.

— Ануко, братчики, живіше! — гукнув гетьман. — Раз, два! Раз, два!

Козаки налягли на весла до такту, і, наче справжні чайки, помчалися судна уперед. Червона куля сонця вийшла на небо та зрожевила річні опари. У очереті стали обзиватися птичі голоси, а з Дніпра долітали раз у раз мушкетові стріли. Гармати замовкли: видно, Мамаєвич плив уже паралельно з отаманом за розсипаними чайками Коршуна. Так

воно було і справді. Козакам удалося, як ніколи, вивести в поле бісурман, які зовсім не могли у положенні визнатися. Ледве човен Мустафи переїхав попри Тавань, зміряючи до Тягинки, коли на турецькі й татарські сторожі на правому березі напали козаки. Рівночасно з-під правого берега посипалися гарматні кулі на Аслан-керман. Ударено на тривогу, замок задимився і розсипався градом куль, які падали у річку і на беріг, по окопах забігали яничари, баші божуки. У степу татари бігли до коней, та козаки, під'їхавши непомітно, упередили їх. Кількість коней, що належали до сіпагів, та табун татарських бахматів дісталися в руки напасників, які сейчас змінилися з моряків у комонників. Почалася біготня по березі. Козаки ганялися за татарськими кінними чатами, рубали впень піхотинців, а між тим частина ждала таки у човнах на прихід Мамаєвича. Аж ось приїхало двадцять чайок і направило біг свій просто у замок у пристань. Здавалося, що козаки підуть від ріки приступом на укріплення. Тому усі гармати звернено на сей бік, бо турки думали, бач, що йде саме головна сила ворога. Усі дула, усі очі й уся увага звернулися у сей бік. З сього скористали чайки Бородавки і проплили повз правого берега ріки. Вони гнали з бігом води просто до долішнього кінця острова, де стояв городок Тавань. Та тут у пристани господарював уже Коршун. Усі турецькі моряки, між ними і сих п'ятдесятьох, що возили Юрка, погинули у своїх човнах та у пристани. Три чайки причалило тут, і за півгодини увесь городок був уже на ногах. Спокійної людности і так майже не було, та зате була чимала залога. Юрбою побігли турки у пристань, та в половині дороги спинилися. За їх плечима горіло уже кількадесят хат та чути було виття та крики убиваних і оклики тріумфу переможців. Заки офіцери могли завести який-такий лад і поперти на ворога, вже ворог сидів у чайках і здалека долітали тільки зі сторожевих човнів якісь крики. Се коршунівці знищували після приказу гетьмана усе, що плавало по воді. Тавань горіла, але коли турки від пристани вернули до городка, ворога не було вже і тут.

— О Аллах! Стережи нас від тричі укаменованих шайтаном! — сказали тоді і післали у замок питати за наказами. Але у замку знали тільки те саме, що і у городі. Козаки, мовляв, переплили далі, а було їх сорок тисяч. З-перед самої пристани завернули і поплили долі водою. У виду сього турки рішилися ждати приказу з Тягинки, а поки що полягали, де хто міг, щоби діждатися дня. Одначе і день приніс тільки гук гарматних вистрілів від сторони Тягинки, а на річці не видко було ні одного судна. Звільна стихала і

стрілянина, а під вечір побачили турки двадцять чайок, які поволи та з трудом на кількох веслах пробиралися здовж лівого берега ріки горі рікою. Вони плили поза обсягом стрілів, а в турків не було човнів, щоби гнатися за ними.

— Аллах! — дивувалися вони.— Чи се ті самі, що були тут уночі? Аллах акбар¹ дав, видко, синам пророка побіду над гяурами. Ель гаду іл-л-іллях!²

Та самі вони не вірили у се, бо за чайками не було погоні, а погоня мусіла б бути, якби побіда була на стороні їх. Щойно вечором над'їхало двох татар з Тягинки берегом та переправилося за хвостами коней на Тавань. Вони донесли, що козаки — о, коби Аллах прокляв їх накорінок до десятого покоління! — знищили усі сторожові човни, вибили усі варти і чати на березі та поплили дальше, а їх було сорок чайок...

.

По спаленні Тавані та знищенні усіх вартових човнів між островами козаки щезли, наче у воду провалилися. Через слідуочі три дні не видко було ні одної чайки на лимані. Аж тоді побачив Алі-паша, як великими були розміри погрому. Кілька табунів коней, більша половина городка Тавані, безліч човнів та байдаків і, що більше, до двох тисяч турків були вислідом козацької побіди. Та найгірше було те, що ось показалося, що оба городки — Аслан-керман і Тягинка, будовані з таким поспіхом та з так великим накладом сил і гроша, не вспіли потопити навіть одної козацької чайки. Сором і жаль! Без сумніву, козаки могли були здобути собі сі кріпости, користаючи з замішання. Що вони їх не здобували, то, видко, мали інші цілі на оці: які? Хіба Аллах знає се у своїй всевідучості! Алі-паша казився у безсильній злобі, велів задушити команданта Аслан-городка, та його голова, вбита на спис при брамі очаківського конаку, не успокоїла збентежених вояків та купців. Їм усім здавалося, що ось-ось загоряться хати, а на стінах города загуде страшне «ріж, бий!» скажених гяурів. Тоді Алі-паша велів оддубасити по п'ятах кількох купців, які ширили тривожні вісти, і аж се успокоїло дещо уми.

— Видко, великою є сила падишахових військ, коли паша має час на такі «лакерди», — сказали собі правовірні.—

¹ Аллах акбар (Аллах екбар, Аллагу акбар) — Аллах великий, Бог всемогучий. Цей вислів у мусульманських середньовічних військах був канонічним бойовим кличем, а в буденній мові й досі є ритуальним вставним словосполученням, яке близьке до християнських формул «О Господи», «Боже помагай» тощо;

² хвала Аллахові!

А коби Аллах наділив його побідою у сьому і марою розкоші раю у тому житті. Аллах керім!¹

Аж ось четвертої днини забрали козаки з-під самого Очакова отару овець, а татарських конюхів вибили. Уночі бачили зі стін города луну найближчих улусів едісанської (очаківської) орди, яка кочувала у очакових степах. Алі-паша сейчас догадався, що козаки думають знову користати зі замішання і пересмикнутися на Чорне море. Тому видав приказ галіонам злучитися з галерами і очікувати козаків при устю Бога. Біля урочища Ста Могил стояло дванадцять звичайних галер і чотири галеаси² о трьох щоглах з дев'ятьма гарматами на чердаці, між якими була одна 36-фунтова і дві 24-фунтові. Вони мали п'ятсот мужа задоги, бо до кожного весла треба було по вісім каторжників. Зібравши усю флоту, Алі-паша розвинув свій байдак на одній галері, яка, одначе, мала держатися поза бойовою лінією. У першому ряді мало станути десять галер, усі галеаси — попеременно по дві галери і по одній галеасі. В той спосіб сто шість гармат та тисяча самопалів яничар мали прийняти козацький наступ ударом олова. Розбивши в той спосіб нечаяним ударом ворога, мала ся перша лінія розділитися надвое і пропустити наперед другу, зложену з шістьох галеас та двох галер. Вона стала творити осередок, а обі половини першої лінії — два крила. Користаючи з західного вітру, думав паша пігнатися за розбитими чайками, окрилити з трьох боків і витовкти до останньої. Поза обома лініями плило ще двадцять великих плоскодонних байдаків з двома тисячами піших баші бошуків та яничарів. Вони мали під час ручного бою помагати більшим суднам стрільбою, поповнювати убитих вояків та переловлювати усі чайки, які б зуміли прорватися.

Такий-то погубний план видумав очаківський беглербег, якому капудан-паша Галіль віддав провід над флотою. Він знав, що боротьба з козаками мусить покінчитися цілковитим поразенням, а будучий великий візир не міг розпочинати своєї діяльності утратою флоти. Він знав, що хочай би навіть удалося погромити на сей раз козаків, то за місяць-два друге або третє козацьке військо розіб'є султанську флоту або кудись боками переїде у Чорне море і понесе у краї ісламу огонь і меч мимо галеас, галіон та гармат у Дніпровському лимані.

Ледве зібралося військо біля урочища Ста Могил, коли сторожові судна, які безнастанно об'їздили увесь лиман,

¹ Аллах щедрий!

² галеаса, галеас — трищогловий корабель (судно) на 52 веслах, де розміщувалось до 300 чоловік.

донесли, що до двадцять чайок показалося між першими островами. Сильний західний вітер, який дув постійно від двох днів, спонукав Алія-пашу видати нові прикази.

Рівно зі сходом сонця п'ятої днини по спаленні Тавани турецька флота покинула лиман Бога і поплила лиманом Дніпра в сторону островів. Направо лежав пустий, лозою порослий острів Тендрів¹, наліво остали за ним лимани Бога та Ингулу, повні очеретів та незамешканих островів. Була, може, десята година перед полуднем, коли на овиді зачервоніло на воді кільканадцять темних точок. Були се чайки...

— Аллах акбар! — закричали, наче з одної груди, усі поклонники пророка, а важко зітхали нещасні раби-кавторжники, приковані до весел.

— О, коли б Бог зіслав побіду нашим! — говорили до себе у безпросвітній розпуці. — Тоді для нас прийде година визволу — все одно куди: чи на волю, чи у пашу акулам на потіху. Коби тільки не тут!..

Флота впорядкувалася у три лінії і рушила на ворога.

Чайки, які побачили турки близь островів, не належали до головного відділу Сагайдачного. Були се чайки Мамаєвича, якому приділив гетьман ще п'ять чайок Коршуна. Такто осаул мав тисяч п'ять козаків на двадцять п'ятьох чайках, з яких половина показалася туркам, а друга ховалася ще між островами.

Вже від двох днів приготувлялися козаки до битви. Вони могли уже давно пробоем перейти у море, але сим разом бажав гетьман знищити султанську флоту. Також самим козакам наділи уже напади на неприготованих вояків падишаха у казармах серед мирних городів Анатолії. Остобісіло також тікати перед галерами та галіонами турецьких адміралів, начеб вони були не з тої самої глини, що ті тисячі помордованих бісурман у городах та улусах. Тому з одушевленням прийняли рішення гетьмана. Мамаєвич і Коршун відбули з Конашевичем на раду, а четвертої ночі, по спаленні Тавані, Коршун з несповна тисячкою козаків від'їхав на п'ятнадцяти човнах здовж правого берега ріки доли водою. Виправа відбулася перед сходом місяця. Темно було, хоч око виколи! Здалека видко було ліхтарні вартових човнів, тому й легко було їх оминати. Але ніхто й не думав, щоби козаки плили повз берегів, бо здовж правого стояло сухопутне військо, а здовж лівого, на Кінбурнській косі, стояли ногайці² джамбойлуцької орди. Між тим чайки до-

¹ Тендрів, Тендра — довгий острів на півночі Чорного моря, неподалік від Очакова;

² ногаї — татарська орда, що кочувала в причорноморських степах (теперішньою територією Запорізької області).

плили до місця, де лиман Бога лучиться з Дніпровським, якраз напроти урочища Ста Могил, біля якого стояли Алієні галери. У сьому часі було там чимало низьких багнистих острівців, порослих шуваром, ситником та височеними очеретами, яких ніхто не пильнував, бо півмилі вище острівці були дещо сухіші і там стояли уже турецькі чати і навіть був чималий окіп з чотирма гарматами та сотнею яничарів. Серед тих багнистих купин щезли чайки Коршуна і заховався так, що і свідомий місцевости не догадався б був, де вони саме ділися. Рівночасно Сагайдачний перепровадив свої чайки під ослоною прибережних острівців до Тендрова біля Кінбурнської коси.

У лозині козаки притаїлися та ждали ранку, Юрко не відступав від гетьмана та слідив за рухами війська з зацікавленням, бо йому видавалося просто немислимим іти приступом на военні кораблі у вербових чайках. Може бути, що у іншому окруженні його була б знята тривога, але тут усі були певні успіху, неначеб гадки про погром не могло бути зовсім.

П'ятої днини сидів Юрко поруч гетьмана у лозах Пендрова та глядів на лиман, якого поверхню видував західний вітер у коротку пінисту хвилю. По ній плила турецька флота у трьох відділах, які почали уставлятися у три ряди, якраз ускісно між Кінбурном і устям Богу. Гарний се був вид. І галери, і галіони плили під вітрилами, які сильний вітер видував, наче кулі. Стрункі кадовби галер пороли хвилю справно і рівно, а галіони, похилившись дещо наліво, показували свої наїжені гарматами боки та обвішані вітрилами щогли. Безліч прапорів та хоруговок повівало зі щоглів. Був там і півмісяць падишаха, і сигналові хоруговки різних красок, і хрест — герб Генуезької республіки, який покривав знаком страстей Спасителя торгівлю християнськими невольниками та службу у поганців... Рівночасно замітив Юрко, як з-поміж островів Дніпрового гирла виринало чимраз більше чайок і на усіх веслах плило проти ворога. Здавалося, що се якісь божевільні, що посвятили себе на смерть, ідуть глядіти її з рук турків.

Наближення чайок привітала залага кораблів окликом радости. Відтак переди суден зацвіли білим димом, і гук гармат потряс повітрям. Вслід за тим, мов скажені, загрожотіли самопали. Ряд чайок змішався, розірвався надвоє, а опісля, щосил у раменах гребців, побігли чайки назад без ладу й складу, кожда про себе.

— Ель гамду іл-на! Аллах акбар! ¹ — заревли в один

¹ Воїстину хвала Аллахові! Аллах всемогучий!

голос турки. І їх ряд розірвався та видовжився у дві поперечні лінії, рівнобіжні до берегів ріки під час, коли друга черга кораблів зайняла місце першої і довженний півмісяць суден поплив за утікачами, несений вітром та гонений веслами. Байдаки з військом остали позаду та й не дуже-то спішилися, бо бачили, що галери й галіони дадуть собі раду й без них.

«Погром! — майнуло у голові Юрка.— Чого ж ми тут ждемо?»

І з розпукою поглянув по лицах присутніх, які, одначе, спокійно і навіть весело слідкували за боротьбою.

Праве крило турецької флоти пропливало саме мимо Тендрова, віддалене, може, на яких двісті сажнів, коли нагло потрійний свист свиставки прошиб повітря, і вмить змінилася тишина у пекло. Скорше, чим молодець визнався у гаморі та метушні, пірвали його товариші, а в хвилину опісля двадцять чайок плило стрілою у бік правого крила турецької флоти. Рівночасно утікачі завернули в утечі і поділилися. З на позір безладної товпи відділилося десять чайок і поплили назустріч галерам правого крила, а прочі напали на ліві. На чолі того другого відділу стояв сам Мамаєвич. Але Юрко не бачив тої другої битви. Він вірив тільки, що сильний вітер поніс важкі галіони вперед на схід, а галери і галеаси остали позаду, коли піднято угору весла.

Передні дві чи три галери дали ще по одній сальві з гармат, уставлених на чердаці, і дві чайки почали тонути. Але вмить позатикано кілками різної величини діри, вичерпано воду — і небезпека минула. Прочі судна не мали часу звернутися дзьобом до ворога. І вітер, і струя, і довгота кораблів спинювала їх, а, заки стягнуто вітрила, чайки були уже під боком.

Ніхто не був би впізнав Сагайдачного під сю хвилю. Його шапка з кармазиновим верхом відсунулася назад голови, лице почервоніло, мов жар, очі світилися якимсь страшним огнем, а рука держала криву козацьку шаблюку з вістрям блискучим, наче меч ангела Азраїла,

— Ануко, панове товариство, сіканцями¹ по чердаках, а потому шаблі наголо!

Гукнули козацькі гармати та самопали, направлені на чердаки та керми, де збиралися у битві вояки. Зойки, крики «Аллах!», густа стрілянина відповіли на ту козацьку сальву, але, заки можна було придумати дещо на оборону, вже гетьман, вказуючи шаблюкою на попутаний та погну-

¹ Дріб у заряді гармати або рушниці.

тий і піврваний ряд суден, крикнув громовим голосом раз по раз:

— Ріж, бий невіру бісурмена!

— Ріж, бий! — ревли козаки, і заки Юрко міг отямитися, стукнули чайки об боки галер, а козаки, мов коти, у млі ока найшлися посеред каторжників, на містку, на чердаці. Тільки на корму тяжче було вилізти, бо було високо, але там і так мало було війська. Головна сила була напереді, і тут загорілася найзавзятіша боротьба. Одначе й самі турки у голову не клали, щоби можна було оборонятися від скажених гяурів. По кілька чайок приссалось до поодиноких галер, тому з хвилю, коли козаки мали вдарити на ворога шаблями, пістолями, чеканами, топорами та ножами, рішуча перевага була по їх стороні. Усі яничари та баші божуки, які були на містку, дозорці, моряки погинули зразу, просто пошматовані шаблями. Зате чердаки змінилися на хвилю у кріпости, з яких турки боронилися і хоробро умиралі, як пристало на найліпшу піхоту в Європі. Та гетьман перший скочив східцями угору, а його шабля блискавкою впала на сарацинський панцир аги. Не видержали гартовані звена удару шаблюки, і кров бризнула з розваленого карку яничара. Другим вискочив на чердак Юрко, і, хотяй куля зі самопалу перервала рукав кунтуша та обагрила його кров'ю, молодець вистрілив з пістоля у величезного ростом яничара, який збирався саме прикладом розторощити голову гетьмана. Але, заки Юрко зміг підняти руку до нового удару, вже козаки, мов пчоли за маткою, сипнулися на поміч, бризнула кров, а там і вода, у яку кидано опірних турків. За два «Отченаші» галера була в руках козаків. Оставала ще корма з райсом та кільканадцятьма вояками, але вони не остоялися. Правда, що кількох козаків злетіло зі східців з розбитими черепами або покалічені шаблями та кулями, але остаточно упали і ті останні оборонці судна. Їх кинено у воду. Аж тоді розгланувся гетьман у положенні. На усіх галерах кипіла завзятуща битва і всюди видко було перевагу козаків. На одній тільки галеасі остоялися оборонці і навіть самі напали на козаків, які вдерлися на поміст.

— Набий гармати! — гукнув гетьман.

Але Юрко догадався ще передше, що не завадить мати під рукою набитих гармат, і велів козакам-пушкарям усі п'ять набити сіканим оловом. А гетьман командував далі:

— Лівим веслом загортай! Раз, два! Раз, два! Досить!

Каторжники, почувши команду, яку розуміли, послушали радо і скоро, понявши сейчас, о що ходить. Дула гармат на чердаці найшлися якраз проти чердака галеаси...

— Пали! — крикнув гетьман.

П'ять спижевих куль загуділо разом, і дощ сіканого олова грянув на палубу галеаси. Дике виття побитих відповіло на гук, а коли вітер розвіяв клуби диму, побачив гетьман на чердаці галеаси козацькі бирки.

По здобутті галеаси усі турки покидали зброю, кричали: «Аман, аман!», і козаки пов'язали їм вміть. Відтак у кожній галері остало по десять козаків, які завернули судна і поплили долі водою назустріч турецьким байдакам, які добре бачили погром здалека і пустилися навітікача до очаківської пристани.

Між тим гетьман зібрав свої чайки і знову поплив напівперек лиману, щоби поглянути, що сталося з Мамаєвичем. Галіони були далеко, уже не коло самих островів. Алі-паша велів звинути вітрила, але проти вітру не міг плисти вітрильними кораблями. Тому велів полишити їх на волю хвилям, які мусіли занести їх зі струєю назад на давнє місце. Ліве крило мусіло саме радити собі з Мамаєвичем. Але ось, здавалося, що воно вспіє, поборовши ворога, злучитися з осередком, тобто з галіонами, а тоді горе Сагайдачному!

Перша сальва турецьких гармат розбила майже на тріски три чайки. По двадцять козаків утонуло у вирах, викликаних потопляючими суднами. Прочих повтягано на другі чайки. Але ось загуділа друга сальва, та тим разом турки стріляли сіканцями, які рознесли між козацтво рани і смерть. Козаки, що уступали зразу після приказу, мусіли тепер уже справді думати про утечу. Та куди було тікати? Між островами а ними стояли галіони Алія-паші.

— Що ж, панове молодці,— сказав тоді осаул спроквола, обв'язавши ганчіркою скалічену голову,— як умирати, так умирати, не осоромім же козацької слави!

— Шаблі наголо, вперед, раз, два!

Весла ударили об воду, чайки поплили назустріч ворогові на вірну загибель.

Одначе ворог чомусь-то не стріляв, тільки намагався звернути половину своїх суден до заходу. Усього тільки три галери ждали наступу Мамаєвича. Аж підпливши ближче, помітив осаул через відступи поміж турецькими суднами кільканадцять довгих, добре, ах, як добре звісних собі суден.

— Се Коршун! — крикнув зично, вміть відзискавши усю бадьорість.— З нами Бог!

— З нами Бог! — загули козаки, і заскрипіли весла. Зі здвоєним завзяттям гнали козаки на ворогів, які, збентежені нечаяним нападом відзаду, забули, що ціла сила галери у нападі, а не в обороні.

Одначе Коршун не велів козакам притьмом іти присту-

пом на високі турецькі судна, наїжені гарматами. Як Сагайдачний, так і він припоручив своїм оминати скоріш рухами дзьоби галер та уникати огню з чердаків. Його чайки не мали так легкої задачі перед собою, як гетьманові, які попробували попричіплятися до боків галер, щоби здобути їх. Тут галери наїздили на чайки, гра була нерівна. Почалася плаванина, наче наперегони. Скорі, але менш поворотливі, галери ганялися за в'юнкими та подвижними чайками, наче ведмідь за мухами. Але козаки добре знали сей танець і називали його по-своєму «свинським гопаком». Бо саме так собаки чіпляються кабана за боки та уха, а уникають кливаків та рила і танцюють так довкола ворога, доки його не замучать або доки не прийде ловець і не заколе кабана списом. Так-то і тут гуляли чайки довкола галеас та галер, і з чималим успіхом. Двадцятьчотирифунтові картавни гуділи страшенно, дощ куль сік воду у лиманія але не шкодив нікому. Більше шкодили яничарки-самопали. Козацькі гармати обзивалися рідше, але цільніше, і вкортці почала тонути одна галера, а одна галеаса похилилася набік. Видко, невеличкі козацькі кулі повертіли у кораблях орди діри під водою. Останні судна кинулися рятувати погибаючих, та у сю мить скінчився «свинський гопак», і з криком «Ріж, бий!» пристало двадцять чайок до боків галер. Почалася різня...

Усі сі події на лівому турецькому боці розгравалися у такому віддаленні від Алія-паші, що він не знав нічого про них. Зате добре бачив усе Сагайдачний, і, коли його чайки підплили до місця бою, було вже, властиво, по усьому. Ледве козаки успіли розкувати каторжників, як галеаса і галера почали поринати у воду.

Настрімголов розскочилися човни на всі боки, щоби їх не втягнув вир, відтак Коршун поплав за прочими здобутими галерами разом зі своєю добичею, а гетьман і Мамаєвич понеслися на усіх веслах зустрічати Алія-пашу.

Невдовзі наблизилося шість величезних суден з довгими дзьобами, високими кормами та пукастими боками. Гетьман знав, що брати приступом такі судна нелегко, бо ширина їх боків є о много більша, чим ширина палуби, а й гармати уставлені по боках. Тому вивісив на жердці білу хоругов і поїхав передом як післанець.

— Гей ви там, у галіоні! — гукнув на його приказ Пашковський.

На кораблях панував між тим чималий рух. Набивано гармати, кликано вояків, стягано вітрила, усюди слідно було замішання і переполох. Обі галери, які були у другій лінії турецької флоти, завернули і поїхали ід правому березі ріки.

Але гетьман не велів за ними гонити, хочай і бачив на щоглі одної з них байдак Алія-паші:

— Чого ви хочете? — спитав райс найбільшої галіони, видко, найстарший з-поміж капітанів. Він говорив сею дивною мішаниною європейських мов, якою говорять моряки в усіх пристанях Сходу. З сього пізнав Пашковський, що має до діла з генуезцем.

— Ви генуезець? — спитав тою самою мовою, бо навчився її був у Стамбулі.

— Sì, signore!¹

— Покличте сюди капудан-пашу!

— Його нема!

— А де ж він?

— У Очакові.

— Брешеш, собача віро, він там! — І писар показав на червоний байрак, що щезав у віддалі.

— Коли знаєш, де капудан-паша, то чого питаєш про нього?

— Бо мушу бачити його заступника.

— Се я.

— Ну, гаразд! Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська його королівської милости Запорозького, взиває вас до піддачі. Зложіть зброю і відведемо вас усіх на Кінбурнську косу. Вітру не маєте, а у нас десять галер, шістдесят чайок та три галеаси, усі, слава Богу, цілі і здорові. Роздумайте гаразд і відповіжте.

— До коли?

— Як-то до коли? Сейчас!

— Се неможливе! Я мушу поговорити з другими райсами.

— Пощо? Ти капудан-паша, вони тебе мусять слухати.

— Ну так, але моя голова впаде за їхні.

— Ну, то ми тебе одного відвеземо у Кафу.

— Madonna! У Кафу! То ви їдете туди?

— Sì, signore! — відповів злобно Пашковський.

Генуезець вхопився за голову. Він один знав тепер, що жде генуезьку копальню золота у краях ісламу.

— Згода! — крикнув з розпукою у голосі і з розмахом кинув свою шапку з медіолянської сталі у воду.

Видав приказ, і на даний знак щезли прапори зі щоглів кораблів, а на палубах уставилися моряки й вояки без зброї.

Звільна серед окликів підпливали чайки до морських веліканів.

Битва була скінчена.

¹ Так, пане!

«ТЕБЕ, БОГА, ХВАЛИМ!»

У глибокому мовчанні збиралися чайки довкола галіон. Дивно виглядали сі неподвижні великани посеред вертких, в'юнких чайок, а ще більше похнюплени лиця яничарів та моряків у порівнянні до веселих, бадьорих, жвавих козаків. Одначе й козаки мовчали. Утих і вітер, який від двох днів постійно віяв з заходу. Здавалося, що весь світ жде на якесь слово, якийсь знак, який відчинив би усі уста, промовив до усіх сердець та виразив усе те, що крилося у душах. І слово те найшлося.

На кормі найбільшої галери, відки розмовляв синьйор Франческо Пізані з Пашковським, появився рослий, стрункий муж у довгій, темній козацькій киреї та високій шапці: гетьман Конашевич.

Орлиним зором обкинув козацтво, у понурому мовчанні стоячих бранців, розбурхане море та пірвані хмари, крізь які раз у раз проглядало голубе небо, і зняв шапку. Наче вихор повіяв понад козаками, в одну мить усі поскидали шапки, і скрізь одна при другій показалися підголені голови з довгими чубами, чола, поорані кулями та шаблями, обгорілі шиї, довгі, звисаючі вуса, виразисті, наче з каменя писані, черти і добрячі, щирі, діточі очі, сі очі спокійних людей, що їх голубина душа нічого не знає про криваве ремесло, якому мусять віддаватися руки. Бо ся душа оставала чистою серед геройських воєнних походів, серед убійства і огню. Гірка судьба обездоленого народу дала їм до рук меч на оборону свободи і віри мільйонів, та не могла опоганити їх самих здичинням. Тому не тріумф, не радість з нанесеної смерти та ран роз'яснили ті очі блеском одушевлення. Вдяка, глибока, щира вдяка Божому провидінню наповняла їх слізьми зворушення та захвату, бо отсе отворилася їм дорога ген у Кафу, у сю потвору, яка поглинала рік-річно тисячі невинних жертв самого цвіту нещасного народу. Тисячі пропащих мужів, жінок, дітей, які томляться в убійчій, а, що гірше, часто і соромній неволі,— вернуть отсе знову «у світ веселий, у мир хрещений». Так, бо ніхто не спасе тепер бісурманських та генуезьких баришівників перед гнівом львиці, яка йде визволяти свої молоді... І чи ж се не причина до радості, о Боже?.. До радості, яка запирає віддих у грудях, здавлює на устах кожде слово, крім слова найвищої вдяки, а очі наповняє слізьми?

Могутній, зичний голос залунав з корми:

— Панове товариство! Перш усього подякуймо і честь

віддаймо Богу у Тройці Святій Єдиному та Матінці Його Святій, що Покровом своїм ослонила мало не всіх нас перед силою та злобою поганців. Обітуймо не чаші, не ікони, а викуп для тих, що томляться у далеких... землях, куди не доведеться нам ніколи самим бувати... — Тут гетьман підняв руки горі. — Горі імійм серця!

І тихо, нечутно, наче гомін прибою, затягнуло козацтво непевним від зворушення голосом пісню, сю пісню пісень, яку співає душа у хвилі найвищого щастя:

«Тебе, Бога, хвалим!..»¹

Голоси кріпшали, пісня розвивалася — пішла, наче стяг у вітрі буйному, аж ударила об небо, наче гомін прибою о скелі Четирдагу².

З похиленою головою слухав гетьман сю пісню і знав, що Бог на небі чує її. І тому не обтирав сліз радості, які спливали з його темних очей на козацькі вуса...

Прогомоніла пісня, і гетьман підняв голову. Беззвучно, з напруженою увагою ждали козаки дальших слів вождя.

— Удруге,— сказав гетьман,— пом'янім душі братів наших, яких не сподобив Господь святкувати сеї побіди, бо їх життя було окупом за неї та за долю тисячів. У свої лики ангелів прийняв Він, всесильний та всемилостивий, козацькі душі, бо смерть за віру — врата у Царствіє Небесное. Тому упокой, Господи, душі усопших рабов твоїх, і «діже ність болізни, ні печалі, но жизнь безконечная!»

— Со духи праведних! — заспівали козаки.

Розриваючи серця, пісня понеслася своїми чудовими переливами звуків по хвилях. Посумніли козацькі лица. Сто п'ятдесятьох козаків лежало у човнах або вже й у морській глибині з очима у стовп, блідими лицами, з застиглим грізним виразом бойового завзяття у сціпенілих чертах. Усім було жалко за ними, та ніхто не жалів їх. Вони сповнили свою задачу у житті, душу віддали за віру, за народ та за його долю. Тепер вони у «місці світні, місці значні, місці покойні», праворуч Спасителя та Матінки Його Святої...

— А тепер, панове товариство,— заговорив гетьман утретє веселим, бадьорим голосом,— мусімо відвести отсих бісурманських недобитків на Тендрів, тому дамо їм один човен, яким можуть возитися на Кінбурнську косу хоч би й тиждень. Часу мають доволі. А ми поїдемо здоганяти наші галери!

— Слава гетьманові! — гукнув нагло якийсь голос.

¹ Християнська молитва;

² сучасний Читир-Даг (Намет-Гора) у Криму.

— Слава, слава! — закричали козаки, і вмиль шезли смуток та жаль з їх лиць.

Гетьман подякував і зліз із галіони у чайку, де сейчас простягся на чердаці спати — утомився, бач, не сплочи уже два дні й дві ночі у ожиданні відповідної нагоди до нападу.

Писар Пашковський, Мамаєвич і Юрко зайнялися вивонненням даних приказів. Около вісімсот турків було на галіонах і їх висадили сейчас човнами на Тендрів. Вони благали і просили, щоби їм лишили кілька човнів, але козаки лишили тільки оден, мов на сміх.

— Джамбойлуцька орда недалеко! — говорили. — А щоби з нею покуматися, на се доволі й одного човна.

Перевіз турків на Кінбурнську косу почався таки сейчас, але козакам було се байдуже, як се відбувається. Вони виладували галіони. На кораблях найдено перш усього більше чим двісті гармат. Гармати ті козаки поздіймали з лож та попускали у човни. Відтак поплили до найближчого піщаного острівця і позакопували гармати глибоко у пісок. Опісля найдено у порохових коморах чимало пороху та олова. Була се вельми цінна добича, бо козакам нелегко було роздобувати военний припас з Польщі. Вони узяли зі собою тільки небагато, от тільки, кільки треба було на дорогу, а прочі бочки з порохом та мішки з кулями поладували на човни. Зате забрали козаки зі собою зброю розоружених турків ту усю, яку найшли у галіонах, бо вона могла придатися. Вкінці забрано усі гроші, дорогоцінності, поздирані з одягів та чалмів турецьких офіцерів, розкішну посуду, коври, занавіси. Усе те списав писар Пашковський і велів перенести на човни, яких було при кожній галіоні по кілька. Нелегка була се праця. Добре надвигалися козаки, доки не повиносили усього. Могли вони були до того ужити полонених турків, але сі, певно, були би що цінніше покидали у воду або поховали у кишені чи уста, а тоді хоч заглядай у зуби чи у штани усякому бузувіру!

Аж під вечір поплили козаки дальше. Гетьман збудився і сейчас почав видавати дальші прикази. Мамаєвич дав знак, і усі чайки поплили вперед. Тільки чотири остали при Тендрові, разом з човнами, щоби відвезти ранених та «турецьке добро», тобто добичу, до найближчих островів, де мали на них ждати козаки Яцка Бородавки та Богдана Барабаша.

Був вечір, коли з чайок побачено сторожові огні напроти Очаківського лиману.

— Ану, хлопці, запалім козацьку ватру собі на славу, бісурманам на глум! — гукнув Мамаєвич.

Усі козаки поглянули на чердак гетьманської чайки, де сидів недвижно у задумі погружений полководець. Почувши оклики козаків, звернув голову і обкинув зором усе оточення. Кілька червоно блимаючих смолоскипів пояснило йому наміри підвласних, він усміхнувся і кивнув приязно своєю львиною головою. Притьмом кинулися люди зі смолоскипами на галіони, які під напором струї пили котра боком, котра передом або задом майже рівно з чайками. Вкоротці загорілися на палубі малі огники, які чимраз кріпшали та поширювалися чимраз більше й більше. За годину вигоріли помости, щогли та уся снасть, але зате унутрі, де дерево було сухіше, чим зверху, обняла пожежа усі перегородки та стіни, а полум'я буюло високим стовпом аж під небо.

Між тим запала ніч. Серед темряви світилися тільки два сторожові огні у Очакові, а напроти них шість величезних кострів — горіючі галіони. Здалека приглядалися скаженіючі з лютости турки на очаківському березі, а з другого боку козаки, які, погукуючи весело та стріляючи зі самопалів, «воздавали ясу»¹ гетьманові. Нагло бухнуло високе полум'я на одній галіоні, наче бажало дістатися до хмар, спалахнуло й погасло. Зі сиком шубовснула вода між попукані обсіпанки, і з величезної галіони остав тільки невеличкий вир на воді та обгоріле вугілля, що плило за струєю, наче останки пастушої вагри, що забере зі собою прибуваючий потік. Одна по другій тонули галіони у лимані, аж зeszла й остання, а й на небі погасло зарево. Пітьма укрила собою усе, у віддалі зeszли сторожові огні... Козаки пили далі.

— Шкода гарних кораблів! — сказав гетьман до Пашковського і Юрка, які сиділи враз із ним на чердаці. — Скільки-то добра можна б ними перевезти, будь у нас хоч би такий Очаків над морем.

— Як-то? — здивувався писар. — То ваша ясновельможність думають, що нам треба би пускатися на море у таких чудовищах?

— Звісно! Може, се уста народу, якими він може говорити з усіми, се його багатство, яке може добути собі торговую виміною. Ось бачиш, пане Пашковський, як то зле, що Польща не дбає про море. Ліса, збіжжя у них доволі, але усе те продають німцям за матерії, срібло та вино у Гданську. Через те у німців розвинулися науки, штуки, прийшло багатство, а у поляків п'янство, парадництво, розпуста. Будь у них власна пристань, вони б самі бачили світ, училися, пізнавали добро й лихо, поучали би інших та самі тим користувалися б, а так дивляться тільки на себе, знають тіль-

¹ Привітальний салют, пошана, честь.

ки себе, а свої багатства розкрадають самі. Будь у них Очаків, Чорне море стало би знову руським морем, як було ним колись... Ми взяли би усі бариші з усеї торгівлі зі Сходом, як брали колись, а тоді Київ чи Львів не були би пограничними гніздами, а столицями багатих просвічених країв, як за святого Володимира або князя Льва...

Писар слухав виводу гетьмана з невдоволенням.

— Ет,— сказав по хвилі,— бариші — се не козацьке діло!

— Дурний ти, пане писарю,— була відповідь,— а чи на Україні тільки козаки живуть?

Юрко поняв сейчас гадки обох мужів. Один бачив очима свого духа будучину цілої України, панів, козаків, міщан, хлопів, чужинців, купців, ремісників, хліборобів, учених, а другий бачив тільки козацтво. Ось і два світогляди, з яких один міг стати основою держави, а другий вивернути своєю тісною головою гори дном усі творчі змагання першого.

— Так! — сказав голосно.— Я се бачу виразно, що козаки як військо — се підпора держави, але козаки як держава — се загибель народу і свободи.

Гетьман кивнув головою.

— Так, се саме бажав я сказати. Бачу, що вацьпан розуміє мої думки,

Писар глядів з подивом на молодця. У Сагайдачного, бач, нелегко було діждатися похвали. У тісній голові пана Пашковського не могла, одначе, ніяким способом зміститися гадка, що не записані у козацтво хлопи або міщани чи купці потрібні у світі нарівні з козаками.

— Мені кажеться, що справді інші стани є потрібні на світі, але хіба тільки на те, щоби служити козаками, бо тоді лише буде у нас сила.

— А навіщо нам тої сили? — спитав з усміхом гетьман.

— Як-то навіщо? Ось хоч би бити бісурман.

— А відтак, побивши бісурман, піти на приказ польських комісарів на панський лан, правда? — спитав гетьман.

— Ба, хто не злякався турка, сей не побоїться і ляха.

— Хай буде і так! — згодився гетьман.— Поб'ємо ляхів, що ж далі?

— Звісно, що! Запануємо самі на нашій землі!

— Ким? Чим? Хто навчатиме наші діти Закону Божого? Хто постарається о книжки, одіж, зброю, порох та кулі? Хто привеже товари та гроші? А вкінці хто заступить нас перед іншими народами? Хлоп і козак не збудує держави. Доки буде з ким воювати та кого ограблювати, козак буде

боротися і виборе волю народові, а хлоп вигодує козака. Але що далі? Усе те, що виборов би козак і хлоп, маємо подекуди якраз тепер. Нарід — се не військо, а збір труженників, які стремлять усі до одної цілі ріжними дорогами. Хто ж має назначувати напрям сього стремління? Козак, що вміє тільки боротися, чи, може, хлоп, який дбає тільки про жниво? Душа людини не у череві, ані у п'ястуках! Нам треба на Україні усіх станів. Хлопи мають усіх годувати, козаки боронити. Ми мусімо самі собі вистачити, а не позичати людей у поляків, московитян або греків!

Гетьман запалився до теми і говорив ще далі, але недовго. На овиді показалися ліхтарні на щоглах галер, які стояли при малому острівці Кінбурні, біля якого перепливав уже раз Юрко з Івашком минулої осені.

— Ось і наші! — загули козаки.

Одна за другою впливали чайки у вузький пролив між косою а острівцем і ставали рядком одна біля другої. Як пчоли з уликів, висипали козаки з чайок та тягли зі собою колоди або доски, повирубвані з галер. Інші бігли з ножами за очеретом або таволгою, якої росло чимало на острівці. Вмить запалало кількасот кострів — аж зарево блиснуло на темному небі. Голосні оклики лунали усюди. Біля пристани вирубали козаки таволгу та лозину на чималому просторі, висікли очерет, і так постав доволі великий майдан. На нього ступив тепер гетьман в окруженні курінних отаманів з Січи та полковників і сотників з волости. Вправді, розділ між запорожцями і волосними козаками був завсіди доволі різкий, але під рукою такого гетьмана, як Конашевич, усі козаки збиралися на Низу¹ без ріжниць і слухали приказів без спротиву.

Перед гетьманом стояло до трьох тисяч обдертих, несканно брудних, нужденних людей — каторжників з десяти забраних галер. Олекса Коршун вийшов напроти гетьмана і поклонився:

— Ось, ясновельможний пане, наше перше жниво, — сказав грімко, — є до тисячі козаків запорозьких і інших, до сімсот наших-таки мужиків, а прочі — се волохи, болгарі, серби, греки та перси. Знатнішого нікого між ними нема.

— Певно, що ні! Минули часи Самійла Кішки! — усміхнувся гетьман і звернувся до каторжників.

— А що, хлопці? Не виссала з вас каторга ще козацької сили?

Ніхто не опише одушевлення, яке огорнуло козаків-ка-

¹ Так у XVI—XVIII ст. називали нижню течію Дніпра та прилеглі до неї місцевості, де селилися запорожці.

г'оржників та українських мужиків. Вони кричали, ревіли, підскакували, падали гетьманові до ніг, цілували край його одежі.

— Гетьмане,— лебеділи,— батечку рідний! Ні! Не виссали ще! Як віри не взяли, так і сила остала! Зброї дай нам, козацької зброї, а життя покладемо за тебе, для тебе...

Хвилю глядів гетьман зворушено на висвободжених каторжників, відтак покликав Пашковського.

— Ти, пане писарю, впишеш у кодекс усіх, хто забажає, але тільки людей нашої віри, даси їм зброю і сякий-такий одяг з турків, що були на галерах. Де ж вони?

— Уже приковані до весел,— відповів Олекса.

— То добре! А скільки їх?

— Нема і п'ятсот!

— То мало. Треба поки що попросити прочих каторжників, хай послужать нам, хоч і без кайданів, за гроші, одіж, страву та добре слово, а відтак і вони одержать свободу. Поняв?

— Поняв!

— А тепер, братчики,— гукнув гетьман,— вечеряймо та ідімо спати, бо немала нас жде завтра дорога.

Несказанна втіха запанувала у зборищі козаків. Біля кухарів, які варили кашу з салом, збиралися гуртки та розказували собі про битву, тішилися з побіди, поминали упавших або розшукували між бранцями-каторжниками знакомих. Каторжники — усі молоді люди, бо на галері ніхто не старівся,— були неабиякою поміччю для козаків. Замість півчверти тисячки було їх тепер п'ять тисяч озброєних мужів, хоробрих, завзятих, карних. Було вправді між ними до сімсот мужиків, але вони щезали у козацькій військовій товпі без сліду, попри се тілесна сила й жадоба мести заступають не раз військову справність неабияк. Дотепи, сміх, наче хрущі, літали у воздуху від гуртка до гуртка; хто мав, строїв бандуру, дехто добував сопілку.

— Ади, як дрібненько грає! — сміявся рослий, плечистий козак з гарного, стрункого чорнявого хлопця, який, сівши на піску, вигравав козачки та чабарашки, що аж в ухах лящіло.

— А як тоненько! Думає-бись, стара баба пищить від соняшниць,— докинув молодий, безвусий ще отаман, якого тому й назвали у Січі «Цицька».

— Свищу, бо голоден! — відповів козак.— Кому кишки у пузі витягають «алілуя», той хіба інакше не втне!

— Ба, коби так отаман Мосій Рило затягнув... у нього сала хоч куди! Був би голос, як з бочки!

— Отаман, як отаман, але його пузо!

Козаки зареготалися. Мало було, бач, між ними оти-
лих¹ людей. Бували такі на волости між сотниками, полков-
никами, які займалися більше управою та судами, чим вій-
ною, але ті на море не ходили. Тільки бідний Мосій Гре-
чаник не міг позбутися свого черева, а від волости ті-
кав, наче від пошести. На біду, ще й мав звичай прозивати
ляхів і бісурман рилами. Ось так з Гречаника зробився
Рило, тим паче, що не старий, бо сорокп'ятьлітній козак
поїдав при січовій трапезі неймовірні кількості їди, та й
тому й нагадував своїм кругленьким лицем з маленькими
ясними очима... іменно рило.

— Невелика штука! — крикнув Мосій, почувши як його
підтягають. — Не бути бузькові пеліканом, та все-таки кпить,
наче жердка до шмаття зі скрині на алтембас².

— Іменно скрині! — підхопили козаки.

— Куди там скрині! — сміялися другі. — Хіба діжки!

— О, не згадуйте діжки, бо нагадується хліб! — роз-
лютився голодний мужик та знов забирався до сопліки.

— А сухаря не ласка? — спитав хтось.

— Дай і сухаря, трясця матері його!

— Еге, братіку! Дам, дам, та не тепер.

— А коли? — питали козаки.

— Дома у середопістя!

Сміялися козаки зі себе, з других, з цілого світа, коли
нагло з різних сторін почувлися оклики.

— Каша, каша упріла!

Вмить змінилася картина. Кухарі величезними варе-
хами розділювали кашу по казанах, які завсіди возили зі
собою козаки. Кождий десяток мав свій казан. До каші була
ще й баранина і хліб, який найдено у галерах та галіонах
як страву для турків та каторжників. Усе те поділили досвід-
ні у сьому ділі, щоби вистало на кілька днів. Сьогоднішню
пайку уплітали козаки на усі заставки серед сміху і дотепів.
За сей час догасали ватри, і тільки вартові докидали раз у
раз дров, ріща або очерету до деяких огнищ, які мали го-
ріти усю ніч.

Нагло якийсь могутній голос від гетьманської ватри за-
тягнув грімко пісню «Под твою милость прибігаєм!», і, наче
найвправніші співаки, пристали до нього козаки. З п'яти ти-
сяч грудей плила молитва у небо та неслася по хвилях у
тьмаву віддаль, серед якої чатували на співців рани, смерть,
неволя, тисячі небезпек, труди, невзгоди. Але безпечно
засипляли козацькі голови під Покровом Богоматері. І в

¹ Жирних, товстих, тлустих;

¹ парча, злотоглови.

Голову не клали, що вони, і тільки вони, у всьому світі мають силу і відвагу світити в очі пожежею турецькому великанові...

Над раном зірвався знову вітер, який зразу віяв тільки леготом, та кріпшав з кожною годиною. Але сим разом ішов він з півдня, з-над теплої Анатолії, не було чого боятися хмар або дощу. Весело та моторно повставали козаки з очеретяної постелі, попоїли киселю — та у чайки! Одна за другою випливали з пристани, а за ними плили галери. Але сим разом не чуть було зітхань та стонів, не чуть було і свисту батогів. Приковані турки боялися нагаїв і гребли, як найняті, а свої веслярі, хоч приходилося гребти проти вітру, співали до такту веселі пісні. З подивом гляділи на козаків давні каторжники з інших народів, які були при веслах.

Коли над Кінбурнською косою піднялося сонце, чайки плили уже до західного берега Криму. На сході щезав уже той беріг у віддалі, тим більше, що і сонце стояло з лівої сторони.

Плавба була доволі важка. Чималі гребенясті хвилі раз у раз обдавали козаків холодними бризками та гойдали чайки ненастанно. Вони то поринали у проваллі поміж двома ходами хвиль, то перерізували, наче ножем, високий вал і їздили, наче санями зі сугроба удолину. Але рівномірово ударяли весла об воду, вправні керманічі добре знали, що на морі, неначе у горах, ходити треба долинами та оминати зручно більше вали. Швидко плили чайки. Високі галери ледве могли надоспіти і чимраз більше оставали позаду. Тоді половина козаків перестала веслувати, і галери поволі порівнялися з чайками.

На носу своєї чайки сидів гетьман. Ні одне словечко не вийшло з його затиснених уст. Аж вечором, коли побачив у віддалі галіону, яка, замітивши найстрашнішу язву Чорного моря, усіма силами намагалася втікти, гетьман встав і прислонив очі рукою. Усі жижки задрижали у козаків. Деякі отамани, з запорожців, розуміється, дали уже приказ ладити усе до атакування ворожого судна: довгі клюки висунулися з чайки, наче списи, козаки заковували рукави, брали шаблі, ножі, топори та набивали пістолі — одначе гетьман підняв руку і покивав нею на знак заборони. Нерадо послушали козаки. Кому іншому, може, й не повинувалися б були, але Сагайдачному противитися — значило попроситися з головою... А гетьман глядів довго за судном, яке вскорі щезло з очей, бо лучі заходячого сонця не позволяли нічого бачити на західній стороні. Золоті лучі відбивалися

від кожного вершка безчисленних хвиль міліонами рефлексів та кидали сей невиносимий блиск у очі видця. Із усякої заглибини між хвилями виповзали рівно ж міліони тіней, які видавалися привиклим до блиску очам ледяними, мов ніч. З них творилися більші та менші плями, які дивовижним своїм видом закривали овид.

— Наколи б хто тепер поїхав на нас зі заходу,— обізвася писар,— то ми б хіба задом боронилися. Страх, як сліплять зір і сонце, і море.

Гетьман кивнув головою, але не відповів ні слова.

— Цікаво було б знати, що наша січова лисиця задуме? — обізвася отаман Цицька, який плів щойно у другій чайці.— Галіони не дав забрати, а дивився за нею, наче за рідною мамою.

— Пожди, побачиш,— відповів Мосій.— О, бачиш? Сміється. То значить, що видумав щось вельми важне й корисне.

— Хай його бог благословить! — заговорили козаки. І плили далі.

Х

КОЗАЦЬКИЙ ХЛІБ

Тої самої ночі козаки минули ріг Таркан Кут і плили, наче по тятіві лука, до Балаклави, оставляючи лук Калямїтського заливу наліво. Вітер стих над раном зовсім, а відтак віяв зі сходу, доки сонце не дійшло до полудня. Тоді настала знову тишина, яка тривала через півтора дні. Увесь сей час козаки плили на веслах. Одначе праця не була уже так важка, як досі, бо море було зовсім спокійне.

Але третьої днини зірвася знову західний вітер. Сим разом була се майже буря. Козаки находилися саме напроти Ляоспалійського рога і не занедбали покористуватись попутнім вітром. У чайках уставлено щогли, галери розпустили вітрила, і уперше від виїзду з Кінбурну відпочили утомлені руки гребців.

Ранком четвертої днини побачили козаки стрімку скелю Аюдаг¹ на північному овиді. Тоді гетьман приказав віддалитися від берегів, бо між Алуштою, Судаком і Кафою завсіди можна було стрінуги торгові судна, воєнні кораблі, рибацькі каїки² або вітрильні кораблі таманських ушка-

¹ Ведмідь-Гора на південному березі Криму, поблизу Гурзуфа;

² невеликі двовесельні турецькі човни.

лів¹. Чайки звернули направо і враз з галерами шезли за хвилями. Вкоротці утратили з очей береги, кораблі і човни. Дотепер не бачив їх ще ніхто, крім залози галіони, яку зустріли першої днини. А хочай би навіть і побачив дехто зверху Аюдагу сей пострах султанських земель, то й досі думав би, що чайки пливуть до Трапезунту, Стамбула або Синопа. Але годі було допустити і сю можливість. Разом з чайками плили, бач, галеаси й галери, тож хіба й у голові нікому не постало би, що се козаки. Міг се бути відділ флоти Алія-паші або нова флота, яку від півроку ладив Галіль-паша у Стамбулі...

Увесь день і усю ніч плили чайки зразу на південний схід, відтак на північ, а над раном звернули на захід. Сам гетьман кількома наворотами брав у руки квадрант та бусолю і сідав при кермі. Усі прочі керманічі мали строгий приказ слідувати за гетьманською чайкою. Писар і Юрко були безперервно з гетьманом то на кермі, то на чердаці, так що козаки у чайці прозвали вкоротці Пашковського хвостом, а Юрка хвостиком.

— Не гнівайтеся, панове! — казали їм. — Гетьманський хвостик все-таки більше варт від султанського носа.

Гетьман через цілий час не казав ні слова, тільки раз у раз поглядав на схід, ждучи місяця, який мав зійти аж над раном. Вкінці поясніло небо, а над морем явилось з-посеред білих баранчиків бліде лице місяця. У його срібному сяєві заблистіли на північному сході якісь скали. На їх вид гетьман зрадів.

— Бачите, панове товариство? — сдивав голосно.

— Еге ж! — відповіли козаки.

— Що ж се за скали?

Зразу не відповів ніхто. Хто уже бував у сих околицях, той вставав і розглядався. Аж ось з галеаси почувся голос Олекси.

— Хай мене дідько вхопить, як се не Таш Кічік, а ось дві милі на захід за заливом — Кафа!

— Кафа! Кафа! — кричали козаки. — Слава Богу і гетьманові!

Гетьман усміхнувся. Був радий, що довів човни іменно там, де хотів. Покликавши Коршуна і Мамаєвича, велів усі галери і галеаси лишити при розі Таш Кічік. Вони мали зі сходом сонця плисти через залив до кафинської пристани і забрати усі судна, які будуть при набережній. Сам з усіма чайками завернув на захід, і вкоротці обі частини козацької флоти втратили себе з виду.

¹ Морських розбійників, грабіжників.

Ще сонце не виплило понад обрій овиду, коли у Кафі почався рух. Він починався від пристани, сеї головної бочки кафінського життя. Як завсіди, так і нині, у пристани було повно суден, бо генуезькі баришівники задумували саме перед новою війною з Ляхистаном вивезти уже торішних рабів з Кафи у Александрію, Бейрут, Яфу, Туніс. Кілька днів тому покинула пристань флота Чікалі-паші, яка плила у Трапезунт, щоби супроводити військові припаси для недобитків знищеного у Арменії війська великого візира. Ладовання сих припасів, направа кораблів, доставка харчів займали через дві неділі усю Кафу. Паша мусів брати під свій набір купецькі судна генуезців, греків або вірмен, і вони робили усі можливі заходи, щоби ся честь не припала їм, а, по можности, кому другому. Хабарі плили, мов вода, купці бігали, мов з перцем, але як би там воно й не було, ніхто не міг бути певним, чи саме на його судно не впаде око всемогучого адмірала. Тому й ніхто не брався ладувати невільників перед виїздом султанської флоти.

Аж коли ті, що не хотіли й не могли або не вміли у слушний час та у потрібній кількості підсунути хабарів паші, його язиджіям, кяям, ода-башіям або райсам, виплили з пристани враз з галерами і галеасами військової флоти, купці відітхнули. З Судаку прибуло також кільканадцять суден на вістку, що Чікалі-паша вже далеко, а тої самої днини десь по півночі закітлувалося у пристани, мов у муравлищі. З мусульманської дільниці, з великого базару, на возах, ослах або й на плечях гамалів прибула перш усього валява харчів, припасів, бочок з водою та в'язки ланців, якими спутано невільників. Від кожного судна плили човни до набережної, забирали привезений ладунок, відвозили на кораблі та серед криків, прокльонів, свисту та ломоту втягали усе те на палубу. Невиразні тіни снувалися по набережній сюди й туди, осли ревіли, робітники кричали, орударі видавали прикази, словом, кождий присягнув би, що на пристань напали ушкали і граблять серед темної ночі флоту.

Між тим у вулиці, що лучила пристань з базаром і при якій мешкали генуезькі купці, почали ще перед світанком збиратися орударі та помічники. Вони стояли на вулиці, ждучи, доки не відчиняться високі різьблені двері та не появляться чорно одіті всемогучі та благородні повілі торговці і пани людей, яких ось тисячі мали покинути Кафу назавсіди, щоби згинути оддалік від своїх, наче продана на вивіз скотина. Також з прибережних шинків та з татарських хатин виповзли на світ до двох тисяч подонків людського роду, тих шакалів, що живляться стервом, яке остане від трапези

льва, — польських та грецьких потурнаків і жидів. Вони були тут найпотрібніші, бо вони саме мали перевезти невольників з домів до пристани. Вони підходили до орударів та помічників з поклоном та противним усміхом, показуючи прив'язану до пояса заржавілу шаблю та довжезний ремінний батіг, перебитий пістоль як запоруку власної хоробрости та безпеки невольників.

Почалися торги. Потурнаки знали, що купці без них не обійдуться, а орударі грозили, що візьмуть татар на погоничів. Вкінці потурнаки обіцяли відступити посередникам частину своєї платні як бакшиш, і справу полагоджено, ще заки купці вийшли з домів. Аж ось упали перші лучі сонця на шпилі мінаретів, і вслід за сим заспівали бедуїни¹ ранішню молитву. На вершках домів показалися голови мешканців, повідчинювали двері, вулиці зароїлися від гамалів, робітників, дрібних торговців молока, меду, печива й солодошів; жінки, окутані у різнобарвні полосаті чадри та фереджії, швидко бігли саме там, — город збудився.

Сонце підіймалося між тим з-поза рога Таш Кічік чимраз вище й вище. Його лучі обсипали уже муравлище людей та в'юків у пристани і сотки човнів, що кружили довкола кораблів. На шоглах, наче малпи, висіли моряки, перегукуючися при затяганні вітрил та рибацьких снастей. У городі повідчинялися вуличні робітні та склепи купців, з коминів хат повалив дим, і аж тоді відчинилися ворота у домах генуезьких нобілів.

Кілька слів — і купець сідав у лектику, по боках ступали орударі, а за ним, наче військо за ода-башім, ішли потурнаки — наганячі. Вони ішли у різні сторони, де у кого був будинок на куплених у оселі невольників. Найбільше було таких «магазинів» поза містом біля стін, які півколом окружали город від суші і бігли хребтом невисоких горбків на північ від пристани.

Вкоротці з деревляних домів вивели дозорці пов'язаних рабів. Їх уставлювано парами по двох, а купець перелічував їх і передавав орудареві, а сам вертав у хату. Почислених бранців окружали погоничі, серед лопоту батогів довгий ряд нещасних ішов до пристани. На загал раби-невільники виглядали краще, чим уосени, але було їх менше. До п'ять тисяч вивезено ще торік, ще більше померло узимі, але прочі, яких годували доволі добре, були здорові й дужі. Не було у них, одначе, вибухів розпуки, не чуть було

¹ Тут, очевидно, вкралася текстуальна помилка: в машинописі «будуни» виправлено на «бузуни»; має бути, мабуть, «бедуїни» — арабкочівники або «муедзини» — ті, що скликають на молитву.

крику, плачу, стонів... Але далеким був би від правди, хто б думав, що ті прості душі мужиків чи козаків привикли до свого положення. Ні! Вони тільки завмерли у безнадійності, неволя стала для них тим, чим для свобідних є гадка про смерть: усякий знає, що її не уйде, а таки про неї не думає. Одначе гадка про смерть у яркому сяєві веселости кладе нам перед очі життя: уживай його що сил, поки час! А тут гадка про рабство убивала собою усе: «нічого нас не жде, нічого не надіймося від життя, добро зачинається аж зі смертю, тому й не думаймо про нічо, бо думка — се ворог душі невільника, а почування — се смерть».

Звільна, ліново, повільно ішли невільники: чого їм спшитися? до чого? Довкола них бігли та скакали погоничі, б'ючи раз по раз ведених без причини, от так собі. Але навіть удари не виводили нещасних з отупіння. Тільки часами тихий стогін добувався з грудей людини, коли ремінний батіг діткнув лица або ударив надто болючо,— впрочім, і голови не звертав ніхто на тих добровільних катів. Раз у раз стрічалися зі собою різні партії, усі подібні до себе, наче краплі води. У деяких були жінки, а тоді попри свист батогів чути було ще безстыдні дотепи та удари рук, якими наганячі обмацували та оцінювали вартість «товару».

Аж ось з різних вулиць та вуличок виплила людська товпа невільників на залиту сонцем набережну. У млі ока здовж домов уставилися, наче військo, відділ рабів зі своїми дозорцями, ждучи своєї черги іти на кораблі. Між тим у пристани і на кораблях кипіла робота на всі руки. Моряки прикручували ланци або стіп у суднах, стелили очерет під невільників, орударі умовлялися з райсами о перевіз, перечислювали мішки, гроші. Загальне замішання збільшили ще збірщики татарської поголовщини від вивезених рабів, які перечислювали товар і збирали податок таки сейчас від орударів. Звичайно орудар сам кілька днів опісля приходив до збірщика, подавав число рабів і платив податок, а сей вірив йому на слово, поперте, розуміється, відповідним хабаром. Збірщик у пристани був невиданою появою. Та ось нині наче світ горі дном перевернувся. Баскаки бігали, спішилися, наче усі чорти за ними гонили. Відси почалися поміж ними і купцями та агентами спори і торги, але і сі не довели до нічого — податок заплачено в цілости, може, уперше, відколи генуезці виперли венеціан з турецьких та татарських пристаней. Заки ще сонце перейшло четвертину своєї денної дороги, вже баскаки з мішками гроша поїхали на ослах у Судак. По що? Чому? Того не знав ніхто, та ніхто про се й не питався, бо де двадцять тисяч рабів всідає на кораблі, там можна легко позабути про десятьох баскаків.

Втім, коли праця і рух у пристани був у найбільшому розгарі, якісь оклики, наче зачудування або занепокоєння, почулися з кораблів. На щоглах, у «бузькових гніздах», на мотузяних драбинках та на кормах ставали люди і, закривавивши руками очі, гляділи на схід, де по другій стороні замку морнів ріг Таш Кічік. Зі сходу надпливали якісь кораблі... Які саме — не бачив ніхто, бо лучі сонця, відбиті від блискучої хвилі, сліпили зір, ослонюючи його темними п'ятнами...

Вмить робота перепинилася. Таманські ушкали або й які інші опришки могли скористати з неприсутности Чікалі-паші й напасти на кораблі у пристани. Занепокоєння росло у кожного, аж нагло закричав якийсь моряк.

— Ель гамду іл-л-іллях!¹ Се галери — одна, дві, три...

— Ні, се галеаси! — гукнув другий.

— Брешеш, чапкіне, є й галери!

— О, на Аллах! Щось десять!

— Все одно! Се турки.

— Аферім!²

Занепокоєння щезло, а зате стали усі допитуватися, що се за флота.

— Відки вона — з Трапезунту? Навіщо її сюди? Хто нею орудує? — питають одні.

— Ба, бачили ви баскаків, як чогось-то спішилися? Хай мені очі вилізуть, як се не подарунок Джанібекові! — крикував якийсь підстарший міняйло-генуезець турецькому род-башієви від заптіїв намісника.

Але сей кивнув головою взад і цмокнув з невдоволенням.

— Йок! Мовчи! Не твоє й не моє діло. Ясак,³ — зась тобі й мені від падишаха та хана, коби Аллах та його пророк змірили усі почести та блаженства на їх святі голови. Аллах іл Аллах!⁴

— Ануко, до роботи, до праці, діти пророка, — кричали наставники, — кінчайте розпочате з Аллахом діло рук ваших! Паршиві собаки з жидівського переулка, бодай вас прокава зжерла, шолудиві, нечисті вепри, струп вам на вашу прокляту голову! Беріть мішки, баранчики мої білі... от так, а не пускайте з рук... о так, гарно!.. Гей ти, ледача худоба з чортювого пасовиська, не маєш часу почіхрати своєї свинської шкіри дома об корито, тільки тут загрібаєш воші лопатою замість працювати? А щоб тебе поломило, хай ропа зжере тобі кости! Ім ... погано!

¹ Тут: присягаюся Аллахом;

² полонені!

³ даннина, податок натурою;

⁴ немає Бога, крім Аллаха.

Між тим галери приплили уже близько, але зовсім не ладилися закидати якорів. Вони радше подобали на ворога, який іде приступом. На чердаках не видно було нікого, але, видно, керманічі добре правили суднами, бо вони усі рівночасно в'їхали поміж перші кораблі від краю, а саме між галіони з Судаку. В тій хвили гирла усіх гармат зацвили димом, але не були се повітальні вистріли. Град куль усіх величин сипнувся на збитою масою стоячі кораблі й човни, а на чердаках, наче від чарів, зароїлося від високих шапок та довгих вусів. У сій хвилині страшенний, нелюдський рев вирвався з груди тисячів.

— Козаки! Козаки! Аллах! Іл Аллах! Смерть! Смерть! Рятуйте! Тікайте!

Наче хто пригоршу піску кине у зеркало води, так сипнулися турецькі, грецькі, італійські моряки у море. Вмить опустіли кораблі, і усе, що жило, кинулося до берега. На водах пристани стало творитися щось страшне, нечуване. Сотки людей плили з усіх сил до берега, чіплялися весел, човнів, у яких плили щасливіші. Гребці били плавців по головах, а плавці хапалися за береги човнів, за керми, одні за других. Вкоротці мусіли щасливі власники човнів добути ножів та обтинати пальці рук, які грозили поперевертати човни... Зойки, стони, харчіння, вищання, крики убиваних та напівбожевільних в страху наповнили в одній хвилині повітря.

А між тим з-поза довгого пригірка, який замикав залив від полудня, виїхала чайка одна, друга, третя, за ними дальші, і усі попрямували здовж берега на набережну, яку саме, ніби приступом, брали товпи утікаючих з кораблів моряків. Мигом опинилися козаки на набережній, а тоді напереді появилася гетьман з шаблюкою в руці.

— Ріж! Бий! — гукнув таким голосом, що на хвилю приглушив навіть верески потопаючих.

— Ріж! Бий! — закричали козаки.— Шаблі наголо!

І чотири тисячі шабель вискочило з піхов. Писк, крик та лебедіння відповіли на бойовий оклик козаків, але замовкли вскорі. Тисячна товпа італійців, турків та греків зрозуміла, що має до діла з обдуманим напором козаків та що нічо й ніхто у світі не спасе їх від загибелі. З відвагою розпачі добули ятаганів, ножів, пістолів і почали оборону. Де-хто побіг у той бік, де всуміш з бранцями стояли вартові, щоби покликати і їх... Але герої, які шмагали безоружних рабів, пізнали козаків швидше, чим турки... і слід по них застиг. Недвижно, бездушно гляділи невільники на метушню та боротьбу, і так упав був у них молодецький дух, що і гадка не попала у їх бідних головах скористати з сеї одинокої

у своєму роді нагоди і утечею змінити принайменше свою страшну судьбу, а може... може, й урятуватися назавжди!

Втім від сторони міста надбігло кілька людей у довгих вірменських одягах, у перських шапках на головах, з ножами в руках, з пістолями за поясами.

— Гей, хлопці! — верещали, бігаючи поміж бранців.— Ануко беріть в руки, що Бог дав, та до своїх! Там наші, наші!

— Наші! — пробігло рядами прошептання, наче тільки голосно подумане слово.— Наші! — шептали уста, мов уста дитини, коли уперве вимовить найбільше й найтепліше з-поміж усіх слів слово «Бозя»!

Але вслід за сим почуло кількох парубків, як розриваються на руках мотуззя й ремені, і кинулося розв'язувати других. Довгі, рівно вистроєні ряди стовпилися вмить у юрбу, безладну, безголову, оголомшену. Від пристани гули гармати, на широкій набережній скажено боронилися турки, а до юрби невільників підбігли саме орударі купців з шаблями в руках.

І нагло закипіло у товпі, коли побачили тих, що знущалися над ними від півроку.

— Бий їх! — гукнув хтось.

— Бий! — повторила товпа, і нагло кількатисячна товпа невільників грянула, наче скальний обвал, на обороняючих життя моряків та робітників...

Усі ті описані події тривали несповна годину. Далеко було ще до полудня, коли уся набережна була в руках розшалілої товпи, яка, раз вирвавшись на свободу та побачивши можливість спасення для себе і своїх, не знала тепер стриму. Увесь біль, уся розпука, уся жадова мести, вроджена у кожній людині, вибухли ось тут зривом живлової ненависти.

Небагато людей зі залог кораблів доплили до берега, але усі, що урятувалися, згинули з рук товпи. Погинули й усі купці, орударі, робітники, заптії, товпа рвала на кусні їх тіла, коли бракло живих ворогів. Товпа більшала постійно, бо по усьому місту пішла блискавкою вістка, що козаки здобули місто і б'ються з залогою купецьких кораблів. Раби, яких не було у пристани, у сю мить побігли туди, користаючи з сього, що їх пани потратили голови.

Козаки рубали між тим усе, що стрінули на дорозі. У пристани не було невинних, були тільки кати та їх пани, генуезькі дуки. Опір, який ставили нападнені, збільшив тільки завзяття, але не перепинив різні — лишень її прискорив. Аж ось, наче розшаліле море, загуділа у віддалі товпа невільників і, наче громова туча, котилася сюди, чимраз ближче і ближче. Нагло опір ослаб, ще хвиля — і перші розга-

рячені, розпалені, окервавлені лица бранців замаячили перед очима козаків серед порохового диму. Роз'ярення товпи було страшне і здавалося, що невільники кинуться на козаків. Та ні! Вони спинилися, замовкли і нагло упали на коліна у криваву грязюку серед трупів та сміття і поскладали руки. наче при переході попа зі святими дарами.

Але козаки не мали часу займатися бранцями, бо в сій хвилині козаки з галер кричали до набережної і обняли провід над товпою. Гетьман сховав шаблю у піхву і махнув булавою.

На сей знак козаки поділилися на сотні і кинулися у вулиці, які вели до брам та окраїни города. Сам гетьман з Юркою та несповна сотнею козаків пішов на малий базар. Тут застав нечуване замішання і паніку не до описання. Купці з криком та бідканням добували зі скринь мішки з золотом та дорогоцінностями й утікали, оставляючи усе проче на ласку судьби. Прокльони у італійській, грецькій, турецькій, перській мові летіли, мов град, люди бігали, мов божевільні. Нагло від сторони Керченської брами надбігла товпа обідранців з криком «Ріж! Бий!» і кинулася на купців. Були се польські потурнаки, які задумали скористати з замішання і, удаючи козаків, бралися грабити. Але Сагайдачний знав добре, що се за люди, і приказав своїм показати турко-ослам, яка різниця є між козаками а ними. Кілька ударів шаблею, кілька вистрілів — і труслива юрба зeszла у переулках татарської дільниці.

Тоді до гетьмана підійшло кількох мужів. Були се ті самі, що підводили рабів до нападу на гнобителів. Один з них подав гетьманові навколішках лист. Гетьман отворив письмо і швидко перебіг його зором. У сій хвилі підійшов і Юрко до гетьмана і, кивнувши головою віддавцеві листа, сказав:

— Ясновельможний гетьман! Я сього чоловіка знаю. Се орудар Абазе-паші.

Гетьман кивнув головою.

— Встань,— сказав,— і передай своїм, щоби обвинули чоло білими лентами. І вони, і їх майно буде забезпечене. Але горе вам, якщо укрите між собою якого торговця невільників, якого турка або генуезця.

— Клянемося іконою Богоматері з Ечміадзіну, що тайна договору останеться між нами і тобою, ясновельможний, та що усі твої бажання сповняться! — відповів післанець.

Він щез, а гетьман вислав післанців до козацьких відділів, щоби під карою смерти ні пальцем не діткнули майна сих, у яких буде біла опаска на чолі.

— Ясновельможний! — осмілився тут вмішатися

Юрко. — Чи не доволі нам побіди і гроша? Чи ти справді задумуєш знищити увесь город?

Суворо глянув гетьман на молодця.

— Мовчи, ващць! Мовчи і слухай! А відтак буде між нами справа і розправа! — гукнув з пересердям.

Почервонівши, мов грань, Юрко відступив, а гетьман видав приказ випорожнити склади малого базару. Почалася грабiж.

У городі панувала страшенна паніка. Хто міг, ховав що ціннішого при собі і намагався вийти з города. По вулицях товпилися люди; жінки й діти заводили й кричали, а потурнаки й татари, до яких не дійшли козацькі відділи, кинулися різати й грабити. Страшних речей допускалися вони над ошаділим та безоружним населенням, але не мали відваги входити до домів і ограблювали та різали тільки тих, кого стрітили на вулицях. Жінок тягли у свої нори, щоби там над ними знущатися по-своєму, але головно старалися збагатитися грішми. Усякого, хто тільки дещо подобав на купця або жида, вбивали без пощади, усім жінкам обривали уха з ковтками, обтинали враз з перснями пальці. Дітей розбивали об стіни, убивали ударом ноги у живіт. Та не довгою була їх радість.

Вправді козаки найшли вкінці кількасот вояків та заптіїв турецького валія у казармі близь городських стін і кинулися здобувати їх житла, але усіх брам пильнували вже козацькі варті, а від пристани наближалася нова гроза.

Коршун велів передовсім усіх жінок та дітей з ясиру вивезти на кораблі, а відтак зброю, яка була, роздати між невільників. Їх поділено на сотні, а по двох-трьох поважніших і статочніших козаків мало їх проводити. Хто не мав зброї, той хапав дубину, сокиру, очепу тощо і йшов за провідником. Двадцять тисяч людей розлилися по городі і стали здобувати дім за домом, перетрясати усі закамарки і забирати усе, що мало яку-небудь цінність. Скарби, накопичені від близько двох століть, впали жертвою товпи доведених до розпуки невільників. Коври, посуду, гроші, клейноти, шовки, сукна, зброю — усе те зносили мужики й козаки на набережну й зсипували у купи. Борошно, дактилі, солодоші, варену й копчену рибу, мід, хліб та іншу поживу забирали також і складано осібно. Кожий, хто бажав ставляти опір, гинув невідклично, хто просив пощали, гинув також. Бач, і вони, ті бездольні бранці, просили пощади, а їм відповідало батогами й неволею. А неволя гірша смерті...

Тільки дехто мав на чолі білу ленту, і сих не тикав ніхто. Козаки ставляли біля них на варті оруженого мужика, який мав дбати про їх безпеку, і йшли далі.

Але ось з-за султанських казармів бухнув огонь, вітер доносив через якийсь час з сеї сторони скажені крики, але і вони замовкли, а козаки звернулися тоді у сторону базару, де гуляли потурнаки.

Наче їдовитих хробів, давили вони сих подонків людства і рубали впень сі п'явки, що через тільки літ були руками й часто-густо й головами торговців українським рабом у Кафі. Рубаючи їх, мстилися за кров і сльози тисячів і запобігали надовго вивезенню і продаванню невільників у таких масах, як се діється доси. Без сих обідранців ні купці, ні корабельники, ні татари не могли обійтися при уладжуванні ловів на невільників по руських землях. Вони, мов ті араби у Африці, сповняли тут сю найпідлішу ролю поганячів і побігайків, без яких не обійдеться у світі ні одно більше злодійство.

І, правду кажучи, козаки були безпощадні, і мало хто уйшов смерті з козацьких рук. Не вбивано тільки жінок, які товпами тиснулися до брам, і вартові пускали їх, та передше гляділи їм у лице. Усякий, хто бажав у перебранні рятуватися утечею, гинув невідклично. Се, що козаки робили у Кафі, се не була тільки месть, се була кара — кара за міліони убійств та сотки тисяч проданої людської скотини.

На великому базарі поставлено зате висілицю: два стовпи з поперечкою, і тут рядочком висіли усі агенти Генуезької республіки — упривілейовані торговці рабами на усю Туреччину, півбоги торгового світа. Під нею сидів синьйор Франческо Пізані, живий і цілий, але — божевільний, а може, удаючий божевільного...

Цілий день гуляли козаки у Кафі. До двадцять тисяч людей згинуло в уличних боротьбах та під час грабіжі, до двадцять п'ять тисяч ясиру освободили козаки. Гарматні вистріли дали знак до збірки. Запалали костри здовж стін города і на набережній, де зладжено добичу. Козаки варили їжу, а гетьман сидів у якомусь ограбленому домі і вечеряв разом з Пашковським і Юрком.

Після вечері гетьман розхмурих грізно стиснені брови і звернувся до Юрка.

— Я тобі, пане Угерницький, винен відповідь,— сказав.— У бойовому розгарі годі було, тому відповім тепер.

Молодець спаленів.

— Ну, ясновельможний,— заговорив,— я сказав собі уже, що такий чоловік, як ти, мусів мати причину до такого страшного вчинку, як різня тисячів, та я тільки так, зглупа... Ні, гетьмане, не одвічай! Я, бач, душу тобі винен, не мені судити твої вчинки.

Сагайдачний усміхнувся.

— Бачиш, хлопче, усяка людина — гетьман чи чура — одвічати повинен за усе, що подумає, скаже та зробить. Відси й лихо на світі береться, що правлять ним часто-густо неодвічальні люди. Ось тому й я відповім тобі. Нападали ми на Перекоп, Очаків, Синоп, Самсун, Мізевну, Архіоку та багатьох інших міст, нарobili бешкету, добули козацького хліба, вирізали залогу, та ніколи не тикали населення. Тут інше діло. Кафу мусимо спалити й знищити, щоби камінь на камені не остав з усієї генуезької та турецької дільниці. Остане тільки мала частина довкола малого базару, бо там живуть чесні купці, які нам не шкодять, а, напро́ти, не раз допомагають нам у викупі невільників. Генуезці, які носять хрест на своєму прапорі, вивозять рік-річно тисячі ясиру. Ми ось вивішали їх, а інші двічі надумуються, заки захочуть осісти на місце тамтих. Чи могли ми у який інший спосіб заставити їх покинути сю пресоромну торгівлю? Тому, що у Кафі можна було завсіди продати раба чи рабину, ходили татари рік у рік на наші землі. Не будь того торжища, не було б і походів і татарва погляділа би інших способів зарібку. Ти ж знаєш, що вони, бідолахи, з голоду мруть по улусах, якщо не удасться похід. Щодо турків, то вони також винні, і то, може, найбільше, бо вони купують рабів від генуезців. У своїх віляйетах вигублюють та розганяють населення, цілі повіти пустіють, а на місце людности пани купують рабів. Хай же тепер пошукають собі рабів у Молдові, Угорщині, Персії, але не у нас. А відтак ти сам знаєш, що війна між Польщею а турками мусить бути, бо від того зависить не тільки судьба Польщі, але й наша. Чим більше ослабнуть наші два споконвічні вороги, тим сильніші станемо ми на Україні. Ограбити город — се мало. Треба вирізати турецьких вояків, купців, урядників, спалити флоту, а тоді мусить прийти до війни. І сього, може, ще не вистане, але я не заважаюся і піду далі. Ось Абазе-паша пише мені, що треба доконче показати козаків самому султанові. Ну, ми тої осени покажемо йому їх... А тепер поняв ти мене?

— Поняв, ясновельможний, — відповів Юрко, зворушений, — а ти не дивуйся, що по усіх злиднях, яких зазнав я від ворогів нашої віри, не розумію ще часами подій...

— Не оправдуй себе, — сказав на се гетьман, — твої сумніви приносять тобі честь. У страшному часі, у якому живемо, треба на серце наложити сталеву броню, холодну й лискучу, наче зеркало, щоби кождий ворог, що гляне у нього, побачив у ньому смерть. Хто постоїть за нас? Хто покарає злодіїв, які день у день допускаються на нас найстрашніших злочинів? А прецінь ми не є гниллю, ні слабиною, як волохи, греки, ляхи! У нас велетенські засоби здорової.

молодої, нев'ялої сили. Тому був би ще більший злочин наколи б ми не закликали опирів, які саме нашою кров'ю від свіжують свої перегнілі тіла...

Гетьман замовк і не сказав уже того вечора ні одного слова. Він, бач, не любив двічі повторяти виданих приказів.

Слідуючої днини ті самі вірмени, що освободжували бранців, прийшли знову до гетьмана, а сей дав їм лист, писаний власною рукою, і дві галери, на які всаджено усіх освободжених каторжників з битви під Тендровом та з Кафи. Не було їх багато, бо мало не всі просили отаманів узяти їх зі собою на Україну. Волохи й молдавани вибиралися у Молдову, а серби та болгари бажали таки й осісти між козаками, і гетьман дозволив їм на се. Він знав, що сі народи ближчі йому кров'ю та вдачею, чим усі другі, та що не один з потомків сербських і болгарських каторжників ходив уже у козацькій шапці. Галери поплили до Поті, бо там мав Івашко ждати відповіді на свій лист. Між тим козаки та тисячні ватаги ясиру розділили між себе працю. Одна частина бурила доли довкола малого базару, щоби не пустити пожежі у сю частину міста. Друга грабила ті дільниці, яких не могла пограбувати попередньої днини. Третя направляла постріляні кораблі та паювала добичу.

А добича була величезна. Козацьким хлібом можна було навантажити цілу флоту. Чого там не було! Цілими стопами лежало, перш усього, у мішках дороге коріння, перець, цинамон, імбір, гвоздики, привезені караванами з Індії через Тебрис та Ерзерум у Поті або Трапезунт, а відсіля на галіонах у Кафу. У невеличких мішочках з пальмового листя лежали купами арабські пахощі, продавані на вагу золота у краях ісламу: мирра, ладан, нард, мошус. Козаки знали добре ціну тих товарів і тому забирали їх, скільки було. Поруч лежали коври адзямські, тобто перські, курдійські, хорезанські, турецькі та цілі гори зовів шовкових, вовняних та бавовняних матерій. Оксамити, тафти, китайка так і валялися у кривавому поросі набережної. Тисячі готових одягів, шароварів, фереджій, сорочок, хусток, чалмів, шапок, особливо смушевих перських, лежало серед валявих чоботів, черевиків, папучів, поясів. Зброї звичайної не було, бо її розхопили вмить безоружні бранці. Зате кількасот дорогоцінних пістолів, пищалів, шабель, ятаганів, кинджалів та чеканів зложили козаки у квартирі гетьмана. Не одна з самоцвітами, перлинами, бірюзою та коралями висаджуваних рукояток вартувала тисячі, не одно вістря було одно-

ким у своєму роді на увесь світ. Вкінці біля самої гетьманської квартири лежала золота, срібна, мідяна або цинова посуда, у якій так любуються східні народи. Чарки, кубки, кухлики, збани, збанятка, імбрики, підноси, имечити, миски, полумиски, тарілки, статуї з генуезьких домів — усе те чудової роботи з золотого та срібного філіграну, наче з металевої коронки, — усе те лежало всуміш з лижками, горшками, казанами з міді та бронзу, і козаки більше були падкі на сю посуду, чим на розкішні вироби східних золотарів. У велику деревляну скриню кидали козаки ковтки, нашійники, діадери, перстені, нараменники і гроші, та нікому й у голову не постало пильнувати їх або скриню. Кражі золота між козаками не бувало ніколи. Зате багато козаків товпилося довкола величезних звоїв жовто-брунатної краски, які лежали неподалік від величезної купи поживи. Був се тютюн, і усякий спішився набити чим боржій люльку пахучим зіллям, а там і напхати ним хоч одну кишеню замашеного кобеняка або шкіряний гаманець. Бо і тютюн — се, звісно, не будь-що! Усякому понадобиться, а тамто усе — хіба тільки тьфу! За одну ніч проп'єш, ще хіба гріха на душу наберешся.

Ід вечорові усе було готове, і гетьман велів усе борошно, мід, хліб, кашу, рибу та м'ясо ладувати на кораблі й чайки. Відтак приказав усіх, хто вписався у козаки, уоружити та одягти у добуту одержу. Нових козаків розпаювали по куреням та сотням в міру сього, чи бажали служити на Запорожжі, чи жити на волости. Усі прочі мусіли сейчас всісти на кораблі, щоби не перепинювати руху війська, якого було вже поверх десяти тисяч.

Між тим усю ніч Юрко, Пашковський, Мамаєвич та трьох вірменських баришівників лічили гроші та перечислювали дорогоцінності й дорогу посуду на червінці. Частину товару, як коріння та пахощів, купили оставші при житті й майні вірмени і греки, а третьої днини прибуло ще не знати відки, здається, з Судаку та Тясмину, кількадесятьох жидів. Ім продав гетьман усе, що могло заважати по дорозі. Коли сонце перейшло полудне, почався поділ добичі між козацтвом. Звичайно поділу довершувано по повороті. Але тим разом добичі і людей було так багато, що о много вигідніше було флоту поділити на дві часті і вертати двома дорогами, а пайки добичі розділити відразу, щоби усі зосібна журилися своїм майном. Перш усього розділено усю одержу, сап'янці, коври й матерії. Усякий одержав чималий клунок, а такі самі клунки дістали і бранці. Деякі невірники передяглися сейчас, інші залізли у якийсь куток корабля, шили собі самі штани або каптани. Жінки пішли за їх приміром; вкоротці

мусіли отамани позганяти жіноцтво під палубу, бо розстеле-ним шматтям перепинювали морякам роботу.

Відтак відчислено третину гроша на козацький скарб, третину — на викуп бранців, будову церков, допомогу втікачам з-під польського ярма та оборону церковних маєтків від напастей уніатів та поляків. Останком поділилися козаки, і на кожного випало ще по п'ятсот червінців! Сотники, полковники, курінні отамани, писар та гетьман поділили між себе дорогу посуду і зброю, а Юрко одержав також дарунки, бо гетьман заявив на раді, що пан Угерницький — се козак, який усьому козацтву вельми прислужився, перебуваючи у Туреччині. Радо згодилися і козаки на те, щоби наділити молодця пайкою, бо много з них бачило, як Юрко ослонив гетьмана від турецьких шабель на галері.

Вечором загорілася Кафа пожежею. Зразу окремо від себе бухнули у небо стовпи огню, та вони ширшали чимраз більше й більше, обіймали чимраз більший круг, аж зіллялися у одно море полум'я, яке з гуком, сиком, ломотом било у небо та на десятки миль довкола світило кривавим заревом. Генуезька Кафа перестала існувати і уже ніколи не піднялася з занепаду. Раз назавжди перестала вона бути устами опиря, що ссав кров обездоленого руського народу...

При кривавому сяєві впливали з пристани дві флоти. Одна, зложена з галер з човнами та двадцяти чайок, поплила на полудневий захід, друга, більша, під проводом Мамаєвича подалася у Азівське море, щоби річкою Молочною та Кінськими Водами доплисти на Січ. Ся частина, що складалася з прочих чайок та усіх кораблів Кафи, везла увесь скарб, більшу половину бранців та усі жінки. Мамаєвич мав розіслати їх по козацьких хуторах та слободах і виплатити кожному з призначеної на се части скарбу по двадцять червінців на загосподарювання нового житла. Прочі бранці пили з гетьманом, який і не думав вертати ще на Україну, а мав заждати недалеко Тавані на свіжих добровольців, щоби показати козаків султанові, як того бажав собі Івашко.

Без труднощів та перепон відбули козаки дорогу. Турецька флота не була ще наготові, а ніхто з пашів, що стояли з військами на берегах, не мав охоти пробувати сього, що не вдалося навіть очаківському беглербегові...

Несповна дві неділі після спалення Кафи почув Юрко на лиці холодний подув з-поміж перших дніпровських порогів.

XI

НА ЯСНІ ЗОРІ, НА ТИХІ ВОДИ!

Весело вертали бранці на Україну. Страшна змора, яка через десять місяців давила душі нещасних, шезла, розвіялася, наче дим. Ясне сонечко волі озарило їх судьбу, забулося усе лихо, яке колись перед татарським нападом давило їх не раз своєю вагою. Забулися нагаї панських посіпак, насильства, гнет, панщина. Усім здавалося, що, вертаючи на «ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений», ідуть назустріч свобідному життю без жури та тоски, у мирі та дозвіллі. Як швидко минали короткі літні ночі у степу! Як гарно сходило й заходило сонце на волі! Не сміялося, наче ворог, як колись там далеко, на кафинському березі...

Ріжними дорогами ішли бранці. Одні плили човнами, другі ішли берегом Дніпра або степом відділами по кількасот людей під проводом запорожців. Чим далше відходили вони від Аслан-города, тим частіше лучалися запорозькі хутори, і ось тут починали відділи таяти та розпливатися. Ось тут уперше стрітилися п'яні свободою невідники з неумолимою, важеною правдою.

— Куди йдете? — питали їх запорожці, які по зимівниках займалися управою ріллі, пасічництвом, ловами, рибальством.— Куди? Чи назад під панський нагай робити панщину і за себе, і за сих, що згинули? Може, думаєте, що ясновельможні пани заставлять вас столи хлібом, маслом та горілкою, обіймуть вас, поклоняться і скажуть: милости просимо не гордувати, а сісти з нами, славлячи Бога за ласкаву поміч та щасливий поворот? Ха-ха-ха! Нагаєм по спині хама, раз тому, що хам, а другий раз, що вернув... дурний цапище, під нагай!

— У нас хати, хазяйство, рідня...— відповідали збентежені раби.

— Хати, хазяйство? — сміялися запорожці.— По ваших хатах ще восени вітер останки попелу позамітав, а весною щемелина, полин та лопухи вирости у ваших світлицях. У ваших стайнях усю зиму ночували вовки-сіроманці та вили ночами, бо чули під снігом кров, що всякла у землю,— кров ваших батьків, матерей, дітей, братів, сестер, свояків. Пустиня остала по проході татар, пустиня і лютий, препоганий пан, що спроваджує тепер з других своїх сіл замучених рабів-кріпаків, щоби полям, які ви кров'ю і потом окупили, не дати порости лісом.

Посумніли бранці, похнюпилися, притихли.

— Що ж нам робити? Ідемо під ярмо, але у нас є гріш...
— Для панських гайдуків! Думаєте, що старости у Черкасах, Каневі, Барі або Брацлаві оставлять вам що-небудь? Окружать посіпаками, завезуть, обдерши з усього, до дворів українських короленят, дадуть землю, але свою, і працєю, худоба, на пана, доки не здохнеш або доки знову татарва у Перекоп не забере. Ось ви оставайте тут або йдіть на волости, але не на захід, а таки тут, у Київщину, Білоцерковщину, Уманщину, пишійте себе в козаки, а сотники та полковники найдуть вам уже місце.

І юрби бранців топилися та розпливалися по широкій Україні. Одні, головно молоді, оставали у зимівниках та хуторах, інші поселювалися у містечках та слободах, останні пішли у ліси, коби дальше від проклятого опиря — польсько-шляхоцької змори. До Черкас дійшли уже тільки самі козаки з невеличким числом бранців, які й осіли під козацьким присудом у горді.

Юрко не вертав з бранцями. Від Таволжаного острова подався він степом на захід, правим берегом річки Сули на Саксагань, а відси лісами повз Інгульця на Тясмин. З ним було кількадесят козаків з чигиринського полку, що вертали домів. Усі вони купили на Запорожжі татарські коні, а й Юркові удалося купити за два червінці подільського бахмата, велику, худу коняку, яка могла день у день їхати дванадцять миль, не змінивши ні в чому свого вигляду. На ній-то їхав Юрко день і ніч, а козаки не відставали від нього, бач, і їм спішилося домів. Деколи стрічали по дорозі відділи козаків, які їхали саме туди, відки вертали товариші Юрка.

— Ідем до Царгорода! — гукали.

— Хай Бог поможе! — відповідали Юрко й козаки.

А простір, який ділив молодця від Діброви, меншав з кожною хвилиною.

.

Широко розлився серед ліса Ведмедівський потік. Шувар, ситник, клешінець, підбіл укривали пологі береги, а вода ліниво протікала поміж стеблами. Дивний се був потічок. Деколи здавалося, що там води тільки жабі по вуха, а тут, під водою, болота на сажень і більше. Подекуди знову крилася під каламутною водою глибінь на півтора сажня, і тільки козаки знали, у якому місці можна без небезпеки перестригти потічок. Тому-то мужики й козаки називали не раз сей потік ляцьким.

По обох берегах потічка виростав величезний дубовий ліс. Коренасті, крислаті велетні простягали над землею

грубезне, мохом поросле гілля, груба верства листя вкривала землю та угиналася під ногою, наче зелена покрива поліського болота. Над потоком та його допливом росли бивно вільхи, а листя трепет вилискувало до сонця, як срібло. Сріблом проблискувало й листя височезних осокорів, що росли дещо далше від води. Околиця була скалиста, а на горбах росли столітні липи, наче величезні куполи над церквами.

Безліч всілякої пташні жило високо у гіллі, цілі громади серн, оленів, а навіть турів та медведів, стада білок, куниць, тхорів оживляли лісову пушу, а плодovита земля родила незмірне багатство всіляких ягід та грибів. Рої пчіл бренили між цвітучими деревами та понад ковром цвітів на прогалинах, а солодкий мід наповняв собою мало не кожде більше дупло. Бувало, й у земляні дучки складають мід пильні робітниці, і під стопами мандрівників відкривється нечайно медяна криниця.

Оттут, серед оттакий ліс, переходила лісна доріжка, яка вела зі Смілої у Чигирин, а саме там, де вона перехрещувалася з потічком, стояла козацька слобода. Увесь сей ліс, положений на правому березі річки Тясмин, належав до пана Уґерницького, та доперва від двох років. Щойно недавно дізналися козаки зі слободи, що вони уже не на своїй, а на панській землі сидять. Найстарший віком у слободі п'ятдесятьлітній козак Іван Нетяга, що був колись на Запорожжі курінним отаманом, скликав тоді козаків, і усі урядили відгородити собі стільки землі й ліса, скільки кождому було потрібно для власного прибутку, а щодо прочого іти зразу з панами на згоду. Якщо згодяться, то гаразд, а ні, то завжди на сході та півдні землі доволі, а у кождій хаті є шабля, і пицаль, і списи...

Хати у слободі стояли здовж потоку по обох боках багнистого русла одна оподалік від другої. На перехресті, на сухому горбикові, стояла церковця, куди заїздив не раз з Чигирина піп вінчати, хрестити та правити поминки по мерших. До Чигирина було дві милі і стільки само до Смілої, та мало хто їздив туди, бо головний тракт ішов лівим берегом Тясмину, а Смілянщину спустошили були недавно татари, тож і не було кому їздити до Чигирина. Доріжка поросла травою та бур'яном, а козацтво жило собі спокійно, складаючи тільки на военні потреби означену кількість земних плодів, смушків або гроша на руки чигиринського полковника Івана Гордія.

Була осінь. Ранні приморозки та дрібненькі холодні капелі осіннього дощу обголили крилате гілля дубів та лип з жовтого листя. Воно покрило собою усю свою зелень, яка

горнулася ще до стін лісних велетнів; закривши отвори дупла, спали пчоли у своїй багатій у припаси теплій хаті; співучі пташки полетіли у вирій, а козаки стали ладити знадіб'я до зимових ловів та ждати повороту молодих — кого з Січі, кого з запорозьких уходів. Уже і сніг став попадувати ранками, з Чигирина та Умані приїхали купці, які купували збіжжя та садовину або замовляли шкіри зі зловлених зимою звірів. Вони і привезли козачкам і козакам усього, чого могла забажати їх душа: саєту, шовк, оксамит, ленти, коралі, намиста, гудзики, запинки, дукачі, тютюн, олово, порох, а потайки і зброю. Вкінці і надїхали з Січі опалені вітром та сонцем молоді козаки у кармазинових жупанах, з турецькою зброєю, а часто-густо з в'ючним конем, з якого здіймали клунок з «турецьким добром», тобто добичею з анатольських городів або кораблів. Уходники з Самари та плавнів везли шкіри, рибу, сіль або гроші, які узяли за добуті плоди. Деякі вертали тільки з душею, ограблені татарами або пахолками польського старости, деякі не вернули зовсім, і імена їх прийшлося попові згадати при панахиді, яку відправлено за усіх, не вернувших на празник св. Димитрія. Та хочай не завсіди добрі вісти приносили мандрівники то про сього, то про того, все-таки на загал у слободі було любо й весело, а за грубою загатою козацької хати било більше щасливих сердець, чим у палатах вельмож.

Аж ось вечором, у сам день святого Архистратига Михаїла, перед хату Івана Нетяги, що стояла напроти церковці, приїхало від сторони Чигирина двоє людей.

Старий Нетяга вийшов та попросив у хату обох, поклонившись в пояс гостям.

— Милости просимо вашмость пана не погордити козацькою стріхою та користуватися нею, поки воля,— сказав.

Двоє молодих людей увійшло під низьку стріху, а козак, увійшовши за ними, засвітив каганця з оливою та докинув дров до огню, на якому варилася каша.

— Слава Богу! — сказав прибувший, поклонившись до образів на покуті.

— На віки віков амінь! — відповів козак і зрадів.— Бачу, ви православний! — замітив.

— Так, православний і русин, з Теробовельщини, мое ім'я Іван Попель, а се моя сестра Галя.

Дівчина скинула з голови каптур та хустку, і старий Іван аж ахнув з зачудування, коли побачив її личко, злегка покрасніле від морозу.

— Святий Боже! — прошепотав.— Невже ж твій ангел завітав під мою стріху! От раз дівчина!

Але Галя не чула слів, ані не бачила вражіння, яке зроби́ла її поява на козакові. Вона клякла перед іконами та, закривши очі руками, заплакала тихо.

Іван Попель та Іван Нетяга стояли мовчки, шануючи горе дівчини, яке вона ось бажала виплакати перед лицем Господа.

Але ось із-за печі вийшла дитина, прегарний маленький шестилітній хлопчик, чорноокий, повнолиций, несміло підійшов до Галі і цікаво став їй приглядатися.

— Остав, Андрійку, тітку, вона молитися,— пробубонів Нетяга та бажав здержати хлопчину, Але сей скорше, чим хто міг подумати, прибіг до Галі та обняв її за шию своїми короткими, грубенькими рученятами.

— Тітко! Тітко! Не плач! Ні, Бозя не любить, щоби плакати. Ти попроси Бозі, чого хочеш, а Бозя дасть тобі. Ну, не плач, не плач, бо і я плакатиму.

Голосок дитини задрожав. Галя підняла голову і з усеї сили пригорнула до себе Андрійка.

— Дитинко моя кохана! Хай тобі Бозя дасть щастя на весь вік за твоє добре серденько! Так, я не буду плакати, тільки попрошу...

Але тут цілою хвилиєю бризнули сльози з її очей...

— Милости просимо сідати, а я сейчас зладжу дечого покріпшого,— просив Нетяга і зі стінної шафки вийняв пляшку угорського вина. Вилляв вино у мідяний кітлик, всипав меду та коріння, долив води і усе те приставив до огню. Галя оберла очі та балакала з дитиною.

— Тіточко! Ти відки приїхала? — питаю хлопчик.— Я тебе ще ніколи не бачив. Але ти гарна, і я люблю тебе!

— Любиш, дитинко? О, люби мене, кохання, люби дуже, бо і я тебе любитиму, якщо будеш чемний.

— О, я завжди чемний, тільки коли ляхи прийдуть, то ні.

— Ляхи? Які ляхи?

— А ось такі, що не хрестяться до образів, тільки дуже чогось заглядають понад голови людей і дуже-дуже крадуть. Вони дуже люті, коли нема старших, і б'ють дітей.

— Чи і тебе вибили?

— Мене ні, але коли мого тата вбили татари, а маму вкрали, то мене дуже-дуже вибили в лісі.

— У лісі?

— Так, я ішов, ішов, довго-довго, бо у нас село горіло, і я у ліс утікав. Аж у лісі над'їхав один лях на коні, а два були піші. Один побачив у мене на шиї хрестик... мама дали... такий жовтий, лискучий. Оден лях узяв його, я почав просити, а далі хотів йому вирвати з рук, бо се було від мами. Тоді оба почали мене бити ось таким, як дядько б'ють ліниві коні.

І хлопчина показав рукою на дротяний нагай, що висів біля дверей.

— А що ти, Андрійку, тітку мучиш? — засміявся Нетяга. — Не гнівайся, вашмось панна, на дитину, але се справді його історія. Татари вбили родичів. Де жили, як звалися, один Бог на небі відає. Хлопчина побіг у ліс, там напали на него ляхи, і, звичайно, ляхи здерли з дитинки золотого хрестика, що дала мама: видко, не зовсім простого роду ся дитина; а його самого побили нагаями до безтями — видко, боронився. Але як виростемо, то ми їм покажемо, правда, козаче?

Тут старий козак насупив брови і підняв руку догори, наче до розмаху.

— О так, я тоді відберу у них хрестик, я так поб'ю, що, певно, вже будуть чемні.

— Певно, що будуть! — згодився дядько і пильно мішав у кїтлику своє вариво.

Між тим Іван вийшов, а по хвилині вернув у світлицю, несучи в'юки з коней та великий мішок з грїшми Юрка. Зложив усе те у куті, а по хвилі кїтлик з пахущим напитком стояв уже на столі. Нетяга узяв з мисника три срібні кубки розкішної турецької роботи і подав гостям. Перемерзлі та утомлені не дали себе довго просити і, заки старий висипав кашу на миску та виніс з комори сала й вуджениці, огріли себе солодким та міцним питвом.

Мовчки повечеряли, а коли наситилися усі, старий зладив на полу постіль з вовняних пірників і подушок для Галі та Андрійка, а сам з Іваном усів при огнищі.

— А тепер, пане Іване, — сказав весело, — якщо не дуже втомився, розкажи, відки йдеш та чого хочеш.

— Не утомився я дорогою, бо їду шойно з Чигирина, де звідувався за тясминську пустиню. Тепер бачу, що тут уже люди є, то легше буде й мені, і пану Угерницькому, якщо тільки поверне.

Старий дрогнув.

— Пан Угерницький? — спитав. — Новий дідич нашого уходу?

— Так, моя сестра — се його суджена, а він сам у неволі, та ледве чи верне.

Старий понурив голову. Його доволі сиваві вуса звисали з-поміж пальців, а великі сині очі вдивлялися через хвилину в огонь. У хаті посумніло, наче чорний ворон перелетів попід образами.

— Так, отже, се правда? — заговорив по хвилі. — Скінчилася наша воля, зачнеться тягання по гродах, може, ще й гірше. Га! Божа воля!

Іван усміхнувся.

— Я так собі й думав, що ви, батьку, зажуритеся вісткою, та, їй-Богу, нема чого. Пан Угерницький козак, як ви або я, і стільки лишень землі возьме, скільки кожний з вас. У гроді запишемо усе на нього та підчинимося у всьому полковій старшині. Я вже і вписав Юрка й себе до полку, і полковник Гордій послав мене до вас.

Лице старого пояснило.

— Га, коли так, то хай Матінка Божа хоронить вас та пана Угерницького й щасливо приведе його сюди! Нам тут треба православної шляхти та учених людей, бо приходить час поладити з ляхами, як поладили з проклятою татарвою та турком. Хай же вас Бог наділить добром та щастям... А здається, щастя буде,— додав по хвилі, — бо ось Андрійко перший привітав вас бажанням добра, а така золота дитина багацько може у Всевишнього! Отець Андрей казав, бувало, завжди...

— Отець Андрей? Чи сей товариш монаха Вишенського?

— Так! Він був тут рік тому, ідучи з Лаври на Поділля, і казав, що Андрійко багацько може у Всевишнього, бо він невинна дитина, яку тяжко скривдили вороги св. Христа — поганці і папешники. Тому його молитві отвором стоять ворота Божого Царства.

— Отець Андрей — се мій і пана Угерницького учитель від дитинних літ,— відповів Іван.

— А, тепер уже розумію, що ви інші, чим звичайні шляхтичі, і знаю, що не запродасте нас у неволю,— сказав старий поважно і простягнув широку, дебелу руку до гостя.

На другий день по усій слободі пішла вістка, що приїхали повномочник та суджена нового дідича, одначе нема чого їх боятися, бо вони — свої люди, козаки. Заворушилося у слобідці, і перші побігли до хати Нетяги молодиці-цокотухи. Одна ішла просити старого позичити терлиці до конопель; друга несла Андрійкові пару вишиваного білля, бо, бач, старий не мав жінки, ні господині, а Андрійко — мами; третя бігла розпитатися за ціну митої вовни у Чигирині; четверта — баба сім миль з-за пекла — ішла жалуватися, що чоловік непутящий, щоби, бач, старий нагримав на нього при нагоді. І так ішла одна по другій, кожда з ділом, а усі по те, щоби поглянути на «панночку». Кожда несла під запаскою якийсь дарунок: одна — кусок білого полотна, друга — вишивку, третя — пару рушників, четверта — сало, п'ята — пару курей... А усе те — на нове гоподарство для «панночки-козачки». І усі виходили від неї очаровані її красою і принадою, повні зависти, але і прихильности, а вона приймала їх сама, бо старий Нетяга казав усім, що

не він, а вона хазяйкою у його хаті, а сам з Іваном балакав при царці меду у світлиці.

Іван розв'язав мішок з грошем, і оба стали обчислювати, скільки треба буде гроша на виставлення хати та придбання хазяйства.

— За робітника не бійтеся! — говорив старий. — У нас є звичай, що слобіжани без плати помагають усякому новому козакові обзавестися гоподарством, тож і тобі допоможуть. Вони дадуть і сухих бальків, тільки до стін треба буде каменярів і майстрів з Чигирина, Черкас або Канева.

По довшій нараді рішили збудувати з дубових балів просторе дворище, яке б простояло без направи і двісті літ, а тільки прибудувати двоповерхову муровану кімнату, ніби вежу на одному крилі, де можна би було оборонятися від нападу, хочай би і дім згорів.

Вечором пішли оба мужі у коршму, де держала край слободи, під лісом, шинкарка Ганна. Була се тридцятьлітня, дуже гарна жінка, з блискучими чорними очима та буйним руським волоссям, яке добувалося з-під червоної, мов мак, хустини. Жила вона сама-одна, бо чоловіка убили польські жовніри перед десятима роками на ярмарку у Барі. Ганна не дуже тужила по ньому, бо Онисько Корж був пияк та непутящий чоловік, який замолоду служив козачком у якомусь дворі на Волині і там навчився пиячити та гайнувати гроші. Одначе хочай любов до чоловіка вигасла у серці Ганни, то таки вона уже не віддалася удруге. Не раз і не два сваталася до неї люди поважні, маючі, чесні, але вона не хотіла іти заміж. Не один молодець ходив, бувало, до Ганни не день і не два, аж надумавшися та порадившися з ріднею, ішов у світ. Та молодим відповідала Ганна насмішком або дотепами:

— Тіткою нині тобі бути, козаче, а не жінкою! — говорила. — У тебе молоко на лиці, а у мене сльози, куди нам до себе!

— Але ж я люблю тебе, Ганно, мені без тебе життя нема! — каже, бувало, молодяк. — Твої очі причарували мене...

— Ха-ха-ха! — сміялася шинкарка. — Коли причарувала, то плюнь тричі через ліве рам'я і перехрестися! А ось на тобі три волоски з голови. Іди і закопай їх до опівночі на роздоріжжі, хто йтиме через них, той і залюбиться, а тобі наче рукою відійме!

Молодик відходив сміючися, але довго ще був, наче замочений. Усі казали, що Ганна жде на когось, та, мабуть, не діждеться, а дехто зі старших жінок твердив заодно, що Ганна — відьма, з чортом знається, та він її віддати не хоче. Раз у рік тільки ходила Ганна у Печерську лавру та

там і давала на парастас по чоловікові та ще по комусь, але ніхто не знав, кого саме поминає Ганна. Заплакана і змарніла вертала шинкарка у слободу та бралася наново до своєї праці весела і безжурна на вид.

До сеї-то Ганни пішли Нетяга й Іван.

Побачивши нового гостя, гарна жінка обкинула його питливим поглядом, але не сказала ні словечка. Мовчки поставила перед обома збанок меду і сіла разом з другими до стола, зложивши руки на високій, повній груді. А між тим Нетяга зняв шапку і сказав до усіх зібраних:

— Ось, панове молодці, товариш пана Юрка Угерницького — козака нашого полку.

— Як-то козака? — поспитали деякі.

— Козака, який вписався до полку під полковий прилюд! — відповів Іван. — Я теж козак, а ім'я моє Іван Попель.

— То ви будете з Тернопільщини або Тереховельщини? — поспитав невеликий ростом, кремезний козарлюга з шрамом, який ішов через ціле лице — від лівого виска аж по праве ухо.

— З Тереховельщини!.. А ви відки знаєте?

— Я був сам у Тернополі, коли ви і ще якийсь шляхтич гостювали у Михайла Гудза.

— Ага, відси! — усміхнувся Іван, а козак так страшенно викривив лице при усміху, що молодцеві аж мороз пішов по шкірі. Здавалося, що ся половина людської голови сміється очима, а друга, долішня, корчиться у передсмертельних судорогах. Мимохіть вдивився Іван на страшну тварюку. Козаки сейчас поняли положення і зареготалися.

— Видко, вашмось пан шляхтич не бачили ще нашого... як-то його зовуть... — сказав якийсь молодий, плечистий козак, з молодецьким, горі закрученим вусом.

— Китоврася! — крикнув хтось.

— Іменно китоврася! Так його охрестив один студент братської школи зі Львова, який був у нас сього літа.

Іван усміхнувся

— Певно, що хтось страшно вас, дядьку, опоганив?

Але, на дивне диво, козак не обурився, тільки пересунув руку по чолі та попив меду.

— Се гусарин пана Жулкевського над Солоницею...

Наче мерлець появився усім у своєму білому покривалі. Усі замовкли, лица поблідли, і тільки очі горіли якимсь дивним огнем. Іван споважнів також і простяг руку до козака.

— Не прогнівайтеся на мене, дядьку, — сказав з повагою, — я не бажав посміхатися з вас, а тепер прошу у вас прощення. Я, бач, не знав, що ви і були там...

— О, був! Та ніколи не повинен ніхто дізнатися від мене про се, що там діялося, бо се була наруга над Богом, людьми, добром та правдою, се був злочин, за який заплатять ще колись винувники загибіллю, бо хіба Бога не було б на небі!

Козаки мовчали, очі шинкарки широко гляділи у страшне лице козака з якоюсь тривоگوю, а Іван, стиснувши руку козака, відповів:

— Саме тому треба розказати усім, хто того не знає, щоби усі як слід пізнали тих, що над нами володіють з Божого допусту.

— Ба, ми не раз прохали Максима, щоби розказав про Лободу та Наливайка, але він не хоче,— замітив молодий, плечистий козак.

— Розкажіть, Максиме! — просили різні козаки, а шинкарка поставила перед нього повний збанок.

— Розкажіть, дядьку,— прохала.— Ось я вам за се чарочку одну і другу...

Але Максим тряс головою на оба боки і відсунув чарку.

— Не можу, се надто страшне! — говорив.— Воно мені душу з тіла тягне, коли згадаю.

— Сам ти казав, дядьку Максиме, що хіба Бога нема на небі, якби не було мести за солоницький злочин. Хто має бути зняряддям сеї мести, як не ми?..

Усі глянули на Івана, наче збуджені зі сну, але ніхто не обзивався.

— Гетьман Сагайдачний б'є татар, турків, і ось теперечки ні одні, ні другі не страшні нам усім, що живемо на вольній, козацькій землі, а радше ми страшні їм. Тепер черга приходить на другого ворога нашої свободи — на ляхів. Поки що збираємо сили та збираємо під свій присуд народ, попів, козаків, міщан, ба, й шляхту. І прийде колись час, коли усі ті стани постоють разом одностайно за добро та волю усієї Руської землі від Сяну по Чорне море і викинуть ворога під його голодний Краків та Варшаву. Про се ми завсіді повинні тямити та не забувати ні одної з сих страшних кривд та злочинів, яких допускається на нас сей хрещений поганець, що сів над Віслою. Розкажи, дядьку, щоби і усі молодці від тебе знали, кільки крові лежить між нами а ляхами, кільки ложі, зради, підлоти... кільки разів сам Бог відвертав лице від того проклятого народу...

Іван замовк, але усе його покрасніле лице та блискучі очі говорили далі багато й багато! Поняли козацькі серця його цілу бесіду, перечули, не знаючи усю глибину сеї святої ненависти, і забилися разом жагою мести. І старий Максим люто блиснув очима та затиснув кулаки.

— Га, коли так хочете усі, то слухайте! — сказав. — Та не моєю буде виною, як від моїх слів загориться у ваших серцях огонь ненависти та не дасть вам радіти життям, дружбою, ріднею, миром... Не стану я розказувати за початок війни, ні за її причину. Ся причина була, є й буде завсіди, доки не скінчиться панування гнилого польського панства над руським народом. Без ніякого поклику може кождий з нас вхопити за шаблю, та ні один лях не спитає нас про привід до сього. Се горить у крові, пливе водою, летить повітрям, росте з травою. Козацтво вхопило за зброю і обсадило Україну, Поділля, Волинь, а коли надійшов за Наливайком Жулкевський, ми побили його під Гострим Каменем.

Ба, не було у нас єдності. Лобода бажав тільки слобід від короля, Шостак та Шавула думали тільки шляхту заступити козаками, а шляхту прогнати геть, Наливайко і Кременський кричали на все горло: «На біса нам поляків і Річи Посполитої, ми можемо стати знову самостійною державою, як були колись. І німецький цісар, і московський цар, і хан признають нашу самостійність і допоможуть нам!» Наливайко задумав піддатися під руку котрогось зі сих трьох володарів, зате Кременський бажав цілковитої свободи й самостійности. Оттаке-то було між нами безголов'я! Аж серце рвалося, коли погадаємо, кільки сили та завзяття, кільки людей та крові пішло тоді намарне, гей! Гей! Коби-то ми були мали у той час нашого Сагайдачного!

Лобода був заслабкий, замало рішучий. Запорожці ішли собі у свій бік разом з наливайківцями, а реєстрові козаки та волосні — у свій. Одні других не любили, бо ж се хіба кождий знає, що голяк дукача не любить. Але лишім се! Гетьман Жулкевський наступив на нас з весною так нагло, що ледве мали час піти за Дніпро і стати під Переяславом. Усі човни позабирали ми у Києві та других містах на лівий бік ріки, а ббільші — каїки та байдаки — потопили ми при березі. Кременський збирав у Києві усіх утікачів з України враз з жінками й дітьми і вислав усе те до нас під Переяслав. Хто з козаків жив по сей бік Дніпра на волости, той утікав до нас, бо куди перейшли польські війська, там не оставало нічого, крім пошматованих тіл та грязюки з попелу, змішаної кров'ю. Ні жінки, ні дитини не оставало у козацьких посіллях, наче не були се посілля тих самих людей, що тільки разів ставали у пригоді саме тому польському війську. Татари вотяї декого в неволю візьмуть, то може викупитися; ляхня різала усе, не перебираючи, наче се не люди були, а вовки. А там ви знаєте ляхів, а, радше, ви не знаєте їх. Лях — се звір, хижий, трусливий та кровожерний

звір, одітий у кунтуш, повний латини, великих слів, обігранок... але у нутрі нема ні крихітки правди, ні стебелинки людськості! Се гадюка пестра, лискуча, що боїться прута, гине від нього, слабшого жалить смертельно.

З другої сторони, гетьман Жулкевський брався усіма способами перетягнути на свій бік усіх учених або заможних людей між козаками, ось як князя Ружинського. Та се йому зразу не удавалося. Все-таки обіцянки могли слабшим показати надію на прощення «вини» та довести їх до ради... Під час, коли наші полковники радили раду, стягали поживу і всякий припас та надармо старалися о піддержку по містах а навіть селах, Ружинський й Вишневецький напали на Кремпського у Києві. Полковник не сподівався нападу, київські міщани не сповістили, бач, його про прихід ворога. Все-таки він оборонився, але мусів покинути город. Жулкевський увійшов у місто на сам польський Великдень, і річкою поплила кров у Дніпро. Усі приятелі козаків наложили головою. Не подаровано ні старцям, ні жінкам, ні дітям. Озлобилися кияни, та було запізно. П'янство, насилля, убійство, грабіж — ті невідлучні товариші польського жовніра, осіли настало у городі, а відси розплилися по тихих водах, попід ясні зорі, на увесь хрещений мир...

Повитягано човни, затоплені Кремпським, але козаки поставили на березі гармати — годі було переїхати на той бік. Тоді саме під'їхали і запорожці чайками під правий беріг, щоби покарати міщан-зрадників. Гей, коби-то вони так боронилися були перед ляхами, як боронилися від нас! Не було б польського духу на святих київських горах! Полковник Підвисоцький мало сам не втопився, коли поцілили його чайку. Нас відбили, і так станули ми напроти себе: ляхи на правому, а ми на лівому березі ріки. Підвисоцький з човнами станув при устю Сули. З ними та з Кремпським були усі запорожці та усі молодці козаки, а у таборі — наливайківці і братство з волости, невправне, невоєнне, малодушне. Почалися знову наради, як його бути. До десяти тисяч жінок та дітей було у нас в таборі, багато було й старців і баб, а усе те в'язало нам руки гірш татарського лика. Одні радили йти сейчас усім табором під білого царя, другі радили йти у степи до татар, інші бажали боронитися до загину у Переяславі, деякі несміло, щоправда, піддавали гадку, щоби просити ласки у поляків. Божевільні! Вкінці порадив Лобода попробувати переговорів. Переговорювати, мовляв, можна завсіди, бо се до нічого не обов'язує. Усі вчепилися тої гадки, мов спасення. Більшість не бачила уже можливості побіди, а бажала тільки якось відкараскатися від ляхів. Ми пустили на воду колоду з листом, і то так, що вона доплила до ляць-

кого боку. У листі було запитання, на яких умовах Жулкевський помириться з нами. Тої самої днини надоспіла відповідь.

Жулкевський домагався видачі Наливайка, Лободи, Шавули, Кремпського, усіх гармат, цісарських прапорів і чайок. Лобода відповів сейчас, що на усе згодив би ся, тільки на видачу старшини — ні. Почалося листування, а між тим у таборі почали полковники ладитися до походу у степи. Гадку сю піддав Наливайко: коли, мовляв, ляхи боялися у минувшому році іти за ним в Уманські пустарі, то й тепер не підуть на Засулля.

Воно було правда, й козаки знали про се, але знав і проклятущий ворог. І, як звичайно, ляхи взяли нас брехнею, коли не зуміли силою. Та ба, коби се була тільки брехня, а там було ще щось так нескінченно погане і підле, що назвати того у нашій мові нема як...

Жулкевський вів переговори зі старшинами, а за сей час вислав пана Потоцького з військом під Трипілля, а вчинив се так хитро, що його власні вояки думали, що справді усе військо піде туди, а не на Київ. До нас підіслав пан Жулкевський двох буцімто утікачів, а на ділі зрадників, і сі оповіли нам те. На нас впала тривога, бо ляхи, обійшовши нас, напали би на переяславський табор, а тоді і живого духу не осталося б з наших жінок та дітей. Ми полишили Лободу й Наливайка кінчати переговори зі старостою брацлавським Струсем, але наказали їм не годитися на видачу старшин та цісарських прапорів. Самі подалися ми у табор, і тут виправили Кремпський і Шостак усіх волосних козаків домів. Вони роз'їхалися, хто куди знав, а ляхи не могли того спинити, бо навіть неприхильні нам шляхтичі, хлопи й міщани закоштували вже ярма польських освободителів від «козацького свавільства» і приймали наших як мучеників. Ба, коби вони були вчинили се ранше.

Між тим переговори пірвалися, і Лобода з Наливайком прибули до табору. Вслід за ними йшов Жулкевський. Тепер він не боявся уже козаків, бо з Литви прибув до нього Огінський з трьома тисячами війська, так що усеї ляшні було до шість тисяч, а три рази тільки таборових чурів, слуг тощо. Було се уже військо неабияке, чотири рази сильніше, чим наше, а, що найважніше, не було у нього жіноцтва та дітей. Дайте найзавзятішому воякові під бік дружину та дитину — і де дінеться його завзяття та сила? Вона переміниться у страх — дрожання за життя того найдорожчого, що дав козакові Господь!.. З найкращого бойовика вчиниться лихий, трусливий — хіба що у нього нема серця, нема душі, нема Бога! А того не виречеся ніколи ніякий козак на Україні!

Ми рушили у степ понад Сулою, якраз туди, де Олександр Вишневецький садив саме нове місто Лубни і збудував був на річці Сулі довгий міст. Якщо удалося б було скинути за собою міст, урятували б ми були усе. Під Києвом, Каневом, Білою Церквою збиралися уже свіжі ватаги козацтва. Чернь і міщани ворохобилися уже також; на Волині, у Брацлавщині горіли уже двори... Тоді пан староста камінецький Гульський написав лист до Лободи, що буцімто переговори можна б підняти наново. Пан Гульський іменував себе старим приятелем козаків, а що жінка Лободи, з дому Оборська, була у свояцтві з паном старостою, то й гетьман дав себе взяти на підмову, наче молодий воробець на полюву. За сей час Струсь з частиною війська перейшов Сулу за Лубнами і зайшов нас від Дикого Степу з полудня. При переході напали на нас ще під час переговорів польські полки і не дали знищити мосту. Вони погасили підложений огонь і направили в'язання. Жулкевський осягнув ціль переговорів. Дурні козаки дали себе обійти від степів, а за собою лишили ворогові дорогу до себе.

Аж тоді скинув польський гетьман маску, і рівночасно звідусіль ударила ляшня на наш табор... Але дивно! У сій страшній хвилі, коли здавалося, що усі ми видані напропаще скаженому ворогові, — де не взялася у нас сила й відвага. Гірко поплатились ляхи за сей напад. Згинуло доволі наших при нечаянному нападі кінних на неослонену піхоту, але ж поляків згинуло щонайменше удвоє тільки...

Ми заложили табор над річкою Солоницею. У п'ять рядів поставили ми вози та обсипали землею. Посередині були набиті землею зруби, а на них гармати. Зад обпирався об багна, а усіх трьох проти боків боронили щонайлуччі борці — ляхам не було туди доступу. Почалася облога. Що розженуться поляки — все спіймають облизня. Гинули й гинули, аж вкінці не хотіли уже далше штурмувати і перестали. Тоді ми почали робити випадки та ночами не раз добре тріпнули мості панів. Завсіди, одначе, більше робили ми бешкету, чим проливали крові, бо переговори знову йшли та йшли... Не знали ми ще, з ким боремося...

Аж ось надоспіли польські гармати, і почався обстріл табору. Аж тепер прийшлося нам гірко! Кулі убивали козаків, жінок, дітей, під їх ослоною ляхи не пускали наших волів ні коней на пашу, відтяли нас від доброї погожої води. Ми мусіли брати воду з баюр — почалися недуги. День у день гинув товар сотками, десятками гинули й умирали люди. Ніяк було хоронити трупи, страшний сопух душив груди, запаморочував голови, наповняв розжарене серце розпукою: що буде з тими, які ввірили нам перед Богом і людьми свою

долю — з дружинами й діточками? А попри те бігали післанці Жулкевського до Лободи, але бігали й до нас: сіяти незгоду! Обіцували одним гроші, другим гонори-почести, третім, більш трусливим, — гетьманську ласку. Зате наливайківці вказували на Лободу, як на спричинника усього лиха. «Не будь проклятих переговорів, — говорили вони, — не було б і облоги...» Се була правда, і тоді поміж наливайківцями а наполоханими та уведеними реєстровцями почалися спори. Запорожці, Кремпський та наливайківці і не тратили відваги — у них не було, бач, рідні! Прочі хотіли миру! Відси прийшло у таборі до сварки та бійки і кінець-кінців Лободу вбили! Добрий се був козак, щира душа, золоте серце, та зам'який на такі страшні часи!

Та й ся жінка Оборська... ах! Проклін усякому, хто пов'яже себе з ляхівкою на весь вік! Не виглянути йому з пекельного огню по день суду, як не знати миру ні щастя у сьому світі!

Наразі переговори урвалися, зроблено вилазку, і багато ляхів, особливо з-поміж людей пана Струся, поплатилося за гріхи неславною смертю кертиці¹, задушеної у власній норі. Гетьманом вибрали Кремпського, і він вхопив залізною рукою керму табору. Настав, на сподив, лад і спокій, та потайки реєстрові Лободи ширили тривогу, жінки й діти вмирили або кричали й плакали і відбирали у багатьох останки відваги... Поляки стріляли на табор беззаводно, раз у раз падали кулі, убивали людей і товар, розривали не раз жінку на очах чоловіка, дитину — на руках матері. Поляки не стріляли на вози, де стояли ми, а на осередок табору, де були жінки, діти та баби. Знали, чортові діти, кого полахати!!!

Наливайко задумав тоді пробитися ніччю оружною рукою разом зі своїми. Звісно, що полякам нічого журитися чужою ріднею, тим більше, що не їхнього отамана вибрали гетьманом. Не навчилися ми від ляхів підлоти, брехні, нахабности, але навчилися безладдя, неслухняности, кирині²... Але не знали ми, що у польському таборі коїться неабияке лихо для Жулкевського, — лихо, яке могло спасти нас та жінки й діти наші. Жовніри негодовали, бо їм не заплачено, гинуло їх чимало ніч в ніч від наших вилазок, а там і голод шкірив уже жовті зуби мості панів, челядь стала тікати, військо могло розлізтися лед день. Та тоді польські полковники розпустили вістку, що козаки тому так завзято обороняються, бо у них є великі скарби з турецьких походів... Поляки аж спалахнули від жадоби наживи, бо на-

¹ Кріт;

² кириня, кериння — безладдя.

жива — се для ляха Бог! Вони не розуміли, бач, що є найбільшим скарбом українця після свободи. Любови до своїх, людських почувань до друзів або милосердя над безоружними жінками та слабими діточками не розуміє, бач, польський вояк зовсім. Рівночасно нав'язано на нові переговори. І Кременський здобувся на геройство. Бачучи смерть безсилю та безоружних, судороги недужих, розпуку матерей та батьків, безсильних супроти недуги та смерті,— прийняв умови Жулкевського видати себе, старшину, гармати, прапори за безпечний поворот усіх у таборі на Низ...

Старий Максим спинився у оповіданні і обтер піт з чола. Серед гробової мовчанки слухали усі крутої історії змагань козаччини з-перед двадцяти літ, і у всіх мимохіть родилася думка, що через тих двадцять літ козаччина не спала та що тепер козак, хлоп, міщанин, шляхтич — то одно серце, один дух, одна воля... й сила! Але ось тихим, слабим, дрожачим голосом став Максим кінчити оповідання:

— Був понурий, хмарний день, коли ми виходили з табору. Поперед ватажки Шавула, Шостак і Наливайко зв'язані, за ними прапори, гармати, труби на конях та ще кількох наливайківців, які не хотіли видати свого ватажка. Треба, бач, було звести з ними аж бійку! Але де сам гетьман не щадив своєї дорогої голови, там Наливайко не мав права берегти своєї... Ватажки йшли по смерть, страшно, люту смерть в муках та у ще гіршій від мук нарузі. Але йшли усі три бадьоро. Кременського між ними не було, бо він давав лад усьому при виході з табору. За ватажками йшла довга передова громада реєстровців і прочих волосних козаків з жінками, дітьми, старцями, каліками, на кінці Кременський з запорожцями та деякими другими. Жулкевський зі Струсем, Потоцьким, Гульським стояли на боці у оточенні ротмістрів та полковників, а польське військо товпилось довкола походу безоружних козаків, щоби пізнавати та відбирати свої річі, забрані у битвах. В одній хвилі се пізнавання і відбирання перемінилось у грабж. Жовніри виривали у жінок та калік кожухи, чоботи, клунки з поживою, аж ось один вхопив завинену у ганчірку дитину, яка прийшла на світ вже у таборі. Пізнавши помилку, кинув дитиною об землю так, що біднятко і не зойкнуло. Я стояв при сьому, бо проводив вдову Коршуниху з хлопцем Олексою — він тепер осавулом при гетьмані. Я вхопив ляха за горло, та тільки в руках і хруснуло. В сій хвилі бачу, аж малий Олекса паде від шаблі, залитий кров'ю, а мізок з черепа Коршунихи, розбитого чеканом, оббризкав мене цілого. Я кинувся взад ід гетьманові, між людьми знявся крик розпуки, між ляхнею залунали дикі оклики тріумфу та сміх... ах, що за сміх! Коби

ви чули той сміх — сміх дикої звірюки при виді безоружної жертви, у яку можна встромити кігті та хляпатися у теплій крові досхочу — та ні, пусте торочу! Куди звірові до такої радості! Звірина тільки заспокоює голод, на такий сміх спосібні тільки деякі люди — вони ж гірш звірів!..

Гетьман під'їхав до Жулкевського і, безоружний, як був, заговорив, що діється кривда його людям від польських вояків.

— Ми, ясновельможний гетьмане,— сказав,— додержуємо свої умов, додержіть же ви ваших!

Тоді побачив я на лиці Жулкевського усміх, приязний, звичайний усміх спокійної людини. І ніколи не забуду його слів.

— Мості пане старший! — сказав він тоді.— При пактованні¹ забув я навіки просити пермісії², щоби українські земляни могли розшукувати не тільки своє добро, але і хлопів, бо хлоп — се такі власність пана.

— Як-то? — закричав гетьман.— Се зрада! Хочете брати ватажків — беріть, ріжте на шматки, але від бідного народу вара!

— То, вацьпанове, не годитеся? — скипів тоді з усмішкою Жулкевський, а між тим зойки та крики ставали чимраз голоснішими.

Кремпський втратив тямку зі скажености та остовпіння, яке огорнуло би кожного, хто поглянув би у ту безодню — таку безодню підлоги сього єзуїтського ката.

— Ні! — гукнув і хотів було ще щось додати, та гетьман Жулкевський діткнув рукою соболиного колпака, який мав на голові.

— Га, коли так ...то бороніться! — зареготався і махнув рукою.

А тоді, наче пекло відчинилося і вергло на світ усі свої потвори, випльовувало усю їдь, злобу, жорстокість, скаженину, підлість — тисячі озвірілих польських вояків кинулися на безоружну товпу. Почалася страшна, безпримірна, безпощадна різня жінок, дітей, старців, калік... Волосся стає дубом на голові, коли згадаю сю подію. Ще нині бачу роззвірені тварюки польських чурів та контушових, благородних шляхтичів та найпоследнішу голоту, як усі навипередки різали безоружних, мов о заклад. Чого не нагляділися там очі! Порізани на шматки тіла мужів, порозривані та пообдирані трупи жінок, поторощені об вози та об землю діти (де-

¹ Переговори про відповідні угоди, умови тощо;

² дозвіл.

якими гралися вояки, підкидаючи та ловлячи на списи) укривали собою мало не цілу мильо простору.

Кремпський кинувся між тим між останніх козаків.

— До зброї, брати, ляхи зрадили нас! — крикнув.

Вмить вискочили шаблі з піхов, і, мов буря, впало сих дві тисячі козаків між ляшню. Але і се передвидів Жулкевський. Видавши приказ вирізати жінки і діти, на самих козаків мав ще військо. І тоді на отвертому полі завершилася страшна, нечувана битва — бій одного проти десяти, легко одітого або й голого проти опанцирених ворогів. І поляки не видержали напору. Сотками устелили поле панцирі пана Потоцького, до двох тисяч самої челяди впало від наших шабел, а за сей час утікали наші недобитки, жінки, старці, а діти ховалися у траві, наче перепілки.

Аж зібралися усі ляхи довкола нас, а тоді Кремпський кинув шапкою у сторону, де з козацького табору, який був на горбку, стояв Жулкевський.

— Пропадай, «баборізе», — крикнув, — кате дітей, падлюко шолудива, здихай, як жив у погані, та собаки хай поминки по тобі справлять, як по здохлій скотині! Вперед, браття!

І нечуване, неждане сподіялося на моїх очах. Несповна півтори тисячки легко озброєних козаків — бо тільки їх уже було осталося — розбило і розірвало перстін панцирних ляхів і утікло. За ними остало побоевище чи, радше, різниця. У сьому останньому прориві ударив і мене якийсь панцирний мечем по лиці, кров залила мені очі, але браття піддержали мене і вивезли ось непритомним у степ. У ляхів не було уже сил гонити за нами. Так що ж! До двох тисяч козаків і чотири — так, поверх чотири тисячі жінок, старців і дітей згинуло у сій різні! І коли нині погадаю собі ті хвилі, то серце, мов собака, скавулить у грудях від скажености і...

Максим урвав і закрив лице руками. Мовчанка лежала над зібраними козаками, здавалось, наче духи сих, побитих на ріці Солониці діточок та жінок, плачуть у воздухах — се вітер свистів у порожньому гіллі дерев. Десь далеко обзивалися вовки-сіроманці жалібним виттям... Вкінці підняв голову Іван.

— Браття! — сказав дряжачим голосом. — Ся кров лягла між нашим і польським народом непроходимою рікою, сі трупи — се труп згоди, ласки, прощення. Вони теж згинули у сій різні. Остається для нас усіх одно тільки: месть!

— Месьть, месьть! — закричали в один голос усі. Один тільки Максим не кричав. Він плакав, а нігтями рвав шкіру на лиці, аж показалася кров.

ХІІ

КАДУК

— Страшні річи діються на світі,— говорив Нетяга до Івана, коли оба вертали домів,— а ще страшніші стоять впереді! Я чую їх, як чую ось виття вовків у лісі.

А справді, вовки вили, наче й вони чули оповідання старого Коржа та пригадували собі те, що розказували їх батьки за пир на річці Солониці — пир над тілами тисячів помордованих злочинною рукою «баборіза», побожного єзуїта, гетьмана Жулкевського, взірця польських чеснот, світила і символу польської Річи Посполитої та її післанництва на Сході.

— На жаль, не час думати про месть вже тепер,— зітхнув Іван,— а радше думати треба, встаючи й лягаючи, але заховати сю гадку на дні серця, а поки що ладити сили. Щоби відтак не було і реєстровців, і наливайків, запроданців і міщан, хлопів і шляхти, щоби не тягли кожний у свій бік, а ішли спільно, наче на прощу до ціли: з'єднання під козацькою рукою усіх станів, усіх дільниць вольної України й Руси. Ось чому пан Угерницький і я осядемо тут між вами не як пани, а як козаки...

Через зиму пізнав Іван усіх слобіжан, а й вони пізнали його й Галю дуже добре. Тому-то на перший поклик Нетяги молодші, як один муж, пішли ставити хату «товаришові». Застукали топори, заскрипіли пилки. Перед Стрітенням приїхали майстри з Чигирини. Перед Великоднем хата була готова.

Стояла вона на горбочку близь церкви, біля хати старого Нетяги, та була о много більша, вища і обведена ровом, валом та частоколом, зовсім як перше-ліпше шляхоцьке дворище. Козаки, порадившись, самі се зробили, кажучи: «Не треба, щоби хто знав, що тут живе козак. Прийде біда, буде куди й нам з ріднею та майном заховатись, а виросте гребінь у синів або внуків пана Юрка, ну то наші сини й онуки підітнуть їм його. Що люди поставили, іменно люди можуть знищити!»

Між тим Галя поралася біля хазяйства. Декілька бездомних бурлаків та бідніших жінок і дівчат осіло у посіллі Івана помагати йому та його сестрі за річну плату. Почався у лісі корчунок під ярий посів, і Іван весь день був у лісі. Галя сиділа дома під опікою Нетяги, а Ганна була щоденним гостем у новій оселі. Вона учила дівчину вести господарку, а Галя учила її збирати помічне у недугах зілля, мержити, шити. Вкінці взялася учити грамоти Андрійка, а

старий Нетяга радився зі старшими козаками, чи би не взяти на літо дячка з Чигирина або Черкас і не заснувати школи.

Сумно-пресумно минув Великдень! Увесь празник пересиділа Галя дома. Від Юрка ні про Юрка не дійшла за весь час ні одна вісточка від вірменських купців з Кафи. Чи згинув, чи помер, чи, може, вертає? Ніхто того не знав і не міг знати, тому Іван ще взимі написав до старого пана Василя лист, щоби прислав кого або приїхав відібрати з його рук поселення, поставлене за гроші його сина. З листом поїхав козак Явтух, що вибирався з Тернополя з кіньми, яких по татарському нападі на Поділлі було дуже мало.

І знову поплили дні за днями. Заспівали птачки, ліс укрится розкішною зелениною, цвітки наповнили пахощами теплий маєвий подув західного вітру. Перед хатами забігала сюди й туди дівчора та огласила весь світ radoщами — тільки Галя сумніла й сумніла чимраз більше й більше і марніла з кожним днем.

Аж раз, коли Іван був у лісі на «новинах», а Галя сама одна сиділа з шитвом на рундуці дворища, побачила нагло якусь високу, темну статть, що, окружена роєм дівчора, ішла від сторони церкви до двора.

Галя думала, що се піп приїхав з Чигирина, і жваво метнулася до комори винести хліба, вудженини, меду та перекуску для духовного. Коли, одначе, вернула на рундук, застала на лаві старця з довгою сивою бородою, а довкола нього з двадцять слобіжанських дітей, що тиснулися до старця, як колись давно діти Ізраїля до Христа Ісуса. Тільки що тут не було кому відганяти їх, і діти присіли старого таки добре. Двоє влізло на коліна, одно повисло на руці, а четверте таки притьмом дерлося вилізти йому на плечі. Старий гладив шовкові волоски діточок та приговорював до них, аж, почувши кроки Галі, відвернувся. І нагло випав хліб з рук дівчини, за ним тарілка з гов'ядиною, тільки мід у пляшці врятувався.

— Отець Андрей! Батечку! — крикнула дівчина не своїм голосом, кинулася старцеві на шию і удруге від повороту з неволі залилася сльозами.

— Що тобі, дитинко? Бог з тобою! Не плач, не побивайся, бо писано єсть, що хто плаче, той звеселиться! Благословен Бог Господь іже вирвав тебе з нідр диявола! Де ж дівається Юрко? Скажи або поклич його, нехай возрадується серце мое вашим щастям, — узрів чудо чудес, довершене над вами.

— Ах! Батечку! — лебеділа дівчина. — Юрко висвободив мене з неволі, та сам попався у неї. Здається, що за

мою свободу заплатив своєю, а може, й наложив головою.

— Як-то? Яким світом? — запитував монах.

— Пождіть, усе розкажу, та перше сядьте й покріп'ється!

Одначе старець не хотів їсти.

— Душа моя,— сказав,— возлюбила вас обоїх більше усіх дочасних справ. При вас, серед ваших чад бажав я провести немічну мою старість. Невже ж Божа премудрість рішила інакше?

Галя розказала о. Андрееві усі свої й Юркові пригоди, скільки їх знала. Коли скінчила, старий потряс головою:

— Не розумію того,— дивувався.— Юрко й Іван мали зелену шапку і пернач... годі подумати, щоби...

— У нього не було ні того, ні другого! — відповіла Галя.— Пернач, шапку й усі гроші мав Іван. Ох, батьку, його певно убили сі кляті бузувіри з пімсти за пана Бялоскурського.

Отець Андрей понурив голову. Його худе, але все ще черстве лице поблідло вмиль, і у очах показалися дві сльози.

— Ох, батечку! — лебеділа Галя.— Я ще там, у Іванівці, коли пан Угерницький дозволив нам повінчатися, знала, що жде мене лихо. Воно сподіялося, і коли Іван і Кіркор відібрали мене з дому аги, то мені просто вірити не хотілося, що уже прийшов кінець горю. Ох! Воліла я сто раз згинуту марно, чим мав він задля мене...

— Не гніви Бога, дитино,— відповів поважно о. Андрей,— неізглубимою є його благодать, невідступні його стежки. Не уважай, а надійся! Ти молода, життя ще впереді. Смуток, жаль остав нам, старим...

— О, нема мені надії на щастя! — плакала дівчина.— Я була причиною усього горя у житті могого Юрка, тому усе моє життя належить до нього... або до його душі. Упокій сей стане моїм щастям...

— Ні, дитино! — спротивився старий.— Бачиш прецінь і знаєш, що я волів стати мандрівником-монахом, а не вертати у монастир. Людина, яка тільки свою душу спасає за монастирською огорою,— се пропаща людина для усіх; я не раз думаю, що й Бог не поставить «одесную» тих, що, полишивши рідний край у небезпеці, святу віру у погорді, а народ в утиску, самі себе спасли за огорою, Яка ж бо є заслуга тих, що, відцуравшись людей і світа, живуть, мов святці? Амінь! Глаголю тобі, більшою буде мзда тих, що серед життєвих небезпек та трудів приносять себе у жертву за рідний край, за віру і народ, а збережуть чистоту душі. І ти, дитинко, не побивайся, тільки надійся, а якщо не можеш надіятися, так віруй і твори добрі діла, але не утікай,

наче лихий воїн з побоевища! Не похваляю я того, не похвалив би Юрко, не похвалить і Бог...

— Тяжко, батечку, жити у світі, бачити щастя та спокій других, а казати собі: пропало усе! Надія не тобі зацвила, щастя не твою золотитиме долю, радість — се пташка у вирію гарна, співуча, та далека... Се не зависть, батечку, не заздрість, се тільки глибокий та важкий, ах, як важкий біль, що заключається у питанні: чому мені з якого величавого пира не впаде хоч округинка, хоч стебельце? Тільки спомин остався...

Лице старця змінилося, осунулося, поблідло ще дужче, а з очей звільна покотилося дві ясні сльози на сиву бороду.

— Не плач, дитинко.— відповів тихим, м'яким голосом.— Не ти тільки одна живеш споминами щастя! Ба, є й такі люди, у яких спомин — се не ясні лучі, а темні плями, що від них відвертається усе єство людини та тікає від них. А проте сі спомини та утеча перед ними буває не раз змістом усього їхнього життя!

Замовкли обоє та приглядалися забаві дітей, що ждали кінця розмови, щоби повторити напад на улюбленого «батька» усєї дітвори у слободі. На доріжці, яка вела з ліса у дворіще, показався Іван. Він ішов зі звшеною головою у поваляному землею одязі, скорою ходою чоловіка, який несе важку вістку. Його поява перервала розмову, а і діти побігли, боячися, що «дядько буде бити». Рідним батьком не тішиться дитина так, як зрадів Іван о. Андреем. Його замовчане лице поясніло відразу.

— Відки, батьку, Бог веде? — спитав.

— З Лаври, з Києва! Там тепер дух преподобного Антонія та Теодозія Печерського вилився у монахів, братство та козаків: Архимандрит Плетенецький заснував друкарню і взявся видавати Антологіон¹. Але я сказав йому, що душі православних більше нуждаються у Часослові², і він послушав мене. Вже під осінь вийде книжка з друкарні.

— Антологіон? — зчудувався молодець.— Се ж неабияке діло. Плетенецький сам хіба за десять літ його викінчить?

— Ба, він не сам. Брати во Христі Копистенський, Борецький, Беринда помагають йому при праці.

¹ Збірник текстів релігійного змісту. Перше видання його було здійснено в Києво-Печерській друкарні у 1619 р. Переклав тексти з грецької мови Іов Борецький. Передмову і післяслово до антології написали Єлисей Плетенецький і Памво Беринда; останній разом із Захарією Копистенським здійснив остаточне редагування збірника;

² богослужбова книга християнських релігійних пісень та молитов для щоденних церковних відправ, у тому числі т. з. часів (звідси — і назва книги); у давнину правила і за читанку для навчання грамоти.

— Що ж на те ляхи, Грекович, уніати?

— Ляхи мовчать «страха ради Юдейська», уніати самі озлоблені на ляхів, бо вони й їм просвітку не дають, а Грековича на тайному синедріоні сказали козаки на смерть. Не зносити йому запроданої голови, як не зносив своєї Ходько!

Іванові нагадалося нагло оповідання старого Максима.

— Видко, не згинув ще у Києві зрадницький дух, з 96-го року,— завважив.

— Диявол аки лев рикає, іскій короб пожерти, блукає поміж людьми. Тому не слід нам дивуватися, якщо найде собі поклонників й у Києві. Все-таки ослабла сила папезників та ляхів у матері городів руських. Козацький меч — оборонець віри, братства, святих книг, наче Архистратиг — воріт раю.

— Ба, але Рутський захопив-таки печерські маєтки, і король потвердив їх за ним.

Отець Андрей усміхнувся.

— Ти був, Іване, при укладі поміж гетьманом і Вишневецьким і Корецьким! — сказав.

Іван кивнув головою.

— Ну, бачиш, Плетенецький силою держить маєтки, признані неправно Рутському.

— Ах! Справді? Що ж на се король?

— Нічо! О маєтки одного уніата не начне король вийти з православними, а ще й тепер, коли їх потребує. Не ті то вже часи, що були двадцять літ тому.

— Що ж се за чоловік, Грекович? — питала Галя.

— Уніатський протопопа, чи, як то кажуть папезники, офіціан,— пояснив Іван.— Колись був ченцем, опісля розстригли його за непутяще життя, і він причепився тоді до Потія. Потій вислав його був — буде вже сім літ — до Києва насильно переводити православних попів на унію. Грекович приказав усім прибути у церков св. Софії. Тільки призабув, що українці — то не Литва! Хто знав, той не пішов у церков, а хто не знав, того задержували другі. Під проводом «козака Петра» окружили козаки церков та пропустили туди тільки самого Грековича. Грекович почав протестувати, але «козак Петро» шез, наче у воду канув, а усі прочі виперлися вини. Тоді взявся Грекович грозити попам, що буде їх тягати по в'язницях і побивати, доки не послухають митрополита. Та ось обізвалися козаки, що до горл своїх постоять за православну віру, а тоді й шляхта набрала відваги і виступила з протестом. Усе те не помагало, Грекович не уступав, а брався стягати оружну силу. Тоді київські козаки найшли його у Видубецькому монастирі, а якийсь козак вистрілив до нього з півгака, коли поганець появився на стінах, але не

попав. Хотів, було, вистрілити удруге, але, заки набив півгак, Грекович задніми дверима добіг до Дніпра та втік з душею, а опісля відхилив усі протести і притих. Але, видко, знову провинився, коли стягнув на себе засуд смерти. Такі засуди видається рідко, але виконуються завсіди!

— Справа пішла сим разом о маетки,— додав о. Андрей,— а тягнеться від прибуття богоспасаємого патріарха Неофіта, коли-то Потій усіми способами брався ізгнати його правом, підступом або й силою. Завдяки козацькій опіці преподобний Неофіт сидить по нинішній день у Печерському монастирі, а усі маетки, надані королем ще Рогозі, а опісля Потієвої, остаються за Плетенецьким. Ось на що бажали воззріти ще очі мої, заки замкнуться навіки. Бажав би я ще побачити на єпископських престолах своїх православних володарів, шоби сказати Господу Спасителю моему: Нині отпускаєси раба твого со миром!

— Видко з того, що польське панування на Україні кінчиться! — відповіла Галя.— Так що ж, нема того, хто би сим найбільше радів — Юрка!..

Іван, якого розрадили та розрухали дещо вістки, привезені старим учителем, посумнів і похнюпився і не сказав ні слова. Отець Андрей мовчав також, і через добру хвилю не чуть було нічо, кромі щебетання пташок у шипі дерев та крику і сміху дітей, що гралися у садочку в піжмурки.

Вкінці Іван заговорив спроквола, не дивлячись на сестру:

— Не побивайся, Галю, за Юрком! Ти знаєш, яким він поїхав за тобою, та не знаєш, яким верне і чи верне....

Галя слухала тих слів, наче у сні.

«Чи се до мене говорять, чи, може, се мені сниться»,— думала і, кліпаючи раз у раз очима, гляділа на брата, наче питати його хотіла: «Ти то чи не ти сказав осе слово?..»

Але по хвилі поняла зміст слів брата і, наче вдарена багом, зірвалася і пробігла до нього.

— Іване, ти знаєш щось про нього, чув... бачив... скажи, чуеш, говори сейчас!

Її лице палало, груди підносилися і опадали, наче хвиля на Чорному морі, рученята затиснулися, а уста дрожали, мов від плачу. Іван узяв її за руки і посадив на лаві посеред себе і о. Андрея.

— Ось послухай, розкажу. Нині ранком був я у лісі на «новинах», де сеї осени маємо сіяти жито. Робота вже викінчена. Останні пняки порозбивали робітники та підложили огонь, і я пішов у ліс, шоби підстрілити утку або орябка у діброві. Коли ось на стежці, що веде у Смілу з Дмитрівки, почув я тупіт коней. Дивлюся... і пізнаю... вгадай, кого!.. Панню Беату Бялоскурську і пана Кровінського, якого здибали

під Брацлавом. Вони говорили зі собою мов... ну, мов чоловік з жінкою, сміялися, жартували, а по дорозі оглядали ліс, а далі Беата каже: «Бачиш, вашмость, усю ту пушу вихлопотала для себе. Маю кадук¹ на неї». — «Кадук? — питає пан Кровінський. — Прецінь, панове Угерницькі живуть». — «Ба, живуть, — відповіла Беата. — Але старий батько і не думає сюди їхати, а син потурчився і є секретарем візира чи паші, який був колись пахолком у небіжчика Яна». — «Відки се вацьпані дізналися?» — цікавився Кровінський. — «Від стражника Зборовського, — була відповідь, — що приїхав учера зі Стамбула. Треба буде перевести румаціш², бо там, у Діброві, сидять якісь свояки Угерницького та хлопство...»

— Що ж ви на те? — спитав Іван, скінчивши оповідання.

— Кадука нема що боятися, бо до відібрання маєтності треба сили, якої ні пан Кровінський, ні пані Беата не має. Аж осінню, заки козаки повернуть з Запорожжя та з уходів, можна сподіватися «заязду». Та до сього часу приїде пан Василь або хто другий — не наша голова! Гірше є те, що Юрко... — Галі опали руки, вона примкнула очі і хвилю сиділа недвижно. Лице поблідло, і тільки дрожачі малинові усточка зраджували внутрішній неспокій. Вкінці відчинила дівчина очі і глянула на брата своїм отвертим спокійним поглядом.

— І ти віриш у все те, Іване? — спитала. — Мені ся вісточка приносить тільки одно: Юрко здоров, живий, у гарзді! Чи ти не розумієш моєї радості? Чи не радієш сам? Ще нині рано я поховала його. Тепер він воскрес! Хай пропаде Тясмин, Діброва, усе! Він живий, здоров, чуєш?..

І дівчина встала та, зложивши долоні, сміялася щасливим усміхом, а сльози одна по другій спливали на паленіючі щастям ягоди.

— Справді! — сказав по надумі о. Андрей. — І мені дивно, що ти, Іване, сумніваєшся о друзі своїм. Я учив його і ізучив його душу. Се адамант³ іже у огні щезає, і не топиться. Зборовський бреше, се певно!

— Не дивуйтеся, дорогі, — оправдувався Іван, — тільки наглядівся я ложі і облуди у світі, тільки горя зазнав, що серце моє «ісполнилося жовчи». Але тепер і я бачу, що, як усе у Польщі, так і се брехня. Пождемо, побачимо. А тепер, сестричко, ладь обід, а я загляну ще до Ганни, щоби попро-

¹ Мандат, грамота на право насильного захоплення майна чи певної території;

² у рукописі, очевидно, якась текстуальна помилка;

³ давня назва діаманту; алмаз, коштовний камінь.

сила козаків зі слободи до мене на завтра. Треба порадитися. Ніхто не знає краще від нас, що се таке «експропріація рицарською рукою».

Мов серна, побігла дівчина у пекарню, о. Андрей відломив собі кусок хліба та, помолившись, посолив його і їв мовчки, а Іван сів на коня і поїхав у шинок Ганни. Він знав, що перед полуднем у коршмі не буває нікого, тому немало здивувався, коли побачив перед хатою три коні з козацькими кульбаками. Вони стояли, поприв'язувані до стовпів, та ніхто, видко, не дбав за них, бо утомлені звірята недармо оглядалися і іржали при виді їздця, і ніхто не приносив їм вівса, ні ячменю, ні сіна. На обійстю не було нікого. Іван зіскочив з коня та прив'язав його оддалік від коней.

— Невже ж хто напав на коршму? — питав себе. — Дивно! Ганна була би, напевно, гримнула з пищалі або й так боронилася. Була, бач, з неї неабияка жінка. Пищаль, шабля, рогатина — і дівиці не новина, — казала козацька приповідка. А прецінь...

Поволі, мишкуючи поміж бур'янами та будяками, підходив Іван до коршми, аж дійшов до вікна і глянув крізь нього у ізбу. Одначе вид, який побачив, здивував його ще більше. Ганна, ся неприступна, поважна, а часами так дуже весела жінка, стояла тепер навколішках перед сивавим уже козаком, який сидів на покуті, і ридала, обіймаючи його коліна.

— Степаночку, голубчику, — лебеділа, — то ти, серденько, не забув... вернув до мене, серденько, вернув до своєї Ганни — вдовиці, що тебе вже оплакала та присягла сльозами живитися до смерти! Степаночку, соколику, скажи мені хоч словечко. Ось я говорю, вітаю, плачу, а ти мовчиш. Не любиш мене вже? Правда? Стидаєшся? Не стидайся! У слободі є отець Андрей, то завтра звінчає нас. Добре?

Увесь сей час сидів козак, закривши лице руками. Вкінці відняв їх, і тоді побачив Іван, що се ще молоде лице, здорове і ладне, тільки марне. Видко, багацько горя та труду переїс на собі козак... У очах козака також блестили сльози. Він поклав руки на головці Ганни.

— Не плач, Ганно, і не побивайся! — сказав тихим голосом. — Але і не надійся! Бачиш, я вертаю старцем! Се турецька каторга виссала з мене молодість, а старця тобі не треба...

Та тут почувся від дверей сміх.

— Ха-ха-ха! Старця! Брешеш, Степане, та не перебрешешся. Що волосся посивіло — се пусте. Всади голову у комин, то буде, як було, ось що! А ти, Ганно, встань та приймай сватів, як ялося!

Слова ті казав нестарий ще козак з величезним червоним носом та довжезним оселедцем, закрученим аж тричі довкола лівого уха. З ним був ще другий козак, може, вісімнадцятьлітній молодець.

Іван усміхнувся. Він тепер одинокий у усій слободі знав, на кого ждала, за ким тужила та кого поминала у Лаврі Ганна. Із усміхом увійшов у коршму саме у сю хвилю, коли Степан, за намовою товариша, рішився додержати умови Ганні і брав її в обійми.

Вмить зі заплаканої, зворушеної жалібниці зробилася весела, дотепна Ганна і, відповідаючи дотепами на замітки козаків, давала себе досхочу вицілувати своєму соколикові. Та коли побачила Івана, відскочила і засоромилася.

— А, пан Попель,— сказала, збентежена,— вибачайте, вашмось.— Се Степан Корчинський, мій суджений... з каторги вертає.

— Як ти казала, Ганно? — питав між тим Степан.— Попель зветься сей шляхтич, може, ще й Іван, Іван Попель?

— Так, дядьку! Або що? — спитав Іван.

— То у мене є до вас від пана Юрка Угерницького вісточка.

Наче у сонце глянув Іван, почувши сі слова. Він так і припав до Степана.

— Що ж він? — допитувався гарячково.— Живий, здоров, веселий, куди дівається, що робить?.. Чи не потурчився де по дорозі? — додав по хвилі, ніби з усміхом та якимось непевно.

— Потурчитися то він не потурчився, але скозачів зовсім, мості панство погубив дорогою геть, відцурався маєтку, дівчини, радощів, бо ось козаки вибиралися у Кафу, то він з ними й пішов...

Дальше розказувати не дозволила Ганна, ставляючи на столі збанки з вином, калачі, м'ясо та яйця.

— Ви, вашмось, мені могого Степана не мучте, а дайте йому по довгій дорозі спочити й покріпитися. А й вас милости прошу не погордувати хлібом-сіллю. Попоїсть, то й поговорить.

Іван остався. Його душа плавала у захваті, що його друг не зрадив козацької слави, а зависть огортала його на гадку, що Юрко пішов з козаками у бій під час, коли він мусів тут, у мирі та дозвіллі, орати поле...

Після обіду усі п'ятеро пішли у садок, і там став Степан розказувати про свої переживання. Козаки пили, Іван слухав слів, наче проповіді, а Ганна обтирала сльози.

Вкінці Степан пішов у хату, де зложила Ганна усі клунки своїх гостей, і виніс відси чималий шкіряний мішок.

— Ось бачите, вашність, сей мішок, — сказав. — У ньому має бути десять тисяч червінців. Се передає вам і вашій сестричці пан Юрко, щоби ви устелили йому гніздо у слободі на поворот. За три-чотири неділі надійтеся його з походу.

Аж пізно вечором вернув Іван домів, та довго опісля горіло світло у дворішці. Нетяга, о. Андрей та Іван радилися, що почати з грошем Юрка, а що з кадуком пані Беати.

.

І так минуло шість неділей серед звичайних занять та очікування. Пусто та глухо було у місяці липні у городі Чигирині. Панські доми стояли пусткою, тільки безробітна служба тинялася по шинках або грала в кости на рундуках великопанських. Довкола базару розсілися зате густо жиди зі своїм крамним товаром, жінками та дітьми і затроювали повітря помями та всілякого роду відпадками, які звикли були викидати на вулицю. Собаки, безроги та брудніші ще від них жидівські бахори¹ поралися у сих відпадках або приглядалися до п'янюг, які ще з ночі валялися у грязюці та поросі перед порогом шинків. Від часу до часу вулицею проходив старостинський пахолок, заспаний або запитий, у замараній, затовщеній киреї, з нагаєм в руці, або «непопслухний», тобто під козацьким присудом живучий міщанин, у довгій капоті, при шаблі, у високій шапці на голові. Оба, себто пахолок і козак, гляділи на себе, наче пес на kota. Тільки лях боявся зачепити козака, а козак у почутті своєї сили не чіпав слабшого. Над усім осередком города лежало важке, душе, вонюче повітря, що аж дрожало від жару полудневого сонця. Дещо дальше, по окраїнах города, стояли хати міщан, ремісників, козаків. Городи, сади, цвітники обдавали пахощами прохожого. Жінки в узірчастих платтях та вишиваних сорочках поралися біля хат, горшків та кругленьких, чистеньких діточок. На приспах розклалися ремісники зі своїми приладдями та роботами, старці курили люльки, гуторили, гралися з дітьми, наймити і наймички ладили їду для женців у поле або направляли упряж та вози під снопи.

Саме з-посеред передміських хат виїхала ляндала², запряжена чвіркою баских коней. У ляндалі сиділо двоє старших уже людей — шістдесятлітній старець у кармазинах та сороккількалітня жінка у високому очіпкові та просторій, широкій «матеріальній» сукні. Двадцять тугих парубків зі самопалами, шаблями, пістолями, у шоломах та панцирах

¹ Бахори, бахурі — тут: дітлахи, підлітки, хлопчиська;

² ридван, карета для далеких подорожей.

окоужало ляндару та шість високо навантажених брик. Видко, хтось неспроста приїхав у город Чигирин.

З переулків вибігло усе, що жило. Панський двір у сю пору був у Чигирині незвичайною появою. Сотки пейсатих жидів та жиденят виставляли з вікон, дверей та з-за углів голені голови, пахолки кланялися в пояс, тільки козаки-міщани гляділи рівнодушно на людей, коні на ляндару або посміхалися.

— Бачите, куме? — говорив до кравця Реп'яха дячок Трохим Витрішка. — Будь у ляхів хоч до двісті таких ноєвих ковчегів, не треба би було й комісій. Поставити їх від порогів, то й до Винниці сягне.

— А що се таке — «ковчегів»? — питав Реп'ях, високий, худий, тонконогий козак з задертим носом та викоченими губами. Він, бач, не розумів учених слів дячка.

— Еге, братіку, — відповів дячок та завернув круглими, постійно витріщеними очима, — заки я тобі розтолкую, ляндара готова в'їхати у Тясмин та загатити воду, і буде повінь. Треба поглянути, куди вона їде.

І дячок побіг, а кравець, поплывуючи, пошкандибав назад на свій тапчан, на якому пришивав саме зовсім криво новий рукав до старої чамари¹ для гродського писарчука пана Юзефа Крентарського.

— Біда з панами та й з дячками не рай! — воркотів. — Лизне, псявіра, азбуки та раба Божого й за Боже пошиття не має!

А ляндара заїхала між тим перед коршму Сруля, що держав заїзжий дім біля кам'яниці Вишневецького. Пахолки мигом вигнали жида з коршми, вистелили коврами дві кімнати, наставили у мисник посуду, на полицю — пляшок, слоїв, казанів з поживою й напитком, розпрягли коні, вичистили нечищену від півроку стайню — словом, розложилися надобре. Жидові, що, зігнувшись у три погібелі, благав паню о позволення забрати свою смертельну сорочку та шабасову шапку, кинув старий перзонат² звиток червінців і сказав, що на ніч їде далі, і по хвилі затихло усе, бо пани пішли спати. Тільки жида допитувалися пахолків, хто се їде, відки, куди, за чим, — звичайно, жида.

— Се пан Василь Угерницький, дідич Тясминського уходу! — відповідали пахолки, і у незвичайному оживленні розбіглися діти Ізраїля по брудних хатах.

По хвилі появился з новозаложенного конвенту³ отців

¹ Чамара — правильно: чумара, чумера, чумерка — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий до талії, із фалдами ззаду;

² знатна особа;

³ зібрання, збори, сходка.

бернардинів короткої та нечувано грубий монах зі запитим лицем та маленькими очками. Він дріботів своїми коротенькими ніжками та пихтів, наче безрога, везена на маковійський ярмарок у серпневу спеку, і раз у раз обтирав кругле, мов кавун, лискуче лице затабаченою платиною.

— *Laudetur*¹ — почав солоденьким голосом, побачивши пахолків.— Ясновельможний дома?

— Вибачте, вашність! — відповів старший кремезний гайдук з сивавим уже вусом та темним, диким лицем.— Ми вашої лядської латини не розуміємо! Ясновельможний сплять.

— То коли зволить збудитися, перекажи, що патери бернардини готові поділити з ним своє скромне житло у домі його ясновельможности пана гетьмана великого коронного Жулкевського.

— Ади! — засміявся гайдук.— То «баборіз» уже й вас сюди знадив? Так ніби мишку у клуню! Ну нічо! Я панові скажу, але ледве чи вони схочуть, бо ми вечором ідемо.

— То, може, хоч вина з нашої убогої пивнички на дорогу...

Нагло гайдук догадався, що се може бути квестар, тобто прошак, який видурює у людей гроші на кляштор.

— Тьфу на твого батька! — гукнув.— Щезай, макогоне, бо випущу з тебе усе лишнє сало!

І так справно свиснув нагаєм у повітрі, що квестар відскочив, наче на власну могилу натовкнувся.

— *Arahe, arage, satanas!*² — перехрестився і ще скорше, чим перед тим, потьопав геть.

Голосний регіт пахолків та злобні замітки жидків супроводжали його.

Втім з напроти коршми вийшов козак у синьому багатому кунтуші і у кармазиновому жупані, з багатою шаблюкою при боці.

— Добре, Грицьку, бігме добре! Так їх, собачу віру, усіх! — крикнув.

І нагло жидики розскачилися, мов жаби, коли між них упаде камінь, коли побачили, як сей страшний, суворий гайдук кинувся до козака.

— Панич, їй-Богу панич! — репетував і усім розмахом гепнув собою до ніг Юркові:

— Панич, панич! З мертвих воскрес! — гукали й собі гайдуки і в млі ока окружили прибувшого.

У сю хвилю відчинилися двері кімнати, у якій спочи-

¹ Нехай прославляється! Слава!

² Геть відійди, сатано!

вали панство Угерницькі, пан Василь станув на порозі поглядіти, що се за гамір. І нагло подався взад, а уста ледве прошепотіли слово: «Мій син!»

За хвилю батько, мати та син лежали собі у обіймах та серед сліз, окликів, питань, безладних відповідей, беззв'язних слів віталися, наче воскресший з живими. Бо й справді. По листі Явтуха пан Василь втратив надію побачити сина та їхав тільки на Тясмин, щоби тут, у пущі, скоротати останні свої дні. Полишив у Лошневі дочку у щасті та здоровлі, а за безпеку ручило село, гріш та свояцтво з кровінським дідичем Цебрівським та його героями-синами. І ось тут, при воротах кладовища усіх своїх надій на велич і значіння роду, стрінув Юрка живим, здоровим, багатим, щасливим. Батько їхав на похорони, син — на весілля.

Довго молилися усі троє у кімнатці, заки успокоїлися дещо серця й уми та почалося оповідання. І батько не пізнав свого сина. Перед роком виїхав з Лошнева повний розпуки самогубця, сліпий та глухий на усе, крім свого горя. Тепер ось вертав сподвижником гетьмана, який був, без сумніву, найбільшим мужем у Річі Посполитій. Переборов усі небезпеки, сумніви, довершив геройських діл, намість втратити — роздобув майно а, що найважлише, заплатив рідному краєві та святій православній вірі затягнений батьком довг.

— Що ж, стара, — сказав з яснiючим лицем до жінки, коли Юрко скінчив оповідання, — можемо вмирати, правда?

— Ні, Василю! — відповіла мати. — Юрко вернув, видко, Бог простив тобі гріхи та добром наділює наш рід. Тому і нам належиться ще одно велике-превелике щастя! Та ти, звісно, военний чоловік, тобі се не в голові!

— Що ж се таке? — питав пан Василь, дармо силкуючися відгадати, якого-то добра йому ще нестало.

— Звісно, що — внучата! — усміхнулася пані Марта.

Юрко почервонів, мов грань.

Після обіду пішла гутірка між батьком та сином. Одначе немало здивувався батько, почувши погляди сина на господарювання на Україні.

— Тут, у нас, нема що господарювати крепакам на усьому просторі нашої пущі. Може, вдасться осадити одно-два села, але не більше, а й то не крепаками, а тільки віднаємцями, які платитимуть скільки там до скарбу збіжжям, медом або грошем. Під боком козаків панщина не може процвітати! Кождий тільки дещо більш тямучий мужик іде у козаки, у «послусі» остане хіба крайня дрянь, бурлаки, втікачі, а й ті тільки так довго, доки не почують на спині цілого кобеняка, а на ногах чоботів. Зате не можна спинювати козацьких поселенців, противно — дозволити їм

осідати поза нашим власним посіллям, де тільки захо-
тять.

— Як-то? — не годився пан Василь. — На нашій землі?

— Земля Божа, не людська! Прийде завірюха, змете з ли-
ця землі села і двори, і хто тоді запитає, чия се була земля?

— Яка завірюха?

— Війна, батьку, війна з Польщею — одна, друга, може,
й третя, доки не захлиснеться власною кров'ю другий опир,
що ссав досі кров нашого народу. Нашим першим законом на
Україні — іти з народом, з козаками, з хлопами й міщан-
нами, духовенством, а не проганяти одних і визискувати
других.

— Ба, але ж жити треба, збирати майно собі й дітям! —
оправся пан Василь.

— А чи то ми наймитів не добудемо, кільки треба буде?
А там і козацький хліб чи торговля, певно, більше нам при-
несуть гроша, чим соха й плуг. Ось погляньте, батьку, на
Вишневецьких, Збаразьких, Конецьпольських. Не панщиною
вони ростуть і, певно, коли захотять колись завести пан-
щину, то покрутять голови. Не у нас, батьку, володіти на-
гаєм! У вас, в Теревовельщині, добрий пан — се невидаль-
щина. До них усякий горнеться, бо не у кожного найдеть-
ся сила й спромога глядіти волі на сході. Тут інше діло. Не
на се тікав мужик з-під нагая, втратив майно, часом жінку й
дитину, щоби знову йти під нагай.

Довго думав пан Угерницький над словами сина.

— Значить, ти, сину, стаєш козаком? — спитав.

— Я уже й є ним, а, дасть Біг, за рік стану сотником у
нашому Смілянському окрузі. А сотник, батьку, часами й ти-
сячу шабель має на поклик. Чи ви розумієте се? Під поль-
ським правом той тільки паном, кого пильнують гаківниці,
самопали, заборола та сотка гайдуків. На Україні і пану
Жулкевському з усім компутом¹ опришків нема приступу до
козака — хіба що сам козак мимря або недоляшок.

— Що ж ти, сину, тут робитимеш? — спитала мати. —
Невже ж будем вічно служити на пограниччі, боротися з
татарами без відпочинку, без хвили спокою?

— Ні, паніматко! Службу проти татарви несуть запо-
рожці або добровольці, і тільки при більших залагах ідуть і
волосні козаки у степи. У мене інша задача. Ми маємо тут,
на волости, пильнувати наших стародавніх прав, добувати
нові і збирати силу, зброю, порох, олово та припаси чи то
для Запорозжя, чи для недалекої вже, може, війни...

¹ Чисельний склад війська, головні його сили.

Дальшу розмову перервав Грицько. Якись два шляхтичі бажали розмови з паном Василем.

При вході у кімнату Юрко мимоволі здригнувся. У одному пізнав пана Кровінського, у другому — предивне диво... — пана Зборовського. Він зірвався з лави, на якій сидів, вхопив за шаблю і відкрив уже уста, щоби гукнути на пахолків, коли нагло пан Зборовський подався взад і, заки хто зміг отямитися, щез за дверима. Кровінський остав сам. Його лице поблідло, мов стіна. Він увесь затрусився так, що аж оперся об стіл, а між тим Юрко вибіг за Зборовським. Але уже і п'ят пана стражника не було видко у найближчому переулкові.

— Що ж приносите, вашмось пане Кровінський? — спитав, стаючи перед шляхтичем, який подумав, що ось йому таки сейчас прийдеться згинути від того козака; він, бач, не пізнав Юрка у козацькому наряді.

— То в... вельможний п... пан, м... мені зд... здається? — поспитав, дзвонячи зубами.

— А вашмось мене забув? — була відповідь.

— Дуже жалую, але не пригадую собі.

— А ось буде сьому рік, за Баром під татарським кошом...

Кровінському очі вийшли наверх, наче в агонії.

— То-то, вашмось, знаєш...

— Усе знаю! Але се діло ката і собак, які колись порозтягають стерво вашмості. Я тільки козак, до городу не піду, але за хату з шаблею наголо можу хотяй би і сейчас.

— Юрасю! Змилуйся! — крикнула пані Марта. — Що вчинив сей чоловік?

— Не дивуйся, мамо, се гадюка з того самого гнізда, що й Зглобіцький.

— Ах! — крикнула мати й вхопилась за серце.

— Як так, сину, то бий його! — сказав спокійно пан Василь, а його бліде лице прибрало нагло зовсім той сам вигляд, що колись там, далеко на півночі, у королівській службі.

Кровінський упав на коліна.

— Панове! — благов. — Я ж вам нічого не винен.

— Нічого, злодію? — крикнув Юрко. — То ти уже забув, що мене і товариша бажав втягнути в банду опришків, яка мала, вдаючи татар, пограбити ті села, які вони пощадили?

— Ах! То вашмось були там?..

— Так, я!

Кровінський встав і, видко, успокоївся.

— Коли так, то пропоную вашмості сим разом ясніший

уклад і спего ¹, що його не відкинеш. Уклад сей буде разом покутою за мої гріхи... Хто ж їх не має!

Юркові видалося, що чує слова небіжчика пана Бялоскурського.

— Панове! — начав тоном бесідника. — Concedo ², що не раз у житті бувають терміни, у яких назавсіді можна ричарський гонор, так дорогий кожному польському шляхтичеві, сальвувати з обежи ³. Одначе, коли той сам шляхтич прийде і вдариться в груди, чи не простите йому?

Лице молодця аж посиніло з лютости. Здавалося, він ось-ось скочить і уб'є ляха, як собаку, як колись Іван татарина Арелана, але ось пан Василь зацікавився справою і вмшався до розмови.

— Пожди, Юрку! Я хотів би знати ще дві речі. Хто був сей другий шляхтич?

— Се пан стражник Зборовський, великий персонат і потентат ⁴ у Річі Посполитій, а мій личний друг, — відповів Кровінський, надіючися, може, з сеї сторони помочі. Але завівся.

— Стражником є від року хто інший! — відповів пан Василь. — Пан Зборовський є тепер під баніцією ⁵ і інфамією ⁶ за обиду маестату і окрадення сянницького скарбу!

— Ба, він украв і гроші рідні пана Корецького, призначені на викуп його жінки з татарського ясиру.

— Лайдак! — вирвалося у пана Кровінського.

— Чи тому, що не поділився з вашмось паном? — поспитав їдко Юрко.

— Ёі! Кленуся Маткою Боскою та збав'енем душі, що ні! Я жалію тільки, що компанував зі злодієм і інфамісом!

— Ов? — обіззався пан Василь, і то таким тоном, що Кровінський порозумів його гадку і без слів.

— Не вірите, ваша милосте? Ну, гаразд! Я докажу вам, що я не з того самого кодла, що він. Пані Беата Бялоскурська має надання на Тясминський округ. Яким способом добула його, не знаю, і саме з сим прийшов до вашмостів, щоби перешкодити насильному забранню вашої землі.

— Кадук, значить? — спитав пан Василь.

¹ Сподіваюсь;

² погоджуюся;

³ рятувати від небезпеки;

⁴ магнат, покровитель;

⁵ покарання, що полягає в оголошенні людини поза законом, засудження її на вигнання із краю; баніт — вигнанець, позбавлений майнових і громадянських прав;

⁶ безчестя, сором, ганьба, юридичний присуд, пов'язаний з позбавленням засудженого прав громадянина, тут: шляхотства.

— Так!

Але Юрко засміявся.

— Не з сим вашмосьть до нас ішов, тільки по те, щоби або купити від нас за собачі гроші, за відчіпне землю, або продати нам кадук, правда?

— О, яко живо, що ні! У ваших руках розцвіте ваша віра, виросте ваше багатство, слава і рицарські прикмети, а у руках нашої браці земля спустіє, поллеться кров... ви ж знаєте!

Пан Василь глянув на сина.

— Пан Кровінський має рацію! — сказав.— Де ж є сей кадук?

— Можу вам його принести, як мене випустите.

— Ага! — усміхнувся Юрко.— Ні, егомосьть, не здуриш воробця половиною! Пішлеш за кадуком післанця, а сам останеш у залозі в Діброві.

Усміх появився на устах пана Кровінського.

— А якщо одержите грамоту,— спитав,— чи дасте па роль, що відійду ненарушеним?

— Чи сумнівається, вацьпан?

Кровінський поглянув на обох.

— Ні! Я знаю, що ви не станете стримувати грішника, який спокутував гріх. Ось тут є грамота!

І достойним рухом вийняв з-за кунтуша звинену у трубку грамоту надання.

Пан Василь поглянув на неї, і нагло лице його почервоніло, мов грань. Перед ним лежало таке саме надання, як одержав був колись за криваві заслуги королеві і Річі Посполитій. За гріш канцелярія короля плодила такі кадуки десятками, а власники вимушували відтак від окрадених гроші за відчіпне або й викидали слабшого з посілля, якщо мали силу. Пан Василь не раз чував про се, та аж тепер бачив таке на ділі. Тільки, що він заплатив за кадук дешево, бо тільки життям одного злодія.

Кинув і Юрко оком на надання і нагло поклав руку на ньому.

— Кажеш, вашмосьть, що се надання для пані Беати, та я не бачу тут її імени...

Пан Кровінський засміявся.

— Недогадливий молодче! Невже ж ти думаєш, що жінка може одержати мандат заселювати пустиню? Се надання, се придане пані Беати для її чоловіка! Впишіть, панове, у пороже місце своє ім'я і занесіть у гроді, а ніхто не посягне утрете по те саме добро у королівській канцелярії, хіба за якийсь час, якби котрий з панів попав під баніцію та інфамію або, не дай Боже, помер...

— Про се поговоримо вже після смерти вашності! — закпив Юрґо.— Тому не тратьте часу і йдіть її глядіти! З Богом!

Наче чортяка зі свяченої води, вискочив з коршми пан Кровінський, а панове Угерницькі стали ладитися у дорогу.

Тої самої днини святим хрестом вітав о. Андрей брата Василя, а Галя мліла в обіймах свого вибраного.

ХІІІ

НЕСАМОВИТИЙ ПІСЛАНЕЦЬ

Буває не раз, що у погідний, тихий час синяві води гірської річки поживкнуть, приберуть, заграють зично і покояться у даль з грохотом пориваного струєю каміння та шумом запінених валів. З зачудуванням глядять ясне сонце та погідне синяве небо у скаженілі хвилі. Се наче не з сього світа картина, наче кістяк на весіллі, наче диявольська маска на вівтарі. З острахом глядять мандрівник на неї. Йому причувається грім, свист вихру, ломіт обвалів, привиджуються блискавки та велетні — смереки, що, наче члени потопаючого великана, перевалюються у руслі. Здригається душа, сумно робиться на серці — бо й справді, де є дійсність? Чи там, за горою, де шаліє буря, чи тут, де сяє сонечко? Що се таке діється? Чи не сном вона? Чи сон — не дійсність? Минає одно, минає і друге — котре з них правда?

Але ось мандрівник відвернув очі від дикої картини спустошення, тоне у золотом обсіпаній мір, і грудь підіймається глибоким, любим віддихом облегшення й відпочинку, змора щезає, розвівається, а шум хвилі за плечима стає музикою супроводу до зоряних мрій, до веселих вигадок. Дух находить у пропасти опору і, вхопившись за неї, каже: «Сонце світить, сонце гріє,— а буря-гроза уже чи ще за горою! То радій, серце, радістю усього створіння!»

Буває й таке, що деколи находить сон на очі людини — сон важкий-преважкий, страшний. Злочини, нещастя, небезпеки томлять ум страхіттями, у свідомі повної безсили намагається людина ставати до посліднього, безнадійного бою, останніми ударами б'ється у груди серце, тіло стогне, кидається, корчиться у судорогах, голова горить, і аж тоді, коли здається, що мара смерти, наче казочна гарпія¹, вхопила уже у свої кігті зболіле серце, що череп пукає під

¹ За грецькою міфологією, казкове чудовисько з обличчям жінки і тулубом хижого птаха.

ударом молота, що усе тіло рветься на шматки під кігтями дикої звірюки, а усе, що ми у житті любили, пориває напропаше якийсь непонятний, незнаний та безпощадний ворог,— аж тоді останнім поривом життєвої сили людина розплющує очі...

У хаті ясно, тепло, любо, усі дорогі серцю лиця нахилються над нею, сміх, дотепи, веселість обдають її, наче сонячний луч цвітневу леваду.

— Ах, як страшно мучила мене сьогодні змора! — каже чоловік, і якесь гаряче, палке почуття вдяки до усього та усіх огорне душу.

— Слава Богу, що се тільки сон... що буря уже або ще за горами! Впереді життя! Тож живім, якби ніколи не мало сподіятися се, що приснилося. Бо усе, що впереді,— темне, замрячене, закрите! Не ждім лиха, бо воно само прийде, надіймося добра, бо тільки воно сяє, яснє, мерехтить та плінєє зір, наче рай... або хоч би фата моргана!..

З такого сну збудилися усі у Діброві. Батько, мати, син, його суджена та її брат і отець Андрей. Вернули давні, гарні часи з-перед року, коли надія стелила усім дорогу у рай. Молодята не розставалися зі собою ні на хвилину, доки отець Андрей не покликав обоє у церков.

А сталося се уже другої неділі, бо Іван бажав ще перед осінню їхати на Січ, а й пан Василь спішився з поворотом. Голосні оклики та пальби зі самопалів привітали молодих при виході з церкви, і аж тоді побачили молоді, що батьки й слобіжани зладили наскорі весілля. А що се було за весілля! З Чигирина приїхали музиканти, Ганна рядом з гайдуком Грицем давала порядок усьому у кухні та пивниці, бо у пані Марти аж руки мліли від роботи, а пан Василь втратив охоту до усього і тільки безнастанно водив очима за сином та невісткою або шептав зі зложеними руками та очима, піднятими горі:

— Нині отпускаєши...

Чого не доказували козацькі голови! Які штуки, викрутаси, підскоки виписували по долівці козацькі ноги! Скільки вигадок, дотепів, жартів сипалося довкола, а дівчата цвіли, мов мак,— гей, нема ніде у світі такого маку, як на Україні! Найстарші слобіжани не тямали такого весілля.

В тиждень опісля повінчали й Ганну зі Степаном, а два дні пізніше виїхали старі Угерницькі домові. Пані Марта усю ніч лежала хрестом у козацькій церквці, дякуючи Богу та Матінці Його Святій за щастя та добро, яким наділили її сина, і за змину, яка зайшла в умі її чоловіка. Зразу, бач, усе ще шляхоцький чортик виставляв ріжки з закутин його душі. Він бочився дещо на козаків, їх сміливу мову та

привички,— але з часом привик до них, пізнавши гаразд, змінив погляд зовсім. Не дурний се був чоловік, пан Василь! Бачив він на своєму віку ріжних людей і нелегко було одурити його гладким слівцем, брехнею, облудою. Одним тільки ляхам удавалося водити його за ніс, але чи се дивне? Недармо казав старий Нетяга: де чорт сам брехати стидається, там посилає ляха! Між козаками найшов пан Василь перш усього відвагу, хоробрість, воєнну готовість, яку завсіди цінить бувший вояк. Відтак бачив непоколебиму вірність святій православній вірі, вірність, якої не бачив навіть у просвіченої шляхти. Він же сам готов був запродати свої діти у латинство за кресцитиву¹. Вкінці подивом наповняли його розум, дотеп, а нерідко й образования тих «хлопів». Не один піп або шляхтич не знав стільки, що такий собі не особливий козачок. Якийсь час думав пан Василь, що се покозачені шляхтичі, але відтак пересвідчився, що так не було! Тут, на Україні, збиралося усе: шляхта, хлопи, попи, міщани, купці, ремісники, школярі, бурлаки та усі ті, що, чуючи у собі силу й хист, не бачили перед собою долі у проклятому ляхському топчаку. Виїжджаючи, обіймав знайомих Спирида, Явтуха, Трохима, Гаврила, як перед роком панів Казімерів, Станіславів, Янів в Оляю і з Дуклі², і, певно, в обіймах козацьких рамен було стільки ж щирости, любови та жалю за виїзжизим, скільки у тамтих було облуди, люти, зависти.

Минулася змора — гроза, минулося горе — злидні, новий день настав у світі. У його зареві бачив пан Василь по бурливому житті погідний вечір своїх літ, а Юрко — ранок, розсвіт своєї будуччини.

Два дні після виїзду батьків зладився й Іван до дороги, щоби, як козак, відбути у Січі вишкіл у воєнному ділі. На заміти Юрка відповів коротко:

— Моє посілля в Іванівці згоріло, а, впрочім, се придане Галі, а не моє майно. Я козак, козацького хліба погляжу собі у світі. Я знаю, що ти зі мною радо поділишся, але я бажаю мати власне добро та нікому у руки не глядіти. Женитися мені ще час, та й не кожен родився на батька родини. Я чую у собі воєнний зов і йду за ним. Прощай!

Поїхав Іван, але у Діброві не посумніло від сього. Юрко узявся з молодечим запалом та усіми силами до праці. Перш усього скликав усіх козаків, які жили на просторі Тясминського уходу, на раду. Прибуло до трьохсот козаків з усіх розкинутих по лісах землянок та хуторів, і Юрко візвав усіх, щоби остали nadalьше на своїх давніх місцях, бо він,

¹ Підвищення по службі, кар'єра;

² тут вкралася в машинописний текст якась неточність.

як козак, вважає свою землю козацькою, отже, спільною. Для себе на власність одержав кожний, не виключаючи і Юрка, шмат землі і ліса, а проче мало йти на поділ між нових поселенців. Користуватися лісом та водою вільно було усім, як давніш, одно тільки заборонено: випалювати ліс на поташ. Хто відділював сина на нове хазяйство, той мав одержати нову пайку. Відтак рішено порозуміватися межі собою щодо висилки хлопців на Січ та уходників у Задніпров'я та плавні, щоб, бач, не гинули самітно козаки у Дикому Полі воронам та сіроманцям на потіху. Зразу не дуже-то козаки примирювалися до усього того. Воля, простір, самостійність були, особливо старшим поселенцям, конечною умовою життя. Вони бочилися на «дідича» і говорили про панську неволю.

— Дай панові один палець, забудь про се на хвилю, а він гульк — вже й усього тебе у кишеню упхав! Не нашої то землі квітка, не нашої крові дитина...

Хто знає, чи ті старі, досвідні люди не розбили б були у найлуччій вірі Юркової роботи, та ось Нетяга, їх давній товариш, доказав їм, що Юрко є в описі чигиринських козаків і на своїй землі бажає оснувати нову сотню. Вмить змінилися гадки. «Де є сотня козаків, там панові годі кирпу гнути»,— сказали і згодилися.

Тоді візвав Юрко козаків до вибору сотника, і козаки радилися три дні, кого вибрати. Одні бажали старого козарлюгу, як Нетяга, або старого полковника Гордія, але молодші переголосували їх, що їм дідів треба на полковників та до ради, але не на сотників та осаулів. Вкінці Степан Корчинський, який, повінчавшись з багатенькою-таки Ганною, став одним з найпередовіших козаків, встав і сказав:

— Панове! Не ті часи, що бували. Не гаразд вибирати нам старого, що знає тільки уходи, стежки, підступи і воєнні способи. Не треба нам і молодого, який тільки за ворогом нюхтить, наче собака за зайцем, а треба молодого, хороброго, але й тямучого чоловіка, який бував у світі, полизав дещо письма й науки і бачив, як летять стріли з лука Сагайдачного не тільки залізні, але й паперові... Словом, вибирайте пана Юрка.

— Ба, дідич,— загули козаки,— пан, зроби його сотником — сейчас угонориться.

— Від сього є козацька рада та й полкова старшина, щоби не вгонорився,— відповів Степан.— Сагайдачний який, а козацької ради слухає.

— Бо мусить! — відповіли деякі.

— Іменно мусить! Чи ви думаєте, що короп не мусить того самого, що мусить шука?

— Славно! Славно! — засміялися козаки, і «короп» став сотником.

Ще рік тому був би Юрко обидився за такий вибір. Нині сміявся разом з другими і прийняв. Сейчас роз'їхалися козаки кінчити жниво, а Юрко, зібравши до п'ятдесят безрільних уходників, поїхав з ними сипати граничні кіпці від заходу й сходу, щоб, бач, на його землі не садили сіл або містечок польські пани. Грамоту основи сотні списав Юрко сам та переслав Гордієві у Чигирин. Дві неділі тривав об'їзд Тясминської «пустині». По сих двох тижнях докладний опис усієї землі подав Юрко у гроді до актів та полковникові до відома.

За сей час, наче пташки, утомленої мандрівкою, розвеселювала його молода жінка і брала живу участь у його праці. За її заходами та при допомозі о. Андрея приїхав десь коло Спаса з Черкас дячок і взявся учити дітей слобіжан, а разом з дітьми й декілька старших, особливо дівчат. Розглянувшись у слободі, дячок рішився невдовзі осісти при церковці та попрохав козаків поставити йому попівство. Сміялися козаки з того рішення, бо знали, що не церков та гріш, а своячка Ганни, Маруся, причарувала веселого та дотепного собі школяра-дячка. Мимо того, згодилися поставити хату та відказали якусь частину плодів попові, щоби дітей грамоті учив та правив обідню і слова Божого научав по неділях. Перед Різдом мав Гнатко — бо так називався дячок — поїхати у Київ та вернути отцем Ігнатієм Плискою, приходником у Діброві.

Оттак розвивалося життя у слободі — у мирі, праці, нарадах та Божій хвалі. Так минуло літо, і знову пестра осінь завітала у ліси. Збірщики козацького податку від'їхали уже з підводами, навантаженими хлібом, зібраним по закону від людей, і вернули уходники, і сотник велів усім зложити дещо гроша від осінніх зарібків з продажі плодів на купно пороху, олова та зброї. На горбку у глухому лісі вимурували свої таки люди простору, суху пивницю з критим ходом, куди мали зложити козаки свій припас. Заворушилося між козацтвом, старші почали заходжувати до сотника, а він усякому пояснював, що припасу ніколи нема забагацько, а як прийде війна за рік, два або десять, то, певно, нізвідки буде його роздобути, бо ляхи зброї та пороху на Низ не пустять. Кивали козаки головами на таку прозорливість свого отамана і казали:

— Пізнати сейчас, що учена та бувала голова. Дай же ж йому, Боже, здоровля!

І давали двічі й тричі тільки, кілька правив сотник. Припаси мали купити пани Цебрівські у Львові за поміччю

Кіркора та Гошовича, а Явтух з молодшими козаками поїхав з підводами й листами від Юрка до Кровінки та Лошнева.

Так-то на усі сторони кидався молодий сотник, і повага та значіння смілянської сотні росли з дня на день. У лісах стали появлятися зголоджені, обдерті утікачі з заходу, з впалими очима та дрозжачими руками і прохали хліба. Деякі були з жінками, та майже усі без дітей — померли, бач, по дорозі з нужди. Юрко осадив їх на пустирях над річкою Цибульником, а слобіжани заосмотрили їх в усе потрібне на зиму.

Десь після Покрови їхав Юрко сам-один лісом, щоби оглянути землянки, у яких розташувалися на зиму поселенці. Був ранок, і далеко на сході десь з-за горішнього Ингульця криваво сходило сонце. Білий мряк устеляв землю та снувався, неначе павутиння, між гіллями дерев. Пестре листя властивим собі гострим запахом наповняло повітря, а у гіллі перескакували білки, несучи горішки та жолуді на зимовий припас до своїх тепленьких гніздечок. Веселі та любі гадки налітали у голову козакові. Думав про Галю, посілля, згадував лихо, небезпеки, неволю і радів миром, добром, надіями... Звичайно, молодий, здоров, дужий, без докорів совісти за минувшину, а з ясною дорогою впереді.

Втім заіржав його кінь, а у гущавині зачорніло щось перед ним — видно, їздець, бо вскорі почувалася відповідь на іржання Юркового бахмата. Юрко здержався і добув з-за плечей пищаль, оглянув гаразд замок, чи не перемок підсипаний порох, і ждав. З-за дерев виїхав козак, високий, чорнявий, зі списом та арканом, шаблею та рушницею, як справжній запорожець, що їде на волость спочивати зимою у теплій хаті по цілорічних військових трудах. Глянувши у лице козака, Юрко здригнувся. Сі чорні очі та густі брови, сей короткий вус та буйне, наче крило крука, чорне волосся бачив він колись уже, але де, не міг собі нагадати. Перед його очима пересунулися усі знайомі козацькі лиця, але того не було між ними. Між тим козак під'їхав близько і підняв руку горі, і у сій хвилині нагадав собі Юрко, хто се. Так само підіймав руку...

— Слава Богу! — повітав козак Юрка.

— Навіки! Відки Бог привів?

— З Ечміадзіну!

— Ах! Ти від паші?

— Так!

Бистро оглянувся Юрко довкола. Післанець усміхнувся.

— Не оглядайся, ефенді! Афран та його люди обсадили усю дорогу від Цибульника аж по Діброву.

— То тобі Афран на ім'я?
— Так, ефенді! Афран або Селім-ага, як волиш!
— Не бачив вас ніхто?
— Ні! А як хто й побачить, то ми з Канева до Каменця, люди пана старшого Конашевича, веземо Джанібекового чавша до ясновельможного гетьмана коронного Жулкевського.

— Письма маєте?
— Від запорозького гетьмана маємо і від хана, а від ляшні обороняють нас власні пищалі, шаблі, ну, і, сподіюся, ти, ефенді!

— Від Тясмина до Інгульця не стане вам ніхто на дорозі, а від Інгульця по Дніпро уже козацька земля... Маєш лист?

— Маю! Ось він.
І їздець подав Юркові кусник пергаміну з печаткою, на якій видніли хрест і бунчук. Пергамін був зовсім чистий, але Юрко, научений Івашком, знав, що робити. Він зіскочив з коня і, згорнувши дещо сухого листа, підпалив кресалом та губкою. Коли листя загорілося ясним полум'ям, Юрко подержав письмо над огнем, і на пергаміні показалося кілька стрічок жовтавих букв.

«Його милости пану Юркові Угерницькому у Діброві в Смілянщині!

Біля Святоіванівської каплички напроти Смілянського замку, по правому боці Тясмина, відвали камінь під хрестом, з якого п'ють птиці, а що найдеш під ним, передай Афранові. Призначення хоче, щоби безпошадно гинули усі, хто стане в дорозі сповнення того бажання. Ні тобі, ні Афранові не вільно щадити нікого. Бережіться Зборовського. Івашко».

Юрко прочитав письмо і кинув в огонь, а коли з сиком та тріскотом згорів пергамін до решти, задумався на хвилину.

— Що ж, ефенді, їдемо? — спитав Афран.

Юнак наче зі сну збудився.

— Так, їдемо! Мене нині дома не сподіваються, маємо перед собою увесь день і ніч. Але ти не скликуй своїх людей, тільки прикажи їм слідкувати за нами. Поживу маєте?

Ага кивнув головою.

— Вони й так мають приказ іти за мною гушавиною. Харчі й вози їдуть лісною доріжкою, за годину будуть тут. При них є сих чотирьох людей, що то...

— Сих, що вбили Мустафу?

— Ти знаєш, ефенді!

Юрко скочив на коня, а коли над'їхали люди з возами, поїхав передом. Афран слідував зі своїми за провідником, не

кажучи ні слова. Вони минули слободу, якої дими уносилися над лісом та мішалися з останніми клаптями мряки у повітрі, минули пусті, спокладені поля та в'їхали знову у ліс. Немало труду стоїло переїхати убрид Ведмедівський потік; броду не знав Юрко зовсім, треба було глядіти, міряти, пробувати. Насилу перебралися на той бік і сіли обідати. Для непознаки для проїзжих або прихожих варили у казані козацьку кашу з бараниною, але Афран добув з мішків для Юрка вуджену козину — турецькі бакалії та баклагу з густим грецьким вином. Коли пообідали оба, чотири товариші пішли у ліс, а вкоротці стали серед дерев показуватися їздці, які один по другім під'їздили до ватри та набирали каші у горшки, які кождий мав зі собою. Всі вони однозвучно відповідали, що не стрічали у лісі нікого та з ніким не говорили. З'ївши, шезли знову у гущавині, аж вкінці остав Афран з чотирма товаришами і Юрком. Що сили в конях пігнали далі на захід доріжкою, яка вела до перевозу у Смілу.

Сонце сідало уже за ліси, коли перед їздцями зачорніли вільхи, осоки й лозина, що росли над руслом Тясмина. По той бік ріки на горбику сіріла вежа Смілянського замку, по тому боці стояла тільки хата перевізника та маленька капличка з іконою святого Івана. Але хатина була пуста, бо мешканці Смілої не запускалися від року у сьогобічні ліси. Їм, бач, багато діла було дома, бо треба було відбудувати попалені татарвою хати, а тому й перевізник покинув житло та пішов ловити рибу на Саксагань. У сій хатині засіли прибувші дожидати ночі, тільки Юрко пішов глядіти вказаного у письмі місця. А найшов його без труду. Яких двадцять кроків від каплички лежав великий камінь з проверченою дірою, у якій стремів невисокий камінний хрест з віночком всохлих цвітів. Перед ним видовбав добросердний каменярь у камені коритце, яке наповнювали дощі на водопій пташкам. Видко, колись було тут поле біля каменя й каплички, але у сю хвилю там заросло орішником, а камінь мохом.

Темніло. Біля хати перевізника стали збиратись їздці один по другому, хлопа в хлопа, тугий, дебелий, мовчаливий, наче відбитки Івашкової вдачі. Видко було між ними голвно вірмен або черкесів, абхазців, від яких Івашко собі й ім'я позичив, назвавши себе Абазе-пашою. Він не бажав, бач, щоби хто знав про його руський рід. Абазином горділися абхази, руського потурнака прокляла би уся Україна! Усі вони знали українську мову й звичаї, бо жили з запорожцями та донцями, а за своїм вождем пішли б усі у огонь і воду. Вони мовчки збиралися при хаті і ждали, доки послідне зарево не погасло на заході. З полудня повів вітер

теплий, але сильний, і голосним говором заговорили прибережні дерева та очерет.

— Час, ефенді! — проговорив вкінці Афран, підійшовши до каменя, на якому сидів Юрко, понурий у задумі.

А думок було багато-багато. Ось тут під ним спочиває скарб, мільйоновий скарб, за який купили б, може, пів, а може, й цілу польську Річ Посполиту,— скарб московських царів, украдений поляками. Будь на місці Юрка який-небудь лях,— гей, вистало б було гукнути на козаків: «Бий не віру!», і ні один з післанців паші не вернув би у Ерзерум з вісткою про зраду... Гей! Коби тут був який лях!.. Московські царі збирали самоцвіти, жемчуги, золото, бірюзу, зберігали їх як святощі у святому Кремлю, за вкраденою скриннею шукали польські королі, гетьмани, воеводи, військо, магнати, шляхта — й усе даром. Зручним, бач, крадієм був небіжчик пан Ян... Зручним, але немудрим, бо знав украсти, втічи, сховати, вибредатися, та не умів ужити того гроша ні на що. Неначе замість скарбу закопав камінь... Задля того скарбу утікла пані Беата від чоловіка з татарського табору, покинула дочку у багні розпусти та гаремової гнилі, щоби свobodно шукати за скарбом у посіллі чоловіка. Пов'язалася з паном Кровінським і Зборовським на загладу того, що улегшив їй сю утечу, але й те даром. Кожде з них троїх готове було без спротиву пожертвувати обое чи обох других за сю солодку, оп'янюючу наживу! І що ж?.. Юрко сидить на камені, що накрив собою ті мільйони, відкопає їх, наче домовину, і віддасть другому, що, і не глянувши на них, скує з них каменюку, через яку провалиться весвітній великан — Туреччина. Що за пропасть між обома тими намірами — ляхьким та козацьким!

Юрко усміхнувся.

— Час, час, Афране! — сказав. — Тільки у мене сумніви, чи скарб справді належить віддати вам, чи кому другому.

Очі вірменина заблистіли.

— Кому?

— А хоч би післанцеві московського царя!

Афран поблід.

— Ефенді! — сказав зміненим голосом. — Я не знаю, що було написано у листі паші, але ти знаєш... Ти розумієш мене... Я можу вернути без скарбу, але ти не вернув би домів живим.

Юрко усміхнувся.

— Не бійся, Афране! І не закривай своєї боязні грозьбами! Грози ляхові, туркові, татаринів, тільки не мені! Ти був необережний, що дозволив мені поїхати попри слободу. Одним вистрілом міг я скликати своїх, а я є отаманом ці-

лої сотні. А й так я можу збрехати, що скарб є тут або там, де мені було би вигідно позбутися тебе і твоїх. Правда?

— Ти не вчиниш того, ефенді,— відповів на се Афран,— тому вибач мені, що дав себе звести обаві. Я повинен був знати, що ти ближчий паші, чим я, бо ти знаєш місце, а я ні.

— І се була ошибка паші, що не дав тобі прочитати листа, заки його вислав. Бо ану ж я став зрадником? Ану ж мене вбили, ранили? Я міг захворіти, вмерти, а хто тоді поміг би тобі відшукати скарб?

— Правда і се! О, тепер бачу, ефенді, що ти наш і ближчий нам, чим не один з наших земляків. Букви твого імени повиснуть ковані з золота на іконі Спасителя у Ечміадзіні!

— Так, Афране, ви оба були необережні — і паша, і ти. Але я не зраджу вас, хотяй, властиво, повинен я тепер, коли знаю, де скарб лежить, віддати його правному власникові, тобто цареві. Тут іде річ о добро усього людства, над яким висить поганська змора, о добро мого народу, о свободу вас усіх, тому не віддам сих мільонів цареві, який знову сховав би їх у скриню, як пан Бялоскурський у землю, ні собі на користь, ні людям на пожиток, ні Богу на славу. Відвалить камінь!

— Ось сей?

— Так!

Послушно підбігли товариші Афрана і, підложивши коли й ратища під каменюку, підважили її і відвалили на бік.

— Тепер копайте! — приказав Юрко.

Шаблями, ножами, руками стали помічники розкопувати землю, доки якийсь ніж не зломився на чомусь твердому.

— Сундук! Скриня! — почувлися голоси.

Ще хвиля — і з ями видобули важенну скриню завбільшки в здорову діжу. Була вона сталева, але покрита якоюсь червоною поволокою, так що не заржавіла ані не пропустила води. Замка не було, а як був, то хіба якийсь тайний. Одначе ніхто не брався її відчиняти.

— Що там є усередині? — питали копачі один одного.

— Хіба не бачили ви на ньому проклятого знаку гяурів, який є на усіх їхніх мошеях та гробах? — відповів Афран.— Се той сам знак, що на генуезьких байраках! А ось се олов'яна домовина батька нашого паші, яку він бажає мати у Ерзерумі.

— Валлах! — заговорили абхази! — Як же ж стане він на день суду з такої замкненої коробки?

— Не ваша голова! Беріть домовину на віз і їдьмо! Бісміллагі ар-рахмані-ер-рагімі! ¹

¹ В ім'я Аллаха милостивого і милосердного!

Оклик повторили усі присутні, і вкортці скриня найшлася на одній з підвод. Абхази запрягали коні та ладили свої, а Афран бисто розглядався довкола. Нагло здригнувся.

— Ефенді, чуеш? — спитав.

Оба з напруженою увагою стали наслухувати у темряву. З віддалі доходили сюди якісь крики, зойки, вкінці блиснуло на тому боці річки раз, другий, третій, а по хвилі грянуло стільки вистрілів з рушниць.

— Що се? — питав Афран.

— Проби! — прошепотів.— Се у Смілянськiм замку! Ідьте скоро, якнайскорше! Ти, Афране, сідай у днину на віз, як чавш, а твої люди хай не відступають від тебе ні на крок. Тут, за річкою, видко, є поляки, бо хтось грабить і мордує. Ідьте впрост на Саксагань, тою самою дорогою. Польські глейти¹ маеш?

— Звісно! Старостинські сторожі при замках пропустять за гроші навіть муфтія з Кораном.

— Ну гаразд! З Богом! Скажи паші, що я жду від нього не слів, а діл.

— Подяка тобі, ефенді, від усіх поневолених османами народів! — відповів Афран.— Своїм ділом змазав ти гріхи усього твого роду до десятого покоління. Оставай з Богом!

І, заки Юрко міг отямитися, Афран зігнувся і приложив уста до його руки.

— Що робиш, чоловіче! — крикнув, змішаний.

— Се тобі, ефенді, а се — твій жоні!

І, поклавши на коліна маленький заверток, Афран скочив на коня та поїхав за своїми, що від'їхали були уже на кількасот кроків.

Юрко, не думаючи про те, що робить, сховав заверток у кишеню і оглянувся. Був сам-один, а довкола було темно, глухо й пусто. Тільки по той бік ріки світилося у замковій вежі, і то в усіх вікнах. Крики, стріли, ломіт та тріск раз у раз різко переривали тишину ночі, аж затихли. Почувся якби скрип зле машених возів, тупіт коней, вкінці знову якісь крики і ще один стріл. Аж усе утихло, тільки у вікнах горіли світла та кидали рефлекси на білу мряку, яка стала підійматися з ріки. Видко, північ уже минула, і ранок був недалеко.

«Іти туди чи ні? — вагався Юрко.— Хто там міг бути у сю хвилю — Беата, Кровінський, Зборовський? Ба, хто б там і не був, певно, нема приятелів, тільки вороги!.. І піду, наче

¹ Перепустка, охоронна грамота чи лист для вільного проїзду.

у гніздо шершенів. А згину я, згине й уся моя праця, усі мої заходи. А Галя?»

Юрко здригнувся на саму гадку, що сі якісь опришки чи убійники могли би її зробити вдовою, а сиротою його будуче дитя... Ні, він не має права наражувати себе. Коби-то ще була боротьба за віру, рідний край, за волю, але так... Ні, він не піде туди нізашо.

Оглянувся. За ним на сході ясніло уже небо, білили уже нічні опари, за годину, певно, сонце зійде. Юрко пішов відв'язати коня, щоби їхати домів. Ще раз глянув на той бік ріки. У темній стіні ночі, наче очі казочної якоїсь потвори, блистіли вікна рівним жовтим світлом. Впрочім, мовчало усе, немов закляте. Юрко усміхнувся.

«Трусість мене облітає! Юрку! Юрку! А то з тебе справжня баба! То у Кафі не боявся тисячів поган, а тут боїшся кількох опришків? Сором тобі, сину! Ти ж якийсь сотник, та ще й неабиякий. У тебе триста шабель наготові. Щоправда, то їх тут нема, але ти є, і саме тому повинен ти, а не вони дізнатися, хто там сидить за рікою. Хто нині напав на Смілу, той може бути завтра у Діброві. Ано! Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа!»

Кинув шаблю і самопал, сів на коня і за кілька хвилин брів уже водою до другого берега. Води у річці було мало, бо осінні дощі ще не упали — навіть чобіт не промочив. Обережно крадучися попід лозиною та вербами, зближався Юрко до замку. Не хотів він наблизитися до частоколу від сторони ріки, а з противної, від заходу, тому обійшов довкола горбок, на якому стояв замок. Усе довкола було спокійне, але наче гріб. У непевній сірині ранку почувалося тільки деколи крякання заспаних ворон у вершках дерев.

Аж гульк — вийшов на дорогу, що вела зі спаленого, пустого містечка до замку. У сірому поросі чорніло щось, ніби чоловік. Підійшов ближче і поглянув. На потоптаній, поораній, наче серед завзятої боротьби, землі лежало тіло чоловіка у півраній, пошматованій одежі, з пообриваними гудзиками і шнурами, без зброї, чоботів і шапки. Велика калюжа крові змішалася з порохом у чорну липку грязюку. Юрко діткнув рукою тіла — було ще не зовсім застигле. Видко, таки зовсім недавно згинув сей чоловік, бо з деяких ран плила ще кров. А ран було багато, усе тіло оплило кров'ю, так що Юрко, дотикаючися у різних місцях тіла, замазав собі пальці. Між тим розсвіло, і тоді Юрко жмутком трави стер з лица кров, яка плила з великої діри у чолі і ціпеніла на лиці. Та вчинивши се, аж крикнув з зачудування: у чертах лежачого пізнав зів'ялі, поморщені черти лица пана Зборовського.

Юрко став надумуватися. Видко, на небіжчика напала ціла ватага ворогів і убила його вистрілами та шаблями. Се були, очевидно, ті послідні гомони, які донеслися були до його ух. Чи Зборовський напав на дворище пані Беати і там його побили, а тут замордували громадою утікаючого? Чи се, може, була зрада товаришів?

Юрко пішов далі, крадучися у корчах, щоби не звертати на себе уваги. Коня прив'язав до дерева у гушавині. Одначе, на превелике диво, найшов браму, відчинену нарозтвір, одно крило виломане, а біля брами замість вартових — два трупи. В одній хвилі майнула перед очима душі картина у дворі пана Залушковського, і сміло увійшов Юрко на двірський майдан. Кілька небіжчиків, обдертих донана, валялось у траві і поросі, а при стовпі, до якого прив'язували коні, висіла якась кривава маса, ніби чверть обдертого зі шкіри вола. Глянувши у лице всячого, мимоволі подався Юрко взад. Пізнав пана Кровінського. На його хребті не було ні шматочка здорового тіла. Усе спорене дротяними нагаями, яких кілька валялося навіть довкола стовпа.

— Проби! — прошепотав молодець.— Невже ж одна жінка...

Він думав зразу, що то пані Беата прийняла так своїх гостей. Але загальне знищення усього, порозбивані двері та вікна, брак коней, возів та товару у стайнях поучив його; що тут щось інше сподіялося. Зі зброєю наготові увійшов у сіни двора. На комині догасав огонь, накладений зі смільних колод, кілька свічок допалювалися на столі, а від стелі — Боже! правда то чи сон?! — висіло за виломані узад руки тіло жінки, пані Беати. Вона висіла кілька цалів над землею, а ноги були завуглені від огню, яким їх припикано. Замість грудей видніли тільки дві червоні плями, їх припалено головнями, а черево покрите було раз коло разу басаманами від батогів.

Страшні муки витерпіла ся нещасна жінка, доки смерть не закрила їй очей. І за що?.. Безрадно блукали очі молодця довкола, глядячи серед сих страхіть пояснення. І нагло замітив він порозкопувану долівку та порозбивані стіни. Загадка була розв'язана. Зборовський напав на Беату і Кровінського, бо думав, що вони укривають у своєму посідлі той сам скарб, який покоївся через стільки літ о кількисот сажнів дальше... Не видобув тайни ні батогами з Кровінського, ні тортурою з пані Беати. Вона знала, що скарб є, але де саме, не знала, бо чоловік не зраджував перед нею таких тайн. Батогами та муками видобув тільки життя обоїх спільників, а скарб, призначений на розпусту та розтра-

ту, помандрував у світ дати волю мільонам пригночених християн. І, видко, спільники пана стражника налякалися власних діл та покарали смертю того, хто їх до них намовив...

Юрко підступив ближче і одним махом відтяв тіло пані Беати від мотуза, а відтак, наче усі чорти за ним гнали, прожогом кинувся у двері, ослонюючи голову руками.

Ні! Такої погані, такого страхіття не бачив він ніде у світі. Скочив на коня, переїхав убрід ріку і, позбиравши розкинену біля хати перевізника зброю, пігнав чвалом у ліс.

Величні дуби, явори та в'язи, підшиті оршником, закрили його вкоротці від очей усіх і від його очей картини нечуваного звірства, на яку глядів перед хвилиною.

Криваво сходило сонце над лісом, у гіллі крикали ворони й чорненькі галки, білки перескакували з дерева на дерево, а снігурі висвистували всілякі пісоньки. На відкритих місцях бивно цвіли пізньоцвіти та верес, гострий запах в'ялого листя наповнив повітря. Мирно, тихо, сонячно довкола. Там, на заході, остав сей страшний світ, населений опришками, опирями, що ссуть кров з усіх а, не маючи іншої жертви, самі над собою відправляють дикі, звірські оргії. Перед ним у безсмертній красі пишався осінній ліс, а за лісом тихе, тепле посілля, залишене сотками вірних до гробу геройських грудей синів святої України. У тих грудях билось серце без ложі, брехні, облуди, серце, яке не знало підлоти ні звірства, серце, для якого друга людина не була ніколи Богом, але й не була бездушною скотиною. Між тими людьми билось ще одно серце, та вже тільки виключно для нього. Він виповнив його собою, а й воно стало йому усім світом. І у найдикшій зморі не простило б їм таке, яке сталося по той бік Тясмина...

З переданого Афраном завертка видобув Юрко якісь чотири дрібнички. Се була пара ковтків, запинка та чільце чудової філігранової роботи, все викладене бірюзою та висаджуване алмазами. Був се справді царський дарунок, і серце Юрка заясніло гордістю та радістю.

— Се для моєї Галочки! — прошептав. — Як чудово прибере отсе жваву красу мого золотого серденька! Спішим же домів!

І чвалом полетів у Діброву.

17.IX.1919

З М І С Т

Частина перша. В ЦАРСТВІ ЗОЛОТОЇ СВОБОДИ	3
Частина друга. ЧОРНИМ ШЛЯХОМ . . .	153
Частина третя. ІВАШКО	292

Літературно-художнє видання

О п і л ь с ь к и й Юліан (Рудницький Юрій Львович)

ТВОРИ
В чотирьох томах
Том 3
Опирі: Трилогія

Упорядкування
Гльницького **Миколи Миколайовича**
Художнє оформлення
Пікулицького **Богдана Романовича**

Редактор *А. І. Пригорницька*
Художній редактор *В. І. Сава*
Технічний редактор *В. І. Франчук*
Коректор *О. В. Криль*

Здано на складання 15.02.94. Підписано до друку 16.09.94.
Формат 84×108¹/₃₂ Папір газетний. Гарнітура літературна
Офсетний друк Умов. друк. арк 25.2. Умов. фарбовідб. 25.2.
Обл.-вид. арк. 28,97. Тираж 15 000 прим. Замовлення 860-0.

Видавництво "Каменяр". 79000, Львів, МСП, Підвальна, 3.

Львівська книжкова фабрика "Атлас". 79005, Львів, Зелена, 20.